

ОКУУ- ИЛИМИЙ ӨНДҮРҮШТҮК КОМПЛЕКСИ
«КЫРГЫЗСТАН ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ»
ЛИНГВИСТИКА КАФЕДРАСЫ

Кол жазма укугунда

УДК: 81.11 + 81'22/37:82.03 + 81.112.2 (575.2)

ТУРГУНОВА ГУЛМИРА АМАНТАЙОВНА

СЕМИОТИКА ЖАНА Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ
«ААЛАМ» ЖАНА «АДАМ» КОНЦЕПТТЕРИНИН КОТОРМОДО
БЕРИЛИШИ (УЛУТТУК РЕАЛИЯЛАРДЫН НЕГИЗИНДЕ)

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана
салыштырма тил илими

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий кеңешчи: филология илимдеринин доктору,
профессор Караева Зина

Бишкек - 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4
---------------	---

БАП 1. СЕМИОТИКА ЖАНА КОГНИТОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИНИН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Семиотика илиминин теориялык негиздери.....	11
1.1.1.Белги түшүнүгү Фердинан де Соссюрдун теориясында.....	11
1.1.2. Ч. Пирс жана Ч. Морристин теориялары семиотиканын негизги илимий базасы катары.....	15
1.1.3. Семиотика маданияттын негизги бөлүгү катары: кыргыз маданиятындагы концепттерди изилдөө алкагында.....	20
1.2. Когнитология (таанып билүү) илиминдеги негизги багыттар.....	30
1.2.1. Когнитология илиминдеги логикалык багыт.....	31
1.2.2. Когнитологиядагы философиялык-семантикалык багыт.....	33
1.2.3. Когнитология илиминдеги маданий багыт	35
1.2.4. Когнитология илиминдеги психоллингвистикалык багыт.....	38
1.3. Когнитивдик лингвистиканын теориялык негиздери.....	40
1.3.1. Концептуалдык изилдөөлөрдүн заманбап тенденциялары.....	43
1.4. Кыргызстанда көркөм котормонун өнүгүшү жана лингвосемиотиканын талаптары.....	50
1-баптан алынган тыянактар.....	59

БАП 2. ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТТОДДОРУ. «ААЛАМ» «АДАМ» КОНЦЕПТТЕРИНИН ТҮЗҮЛҮШ НЕГИЗДЕРИ ЖАНА СЕМИОТКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ

2.1. Изилдөө үчүн колдонулган материалдар жана методдор, изилдөөнүн объектиси жана предмети.....	61
2.2. «Аалам» жана «адам» концепттерин изилдөөдө колдонулган методологиялар	65
2.3. «Аалам» концептинин түзүлүш негиздери.....	74
2.3.1. «Аалам» концептинин философиялык катмарлары.....	75
2.3.2. Мифтик «Аалам», Ааламдын жаралышы жөнүндөгү мифтер.....	81
2.3.3.Ааламды билдирген топонимдер, анын кыргыз поэзиясында, оозеки чыгармаларда жана көркөм адабияттарда чагылдырылышы.....	91
2.3.4 Куранда жана Библияда ааламдын данкталып ырдалышы, жогорку дүйнө, ортоңку дүйнө, караңгы дүйнө (жер астындагы дүйнө) жана тагдыр, жаратылыштын өзгөчөлүгү.....	100
2.4. «Адам» концептинин түзүлүш негиздери.....	106
2.4.1. «Адам» концептинин философиялык антропологиясы.....	106
2.4.2. Адамдын жаралышы жөнүндөгү мифтер.....	111
2.4.3. Акыл эс концепциясы жана когнитивдик мүмкүнчүлүктөр.....	119
2-баптан алынган тыянактар.....	122

БАП 3. «ААЛАМ» КОНЦЕПТИНИН КОГНИТИВДИК БЕЛГИЛЕРИ, АЛАРДЫН Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА КӨРСӨТҮЛҮШҮ ЖАНА КТОРМОДО БЕРИЛИШИ

3.1.«Аалам» концептинин мотивациялык белгилери.....	125
3.2.«Аалам» концептинин түшүнүктүк белгилери.....	128
3.3. «Аалам» концептинин образдык белгилери.....	134
3.3.1 Кыргыз тилинин дүйнө сүрөтүндө жана Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концептинин образдуу белгилеринин репрезентацияланышы.....	141
3.4. «Аалам» концептинин баалуулук белгилери.....	151
3.5.«Аалам» концептинин баалоочу белгилери.....	156
3.6. «Аалам» концептинин символикалык белгилери	161
3.7. «Аалам» концепти макроконцепт катары: интерпретациялоо жана категорияларга бөлүү.....	165
3.8. «Аалам» концептинин когнитивдик же лингвистикалык туюнтмалары, а) чексиздик б) түзгөн компоненттери, в) сырткы көрүнүшү, аталыштары, сырдуулугу ж.б., концептин когнетема талаалары	172
3.9. Ч. Айтматовдун ааламы, анын лингвистикалык актуалдуулугу жана котормодо берилиши (адам концептинин алкагында).....	185
3-баптан алынган тыянактар	204

БАП 4. «АДАМ» КОНЦЕПТИНИН КОГНИТИВДИК БЕЛГИЛЕРИ ЖАНА МАДАНИЙ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ: Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА АЛАРДЫН РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛАНЫШЫ ЖАНА КТОРМОДО БЕРИЛИШИ

4.1. «Адам» концептинин когнитивдик белгилери: а) адамдын иш аракети, б) сырткы түзүлүшү, ички дүйнөсү, жеке касиеттери, в) үй – бүлөдө жана коомдогу орду.....	207
4.2. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концептерин изилдөө: когнитивдик-маданий жана этнолингвистикалык коддор, семиотикалык интерпретация жана алардын өз ара байланыштары.....	211
4.3. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» жана «адам» концептеринин билдирген тилдик каражаттардын которулушу: маданий жана семиотикалык маанилерди берүү проблемалары.....	233
4.4. «Адам» концепти «аалам» макроконцептин түзгөн негизги концепт талаасы катары (Ч. Айтматовдун чыгармаларынан негизинде).....	248
4.5. Улуттук менталитет «адам» концептинин алкагында	252
4.5.1. «Адам» концептинин кыргыз маданиятында калыптанышы, улуттук менталитеттин чыныгы адам болууга тийгизген таасири.....	254
4.5.2. Британ менталитетинин өзгөчөлүктөрү, анын «адам» концептине тийгизген таасири.....	268
4.6. «Адам» жана «аалам» концептеринин алкагында, котормо процессине экстралингвистикалык факторлордун тийгизген таасири	281
4-баптан алынган тыянактар.....	293
КОРУТУНДУ.....	295
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР.....	302

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн негизги актуалдуулугу Ч. Айтматовдун чыгармаларынын мисалында «аалам» жана «адам» концепттерин семиотикалык деңгээлде, тектеш эмес тилдердин негизинде жаңыча көз караш менен изилдеп чыгуу болуп саналат.

Доктордук диссертациянын темасы төмөнкү негизги факторлор менен шартталган, алар «аалам» жана «адам» концепттеринин Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы маанисин жана алардын котормодогу чагылдырылышын терең изилдөөнүн маанилүүлүгүн көрсөтөт:

1) Ааламдашуу жана азыркы коомдогу өзгөрүүлөр шартында «аалам» жана «адам» концепттерин кабыл алуудагы өзгөрүүлөрдү түшүнүү зарылчылыгы, бул алардын маанисин глобалдык өзгөрүүлөргө байланыштуу кайра карап чыгууга алып келет, анткени мындай өзгөрүүлөр философиялык жана маданий концепттерге таасир этет.

2) Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» жана «адам» концепттери философиялык жана экзистенциалдык маселелерди ачууда негизги роль ойнойт. Бул концепттер адам менен ааламдын ортосундагы байланыштын тереңдигин түшүнүүгө жана анын азыркы коомдогу жана жаратылыштагы ордун аныктоого жардам берет.

3) Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин чагылдырган тилдик каражаттардын англис (орус тили ортомчу тил катары) тилине которулушун изилдөөнүн актуалдуулугу, бул концепттердин философиялык мазмунун башка тилде берүүдө алардын көп маанилүүлүгүн жана тереңдигин сактап калуу үчүн өзгөчө көңүл бурууну талап кылат.

4) «Аалам» жана «адам» концепттерин изилдөөдө семиотиканын принциптерин карап чыгуу маанилүү, анткени семиотикалык ыкма концепттердин белги жана символдук мазмунун терең талдоого шарт түзүп, бул концепттерди ар кандай маданияттар аралык контексттерде так жана туура өткөрүп берүүгө өз салымын кошот.

5) «Аалам» жана «адам» концепттерин ар кандай тилдик жана маданий

контексттерде салыштыруу маанилүүлүгү, бул алардын маанилерин жана функцияларын ар түрдүү тилдик жана маданий системалар аркылуу берүүдө так ыкмаларды иштеп чыгууга көмөктөшөт.

Диссертациялык иштин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышы. Изилдөө иши «Кыргызстан эл аралык университети» Окуу-илимий өндүрүштүк комплексинин «Лингвистика» кафедрасынын илимий-методикалык изилдөө иштери менен байланышкан, ошондой эле кафедранын астында түзүлгөн «Котормо жана семиотика» деп аталган илимий мектебинин негизги долбоорлорунун бири болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты – «Аалам» жана «адам» концепттеринин мазмунун Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде терең изилдөө, алардын котормодогу репрезентациясын жана семиотикалык аспектерин талдоо.

Көрсөтүлгөн максатка ылайык төмөнкүдөй **милдеттерди** аткаруу зарылдыгы келип чыкты:

1. Семиотиканын негиздери жана методологиясын изилдөө, анын «аалам» жана «адам» концепттерине тийгизген таасирин аныктоо, семиотикалык теориянын лингвистикалык жана маданий котормодогу маанисин түшүнүү;
2. Когнитивдик лингвистиканын негиздери, анын теориялык принциптерин, жетишкендиктерин жана ыкмаларын изилдөө, ошондой эле когнитивдик анализдин концептуалдык жана структуралык категорияларын Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде адаптациялоо;
3. «Аалам» концептинин философиялык контекстин жана «адам» концептинин антропологиялык маанисин аныктоо, бул концепттердин терең философиялык жана социалдык мүнөзүн Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы мисалдар аркылуу изилдөө;
4. Кыргыз маданиятындагы «адам» концептин «аалам» макроконцептин түзүүчү негизги концепт талаасы катары изилдөө. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында аталган концепттердин өз ара байланыштарын, алардын кыргыз улуттук дүйнө таанымынын калыптануусундагы маанисин талдоо;
5. «Аалам» жана «адам» концептеринин когнитивдик жана

лингвистикалык туюнтмаларын, алардын түзүлүштөрүн аныктоо, ошондой эле бул концепттердин кыргыз жана англис (орус тили салыштыруу үчүн) тилдеринде кандайча репрезентацияланганын салыштырып анализдөө;

6. Когнитивдик лингвистиканын методологиялык негиздерин колдонуп, Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин лексикалык репрезентациясын, алардын структуралык жана функционалдык өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле котормолордогу трансформацияларын талдоо;

7. «Аалам» жана «адам» концепттерин билдирген семиотикалык белгилерди аныктоо жана символдор менен белгилердин кыргыз тилинен англис тилине которулгандагы лексикалык репрезентацияларын анализдөө;

8. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы этномаданий коддор жана экстралингвистикалык факторлордун «аалам» жана «адам» концепттерин түзгөн тилдик бирдиктерди англис (орус тили ортомчу тил катары) тилине которууда тийгизген таасирлерин аныктоо.

Изилдөөнүн илимий **жаңылыгына** төмөнкүлөр кирет:

1. **Интердисциплинардык көз караш.** Илимий иш когнитивдик лингвистика, семиотика жана лингвостановдун таануу ыкмаларын бириктирип, «аалам» жана «адам» концепттеринин структуралык, семантикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле алардын философиялык жана маданий контексттерге байланыштуу өз ара байланыштарын терең изилдөөгө мүмкүнчүлүк бере турган жаңы ыкма болуп саналат.

2. **Семиотикалык ыкманы колдонуу.** Семиотика изилдөөнүн негизги методологиясы катары каралып, «аалам» жана «адам» концепттеринин символикалуу жана белгилүү түзүлүштөрүн терең түшүнүүгө жардам берет. Бул иш айрым семантикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрдү ачып, бул концепттердин Айтматовдун чыгармаларында жана алардын тилдер аралык котормолорунда кандайча өзгөрүүлөрүн иликтейт.

3. **Көп тилдүү жана маданияттар аралык көз караш.** Илимий иш кыргыз, орус жана англис тилдериндеги концепттерди салыштыруу аркылуу бул тилдердеги өзгөчөлүктөрдү аныктап, этномаданий жана экстралингвистикалык

факторлордун котормо процесси жана анын натыйжаларына тийгизген таасирин изилдейт. Бул жаңычыл ыкма тилдер аралык салыштырууну жана маданий контексттердин өзгөрүшүн терең түшүнүүгө жол ачат.

4. Когнитивдик моделдердин адаптациясы. Илимий иш когнитивдик лингвистиканын негиздерин колдонуп, Айтматовдун чыгармаларынын негизинде концептуалдык жана структуралык категорияларды адаптациялап, булардын тилиндеги өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө мүмкүндүк берет. Бул когнитивдик процесстердин жана маалыматтын ишке ашуусун терең түшүнүүгө жардам берет, тил системасынан тышкары адамдын ойлонуусу жана кабыл алуусу боюнча жаңы маалыматтарды сунуштайт.

5. Философиялык жана антропологиялык аспекттердин изилдөөсү. Илимий иш «Аалам» концептине философиялык, ал эми «адам» концептине антропологиялык маанилерди берүү боюнча жаңы изилдөөлөрдү сунуштайт. Айтматовдун чыгармаларында бул концепттердин терең социалдык жана философиялык мүнөзү талданып, кыргыз улуттук дүйнө таанымындагы орду аныкталат.

6. Котормодогу концептуалдык өзгөрүүлөр. Изилдөө Ч. Айтматовдун чыгармаларынын кыргызча түпнускасы менен англис (орус тили ортомчу тил катары) тилиндеги котормолорунда «аалам» жана «адам» концепттерин чагылдырган тилдик каражаттардын семантикалык жана стилистикалык өзгөрүүлөрүн анализдеп, котормо процессинде аталган концепттердин трансформациясын терең изилдейт.

Изилдөөнүн практикалык мааниси.

Илимий иш биринчиден, иштин материалдары жана негизги жоболору когнитивдик лингвистика, салыштырма типология, контрастивдик лингвистика, лексикология, кыргыз жана англис тилдеринин паремиологиясы жана фразеологиясы боюнча лекциялар курсунда, о.э., кыргыз семиотикасын, котормо таанууну жана когнитивдик лингвистикасын өнүктүрүү боюнча атайын курстарды окууда жана атайын семинарларды өткөрүүдө колдонула алат. Экинчиден, иштеги натыйжаларды лингвомаданият таануу, лексикалык

семантика, психоллингвистика, семиотика, социология, аймак таануу боюнча изилдөөлөрдө колдонсо болот. Үчүнчүдөн, **аалам, адам** жөнүндө чыгарылган айрым тыянактар кыргыз тилинде чыгарылып жаткан ар түрдүү типтеги жарнамалык жана идеологиялык тексттерди түзүүдө база катары кызмат кыла алат.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Семиотика белгилердин жана символдордун системасын изилдеп, дүйнөнү таануу процессиндеги маанилүү аспект катары каралат, ал эми когнитивдик илим адамдардын дүйнөнү кабылдоосунун механизмдерин ачууга багытталат.
2. «Аалам» жана «адам» концепттери бири-бири менен байланышкан, бирок өз алдынча бирдиктер, алардын түзүлүшү жана семантикасы философиялык, мифологиялык жана маданий аспектилер аркылуу ачылат.
3. «Аалам» концепти көп катмарлуу мүнөзгө ээ, анын татаалдыгы, көп кырдуулугу жана инсандыктын калыптанышына тийгизген таасири Ч. Айтматовдун чыгармаларында өтө жогорку деңгээлде чагылдырылат.
4. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «адам» концепти — жоопкерчиликтүү инсандын символу, анын мааниси философиялык антропология жана мифологиялык идеялар аркылуу аныкталып, коомдун терең баалуулуктарын жана жеке жоопкерчиликтерди чагылдырат. Ошондой эле, «адам» концепти «аалам» концептинде борбордук ролду ойнойт, бул адамдын аалам алдындагы жоопкерчилигин тереңдетет.
5. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» жана «адам» концепттери терең когнитивдик жана семиотикалык мааниге ээ, алар кыргыз маданиятынын контекстинде дүйнө жана адам тууралуу уникалдуу түшүнүктү чагылдырат. Англис тилиндеги котормолордо бул концепттерди чагылдырган тилдик каражаттар толук кандуу берилбей калат, анткени тилдердин когнитивдик түзүмдөрүндөгү жана семиотикалык системаларындагы айырмачылыктардан улам алардын маанилери жана символикалык жүгү жоголуп же туура эмес берилип калган учурлар кездешет.
6. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин

интерпретациялоо жана алардын башка тилдерде репрезентацияланып берилиши экстралингвистикалык факторлорду эске алууну талап кылат. Бул маданий контексттердин маанилүүлүгүн жана алардын маанилерин туура берүү процесстерине таасирин тийгизет.

7. Ч. Айтматов өз чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин терең ачуу, алардын тилдик актуалдуулугун, маданий байланыштарын көрсөтүү, кыргыз адабиятын байытып, аны эл аралык аренада түшүнүүгө түрткү берет.

8. «Адам» концептинин алкагында кыргыз жана британ менталитеттерин салыштырып талдоо маданий айырмачылыктарды жана окшоштуктарды аныктоого мүмкүндүк берет, бул ар түрдүү маданий контексттерде индивидуалдык жана социалдык кабылдоону түшүнүүнү тереңдетет.

Автордун жекече салымы. Теманын, багыттын тандалышы, материал жыйноо, системалаштыруу, чечмелөө жана жалпылоо изденүүчү тарабынан жекече аткарылды. Сунушталган ой-пикирлер, көз караштар, изилдөөдөн алынган илимий корутунду, жыйынтыктар диссертанттын өзүнө таандык.

Диссертациянын натыйжаларынын апробацияланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргыз Эл аралык университетинин тилдер кафедрасынын жыйынында 5 жолу, эл аралык илимий конференцияларда 5 жолу, анын ичинде Питтсбург шаарындагы (АКШ) семиотика боюнча эл аралык симпозиумда, ошондой эле Санкт-Петербург шаарында (Россия) жана Эгер шаарында (Венгрия) өткөн эл аралык илимий конференцияларда сунушталды. Мындан тышкары, изилдөө 10 жолу университеттер аралык эл аралык илимий-тажрыйбалык конференцияларда сунушталды, жалпысынан 20 баяндама окулду.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү.

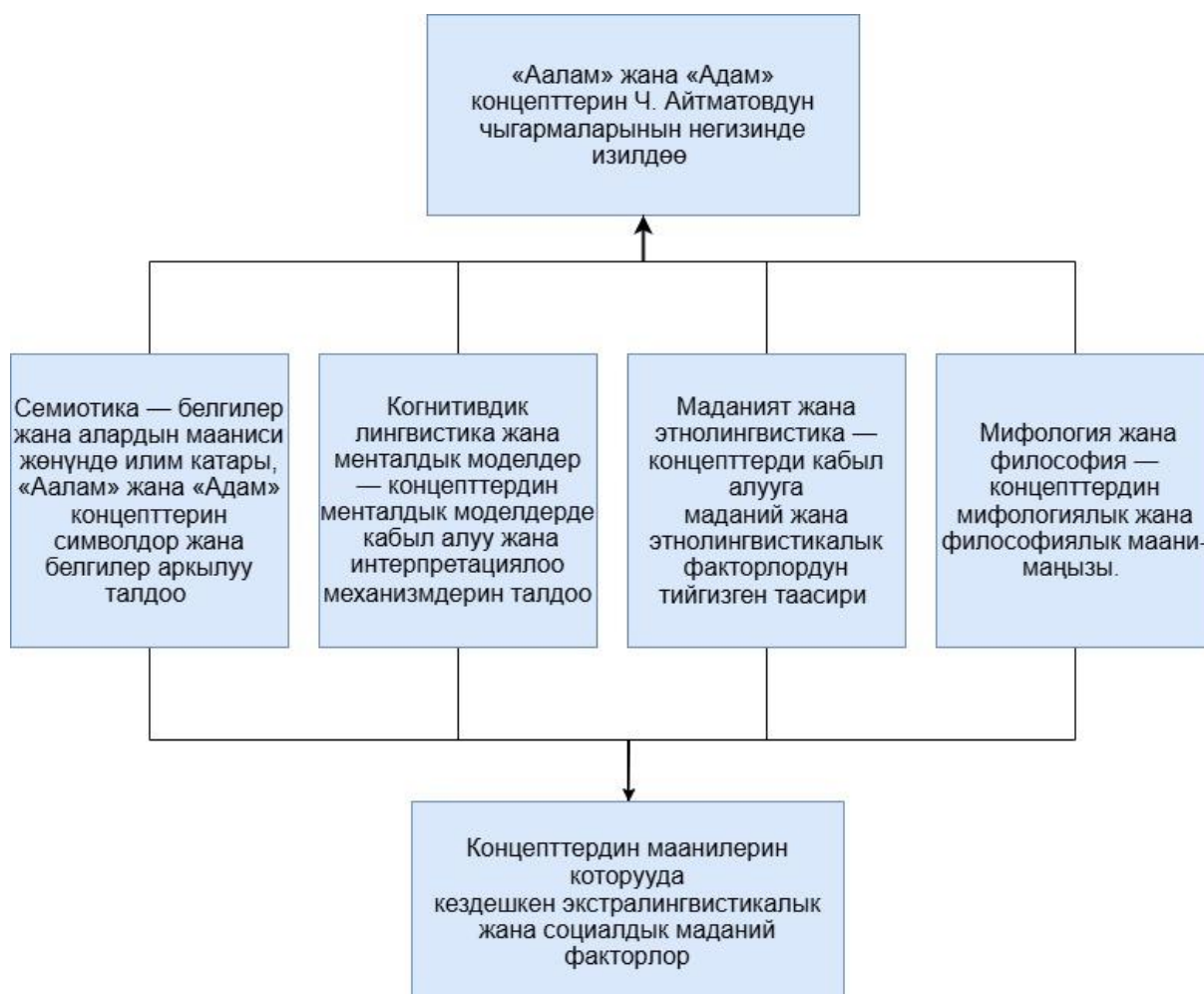
Эмгек киришүүдөн, төрт баптан, корутундунан туруп, акырында колдонулган адабияттардын тизмеси берилген. Колдонулган адабияттардын тизмеси 448 аталышты камтыйт. Иштин жалпы көлөмү 301 бет. Эмгекте ар түрдүү чиймелер, сүрөттөр жана таблицалар колдонулду.

БАП 1. СЕМИОТИКА ЖАНА КОГНИТОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИНИН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Бул баштапкы бөлүмдө **семиотика** жана **когнитивдик лингвистика** сыяктуу маанилүү илимий тармактардын теориялык негиздери каралат. Семиотика белгилер системасын жана алардын маңызын талдайт, ал эми когнитивдик лингвистика адамдын акыл-эс процессинин тилде чагылуусун изилдейт. Ошондой эле, **маданият таануу** тармагында маданий контексте белгилер жана концепттер кандайча иштеп, өнүгүп жатканы изилденет.

Изилдөөнүн ар түрдүү көз караштарын бириктирүү үчүн интердисциплинардык ыкма колдонулду. Мындай ыкма концепттерге кеңири жана терең анализ жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берет, анткени ар бир тармак өзгөчө аспектиден концепттерди карап чыгат.

Схема 1.1 Изилдөөнүн структурасы

1.1. Семиотика илиминин теориялык негиздери

Семиотика өзүнчө илимий дисциплина катары XIX кылымдын аягында — XX кылымдын башында пайда болду. Бул тармактын негиздөөчүлөрү америкалык философ Ч. Пирс (1839-1914) жана белгилүү лингвист Ф. де Соссюр (1857–1913) болуп эсептелет, ал структурдук лингвистиканын негизин түзгөн. Бирок семиотиканын чыныгы өнүккөн мезгили болуп XX кылымдын экинчи жарымы эсептелет, анткени ошол учурда маданият семиотикасынын проблемаларын изилдөө күч алган. (Р. Барт, У. Эко ж.б.). Семиотиканы өнүктүрүүгө Ю.М. Лотман жетектеген Москва-Тартуу мектеби чоң салым кошту.

XX кылымда семиотика көптөгөн тармактарда колдонула баштады. Семиотикалык жакындоо психологияда (Ж. Пиаже, Л. С. Выготский ж.б.), педагогикада (А. К. Гастевдин концепциясында), антропологияда жана маданият таанууда (К. Леви-Строссун структурдук антропологиясында), социологияда, экономика илимдеринде жана башка көптөгөн билим тармактарында активдүү колдонулду.

Семиотика (аны семиология деп да аташат) — бул маалыматты сактоочу жана жеткирүүчү белгилерди жана белги системаларын изилдөөчү дисциплиналар аралык изилдөө тармагы. Семиотика каймана системаларды изилдөөдөн тышкары, аларды иштеп чыгууга да катышат (мисалы, автоматташтырылган котормо жана программалоо тутумун түзүүдө), бир катар маданий кубулуштарды (ырым-жырымдар жана мифтер), адамдын угуу жана көрүү кабылдоосун изилдейт. Бул илим тексттин каймана мүнөзүнө өзгөчө көңүл буруп, аны тилдик кубулуш катары түшүндүрүүгө аракет кылат.

1.1.1. Белги түшүнүгү Фердинан де Соссюрдун теориясында

Фердинан де Соссюрдун лингвистикалык теориясы XX кылымдагы эң таасирдүү илимий иш катары белгилүү. Анын эң маанилүү эмгеги, «Жалпы

лингвистика курсу» (1916), тилди изилдөөнүн негиздерин өзгөрттү жана структурализмдин өнүгүшүнө чоң салым кошту. Соссюр тилди гана эмес, жалпы белгини изилдөө үчүн жаңы семиология багытын ачкан. Ал семиологияны «коомдогу белгилердин жашоосун изилдөөчү илим» деп аныктайт, анын максаты — «бизге белгилер эмне экенин жана алар кандай мыйзамдар менен башкарылаарын түшүндүрүү» [Соссюр, 1999: 68].

Ф. Соссюр белгилердин түзүлүшүн эки негизги компоненти: **белгилөөчү** (signifier) жана **белгиленүүчү** (signified) деп бөлүп түшүндүрөт. Белгилөөчү бул белгилердин материалдык формуласын, мындагы үндөрдү (акустикалык образы) билдирсе, белгиленүүчү анын маңызын, аны билдирген түшүнүктөрдү камтыйт. Ф. Соссюр белгилердин бул компоненттердин ортосунда табигый байланыш жок экендигин баса белгилейт: **«Сөз менен анын маанисинин ортосунда эч кандай табигый байланышы жок»** [Соссюр, 1999: 69]. Бул жерде белгилөөчү менен белгиленүүчү ортосунда иш жүзүндө шарттуу, белгилүү бир коомдук келишимге негизделген ассоциация бар.

Ф. Соссюр анытагандай, белгилеген менен белгиленгендин ортосунда табигый, интуитивдүү жана туруктуу байланыш жок. Бул байланышты белгилердин тилиндеги шарттар аныктайт. Мисалы, «адам» деген сөз кыргыз тилинде кандайдыр бир белгини билдирет, бирок адам эмне үчүн адам деп аталып калгандыгын адамдын тыбыштык курамы чечип бере албайт, ал болгону шарттуу байланыш болуп эсептелет.

Ф. Соссюр тил менен кепти айырмалайт. Ал тилди **la langue** деп атап, бул жалпылыкты билдирет, атап айтканда, коомдук тилдин структурасын, ыкмаларын жана нормаларын; ал эми кеп — **la parole** — бул жеке адамдардын активдүү сүйлөө иш-аракеттери. Тилде бардык сөздөр биригип, бүтүндөй коомго таандык системаны түзөт. Ал «өзүнчө эле жеке адамда жок, бирок жамаатта гана бар» деп белгилейт [Соссюр, 1999: 69].

Ф. Соссюр белгилерди эки түргө бөлөт: **стихиялуу** жана **символикалык**. Символдук белгилерде белгилөөчү менен белгиленүүчүнүн ортосунда табигый байланыш болушу керек. Мисалы, таразанын сүрөтү акыйкаттуулуктун символу

катары колдонулса, аны арабанын дөңгөлөгүнүн сүрөтү менен алмаштыруу мүмкүн эмес [Соссюр, 1999: 71]. Ал эми стихиялуу пайда болгон белгилерде мындай табигый байланыш жок, алар ар бир тилде коом тарабынан кабыл алынган шарттуу системалардын бир бөлүгү болуп саналат.

Ф. Соссюр тилди мындан ары тереңирээк түшүндүрүп, аны кагазга салыштырган: тил — бул кагаздын эки тараптуу табышмактуу системасы. «Ой» кагаздын бет жагына, ал эми «үн» — кагаздын арткы жагына окшош. Бул түшүнүктөрдү бир-биринен ажыратуу мүмкүн эмес. Тилде ой жана үн чогуу бир бүтүндү түзөт, алар өз ара байланышы аркылуу тилдин бирдиктерин жаратат [Соссюр, 1999: 113].

Ф. Соссюрдүн теориясында маанилүү орунду синтагматикалык жана ассоциативдик мамилелер ээлейт. **Синтагматикалык мамилелер** тил бирдиктеринин сүйлөө агымында бири-бирине болгон байланышын билдирет, ал эми **ассоциативдик мамилелер** бул тилдик бирдиктердин бир-бири менен түзгөн байланышы эмес, аларды колдонуудагы жалпы мааниси. Ф. Соссюр бул мамилелердин бириккенде тилдин терең жана маанилүү структураларын түзө турганын белгилейт. «Эгерде ассоциативдик мамилелер болбосо, синтагматикалык бирдиктердин өз ара байланышы да мүмкүн болбойт» [Соссюр, 1999: 117].

Бул теорияга мисалы катары Ч. Айтматовдун «**Кылым карытар бир күн**» романын көрсөтсө болот. Ал жакта «адам» же «жер» сыяктуу белгилердин мааниси контекстке жана маданий ассоциацияларга жараша өзгөрөт. Романдын жүрүшүндө «адам» деген концепт ар кандай маанилерди жаратат: табият менен күрөшүп жаткан жандын образынан баштап, аалам менен эриш-аркак гармонияда жашоо зарылдыгын сезген жандын терең философиялык образына чейин көрсөтөт.

Ошондой эле бул чыгармадан синтагматикалык мамилелерди да байкаса болот, мисалы, аалам (жер) менен убакыттын образдарын салыштырганда аалам, түбөлүктүүлүктүн символу катары, убакыт менен каршы коюлат, анткени убакытка түбөлүктүүлүк мүнөздүү эмес. Бул эки концепт чыгармада

маанилердин структурасын түзүп, алар өз ара кантип аракеттенип, философиялык ой толгоолордо кандайча байланыша тургандыгын көрсөтүп турат. Мындай синтагматикалык байланыш сөздөр менен түшүнүктөрдүн ортосундагы жалпы маанилерди жаратат.

Мындан тышкары, Ф. Соссюр ассоциативдик мамилени да бөлүп көрсөтөт, ал белгилердин маданият, контекст жана жеке тажрыйбаларга негизделген байланыштарын түшүндүрөт. Ч. Айтматовдун чыгармаларында, мисалы, «дүйнө», «тагдыр», «убакыт» сыяктуу белгилердин ассоциативдик мамилеси окурманда мифтерди, жашоо жана өлүм тууралуу философиялык ой толгоолорду, ошондой эле жеке ассоциацияларды жаратуусу мүмкүн. Бул маанилердин тереңдигин ачып, чыгарманы толук түшүнүүгө жардам берет.

Ф. Соссюрдун теориясы ошондой эле белгилердин мааниси боштукта эмес экендигин, башкача айтканда, алар башка белгилер менен болгон мамилесинин негизинде пайда болорун белгилейт. Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» чыгармасында «адам» деген сөз өзүнчө туруктуу символ болбой, башка белгилер менен байланышы аркылуу гана мааниге ээ болот, мисалы, аалам, жер, тагдыр же убакыт сыяктуу түшүнүктөр менен тыгыз байланышта болот. Бул белгилердин мамилеси дайыма эле түздөн-түз көрүнбөйт, бирок алар терең маанилүү байланыштарды түзөт, бул байланышынын ачылышы чыгарманын бүтүндөй контекстинде болот.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында Ф. Соссюрдун теориясын колдонуу белгилер өз алдынча эле элементтер эмес, белгилердин бир бүтүн системасынын бөлүгү катары кантип иштеши керектигин түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Бул тилдин жана маданияттын реалдуулукту кабыл алуу процесстерине кандай таасир этерин түшүнүүгө гана эмес, текст жалпы түрдө кандайча татаал философиялык ойлорду жаратары тууралуу да түшүнүк алууга көмөктөшөт.

Ошондой эле Ф. Соссюрдин теориясында лингвистикалык изилдөөнүн эки негизги түрү бар: **диахроникалык** (тарыхый) жана **синхроникалык** (мезгилдүү) лингвистика. Диахроникалык лингвистика тилдин тарыхтагы өнүгүүсүн изилдесе, синхроникалык лингвистика тилдин учурдагы абалын

талдайт. Соссюр айтып өткөндөй, «тилдин тарыхый өнүгүүсүн изилдөө үчүн, анын учурдагы абалынын синхрондуу сүрөттөмөсү керек» [Соссюр, 1999:89]. Бул лингвистиканын негизги ыкмасын түзөт, б.а. сөздөрдүн жана тилдик структуралардын өзгөрүүсүн тарыхый жана мезгилдүү түрдө талдоону шарттайт.

Окумуштуунун «Жалпы лингвистика курсу» аттуу китебинин чыгуусу менен лингвистикада структурализмдин негиздери пайда болду. Соссюрдун негизги идеялары башка илимдерде да мисалга алсак, антропологияда жана маданият таануу тармагында колдонулду. Клод Леви-Стросс, мисалы, лингвистиканы структуралисттик методдун «пилоттук илим» деп атаган. Ф. Соссюрдун теориясы тилди коомдук контекстте түшүнүү үчүн маанилүү багыттарды сунуштайт, алар кийинчерээк структуралисттик мектептин өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизишти.

Фердинан де Соссюрдун теориясы тилди жана белгилерди изилдөөдө жаңы көз караштарды сунуштады. Ал тилди жөн гана адамдардын сүйлөө иш-аракетинин натыйжасы катары эмес, коомдук шарттуу системалар катары караган. Белги, тил жана коомдун өз ара байланыштарын түшүндүрүүдө анын концепциялары бүткүл тил таануу тармагында терең изилдөөлөрдүн жана жаңы методологиянын негизин түздү.

Демек, Ч. Айтматовдун чыгармаларында Ф. Соссюрдун теориясын колдонуу аркылуу тил жана белгилердин коомдук жана маданий контекстте кантип иштеши керек экенин, ошондой эле синхроникалык жана диахроникалык мамилелердин маанисин түшүнүү мүмкүнчүлүгү бар.

1.1.2. Ч. Пирс жана Ч. Морристин теориялары семиотиканын негизги илимий базасы катары

Белгилер жөнүндө илимди түзүү идеясы дээрлик бир эле учурда, көптөгөн илимпоздордо пайда болгон. Алардын негизгиси болуп семиотика деген түшүнүктү сунуш кылган америкалык логик, философ жана натуралист Ч. Пирс (1839-1914) эсептелет. Ч. Пирс белгилерди адамдын иш-аракеттериндеги өз ара

аракеттенген элементтер катары караган. Ал белгилердин теориясын үчтүк структурага негиздеп, белгинин төмөнкү үч компоненттен турганын белгилеген:

1. Representamen (Белги) – белгинин материалдык формасы же символу.
2. Object (Объект) – белгиге тиешелүү чыныгы объект же көрүнүш.
3. Interpretant (Интерпретант) – белгини чечмелөө процесси, башкача айтканда, белгинин маанисин түшүнүү жана анын субъект тарабынан кабыл алынышы.

Ч. Пирс белгилерди үч негизги түргө бөлгөн:

- Икона (Icon) – белги, ал өз объектине окшош (мисалы, адамдын портрети).
- Индекс (Index) – белги, ал объект менен себептик байланышта болгон белги (мисалы, кардан калган буттардын издери).
- Символ (Symbol) – белги, ал объект менен болгону келишим аркылуу байланыштырылат (мисалы, "дарак" деген сөз).

Ч. Пирс үчүн маанилүү аспект – бул белгилер өзүнчө эмес, коммуникация жана маданий практиканын контекстинде иштээрин түшүнүү болгон. Белгилердин мааниси социалдык-маданий чөйрөдө аларды чечмелөө процесси аркылуу өнүгүп, өзгөрүп турат.

Ч. Пирстин семиотикалык идеялары өтө салттуу эмес жана кабылдоого оор келген формада баяндалгандыктан, окумуштуулар чөйрөсүндө 1930-жылдары гана белгилүү боло баштаган. Ч. Пирстин идеялары Р. Карнап, А. Тарский ж. б. сыяктуу логиктердин жана философтордун эмгектеринде андан ары өнүгүп келе жатат.

Чарльз Моррис – семиотика тармагындагы көрүнүктүү окумуштуу, ал белгилердин теориясын жана практикалык колдонулушун изилдөөдө философия, лингвистика, психология жана социология сыяктуу тармактарды интеграциялап, семиотиканы интердисциплинардык илим катары өнүктүргөн.

Чарльз Моррис семиотикага карата системалуу ыкманы сунуштап, аны үч негизги компонентке бөлгөн:

1. **Семиотиканын синтаксиси** – белгилердин түзүлүшүн жана алардын айкалышынын эрежелерин, ошондой эле белгилердин ортосундагы

байланыштарды алардын маанилерин эсепке албастан изилдөө.

2. **Семиотиканын семантикасы** — белгилер менен алардын маанилеринин ортосундагы байланыштарды, башкача айтканда белгилер предметтерди же концепттерди кандайча белгилей турганын талдоо.

3. **Семиотиканын прагматикасы** — белгилердин чыныгы коммуникациядагы функцияларын, аларды кабыл алган адамдарда кандай таасирлердин пайда болгондугун жана белгилердин конкреттүү социалдык контексттерде кандайча иштерин изилдөө.

Жогорудагы теорияларга таянып төмөнкү схеманы сунуштайбыз:

Схема 1.2 Семиотиканын үч негизги компоненттери

Ч. Моррис синтактика семиотиканын башка тармактарына караганда жакшыраак иштелип чыккандыгын белгиледи. Бирок кийинчерээк заманбап изилдөөчүлөрдүн пикирлерине карата көп нерсе өзгөрдү. Окумуштуу Н. А. Лукьянова Ч. Моррис синтактикага өтө карама-каршы аныктама берген деп эсептейт: «бул синтактиканы илимий изилдөө чөйрөсүнөн тышкары алып

чыгып, синтактиканы семантикага сиңирип алган» [Лукьянова, 2010]. Бирок үч өлчөмдүү чексиз семиоз гипотезасы илимий изилдөөлөрдүн маанилүү методикалык негизи болуп калды. Семантика белгилердин десигнаттарга жана ошону менен алар белгилеген (денотациялаган) же белгилей турган (денотациялай турган) объектилерге болгон мамилесин карайт. Мурдагыдай эле, Ч. Моррис «семантикалык эреже» түшүнүгүн киргизет. Белгилердин белгилүү бир айкалышы жана алардын мамилелери менен байланышкан жаратуу жана өзгөртүү эрежелеринен айырмаланып, семиотиканын ичиндеги «семантикалык эреже» белгиси объектке же кырдаалга кандай шарттарда колдонула тургандыгын аныктаган эрежени билдирет (анын десигнаты бар); мындай эрежелер белгилер менен берилген кырдаалдардын ортосунда шайкештикти белгилейт.

Ал синтактикалык жана семантикалык эрежелер семиотика тарабынан түзүлгөн семиозистин ар бир конкреттүү учурдарда колдонула турган оозеки билдирүү болуп калбашы үчүн прагматикалык өлчөмдү киргизүү керек деп эсептейт.

Прагматизм идеяларына негизделген окумуштуулар Ч. Пирс, В. Джеймс, Д. Дьюи, Дж. Мид ж.б. жоболоруна таянып Ч. Моррис семиотиканы прагматикалык өлчөөнүн негиздерин төмөнкүчө аныктайт: Белгинин котормочусу – организм; интерпретатор – бул организмдин белгилер аркылуу белгилердин чөйрөсүнүн таасири астында, түздөн-түз проблемалуу кырдаалга байланышпаган объектилерге реакция кылуу жөндөмдүүлүгү.

Семиозистин жардамы менен организм жок объекттердин же байкалбай турган объекттердин касиеттерин эске алат, жана бул идеяларды курал катары колдонууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Ч. Моррис белгилердин көпчүлүгүнүн (жана балким, бардыгы) котормочулары тирүү организмдер болгондуктан, прагматиканын жетиштүү мүнөздөмөсү анын белгиси болмок, анда ал семиозистин биотикалык аспектилер менен алектенет, б.а. белгилердин иштешинде байкалган бардык психологиялык, биологиялык жана социологиялык кубулуштар менен иштейт.

Бул семиотиканын универсалдуулук идеясын адамга байланыштуу илимдерге карата көрсөтөт. Ч. Морристин ар кандай атайын илимдерге бирдиктүү семиотикалык негизди берүү идеясы ишке ашкан жок жана мүмкүн эмес болсо да, анын «семиозис триадасы» түшүнүгү кеңири жайылды.

Е. В. Шелестюк семиотиканын үч бөлүмүн светофордун мисалында сүрөттөйт, ошону менен «семиозис триадасы» түшүнүгүнө гана эмес, Ч. Морристин жүрүм-турум ыкмасын пайдаланат. Анын ою боюнча, светофордун түстөрүндөгү өзгөрүүлөр (өзгөрүү тартиби, айкалыштыруу эрежелери) синтактика болот. Семантика бул белгинин кабыл алынган мааниси – туруу, кыймылга даярдануу, айдоо б.а Чарльз Морристин айтуусу боюнча, эске алуу, иш-аракетке жетекчилик кылат. Прагматика бул светофор адамдардын эки категориясына: автомобилисттерге жана жөө жүргүнчүлөргө кайрылат. Бул топтордун ар бири үчүн светофордун ар бир конфигурациясы түрдүү мааниге ээ, б.а. жол кыймылынын катышуучуларынын байланышын камсыз кылат.

Башка учурларда изилдөөчүлөр Ч. Морристин окууларынын негиздерин карап чыгышпайт, бирок, жок дегенде, дискурсту изилдөөнүн прагматингвистикалык аспекти (тилди антропологиялык изилдөөдө прагматингвистикалык мамиле) мүнөздөө менен эскеришет. Акырында көптөгөн башка окумуштуулар, мисалы, маалыматтын иштешинин мыйзам ченемдүүлүктөрүн карап, маалыматты берүү жолундагы синтаксистик, семантикалык жана прагматикалык чыпкалар түшүнүктөрү менен иштешет, ошондой эле башкаруу тутумундагы кайтарым байланыш контурларында Ч. Моррис жана семиотика түшүнүктөрү такыр эскерилбейт.

Ошентип, Ч. Морристин семиотиканын универсалдуулугу жөнүндө идеясы белгилүү бир мааниде изилдөөдө колдонулуп келет.

Бирок постмодерн дүйнөсүндө, кийинки илимий рационалдуулуктун өнүгүшү менен Ч. Морристин мурасы жана семиотиканын илимий топтоолору жалпысынан интенсивдүү кайра каралып, реформаланып жаткандыгын белгилебей кетүү мүмкүн эмес.

И. Е. Фадееванын айтымында, рационалдуулук тибинин өзгөрүшүнүн

натыйжасында семиотикалык механизмдердин ички структуралаштырылган аракети менен жеке аң-сезимде да өзгөрүүлөр болот, белгилер жана белги системалары өзгөрөт.

Бул учурда, өзгөрүүлөр белгинин структурасында жүрөт. В. А. Сулимов «континенталдуу» же «узун» белги түшүнүгүн киргизген. Семиотикалык үч бурчтук, бир жагынан, маанинин — маанинин үзүлүшү менен бузулат, экинчи жагынан, семантикалык эмес бүтүн болуп «топтолот». Семиоз жеке маанини туюнтуу процесси катары эмес, аң-сезимдин, тексттин, чындыктын социалдык-маданий мүнөздөгү кыймылдуу байланышы катары пайда болот.

Ошентип, алдын ала айтууга мүмкүн болбогон (стохастикалык), сызыктуу эмес, өзүн өзү түзгөн «таң калыштуу» дүйнөдө Ч. Пирс менен Ч. Моррисдин илимий мурастары өз актуалдуулугун жоготпойт. Илимдин тездик менен өнүгүшүнө карабастан, алардын эмгектери ХХ кылымдын аягында да, башында да семиотиканын илимий базасын калыптандырууда негизги ролду аткарып келген жана бүгүнкү күндө да бул багыттагы илимий изилдөөлөр үчүн маанилүү теориялык-таанымдык негиз болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, Ч. Пирс менен Ч. Моррисдин илимий мурасы семиотиканын калыптанышындагы негизги булагы катары таанылып, бир жагынан илим тарыхындагы орду менен, экинчи жагынан бүгүнкү заманбап изилдөөлөрдүн методологиялык негизин түзүүчү фактор катары бааланат.

1.1.3. Семиотика маданияттын негизги бөлүгү катары, кыргыз маданиятындагы концепттерди изилдөө алкагында

Бүгүнкү күндө семиотика адамдын иш-аракеттеринин ар кандай тармактарын талдоодо колдонулган илимий теория болуп саналат. Бирок ал жөн гана иконикалык системалар жөнүндө бирдиктүү илимди эмес, таанып-билүү иш-аракеттерин талдаган изилдөө методологиясын же парадигмасын да билдирет. Ал гуманитардык жана табигый илимдер жаатындагы илимий изилдөөлөрдүн кеңири чөйрөсү менен тыгыз байланышта болуп эсептелинет, буга кибернетика, информатика, прагматика, когнитология жана башка бир топ

белгилүү дисциплиналар аралык илимдер киришет. Бул чөйрөлөрдөгү изилдөөлөрдүн аркасында бүгүнкү күндө биз адамдын ишмердүүлүгүнүн ар кайсы тармактарында белгилер түрүндө чагылдырылган маалыматтык алмашуу процесстерин аныктай алабыз. Семиотиканы жана анын принциптерин колдонуунун башка ири чөйрөсү гуманитардык чөйрө болуп саналат, анткени ал ар кандай изилдөөлөрдү жүргүзөт. Семиотика гуманитардык илимдердин методдорунун арасында маанилүү орунду ээлейт, анткени күнүмдүк ой жүгүртүүдөн баштап философияга жана искусствого чейинки ар кандай маданий кубулуштар сөзсүз түрдө каймана (белги) түрүндө бекемделет жана маанисин изилдөө жана түшүндүрүп берүүнү талап кылган маанилүү механизм болуп саналат. Бирок башка гуманитардык илимдерден айырмаланып, семиотика маани издөөгө анчалык деле кызыгдар эмес, башкача айтканда, формасы жок мазмун бул жерде изилдөө предмети болбойт. Семиотика үчүн **белги** бул материалдык жактан идеалдуу билим, ал жок болгон учурда да бир нерсени чагылдырат, конкреттүү мазмунду өткөрүп берет жана маданиятта ортомчу катары иштейт.

Кээ бир учурларда, мисалы, лингвистикада жана логикада семиотикалык ыкмаларды колдонуу бул дисциплиналардын алкагында өзүнчө багыттардын пайда болушуна алып келди, айталы, лингвистикалык семиотика (лингвосемиотика) жана логикалык семиотика. Бул тармактарда табигый (улуттук) жана жасалма тилдердин белгилери изилденет.

Семиотика, белгилер теориясы катары, маданий көрүнүштөрдү, символдорду жана маанилерди изилдөөдө чоң мааниге ээ. Кыргыз маданиятынын алкагында семиотика элдин маданий, философиялык жана этикалык баалуулуктарын кантип чагылдырып көрсөтөрүн түшүнүүгө жардам берет, бул үчүн тил жана адабият сыяктуу белгилер системасы менен, ошондой эле символдор жана каада-салттар сыяктуу маданий тажрыйбалар колдонулат. Маданият белгилер системасы катары бир гана маалымат бербестен, коомдун дүйнөнү түшүнүү жана кабыл алуу ыкмаларын түзүүдө негизги роль аткарат, ошондой эле бул баалуулуктар муундан-муунга өткөрүлүп берилет.

Семиотиканын дагы бир маанилүү колдонмо чөйрөсү – маданий идентивдүүлүктү изилдөө. Кыргыз маданиятында, башка маданияттар сыяктуу эле, улуттун өзгөчөлүктөрү элдин социалдык жана маданий баалуулуктарын чагылдырган белгилер жана символдор аркылуу калыптанат.

Мисалы, андай символдорго улуттук кийимдердин салттуу элементтери, мисалы *ак калпак, чапан, элечек, жоолук* ж.б. кирет. Алар кыргыз элине таандык экендигин гана эмес, тарыхый жана моралдык маанилерди да көрсөтөт.

Мисалы мурунку мезгилдерде кыргыздарда жаш, секелек кыздар чачтарын беш көкүл кылып өрүп, баштарына үкүлүү топу кийишкен. Бул кыздын күйөөгө тие элек экенинен кабар берген. Эгерде кыз күйөөгө чыкпай калса, аны *баланчанын топучан кызы* (топусунда үкү болгон эмес) деп атап коюшкан, бул деген кыз кара далы болуп, турмушка чыкпай калды дегенди билдирген. Качан кыздар күйөөгө тийгенде баштарына жоолук салынышкан, демек, жоолук күйөөсү бар деген белгини билдирген. Ак элечекти көбүнчө орто жаштан өтүп калган аялдар, улгайып калган байбичелер кийишкен. Бул да аялдарга өзгөчө коомдук статус берип турган. Эркектердин кийимдери да түрдүүчө болуп, алардын жаш өзгөчөлүгүн, коомдогу ордун көрсөтүп айырмалап турган. Кыргыздар көчмөн калк болгондуктан, дайыма ат үстүндө жүрүшкөн, улуттук ат оюндарын мыкты ойношкон жана колдорунда дайыма камчы кармап жүрүшкөн. Камчыны алып жүрүүнүн да өзүнчө сыры болгон, камчыны кармагандын түрлөрү кандайдыр бир белгини билгизген, б.а. кыргыздар **камчыны** да сүйлөткөн.

Эгерде камчыны **Чарльз Пирстин** теориясынын призмасында карасак, аны мааниси физикалык формасы менен гана эмес, ошондой эле колдонулган маданий жана социалдык контексттер менен да аныкталуучу символ катары көрүүгө болот. Мисалы:

1. **Камчыны ээрдин кашына илип коюп үйгө кирсе** – бул адамдын шашылыш экендигин билдирген индекстик белги, анткени камчынын жайгашуусу түздөн-түз үйгө кирүү жана чыгуу ыкмасын көрсөтөт.

2. **Эгерде камчыны бүктөп кончуна салып келсе** – бул белгилердин каада

салт менен байланышкан символикалык мааниси, камчынын мындай жайгашуусу социалдык ролду жана *«конок болуп келдим»* деген маанини билдирет.

3. **Эгерде камчыны сүйрөп үйгө кирсе** – бул индекстик белгилердин бири, *«мен сени менен чабышканы келдим»* деген маанини билдирет, анткени камчынын сүйрөлүп кириши түздөн-түз аракетке жана каршылашуу боюнча иш-аракетке байланыштуу.

4. **Эгерде камчыны бүктөп колуна кармап үйгө кирсе** – бул белгилердин символикалык системасы, *«өкүм же кабар угузганы келдим»* деген маанини билдирет.

5. **Камчыны мойнуна илип кирсе** – бул белгилердин эмоционалдык негизде *«кечирим сурап келгени»* деген маанини билдирген символ.

6. **Эгерде камчыны колтугуна кыстарып жүрсө** – бул индекстик белгилердин бири, *«мен жок издеп жүрөм»* же *«мал издеп жүрөм»* дегенди билдирет.

Демек, жогорку мисалдар Ч. Пирс көрсөткөндөй белгилердин мааниси кандай шартта өзгөрүп, кандайча чечмелөө процесси өнүгүп, өсүп турарына негиздүү далил боло алат. Дагы бир белгилей кетчү нерсе келтирилген мисалдар улуттук баалуулуктарды билдирип, муундан муунга өткөрүлүп берилген, бирок азыркы глобализациянын шартында өзгөрүүгө учурап кандайдыр бир маани маңызын жоготуп, кээ бир учурларда жаңыланууга дуушар болуп келет.

Кыргыз маданиятында белгилер жана символдор жөн гана практикалык максаттарды ишке ашырууга эмес, ошондой эле коллективдик идентивдүүлүктү түзүүдө жана аны сактоодо негизги роль ойнойт. «Аалам» жана «адам» концепттерин изилдөөнүн алкагында мисалы, табияттын элементтери: тоолор, дарыялар, күн жана ай, жылдыздар ж.б. терең философиялык жана моралдык мааниге ээ белгилер катары кабыл алынат.

Кыргыздарда **тоо** жана **суу** негизги табияттын элементтери болуп саналат. Кыргызстан өзү тоолуу өлкө, анын жалпы территориясынын 90% жакынын

тоолор ээлейт. Тоо кыргыздар үчүн жөн гана физикалык элемент эмес, б.а. кандайдыр бир каймана мааниси бар өзүнчө бир белги болуп саналат.

Тоону символ катары карасак, ал *биринчиден* бийиктикти, бекемдикти жана коопсуздукту билдирет, *экинчиден* тоо адамга жогорку моралдык баалуулукту билдирген белги болуп эсептелет, себеби эл арасында **«тоодой бийик»**, **«тоодой ишенимдүү жөлөк»** деген сыяктуу туруктуу сөз айкаштары жашап келет. Ч. Айтматовдун акыркы белгилүү чыгармасы да бекеринен «Тоолор кулаганда» деп аталбаса керек. *(бул жөнүндө 4 бапта кенен айтылат)* Тоо кыргыздар үчүн коопсуздуктун кепили болот, себеби сырттан кандайдыр бир коркунуч жаратылса, элди душмандардан тоо тосот, сактайт жана аларды коргойт деген атам замандан бери келе жаткан ишеним бар.

Суу – бул жашоо булагы. Суу – кыргыздар үчүн өтө баалуу. Тоолуу өлкө болгондуктан кыргыздар суунун башында турат. Бекеринен кыргыздар «*Эл башы болгончо суу башы бол*» деп айтпаса керек. Суу, жашоонун негизги элементи катары жашоону, тазалыкты жана моралдык баалуулукту символдоштурат. Кыргыз эли сууну өзгөчө барктайт, б.а. *сууга карап түкүрбө, сууну булгаба, аккан арыкта арам жок, суу өмүр булагы, жети күндүк жаандан желип өткөн суу жакшы* ж.б.у.с. макал-лакаптар менен жаш муундарды келечекке тарбиялап келет.

Мисалы, Ф. Де Соссюрдун теориясына ылайык, **тоо** жана **суу** символдорунун негизги бөлүктөрү төмөнкүлөрдү камтыйт: означающее (бул белгилердин материалдык түрү, мисалы, **тоонун** же **суунун** өзү) жана означаемое (бул белгилердин абстракттуу мааниси, мисалы, *туруктуулуктун, коопсуздуктун*, ал эми *суу жашоо* менен *тазалыктын* символу болуп саналат). Демек, бул символдор белгилердин кеңири системасынын бир бөлүгү катары маданий жана этикалык нормаларды түзүүгө катышат.

Ай менен күн, асман менен жылдыздар жана табияттын бардык кубулуштары – бул кыргыз элинин маданиятында чоң мааниге ээ болгон белгилик элементтер. Ч. Айтматовдун чыгармаларында бул табигый объекттер

жана кубулуштар көп учурда **символикалык** мааниге ээ болуп, анын каармандарынын жашоосундагы жана дүйнө таанымындагы терең түшүнүктөрдү чагылдырат. Мисалы, ай менен күндү, асман менен жылдыздарды колдонуу – бул **моралдык** жана **руханий түшүнүктөрдү** билдирет, алар адамдар үчүн жашоонун ар түрдүү аспектилерин түшүндүрөт.

Семиотикалык талдоо жаатында, кыргыз эли үчүн бул элементтер өзүнө **глобалдык** жана **локалдык символиканы** камтыйт. **Ай, күн, асман, жылдыздар** – булардын ар бири маданий жана философиялык багытта маанилүү символдор. Алардын адамдардын жашоосундагы мааниси кеңири: *ай – моралдык бийиктикти, күн – жарыкты, жашоонун күчүн, асман – кеңдикти, эркиндикти, ал эми жылдыздар түнкү ааламдын, адашпаган жолдун символу* катары каралат.

Бул жөнүндө «Манас» эпосунда минтип айтылат:

Асман менен жериңдин

Тирөөсүнөн бүткөндөй,

Айың менен күнүңдүн,

Бир өзүнөн бүткөндөй [Орозбаков, 1979: 248].

Жогоруда берилген даанышман сөздөрдө ай менен күндүн, асман менен жердин биримдиги жана байланышы адам дүйнөсүндөгү моралдык жана руханий бүтүндүктү чагылдырат, б.а. символизмдердин аралашмасы аркылуу кыргыз дүйнө таанымын анализдөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Белгилүү орус окумуштуусу жана Тарту-Москванын семиотика мектебинин негиздөөчүсү Юрий Лотман маданий системаларды жана алардын символикалык тилдерин изилдөөгө маанилүү салым кошкон. Ал өзүнүн ишинде семиотиканы, өзгөчө маданияттын символикалык тилдери аркылуу изилдеген. Лотман маданиятты белгилердин жана символдордун комплекси катары караган жана анын ар түрдүү аспектилери менен тыгыз байланышта экендигин белгилеген. Ал үчүн маданият бул динамикалык система, анда белгилер өзгөрүлүп, өнүгүп, ар бир жаңы муунга жаңы маанилерди өткөрүп берет. Лотман өзүнүн теориясында «маданий текст» деген түшүнүктү киргизип, бул концепт

бардык маданий көрүнүштөрдү – тилди, ритуалдарды, символдорду жана башка аспектилерди изилдөөгө жардам берет деп айткан [Лотман, 2000].

Семиотика ошондой эле улуттун негизги маданий концепттерин талдоого мүмкүнчүлүк берген ыкмаларды сунуштайт. «Адам» жана «адам» концепттерин изилдөөдө «урмат-сый», «эркиндик», «дүйнө», «тагдыр» сыяктуу концепттер да маанилүү роль ойнойт, анткени алар маданий баалуулуктарды түзүүдө жана дүйнөнү кабыл алуу процесстеринде өзгөчө мааниге ээ.

Мисалы, «адам» деген концепт урмат жана аброй деген түшүнүктөр менен тыгыз байланышкан, себеби ар бир индивид өзүнүн гана эмес, үй-бүлөсүнүн, уруусунун жана коомунун алдында жоопкерчилик тартат. «Тагдыр» концепти өз алдынча нерсе катары кабыл алынат, бирок ал ошондой эле адамдын өмүрүндө кабыл алынган жеке жоопкерчилик жана тандаган жол менен тыгыз байланышта болот.

Буга мисал катары Ч. Айтматовдун «Бетме-бет» повестиндеги Сейденин образы алып көрсөк болот. Сейде (адам) эл алдында өзүнүн аброюн, урмат сыйын сактоого аракет кылат. Ал чынчыл, боорукер кайрымдуу инсан. Анын күйөөсү Ысмайыл согуштан качып келгенде, Сейде *биринчи* кезекте күйөөсүнүн аброюн, анын жеке максатын өзүнүкүнөн жогору коет, анткени кыргыз менталитетинде аял киши күйөөсүн сыйлаш керек, ал айтканга макул болуш керек деген ишеним бар. *Экинчиден*, ал жүрөгүндө бул нерсенин туура эмес экенин сезет, бирок ага каршы тура албайт, себеби ал тагдырга баш ийет. Жыйынтыгында, Сейденин тагдыры ал кабыл алган чечимге карай өзгөрөт.

Умберто Эко өзүнүн «*Открытое произведение*» деген китебинде белгилер жана символдордун изоляцияда эмес, ар дайым кеңири маданий тармактын бир бөлүгү болуп, алардын мааниси контекстке жана алар аралык өз ара аракеттенүүсүнө жараша өзгөрүп тургандыгын баса белгилейт [Эко, 2004]. Бул ойду чагылдыруу аркылуу, семиотика изилдөөчүлөргө маданий концепттер жана баалуулуктар тилде, адабиятта жана салттарда кандайча чагылдырылганын изилдөөгө мүмкүндүк берет. Мисалы, Ч. Айтматовдун чыгармаларында символика, метафоралар жана сүрөттүк түзүлүштөр аркылуу «**дүйнө**», «**тагдыр**»

«адам», «аалам» жана «сүйүү» сыяктуу маданий концепттерди көрүүгө болот. Алар адам табияты, анын дүйнөдөгү орду жана башка жандыктар менен болгон мамилелер жөнүндө терең ойлордун негизине айланат. Эко айткандай, бул концепттер жана символдор контекстке жараша өздөрүнүн маанисин өзгөртөт, ошол эле учурда дүйнөнү түшүнүүнү жана социалдык баалуулуктарды түзүүнү колдойт.

Демек, семиотика теориялык негиз катары маданияттын маанилүү символдорун жана баалуулуктарын тил, адабият, мифтер жана салттар аркылуу кантип берилерин терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Кыргыз маданиятында «адам» жана «аалам» сыяктуу концепттерди семиотикалык талдоо аркылуу, алар тилде жана адабиятта кандайча чагылдырылганын, кандай символдор жана белгилер алардын маанилерин өткөрүп бергенин жана алар адамдардын дүйнө түшүнүүсүнө кандайча таасир эткенин байкоого болот. Мисалы, Ч. Айтматовдун чыгармаларында мындай концепттер негизги темалар катары көрүнүп, адам табияты, моралдык дилеммалар жана тирүүлүк менен өлүм тууралуу философиялык ой жүгүртүүлөрдү чагылдырат.

Семиотика ушул концепттердин маанилерин ачып гана тим болбостон, алардын глобалдашуунун шартында кандайча трансформация болорун түшүнүүгө да жардам берет. Маданий белгилер жана символдорду изилдөөдө, алардын өзгөрүп жаткан дүйнөдө кандайча адаптацияланарын, ошол эле учурда өз маанилүүлүгүн кантип сактап калганын жана маданий идентификацияны сактоодо кандай таасир бере турганын эсепке алуу маанилүү.

Мисалы, Японияда **кимоно** – бул маданий символдун бири болуп, глобалдашуунун таасири менен азыркы учурда моданын бир бөлүгүнө айланган. Кыргызстанда да ушундай эле өзгөрүүлөр байкалууда, мисалы, улуттук символдор, камчы жана улуттук кийимдер туризм тармагында сувенир катары колдонулат. Бирок, бул өзгөрүүлөргө карабастан, алар өздөрүнүн символикалык маанисин сактап калууда жана жаңы глобалдуу чындыкта маданий идентификацияга да таасирин тийгизишет.

Индияда **сари** кийими да традициялык маданий мааниге ээ болуп, глобализациянын шартында дүйнөлүк мода бөлүгү катары кабыл алынууда. Кыргызстанда да улуттук кийимдер жана орнаменттер глобалдык тренддерге ылайык өзгөрүп, бирок алардын негизги маданий мааниси сакталууда. Бул көрүнүштөр маданий концепттердин глобализация шартында ийкемдүү болуп, адаптацияланууга туш болгонунун дагы бир далили болуп саналат.

Кийинки мисал – Япониянын **сакура гүлүнүн** символикасы. Глобализациянын таасири менен сакура дүйнөлүк маданияттын таанымал жана маанилүү элементине айланган, ал азыр гана табияттын кооздугун эмес, жашоонун философиясын да символдоштурат. Кыргызстанда **ак илбирс** тоолордун символун жана өлкөнүн табигый мурасын түзөт. Глобализациянын таасири менен ак илбирстин образы, Япониянын сакурасы сыяктуу, дүйнөлүк деңгээлде таанылып, экологиялык жана маданий баалуулуктардын символуна айланган. Кыргызстандагы ак илбирс өлкөнүн табиятында жана маданиятында маанилүү орунду ээлейт, ошондой эле ал глобалдык масштабда да кыргыз маданиятынын бөлүгү катары таанылууда.

Бул образ Ч. Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романындагы Жаабарстын образы аркылуу толук ачылып берилген. Мындай мисалдар глобализация маданий белгилердин трансформациясына кандай таасир этерин, алар кандайча глобалдуу контекстте адаптацияланып, ошол эле учурда өзүнүн негизги идентификациялык маанисин сактап каларын чагылдырат.

Демек, концепттерди семиотикалык жактан карап чыгуу терең жана көп катмарлуу талдоону жүргүзүү үчүн керек болгон зарыл инструмент болуп саналат. Бул ыкма маданий концепттердин өнүгүшүн, алардын философиялык жана моралдык категориялар менен байланышын жана алардын кандай белгилик системалар аркылуу чагылдырылып, коомдун социалдык нормалары менен баалуулуктарын түзүүгө кандай таасир этерин түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Тил илимдеринде концепттер – бул тил аркылуу чагылдырылган абстрактуу түшүнүктөр, алар ар кандай маданияттарда өзгөчөлөнүп, өзгөрүлүп, интерпретацияланат. Бул процессти түшүнүүдө лингвосемиотика маанилүү роль

ойнойт, себеби ал тилдин жана белгилердин системалары аркылуу концепттердин түзүлүшүн, алардын коомдук жана маданий маанилерин изилдейт.

Кыргызстанда лингвосемиотиканын өнүгүшүнө окумуштуу З. Караеванын кошкон салымы жогору болуп эсептелинет, себеби ал биринчилерден болуп котормо менен семиотиканын байланышын изилдеген окумуштуу. Окумуштуу «Перевод и семиотика (Многоязычное бытие эпоса «Манас» и теоретико – методологическое проблемы транслатологии) (2006) деген монографиясында мындай дейт: «Жалпы адамзаттын маданий баалуулуктарынын алкагында тил маданияты котормо чыгарманын жардамы менен өз ара түшүнүшүүнүн максаты жана ошол эле учурда каражаты болуп саналат. Демек, котормо категорияларын жана алардын семантикасын лингвистикалык жактан гана эмес, башка, мисалы, когниция, прагматика, типология ж.б. аспектилерде кароого болот» [Караева, 2006: 6-7]. «Манас» эпосунун котормосуна функционалдык-стилистикалык жана лингво-семиотикалык терең талдоо жүргүзгөн окумуштуу З. Караева төмөндөгүлөрдү баса белгилейт: 1. Адабий тилдин жалпы милдети «жалпылоо», «маалымдуулук» жана «таасирдүүлүк» болот жана ал чыгарманын негизги идеясын билдирет. Каармандардын сүйлөө түзүмүндө эч кандай кокустук жок: ар бир сөзү, ар бир кыймыл-аракети, ар бир жасаган иши белги же символ болот. 2. Адекваттуу котормо жаратуу үчүн котормочу тексттин түз жана кыйыр, жөнөкөй жана татаал белгилердин жардамы менен берилген ички маанисин эске алышы керек. 3. Прагматикалык эффектти сактоо үчүн эпикалык концептуалдык концептерди которууда алар кайрадан коздолушу керек, буга котормо тилде сүйлөй турган сандардын жана ысымдардын кайра жаралышы кирет. 4. Этикалык чыгарманы которууда дүйнөнүн лингвистикалык картинасы дүйнөнүн глобалдуу, бүтүндөй элеси катары аныкталып, ар кандай стереотиптердин жана маданияттардын негизинде дүйнөнүн универсалдуу, этникалык жана индивидуалдык сүрөтүн аныктадык [Караева 2006:309].

Г. А. Тургунова, Г. О. Ибраимова «Котормого семиотикалык мамиле»(2015) аттуу макалада: «Котормого семиотикалык мамиле аны белги

системалары менен иштеген интерпретациялоочу системалык иш катары көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Бул бизди «котормо бирдиктеринин» категориясы жөнүндө ойлонууга, бирдик маселесин чечүүдөн качпоого мажбурлайт. Анткени, кандайдыр бир мааниге ээ болгон система сөзсүз түрдө маанилерди жаратуу үчүн иштеген бирдиктерди камтышы керек» деп белгилешет [Тургунова, Ибраимова, 2015: 54].

Жыйынтыгында, лингвосемиотика жана когнитивдик лингвистика тилдин функционалдык, концептуалдык жана прагматикалык аспектилерин терең изилдөөгө мүмкүндүк берет. Тил аралык байланыштарда маданий айырмачылыктар, менталитеттин өзгөчөлүктөрү, ошондой эле семиотикалык жана когнитивдик контексттердин өз ара байланышы маанилүү ролду ойнойт. Бул эки чөйрөдөгү изилдөөлөр белгилер менен концептуалдык түшүнүктөр биздин тажрыйбабызды жана дүйнө кабылдообузду кандайча түзөөрүн көрсөтүү менен тилди изилдөөдө жаңы горизонтторду ачат.

1.2. Когнитология (таанып билүү) илиминдеги негизги багыттар

Когнитология — бул адамдын акыл-эсинин жана таанып билүү процессстеринин, анын ичинде кабыл алуу, ой жүгүртүү, чечим кабыл алуу, түшүнүү жана тил аркылуу дүйнөнү таанып билүүнүн механизмдерин изилдеген илим тармагы. Адамдын таанып билүү процессин терең түшүнүү когнитивдик психология, нейробиология, философия, жасалма интеллект жана тил илимдери сыяктуу тармактар менен тыгыз байланышта.

Когнитологиянын негизги максаты — акыл-эс жана анын иштөө принциптерин түшүнүү, ошондой эле адамдын дүйнөнү кандайча кабыл алып, иштетип жаткандыгын изилдөө.

Алгачкы кездерде когнитивдик процесстер философиялык жана психологиялык жактан изилденген болсо, бүгүнкү күндө бул багыт биология, нейронаука, жасалма интеллект, тил таануу жана башка көптөгөн тармактарды камтып, бир тармактан экинчисине өтүп, өз ара байланыштуу изилдөөлөргө

негизделген. Ошондуктан, когнитологиянын негизги багыттары ал тууралуу жалпы түшүнүктү түзүүдө жана акыл-эс процессинин ар бир бөлүгүн тереңдетүүдө маанилүү роль ойнойт.

Когнитологиянын негизги багыттарынын арасында логикалык, философиялык-семантикалык, маданий жана этнолингвистикалык, психоллингвистикалык багыттар өзгөчө орунга ээ. Алар когнитивдик процесстерди, акыл-эс жана тилдин байланыштарын, адамдын кабыл алуусун жана дүйнөнү түшүнүүсүн терең изилдөөгө мүмкүнчүлүк берет. Мындан тышкары, бул багыттар когнитология илиминин ар түрдүү аспектилерин камтып, ой жүгүртүү, түшүнүү жана чечим кабыл алуу сыяктуу күрдүү маселелерди иликтөөгө жардам берет.

1.2.1. Когнитология илиминдеги логикалык багыт

Тил илиминдеги логикалык багыт тилди ой жүгүртүүгө жана билимге карата изилдеген агымдардын жана айрым түшүнүктөрдүн жыйындысы болуп саналат. Бул багыт логика жана философиядагы ар кандай мектептерге багыт алуу менен изилденип, тилди рационалисттик жана логикалык концепциялар аркылуу түшүндүрүүгө аракет кылат.

Тилге логикалык мамиле VI кылымдардагы грек философторунун көз караштарына таянуу менен башталып, Батыш Европадагы Орто кылымдардагы схоластикалык илимдердин (логика жана грамматика) концепцияларына негизделген. Бул процесстер тилдин философиялык жактарын жана грамматикалык түзүмдөрүн түшүнүүгө багытталып, XVII-XIX кылымдарда логика жана философиянын терең байланыштары тилди жана ой жүгүртүүнү изилдөөнүн негизги алкактарын түзгөн [Саймон, 2002; Коппель, 1981].

Тилдин логикалык концепциялары, негизинен, Грек философиясына таянган. Стоиктердин «логика» термини (λόγος) ойдун белгилүү структураларын жана анын оозеки түрдө чагылдыруусун түшүндүрүүчү негиз катары каралган. Аристотель болсо «аналитика» терминдери менен ой жүгүртүүнүн белгилүү

мыйзамдарын аныктап, тилди жана ой жүгүртүүнү өз ара байланышта караган. Ошентип тилдин түзүлүшү акыл-эстин иштөө мыйзамдарына ылайык келет деген көз караштар пайда болгон [Аристотель, 1983].

Философиялык рационализм үстөмдүк кылган мезгилде, XXII-XIX кылымдардын 1-жарымында универсалдуу грамматикалардын идеясы кайрадан жаралган. Француз грамматиги С. Ш. Дюмарсе «дүйнөнүн бардык тилдеринде сөздөр аркылуу маанини өнүктүрүүнүн жалгыз зарыл жолу бар» деп белгилеген. 1660-жылы Пор-Роял монастырында түзүлгөн Пор-Роял грамматикасы (Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal) логикалык-философиялык мааниге таянган биринчи универсалдуу грамматика болуп саналат.

XIX кылымдын экинчи жарымында тилдин логикалык категориялары жана грамматикалык категорияларынын дал келбөө мүмкүнчүлүгү белгиленди. Ошентип, логика жана грамматиканын байланышы жаңыланып, психологиялык жана философиялык аспектилер аркылуу кайрадан каралды. XIX кылымдын экинчи жарымында К. Ф. Беккер жана анын изилдөөчүлөрү «Тилдин организми» эмгегинде тилдин логикалык негиздерин кайрадан анализдеп, ой жүгүртүүнүн жана билимдин түзүлүшү жөнүндө жаңы көз караштарды сунушташты.

XX кылымда логикалык семантика жана философиянын ар кандай мектептери, анын ичинде аналитикалык философия жана неопозитивизм, табигый тилдердин логикалык аспектилерин изилдөөгө киришти. Г. Фреге, Б. Рассел, Л. Витгенштейн, Р. Карнап жана Х. Рейхенбах сыяктуу философтор тилди логикалык талдоонун негизинде билимдин ченемдерин аныктоого аракет кылышты. Бул мектептин өкүлдөрү, негизинен, «тилге ишенбөөчүлүк» принцибин кабыл алып, сүйлөмдүн чыныгы логикалык түзүлүшүн ачуу үчүн универсалдуу белгилик система сунушташты.

XX кылымдын экинчи жарымында аналитикалык философиянын өкүлдөрү логикалык тилдин жалпы структурасын изилдешкен, бирок алар тилди кеңири контекстте (мисалы, философия, логика жана психология) карап, сүйлөмдүн коммуникативдик аспектилерин да изилдешкен. Логикалык философиянын маанилүү бөлүгү, мисалы, Витгенштейндин күнүмдүк тилди

логикалык анализдөө концепциясы, тилдин жана ой жүгүртүүнүн ички структурасын жакшыртууга багытталган.

1990-жылдардын башында лингвистикалык изилдөөлөрдө логикалык жана концептуалдык анализдин ыкмалары активдүү колдонулуп, бул багыт боюнча изилдөөлөрдүн жаңы этаптары башталган. Россияда 1986-жылы Илимдер академиясынын Тил илими институтунда «Тилдин логикалык анализи» деп аталган проблемалык топ түзүлүп, тилдин логикалык жана концептуалдык аспектилерин изилдөө боюнча иштер жүргүзүлдү. Тилдин, ой жүгүртүүнүн жана билимдин логикалык байланыштарын изилдөө маселелери бүгүнкү күндө дагы актуалдуу болуп, кеңири талкууланып келет.

Демек, когнитивдик лингвистикада логика жана семантиканын дисциплинар аралык изилдөөсү тил жана ой жүгүртүүнү түшүнүүнүн жаңы жолдорун ачып, ушул тармактардын теоретикалык негиздерин кеңейтүүдө маанилүү роль ойнойт.

1.2.2. Когнитология жана философиялык-семантикалык багыт

Концептке арналган философиялык изилдөөлөр классикалык философиянын негизинде жүргүзүлгөн. Мындай философиялык маселелердин бири — адамдар кандайча ойлонушат жана кандайча жалпы билимге келишет деген суроого жооп издөө. И. Кант, Г. Фреге, Г. В. Лейбниц сыяктуу философтор бул маселени изилдеп, ой жүгүртүүнүн жалпы структураларын түшүнүүгө аракет кылышкан.

Философияда концепт, негизинен, таанып-билүү жана дүйнөнү түшүнүү маселеси менен байланыштуу. И. Канттын трансценденталдык философиясында жалпы билим сезимдик маалыматтар менен акылдын априордук категорияларынын биригүүсү аркылуу пайда болот. Кант түшүнүктөрдү жана категориаларды дүйнөнү түшүнүүгө колдонгон. Ал түшүнүктөрдүн таанылышы жана кабыл алынышы акылдын жана сезимдердин ортосундагы аралыктан өтөт.

Бул, өз кезегинде, концептти когнитивдик структура катары түшүнүүгө жол Бул, өз кезегинде, концептти когнитивдик структура катары түшүнүүгө жол ачкан.

Г. Фреге болсо концепттин идеясына карата өзгөчө көз карашта болгон. Ал логикалык структуралардын жана маанилердин айкалышын изилдеп, концептти белгилүү бир логикалык функция менен байланыштырып, аны түшүнүктөрдүн негизинде караган. Бул анын бүтүндөй философиялык жана когнитивдик изилдөөлөргө кошкон чоң салымы болуп саналат.

Жаңы философиялык багыттар, айрыкча Ж. Делез жана Ф. Гваттари сыяктуу философтор, концепт түшүнүгүн тереңдеп иштеп чыгышкан. Алар философияны «концепттерди түзүү, ойлоп табуу, жаратуу» катары сыпаттаган. Делез жана Гваттари боюнча, концепт — бул абстракттуу жана динамикалык структура, ал ар түрдүү контекстте жана маңызда өзгөрүп туруучу түшүнүк. Концепт философияда ой жүгүртүүнүн эң маанилүү элементтеринин бири катары аныкталып, адамдын дүйнөнү түшүнүүсүн жана акыл-эсинин жөндөмдүүлүктөрүн ачып берет [Делёз, Гваттари, 2004].

Когнитивдик илимдерде концепт адамдын ой жүгүртүүсүнүн негизги жана баштапкы формасы катары каралат. Концепт — бул адамдын кабыл алуусунун, сезимдеринин жана оюнун интеграциялаган менталдык түзүлүш. Мисалы, лингвистикада концепт — бул адамдын түшүнүгүн жана маңызын камтыган, ар кандай тажрыйбаларга негизделген когнитивдик репрезентация. Концепт адамдын дүйнөнү жана өзүнүн тажрыйбасын түшүнүү үчүн маанилүү бир элемент катары кабыл алынат.

Мындан тышкары, концепт деген терминдин так аныктамасы жок, ал ар бир адамдын жеке тажрыйбасы, элестөөсү жана ассоциациялары аркылуу өзгөрүп турат. Бул анын структурасынын бүдөмүк жана субъективдүү экендигин көрсөтөт. Ошондуктан концептти аныктоодо жалпы түшүнүктү түзүү кыйын, жана ар кандай маданияттарда концепттердин чечмелөөсү өзгөчөлөнүшү мүмкүн.

Концепттин ролу тилди жана маданиятты изилдөөлөрдө дагы чоң мааниге ээ. Тил аркылуу концепттер чагылдырылып, эл аралык байланышка чыгат. Ар

бир маданият өзүнүн концептуалдык структураларын түзөт, алар жеке тажрыйбага, коомго белгилүү түшүнүктөргө жана баалуулуктарга негизделет. Мисалы, бир маданиятта «сөз» түшүнүгү ачык жана туруктуу болушу мүмкүн, ал эми башка маданиятта ал абстракттуу жана кеңири мааниге ээ болушу ыктымал.

Концепт — бул когнитивдик структуралардын, философиянын жана лингвистикадагы негизги элементтердин бири. Бул түшүнүк философияда ар кандай изилдөөлөргө таянып, классификацияланса да, ал ар дайым динамикалык жана көп кырдуу болууга мүмкүн. Концепттер адамдын акыл-эсинин, тилинин жана маданиятынын өз ара байланышынан жаралат, ал адамдын дүйнөнү кабыл алуусун жана түшүнүүсүн жаңы деңгээлге чыгарат. Ошондой эле, концепттер маданий жана социалдык контексттерде өзгөрүп, адамдын түшүнүктөрүн жана пикирлерин түзүүгө таасир этет.

Жалпысынан алганда, концепт философиялык изилдөөлөрдө терең мааниге ээ болуп, заманбап изилдөөлөрдө ал динамикалык жана көп кырдуу түшүнүк катары каралат. Бул түшүнүк адамдын ойлонуу процесстеринин баштапкы жана маанилүү формасы катары изилденет жана ал билимдин, таанып-билүүнүн негизги элементи болуп саналат.

Когнитологиядагы философиялык-семантикалык багыт, демек, тилдин ой жүгүртүүдөгү ролун терең анализдеп, адамдын түшүнүктөрдү түзүү процесстеринин когнитивдик жана философиялык аспектилерин изилдөө үчүн маанилүү методологияны сунуштайт. Когнитивдик лингвистика, философия, психология жана семантика чөйрөсүндөгү илимий мектептердин интеграциясы аркылуу бул багыт теориялык жана практикалык жактан жаңы түшүнүктөрдү жана көз караштарды пайда кылууда.

1.2.3. Когнитология илиминдеги маданий багыт

Когнитивдик илим көп тармактуу дисциплина катары адамдын кабыл алуу, эс тутум, ой жүгүртүү жана маселелерди чечүү сыяктуу когнитивдик

процесстерин изилдейт. Соңку жылдары изилдөөчүлөрдүн көңүлү көбүрөөк когнитивдик процесстердин маданий контекст менен байланышынын изилдөөсүнө бурулууда. Бул багыт чет өлкөдөгү жана кыргызстандык илимпоздордун изилдөөлөрүндө өнүгүп, адамдын когнитивдик жөндөмдөрүнө маданий жана социалдык факторлордун, ошондой эле тилдин таасирин изилдөөгө багытталган.

Маданияттын когнитивдик процесстерге тийгизген таасирин изилдөөнү биринчи болуп швейцариялык психолог Жан Пиаже (1952) баштаган. Ал балдардын когнитивдик өнүгүүсүн изилдеп, ой жүгүртүү процессинин айлана-чөйрө менен өз ара аракеттенүүдөн көз каранды экенин, бирок ошол эле учурда бул процесстер бардык адамдар үчүн бирдей экенин көрсөттү. Бирок кийинчерээк изилдөөлөр көбүрөөк маданий айырмачылыктарга, маданияттардын когнитивдик өнүгүүгө тийгизген таасирине багыттала баштады.

Орус психологу Л. Выготский социалдык жана маданий чөйрөнүн когнитивдик өнүгүүгө кандайча таасир этерин терең изилдеп, жогорку психикалык функциялардын, мисалы, ой жүгүртүүнүн жана эс тутумдун, социалдык өз ара аракеттенүү аркылуу гана өнүгө турганын белгилеген. Выготский ошондой эле билим берүү жана когнитивдик өнүгүү үчүн социалдык жана маданий контексттердин маанилүү экендигин айткан. Анын «жакын өнүгүү зонасы» концепциясы когнитивдик өсүүнүн жүрүшүндө социалдык өз ара аракеттенүүлөрдүн жана маданий аспаптардын маанилүүлүгүн көрсөтөт [Выготский, 1978].

Тилдин ролу когнитивдик процесстерде өзгөчө мааниге ээ. Когнитивдик процесс менен тилдин байланышы тууралуу түшүнүк азыркы психология жана лингвистикада кеңири таркаган. Л. Выготский өз эмгектеринде тилди когнитивдик өнүгүүнүн негизги аспабы деп атаган. Ал тилдин көмөгү менен адам ой жүгүртүүсүн уюштуруп, дүйнөнү кабыл алууну кеңейтээрин белгилеген. Тил аркылуу адам абстракттуу ой жүгүртүүнү өнүктүрөт жана комплекстүү маселелерди чечүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Ошондой эле, тил — бул маданияттын негизи. Маданий өзгөчөлүктөр

тилде чагылдырылат, ал адамдын дүйнөнү кабыл алуу жана ойлонуу процессине түздөн-түз таасир этет. Мисалы, Ричард Нисбетт (2003) изилдөө жүргүзүп, батыш жана чыгыш маданияттарынын ортосундагы когнитивдик стилдердин айырмачылыктарын көрсөттү. Батыш маданияттарында көбүнчө аналитикалык ой жүгүртүү басымдуулук кылса, чыгыш маданияттарында көпчүлүк учурда контекстке жана байланыштарга негизделген холистикалык көз караш колдонулат. Бул айырмачылык тилдин структурасынан келип чыгат. Батыш тилдери көбүнчө өзүнчө объектилерге жана аларды бөлүштүрүүгө багытталса, чыгыш тилдери байланыштарды жана контекстти жактырат. Бул тилдик айырмачылыктар адамдын дүйнөнү кабыл алуусуна, ой жүгүртүүсүнө жана маселелерди чечүү процесстерине түздөн-түз таасир этет.

Когнитивдик процесстер менен маданияттын жана тилдин өз ара байланышын изилдөө, когнитивдик илимдин өнүгүшүндө маанилүү этап болуп калды. Адамдын когнитивдик жөндөмдөрүн социалдык жана маданий чөйрөдөн көз каранды деп эсептеш керек, жана бул факторлордун таасири кабыл алуу, эс, тапшырмаларды чечүү жана башка когнитивдик процесстерге чоң роль ойнойт.

Лингвокогнитологиянын алкагында концепт маданий феномен катары каралат. В. А. Маслова, В. И. Карасик, С. Г. Воркачев жана башка илимпоздор концептти тилдик жана маданий өзгөчөлүк менен белгиленген, этникалык дүйнө таанымды чагылдырган жана этникалык лингвистикалык картинасын түзгөн семантикалык формация катары аныкташкан [Маслова, 2007: 296].

Концепт деген түшүнүк – бул тил аркылуу чагылдырылган, ар бир этностун психологиясын жана дүйнө таанымын көрсөткөн түшүнүк. Мысалы, Г. Г. Слышкин, концепттин жашоонун татаалдыгы, менталдык табияты жана баалоочу наркы боюнча өзгөчөлүктөрүн белгилейт [Слышкин, 2004: 323].

С. Г. Воркачев концептти «тажрыйбаны» жана «семиотикалык тыгыздыкты» камтыган маданий феномен катары көрүп, ошол эле учурда анын эмоционалдык тажрыйбага таянганын жана ассоциативдик метафоралар аркылуу тилинде көрсөтүлөрүн белгилейт [Воркачев, 2007:13-22]. Степанов болсо концептти маданий кырдаалдын сүрөттөлүшү катары карап, адамдын

психикалык дүйнөсүндөгү маданияттын негизги клеткасы деп аныктайт [Степанов, 2001: 990].

Концепттин белгилери жана анын маданий контекстке жараша өзгөрүүсү, лингвокультурологиянын негизинде изилденет. Лингвокультурология тилди маданияттын руханий жана материалдык жактарын чагылдыруунун каражаты катары колдонуп, тил менен маданияттын өз ара байланышта экенин көрсөтөт. Лингвокультурологияда түшүнүктөрдү изилдөө адамдын акыл-эсинде сакталган маданий маани жана цензуранын ассоциативдик түйүндөрүн аныктоону көздөйт.

1.2.4. Когнитология илиминдеги психолингвистикалык багыт

Когнитивдик лингвистика тил менен ой жүгүртүүнүн татаал байланыштарын изилдөөгө багытталган. Е. С. Кубрякова белгилегендей, Россияда таанып-билүүчү изилдөөлөр таанылды, анткени алар «ар дайым тил жана ой жүгүртүү, тилдин негизги функциялары, тилдеги адамдын ролу жана адам үчүн тилдин ролу» сыяктуу темаларды көтөрөт [Кубрякова, 2004: 11].

Бул изилдөөлөрдүн башталышында нейрофизиологдор жана психологдор (П. Брока, К. Вернике, И. М. Сеченов, В. М. Бехтерев жана башкалар) чоң роль ойношкон. Нейрофизиологиянын негизинде нейролингвистика (Л. С. Выготский, А. Р. Лурия) түзүлгөн. Адамдын тилдик ишмердүүлүгү мээнин ар кайсы бөлүктөрү менен байланыштуу экени аныкталган.

Тил менен ой жүгүртүүнүн байланышын изилдөө боюнча кийинки кадам психолингвистикага келип, тилди жаратуу жана кабыл алуу процесстерин, тил системасынын колдонулушун изилдөө башталган. Бул маселени америкалык психолингвисттер: Ч. Осгуд, Т. Себеок, Дж. Гринберг, Дж. Кэррол жана башкалар, ошондой эле орус лингвисттери: А. А. Леонтьев, И. Н. Горелов, А. А. Залевская) иликтешкен.

Когнитивдик лингвистика XX кылымдын аягында пайда болгон менен, анын темалары — маалыматты өздөштүрүү жана иштетүү, билимин тил аркылуу көрсөтүү — алгачкы теориялык эмгектерде жазылган. Мисалы, В. Гумбольдт

элдик рух жөнүндө айтса, А. А. Потебня тилдин келип чыгышы жөнүндө ойлорун жан дүйнөсүнүн ишмердүүлүгүнүн негизинде караган [Потебня, 1993: 83].

И. А. Бодуэн де Куртене белгилегендей, «Тилдик ой жүгүртүүдөн бардык жана жоктуктун бардык чөйрөлөрүнүн, дүйнөнүн бардык көрүнүштөрүнүн» билими ачылат [Бодуэн де Куртенэ, 1963: 312]. Демек, тил дүйнөнү таануу үчүн маанилүү курал болуп саналат.

А. А. Залевскаянын айтымында, концепт — бул «сүйлөө-когнитивдик-аффективдик негизги формация» [Залевская, 2005: 243]. Ал концепттердин маданий жана коомдук контекстке негизделген конструкциялардан түзүлгөнүн баса белгилейт.

А. С. Соломоник концепттердин келип чыгышынын ар түрдүү экенин көрсөтүп, алардын абстракттуу түшүнүктөрдөн кийин түшүнүккө айланарын белгилейт [Слышкин, 2004: 246]. Концептологияда бул түшүнүктөр анализдин негизинде түшүндүрүлөт.

Концепт — бул «глобалдык психикалык бирдик», ал өзүнө сенсордук образды, маалыматтык мазмунду жана интерпретациялык талааны камтыйт [Попова, 2006: 15]. Когнитивдик лингвистика азыркы учурда В. А. Виноградов, Е. С. Кубрякова, Н. Н. Болдырев, З. Д. Попова сыяктуу окумуштуулардын фундаменталдык изилдөөлөрүнө негизделген.

В. И. Васильев, О. М. Сегал, С. Пинкер жана башкалардын эмгектеринде тил жана ой жүгүртүүнүн өз ара байланышы жөнүндө көптөгөн пайдалуу ойлор бар [Васильев, 1990; Сегал, 1997; Пинкер, 1999].

Ю. Д. Апресян, И. А. Мелчук, А. К. Жолковский тарабынан иштелип чыккан семантикалык анализдин негизинде когнитивдик изилдөөлөрдө маанинин компоненттик анализи колдонулат. Бул иштелип чыккан семантикалык параметрлер тилдик тааным процессин терең түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет [Нерознака, 2002: 383–384].

Когнитивдик лингвистиканын предметине жана анын категорияларына карата ар кандай чечмелөөлөрдү жана аныктамаларды бул проблемалар менен

атайын алектенген авторлор сунуш кылышат (Розина, 1994; Демянков, 1994: Худяков, 1996: Фрумкина, 1996; Рузин, 1996: Баранов, Добровольский 1999, 2001: Залевская, 1998, 2000; Шарандин, 1998; Шаховский, 2000; Красных, 2000; Архипов, 2001 жана башкалар).

Когнитивдик лингвистика башка когнитивдик илимдерден анын изилдөө предмети жана ыкмалары менен айырмаланат. Ал тилдин материалында адамдын аң-сезимин изилдеп, таанып-билүү процессин түшүндүрөт. Башка когнитивдик илимдер, өз кезегинде, аң-сезимди өзүнүн материалында изилдешет. Когнитивдик лингвистикада психикалык өкүлчүлүктөрдүн түрлөрү лингвистикалык анализ ыкмалары менен каралат. Анын негизинде таанып-билүү процессинин элементтери изилденип, алынган жыйынтыктар когнитивдик чечмелөө жолу менен сунушталат.

1.3. Когнитивдик лингвистиканын теориялык негиздери

Когнитивдик лингвистика, когнитивдик илим сыяктуу эле, тилдин мүнөздөмөлөрү менен алардын адамдардын ой жүгүртүүсүнө кандай байланышта экенин изилдейт. Анын негизги максаты – тил менен ой жүгүртүүнүн ортосундагы байланышты изилдөө, ал эми когнитивдик илимдин негизги идеялары тилдик системалардын жана алардын маанисинин адамдын аң-сезиминдеги структуралары менен байланышын түшүндүрүүгө багытталган.

Когнитивдик лингвистика анын негиздөөчүсү катары америкалык лингвисттер Дж. Лакофун, Р. Лангаккердин жана Р. Джекендоффтун эмгектерине таянат. Бул багытта тил бирдиктерин салыштырмалуу изилдөө маанилүү роль ойнойт, анткени ар кандай тилдерде бирдей ой жүгүртүү процесстеринин айырмачылыктарын көрсөтүү үчүн, тилдин өзгөчөлүктөрү да талданат.

Когнитивдик лингвистика, негизинен, тилдин жана ой жүгүртүүнүн өз ара байланышын изилдейт. Семантика, тилдик формалардын жана сөз айкаштарынын маанисин аныктоо тил илиминин негизги бөлүгү болуп

эсептелет, себеби маанинин өзү когнитивдик кубулуш катары каралат. Бул маанилер, өз кезегинде, аң-сезимдин структураларына жана алардын ички түзүлүшүнө жарык жол көрсөтөт. Аң-сезимдин түзүлүштөрү вербалдык жана вербалдык эмес болуп бөлүнөт, жана биздин мээбиздин сүрөттөрү көбүнчө тилдик белгилер аркылуу чагылдырылат [Кубрякова, 1994: 26-45].

З. Д. Попова жана И. А. Стернин азыркы когнитивдик лингвистиканын негизги мектептерин төмөнкүдөй бөлүшкөн:

- Маданий багыт (Ю. С. Степанов)
- Лингвوماданий багыт (В. И. Карасик, С. Г. Воркачев, Г. Г. Слышкин, Г. В. Токарев, М. В. Пименова)
- Логикалык багыт (Н. Д. Арутюнова, Р. И. Павиленсис)
- Семантикалык-когнитивдик багыт (Е. С. Кубрякова, Н. Н. Болдырев, Е. В. Рахилина, Е. В. Лукашевич, А. П. Бабушкин, З. Д. Попова, И. А. Стернин, Г. В. Быкова)
- Философиялык-семиотикалык багыт (А. В. Кравченко) [Попова, Стернин, 2000: 16, 18].

А. Рудакова когнитивдик лингвистиканын төмөнкү негизги багыттарын белгилейт:

- Москва мектеби (Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. С. Степанов, Ю. Н. Карулов, Д. С. Лихачев, Ю. А. Сорокин, Е. В. Рахилин, Р. М. Фрумкин, А. Н. Бранов)
- Психолингвистикалык багыт (Ч. Осгуд, Т. Себеок, Дж. Гринберг, Дж. Кэрролл, А. А. Леонтьев, И. Н. Горелов, А. А. Залевская)
- Тамбов мектеби (Н. Н. Болдырев, Т. А. Фесенко, Е. В. Мээров, Н. И. Кудина)
- Воронеж мектеби (З. Д. Попова, И. А. Стернин, А. П. Бабушкин, В. Ю. Копров, Г. В. Быкова)
- Дискурстук анализ (А. А. Кибрик, Л. В. Цурикова, О. Н. Чарыкова)
- Лингвокультурологиялык багыт (В. И. Карасик, Слышкин Ш., Н. А. Красавский, Н. Ф. Алефиренко)

- Гендердик талдоо (А. В. Кирилина)

Кыргызстанда азыркы учурда когнитивдик лингвистика өтө кызыгууну жараткан илимий тармак болуп келе жатат. Заманбап лингвистикалык илимге чоң салымын кошкон окумуштуулар: З. К. Дербиева, 2012, 2017; К. З. Зулпукаров, 2014; З. К. Караева, 2008; С. Ж. Мусаев, 2000, 2010; М. Дж. Тагаев, 2004; У. Д. Камбаралиева, 2018, 2019; М. И. Лазариди, 2017; Е. И. Жоломанова, 2012; Ч. К. Найманова, 2004; Э. Төлөкова, 2012; Г. А. Мадмарова, 2017; М. Е. Дарбанов, 2021 жана башкалар.

Когнитивдик лингвистика тилди жана анын артында жаткан менталдык процесстерди изилдейт, бул тармактагы негизги максат – тил аркылуу улуттук аң-сезимдин чагылдырылышын талдоо. Менталдык процесс жана тилдин өз ара байланышынан улам, концепттердин мазмунун түшүнүү үчүн, алардын структурасын улуттук аң-сезимдин бир бөлүгү катары терең карап, изилдөө зарыл. Э. Т. Төлөкова белгилегендей, *«когнитивдик лингвистика чындыкты аңдап-туюуда, түшүнүүдө, баамдоодо пайда болгон менталдык процесстерди изилдейт»* [Төлөкова, 2017:192]. Бул концепттердин ар биринин уникалдуулугу жана алардын улуттук контексти лингвистикалык изилдөөлөрдүн негизги объектиси болуп саналат.

Берилген теорияларды практикалык жактан ишке ашыруу максатында кыргыз, орус жана англис тилдериндеги концепттерди салыштырып изилдөөнүн негизинде «сүйүү», «эне», «жетишкендик», «бала», «убакыт», «үй», «эркиндик», «суу», «жашоо», «адам» ж.б. концепттер изилденген, ошону менен эле катар башка концепттер да азыркы убакта изилденүү үстүндө. Тил аркылуу чагылдырылган бул концепттер улуттук аң-сезимдин көрүнүшү катары анализденет, ошол себептен ар бир тилдин уникалдуулугун түшүнүү үчүн алардын маданий жана коомдук контекстин да карап чыгуу зарыл.

Көптөгөн казак окумуштуулары да концептология багытында түрдүү изилдөөлөрдү жүргүзүп келишкен. Алардын катарына: Э. Д. Сулейманова, 2007; З.К. Ахметжанова, 2011; С.Е. Исабеков, 2010, 2016; К.М. Абишева, 2012; А.Р. Бейсембаев, 2007; Л. В. Екшембеева, 2014; Н.Г. Шаймерденова, 2004; Л.К.

Жаналина, 2017 ж.б. киришет. Казак окумуштуулары тарабынан «душа – жан», «успех – жетишкендик, «женщина – айэл», «белый – ак», «гостеприемство – меймандостук», «радость – куаныш», «космос» ж.б. концептери каралган.

Азыркы этапта лингвисттер этнолингвистика, социоллингвистика, психоллингвистика, лингвомаданият ж. б. сыяктуу лингвистикалык илимдин интенсивдүү өнүгүп келе жаткан тармактарына өзгөчө көңүл бурушат.

Лингвомаданий багыттын негизин тил менен маданияттын өз ара байланышы идеясы түзөт, анын негизи И. Г. Гердер, В. фон Гумбольдт, Э. Сапир, Б. Ворф, Ф. и. Буслаева, А. Н. Афанасева, А. А. Потебней, Ш. Балли, Ш. Шпет, Л. Вейсгербером, Р. Барт, В. В. Жүзүмов, Д. Н. Шмелев, Ю. Д. Апресяном, Е. Верещагин ж. б. тарабынан негизделген.

Кыргыз окумуштууларынын эмгектери боюнча Б. М. Юнусалиев, К. К. Юдахин, Ш. Жапарова, К. Сейдакматов, З. К. Дербишева, И. Абдувалиев, К. Саматов ж.б. лингвомаданий багытынын башатында турат десек жаңылышпайбыз. Ал эми аталган багыттын методологиялык негизи И. А. Бодуэн де Куртене, Е. В. Поливанова, Ч. Балли, А. А. Реформацкий, В. Г. Гак, А. Э. Супрун, Ж. Буранов, У. Юсупова, В. Н. Ярцева, З. К. Дербишева, З. К. Караева, У. Ж. Камбаралиева, М. Ж. Тагаев, С. Ж. Мусаев, К. З. Зулпукаров, П. К. Кадырбекова, Ч. К. Найманова, Б. Б. Нарынбаева, Б. Ш. Усубалиев жана башкалардын эмгектеринде түзүлгөн.

Мындай изилдөөлөр улуттук жана маданий айырмачылыктарды терең түшүнүүгө жардам берет жана тилдин концептуалдык структурасын аныктоодо маанилүү ролду ойнойт.

Демек, когнитивдик лингвистика тилдин ичинде жайгашкан концепттерди жана алардын кандайча улуттук аң-сезим менен байланышканын түшүнүү үчүн маанилүү инструменти болуп саналат. Жыйынтыктап айтканда бул багыттын өнүгүүсүндө дүйнөлүк жана улуттук деңгээлде кеңири тажрыйба алмашуулар болуп, кийинки изилдөөлөргө шарт түзүлгөн.

1.3.1. Концептуалдык изилдөөлөрдүн заманбап тенденциялары

Азыркы учурда концептуалдык изилдөө, аны чечмелөө, талдоо маселеси – интенсивдүү өнүгүп жаткан мезгил. Концепт – бул биздин акыл-эстин жана ой жүгүртүүсүнүн негизги бирдиги. С. А. Аскольдовдун аныктамасында, концепт «ой жүгүртүү процессинде биздин акыл-эсибизде бир эле түрдөгү белгисиз көптөгөн предметтердин пайда болушу» деп көрсөтүлгөн [Аскольдов, 1997]. Бул түшүнүк когнитивдик көз караштагы концепттин баштапкы фундаментин түзөт. Адамдын менталдык дүйнөсүндө ар түрдүү объекттердин жана түшүнүктөрдүн чагылдырылышы, анын акыл-эсинин негизги функцияларын камтыйт.

Когнитивдик изилдөөлөрдө концептти «адамдын ой кодунун базалык бирдиги» деп караган З. Д. Попова жана И. А. Стерниндин изилдөөлөрү чоң мааниге ээ. Алар концепттин түзүлүшү иреттүү жана комплекстүү болуп, адамдын таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүгүнүн натыйжасы экенин айтышат [Попова, Стернин, 2007]. Демек, адам дүйнөнү түшүнүү үчүн концептти менталдык түзүлүш катары пайдаланат. Бул концепттин когнитивдик аспекти камтыйт.

Н. Ю. Шведова концептти коомдук жана тарыхый тажрыйбалар менен байланыштырып, «сөздүк белгинин мазмундук жагы» катары аныктайт [Шведова, 2005: 603]. Ал концептти коомдун тарыхый жана социалдык тажрыйбасына таянып түшүнөт. Бул концепттин социалдык жана маданий мааниси боюнча маанилүү иш болуп саналат. Маданий контексти болсо, бул пикир коомдун өзүнө тиешелүү түшүнүктөрүнүн, баалуулуктарынын жана жамааттык аң-сезиминин негизинде иштейт.

А. Вежбицкая концептти маданий түшүнүктөрдүн жыйындысы катары сүрөттөп, аны адамдын чындыкка болгон көз караштарын чагылдырат [Вежбицкая, 1999: 549]. Маданиятты жана коомду изилдегенде, адамдын дүйнө таанымы, анын өзгөчө концептуалдык системасын түзөт. Маданий жана социалдык контексттиң чагылдырылышы адамдын дүйнөнү жана өзүн башка адамдардан бөлүп көрсөтүү жолдорун аныктайт.

Ушуга байланыштуу белгилей кетчү нерсе, кыргыз философиясында «аалам» жана «адам» концепттери жөнөкөй эмгек жана турмуштук

ишмердүүлүктөн тышкары, дүйнөнүн жана адамдын маанилүү баалуулуктарын чагылдырат. А. Вежбицкаянын теориясына ылайык, «аалам» жана «адам» концепттери улуттук маданий коддорду сактап, кыргыз дүйнө таанымынын жашоо принциптерине ылайыкташкан.

Е. С. Кубрякова концептти психологиялык ресурс катары карайт жана аны «билим жана тажрыйбага негизделген маалыматтык түзүлүш» деп түшүндүрөт [Кубрякова, 1996: 90]. Анын пикири боюнча, концепт адамдын психикасында чагылдырылган дүйнөнүн сүрөтүн түзөт жана анын когнитивдик системасын камтыйт. Бул көз караш адамдын ички дүйнөсүндөгү түшүнүктөрдүн татаалдыгын жана анын жеке дүйнө таанымын түзөт. Демек, концепттин психологиялык аспекти аны белгиленген түшүнүктөрдүн же объекттердин негизинде элестетүүдө пайдаланылат.

А. П. Бабушкин концептти реалдуу же идеалдуу дүйнөнүн предметин чагылдырган субстрат катары аныктаган [Бабушкин, 1996:95]. Бул түшүнүк психологиялык түзүлүштөрдүн кандайча иштешин жана адамдын ички дүйнөсүндөгү образдарды камтыган көз карашты түшүндүрөт.

Ю. С. Степанов концептти адамдын аң-сезиминдеги маданияттын таңгагы катары карайт [Степанов, 1997]. Ал концепттер маданияттын туруктуу түшүнүктөрү экендигин жана алардын саны чектелүү экенин билдирет. Степановдун көз карашы боюнча, маданияттын негизги элементтери жана баалуулуктары бардык коомдогу адамдардын түшүнүгүн түзөт. Демек, концепттер эски тарыхый жана социалдык шарттарда өзгөрүп, өзүнүн ички динамикасын сактап калат.

Маданий түшүнүктөр жана концепттердин изилдөөлөрү, ошондой эле алардын структурасы, ар бир коомдо жана тилде өзгөчө көрүнүшкө ээ болушу мүмкүн. В. А. Маслова маданий түшүнүктөрдү абстракттуу түшүнүктөрдүн аталыштары менен байланыштырууну сунуштайт. Мисалы, ал «абийир», «тагдыр», «эрк», «үлүш», «күнөө», «мыйзам», «эркиндик», «интеллигенция», «мекен» сыяктуу түшүнүктөрдү камтыган абстракттуу аттарды карайт [Маслова, 2001]. Бул түшүнүктөр коомдук жана маданий контексти түзүүдө орчундуу орун

алат, анткени алар коомдун өзгөчөлүктөрүн жана анын баалуулуктарын чагылдыруу аркылуу дүйнө таанымды бекемдейт.

М. В. Пименова концептти ар кандай тилдик каражаттар аркылуу чагылдырылган татаал түзүлүш катары аныктайт. Ал концептти дүйнөнүн фрагменттерин чагылдыруучу инструмент катары көрсөтөт, ошондой эле ал адамдардын билимдеринин жана баалуулуктарынын категорияларын чагылдырат [Пименова, 2004: 10]. Бул аныктоо концепттин маданий жана социалдык маанисин да ачык көрсөтөт, анткени ал ар бир коомдогу белгилүү бир түшүнүктөрдү жана маңыздарды чагылдырат.

Ю. Е. Прохоров концепттин аныктамасын кеңейтет жана аны болмуштун картинасында баш аламандыктын элементтерин уюштуруу үчүн белгиленген эрежелердин жана баалардын жыйындысы катары түшүндүрөт [Прохоров, 2008:159]. Концепт түшүнүгүн изилдөөдө бирдиктүү аныктама жок экендигин белгилейт, бирок көптөгөн изилдөөлөр концепттин структурасынын көптөгөн компоненттеринен түзүлгөндүгүн белгилешет.

Карасик В. И. концептти көп өлчөмдүү семантикалык формация катары аныктап, анын баалуулук, образдык жана концептуалдык аспектерин бөлүп көрсөтөт [Карасик, 2004:109]. Бул аныктоо концепттин бүтүндөй структурасын түзүүчү маанилүү бөлүктөрдү чагылдыргандай, ошол эле учурда анын ар бир компонентинин түшүнүгүнүн тереңдигин көрсөтөт.

В. И. Карасик тарабынан сунушталган **көп өлчөмдүү концепт** түшүнүгү, өзгөчө, «**аалам**» концептинин көп катмардуу структурасын чечмелөөдө маанилүү: ал бир эле учурда табигый, метафизикалык жана руханий образдарды камтышы мүмкүн. Ошентип, бул концепттердин татаалдыгы жана алардын эл аралык деңгээлде түшүндүрүлүшү – **заманбап концептуалдык лингвистиканын** негизги маселелеринин бири болуп саналат.

Г. Г. Слышкин концепти системалык түзүлүш катары карайт жана концепттин кириш жана чыгыш түзүмдөрүн билдирет [Слышкин, 2004:60-67]. Бул системалуу көрүнүш концептти кеңири изилдөөгө мүмкүндүк берет жана анын ички динамикасын түшүнүүгө жардам берет.

Бир катар белгилүү изилдөөчүлөрдүн, анын ичинде С. А. Аскольдов, З. Д. Попова, И. А. Стернин, А. Вежбицкая жана башка көрүнүктүү илимпоздордун иштери боюнча, концепт – бул адамдын аң-сезиминде калыптанган, өз ара байланыштуу жана өзгөрмө когнитивдик бирдик, ал адамдын таанып-билүү процессине жана маданий контекстине жараша өзгөрүп, калыптанат. Концепт – статикалык эмес, динамикалык бирдик болуп саналат жана ал жаңы тажрыйбалар, билимдер жана маалыматтар менен жаңыланып турат.

Жогорудагы теориялык көз караштарга жана аныктамаларга таянып, концепттердин динамикалуу жана өзгөрмө мүнөздөмөлөрүн, алардын инсандык кабыл алуу жана маданий контекст менен байланышын белгилөө маанилүү. Биз жогорудагы көз караштар менен макул болобуз, анткени концепттер – бул когнитивдик бирдиктер, алар үзгүлтүксүз жаңыланып, жаңы тажрыйбалар жана билимдер менен өзгөрүп турат.

Концептуалдык изилдөөлөрдү жүргүзгөн кыргыз окумуштууларынын эмгектери тил илиминде негиги методологиялык база катары кызмат кылат.

И. А. Стернин, М. Дж. Тагаев жана У. Д. Камбаралиева өздөрүнүн «Кыргыз Республикасында когнитивдик изилдөөлөрдү өнүктүрүүнүн негизги багыттары жана перспективалары» аттуу илимий макаласында кыргыз тилинде когнитивдик лингвистиканын жана антропоцентридик тил илиминин активдүү өнүгүп жатканын белгилешет. Авторлордун пикиринде, кыргыз тили дүйнөлүк тил илиминин заманбап тенденцияларына ылайык изилденип, ал тургай азыркы тил илиминин өзөгүн түзгөн багыттардын бири болуп калган. Алар системалык лингвистикалык ыкмалардан антропологиялык багытка өтүү аркылуу тилди үйрөнүүчү адамдын аң-сезимине жана ой жүгүртүүсүнө көңүл буруу бүгүнкү күндө өзгөчө актуалдуулукка ээ экенин көрсөтүшөт. Бул мамиле тил менен ой жүгүртүүнүн өз ара байланышын терең изилдөөгө өбөлгө түзүп, концепт түшүнүгүн когнитивдик жана антропоцентридик лингвистиканын негизги категориясы катары карап чыгууга шарт түзөт [Стернин, Тагаев, Камбаралиева, 2015:200].

Кыргызстанда когнитивдик лингвистиканын өнүгүшүнө чоң салым кошкон илимпоздордун бири М. Дж. Тагаев болуп саналат. Ал салыштырма когнитология жана лингвоконцептология тармактарында бир катар маанилүү илимий эмгектерди жараткан [Тагаев, 2004; 2006; 2008]. Өзүнүн «Номинатема как функционально-семантическая единица когнитивного описания словообразования» аттуу изилдөөсүндө ал лингвистикалык ой жүгүртүүнүн азыркы этабы полипарадигмалык мамилени талап кыларын, башкача айтканда, ар кыл илимий парадигмаларды – атап айтканда, «адам – тил – чындык» үчилтигине негизделген ыкмаларды айкалыштыруу зарылдыгын баса белгилейт. Ошондой эле бул эмгекте концепттин өзгөчө бир формасы катары «номинация» түшүнүгү киргизилип, анын семантикалык мазмуну мотивациялык байланыштарга негизделери көрсөтүлгөн [Тагаев, 2004].

Бул теориялык негиздер биздин изилдөө үчүн маанилүү кызмат кылат, анткени Ч. Айтматовдун чыгармаларында кездешкен «адам» жана «аалам» концепттерин анализдөөдө биз дал ушундай антропоцентридик жана когнитивдик багыттагы лингвистикалык мамилелерди колдонобуз. Концепттерди көп тилдүү жана маданий контексте салыштырып изилдөө, улуттук аң-сезимдин жана тил аркылуу калыптанган дүйнөтаанымдын өзгөчөлүктөрүн ачууга көмөктөшөт.

З. К. Дербишева өзүнүн «Кыргызский этнос в зеркале языка» (2012) деген монографиясында лингвомаданий концепттерди сегиз негизги категорияга бөлүп көрсөтөт. Анын ичинде «жашоо», «каада-салт», «боз үй», «тоо» ж.б.у.с. түшүнүктөргө өзгөчө көңүл бурат, бул түшүнүктөр кыргыз тилинде жана маданиятында кеңири колдонулуп, кыргыз элинин дүйнө таанымында маанилүү орунду ээлейт. Бул концепттер кыргыздын улуттук баалуулуктарына жана дүйнө таанымына таасир этүүчү негизги элементтер болуп саналат. [Дербишева, 2012: 404]. Биз изилдөөбүздө бул ыкманы кеңейтип, изилденип жаткан «адам», «аалам» концепттерин, заманбап өзгөрүүлөрдүн контекстинде, кыргыз коомунун социалдык жана маданий практикаларына кандайча таасир этери боюнча талдоо жүргүзөбүз.

У. Дж. Камбаралиева өз эмгектеринде **концепт** жана **концепт талаалары**

боюнча терең изилдөөлөрдү жүргүзүп, дүйнө таанымдын жана менталитеттин түрлөрүн аныктап, аларды когнитивдик лингвистикалык каражаттар аркылуу категорияларга бөлүү жана концептуалдаштыруу жолдорун сунуш кылган. Анын «Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира» (2013) аттуу монографиясында **«время» жана «убакыт»** концепт талааларынын структурасы, аларды түзгөн компоненттер жана алардын категориялаштырылуу ыкмалары кеңири баяндалган [Камбаралиева, 2013:490].

У. Камбаралиеванын бул ыкмалары биздин изилдөөгө да методологиялык негиз болуп берет. Анткени «адам» жана «аалам» концепттерин талдоодо, алардын концепт талааларын аныктоо, семантикалык жана менталдык категорияларын түзүү, ошондой эле көп тилдүүлүк шартында алардын концептуалдашуу формаларын кароо – изилдөөнүн өзөгүн түзөт. Бул тил аркылуу чагылдырылган дүйнөтаанымдын улуттук өзгөчөлүгүн терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Жогоруда айтылган пикирлерге ылайык, «аалам» жана «адам» концепттери эң эле маанилүү когнитивдик бирдиктер болуп гана тим болбостон, кыргыз элинин дүйнө таанымын чагылдырган терең маданий жана социалдык маркерлер болуп эсептелет. Бул концепттер баалуулуктар системасы жана салттуу практикаларда маанилүү роль ойнойт, дүйнө, адам жана анын айлана-чөйрө менен болгон алакасы тууралуу маанилүү түшүнүктөрдү муундан муунга өткөрүүдө маанилүү. Мисалы, Чынгиз Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» же «Кассандра тамгасы» сыяктуу чыгармаларында дүйнө (Аалам) жана адам образдары бүт сюжетти айланып өтүп, каармандардын терең моралдык жана философиялык рефлексиясынын негизин түзөт. Бул чыгармаларда «аалам» концепти руханий дүйнө, бүткүл дүйнө тааным түшүнүгү менен байланыштырылып, адам өзүнүн ааламдагы ордун табуу зарылчылыгын белгилеп көрсөтөт, ал эми «адам» концепти ички гармония жана моралдык тандоо менен тыгыз байланышта экенин чагылдырат.

К. 3. Зулпукаров жана анын окуучулары жүргүзгөн изилдөөдө кыргыз тилинин метатил катары колдонулушуна жана когнитивдик лингвистиканын

концептуалдык аспекттерин талдоого көңүл бурулат. Биз да Зулпукаровдун иштери кыргыз когнитологиясынын өнүгүүсүнө маанилүү таасир тийгизгенин белгилөө маанилүү деп эсептейбиз, анткени ал тил, ой жүгүртүү жана маданияттын байланышын тереңирээк түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мисалы, концептти ой, билим жана маданияттын руханий бөлүгүн бириктирген көп өлчөмдүү бирдик катары аныктоо, концепттердин дүйнөнү кабыл алуу жана категориялаштыруу процесстерин кантип уюштурганын терең түшүнүүгө жардам берет.

Мындан тышкары, Б. Б. Нарынбаеванын изилдөөлөрү, француз жана кыргыз тилдериндеги фразеологиялык бирдиктердин когнитивдик-семантикалык талдоосуна басым жасай, лингвистикалык структуралардын когнитивдик процесс жана маданий өзгөчөлүктөрдү кандайча чагылышын көрсөтөт. К. Саматовдун (2021) монографиясында когнитивдик лингвистиканын принциптери талданып, кыргыз тилиндеги концептология менен лингвокогнитологиянын өнүгүшүнө салым кошкон.

Концепттин адамдын тажрыйбасы жана дүйнө таанымы менен байланышкан динамикалык бирдик катары кабыл алынышы кыргыз илимпоздорунун изилдөөлөрүндө чагылдырылган. Мисалы, «жан/душа» (Н. К. Абдыракматова, 2007), «суу/вода» (Г. А. Абыканова, 2008, 2011; У. Камардинова, 2012, 2015), «бала/ребенок» (Э. Т. Төлөкова, 2012, 2017) «мезгил/время» (А. Н. Сыдыков, 2009), «Кудай/Бог» (К. З. Зулпукаров, А. А. Калмурзаева, 2012) жакшылык/добро», «жамандык/зло» (Б. Сагынбаева, Н. Ж. Чоңмурунова, 2017) небо/асман», «Земля/Жер» (Г. Т. Жээнбекова, 2019), «жылдыз/star» (А. А. Бакирова, 2019), «традиция/салт» (Д. М. Мадаминова, 2020), «адам/человек» (М. Е. Дарбанов 2021) жана башкалар.

1.4. Кыргызстанда көркөм котормонун өнүгүшү жана лингвосемиотиканын талаптары

Кыргызстанда котормо илими күндөн күнгө өсүп өркүндөп бара жатат. Илимдин өнүгүшүнө тилчи окумуштуулардын эмгеги зор өбөлгө түзүп жаткан

учуру десек жанылышпайбыз. Кыргыз тилинен чет тилдерге көптөгөн чыгармалар которулду, албетте бул иш бүгүнкү күндө да уланып жатат. Бул котормолорду көбүнчө биздин улуу жазуучу Ч. Айтматовдун калемине таандык чыгармалар түзөт, ошону менен эле катар башка белгилүү жазуучулар, акындардын да белгилүү чыгармалары ар түрдүү тилдерге которулуп келет. Котормонун негизги максаты маданий аралык байланышты күчөтүү, окурмандарды чыгарма аркылуу ошол элдин маданияты менен тааныштыруу болот эмеспи. Бул максатта өзгөчө англис тилине которулган чыгармаларды же башка жанылык алып жүрүүчү тексттерди атасак болот.

Котормого кийинки убактарда өзгөчө көңүл бурула баштады десек болот, бирок бул иш котормо сүйүүчүлөрдүн алкагында гана жүрүп жатат десек жанылышпайбыз, башкача айтканда, котормого мамлекет деңгээлинде көңүл бурулбай келет. Атайын даярдалган проектер жокко эсе жана алар болгон күндө да мамлекет тарабынан каржыланбайт десек жанылышпайбыз.

Кыргызстанда котормонун тарыхы совет доорунда өрчүп баштаган. Алар белгилүү кыргыз жазуучулары С. Карачев, К. Тыныстанов, А. Токомбаев, К. Баялинов, М. Токобаев ж.б. өздөрүнүн жазуучулук өнөрү менен чогуу котормо жаатына да киришишкен. Албетте, мындай инсандар дүйнөлүк жана өзгөчө орус адабиятынын белгилүү классикалык чыгармаларын кыргыз тилине которуп чыгарышып, алар ,албетте, элге кенири тарай баштаган.

Мисалга алсак, 1925-жылы «Эркин-Тоо» гезитинин номерлеринин биринде Э. Потьенин «Интернационал» чыгармасы, И. Крыловдун «Ийнелик менен кумурска» жомогу К. Тыныстановдун котормосунда; 1926-жылы К. Баялиновдун котормосунда М. Лермонтовдун «Үч Пальма» поэмасы жарыяланган. Бул котормолор кыргыз көркөм котормосунун тарыхында биринчи жолу болгон. К. Тыныстанов которгон «өзгөрүүлөрдүн ырлары» жыйнагы (1926) китеп болуп басылып чыгып, котормонун тарыхында жаралган биринчи китеп болуп Кыргызстанда котормо ишинин кесипкөй өнүгүүсүнүн башатын түзгөн.

Кыргызстанда көркөм котормо кыргыз кесипткөй адабиятынын калыптанышында чоң роль ойногон жана улуттук адабияттыбыз менен маданиятыбыздын өнүгүшүнө чоң түрткү болгон.

Албетте, биринчи котормолор, башкача айтканда, эксперименттер тексттин туп нускасынын негизги мазмунун гана которуп берүү менен чектелишкен, анткени которууга мүмкүн болбогон жерлери алынып ташталган. 50-жылдардын башында көркөм котормо активдүү жана көзкарандысыз өнүгүү тилкесине кирди. Котормочу адистер С. Бектурсунов, У. Абдукаимов, К. Эшмамбетов, О. Орозбаев, З. Бектенов, А. Алдашев ж. б. ушул жылдары кыргыз көркөм адабиятын дүйнөлүк прозанын чыгармаларынын жаңы котормолору менен байытты.

Жогорку сапаттагы котормолордун пайда болушу жаңы адабий жанрлардын калыптанышына жана өнүгүшүнө шарт түзүп, кыргыз жазуучуларынын чеберчилигин өркүндөтүп, көркөм-эстетикалык табитин, окурмандардын маданиятын арттырды; котормо искусствосунун салтын бекемдеди жана кесипкөй котормочулардын жаш муунун калыптандырды. 60-жылдары кыргыз адабиятынын котормочуларынын катарлары К. Саякбаев, Б. Сагынбеков, А. Жакыпбеков, Э. Турсунов, К. Рысалиев сыяктуу жаңы ысымдар менен толукталды.

Башка өлкөлөрдүн адабияттарынан көптөгөн чыгармалар кыргыз тилинде сүйлөдү. Алар: М. Сервантес «Дон Кихот»; кытай жазуучулары Лу Син, Лю Бай Ю, Ли Бо; «Питер Шлемилдин укмуштуу окуялары» А. Шамиссо, «Маугли» Р. Киплинг, «Суу астында 20 миң лье», «Капитан Гранттын балдары» Ж. Верн, М. Рид «Башы жок чабандес» жана башкалар. Которулган чыгармалардын жалпы көркөм-эстетикалык деңгээли көркөм котормонун сапатынын жогорулагандыгын, 50-жылдарга туш келет.

70-жылдары классикалык жана чет элдик адабияттардын котормолору көп болгон. Көркөм котормонун теориялык жана практикалык принциптерин мыкты билген, кесипкөй даярдалган котормочулардын жаңы мууну пайда болду. Бул жылдары чет элдик адабияттардан Э. Хемингуэйдин «Кош бол, курал» (каторгон

Ш. Келгенбаев) жана «Океандагы аралдар» (которгон К. Огобаев), Т. Дрейзердин «Дженни Герхардт» (которгон Ж. Абаев), Ги де Мопассстын «Жашоо» (которгон С. Молдокулов), Жек Лондондун «Мартиндин идеясы» (которгон Ж. Султаналиев), Я. Кавабатинн «Миң түркүк турнасы» (которгон Ш. Келгенбаев); поэзиядан: У. Шекспирдин «Сонеттери» (которгон А. Ашыров), Г. Мистралдын «Ырлар», П. Неруданын «Чили таштары» (которгон О. Султанов) жана башкалар болгон. Бул кыргыз адабиятынын өнүгүшүнө өтө чоң таасирин тийгизди жана биздин элди дүйнөлүк алдыңкы адабият маданият менен тааныштырды.

Эгерде биз Кыргызстандын тарыхында кыргыз тилинен башка тилдерге которулган чыгармаларына токтолсок, албетте, совет доорунда көптөгөн кыргыз акын жазуучулардын чыгармалары орус жана башка советтик өлкөлөрдүн тилине которулуп келген. Ал тургай жазуучулар түз эле орус тилинде чыгарма жаратып келишкен, буга мисал катары Ч. Айтматовду, М. Байжиевди, Р. Рыскуловду ж.б алсак болот.

Айтматовдун билингвизми анын чыгармаларынын англис жана башка чет тилдерге которулушуна өбөлгө түзгөн, себеби башка тилге которуу орус тили аркылуу жүргүзүлүп келген. Ушул жерден котормону проблемалары башталды десек жаңылышпайбыз, анткени ар бир чыгарма орус тилине же башка тилдерге которулуп жатканда өзүнүн кандайдыр бир улуттук өзгөчөлүктөрүн жоготот жана жаныча трансформациялоого кабылат.

Буга мисал катарында «Жамийла» повестинен үзүндү алып көрөлү: «О, кокуй-ой, жарыктык, менин төрт мүчөлүм соо болуп, колумдан келсе, өзүм эле баягыдай каптарды арабага ыргытып – ыргытып жиберип, шакылдата айдап кетпейт белем!» – [Айтматов, 2018: 1, 113].

«Ну что вы за человек?» – проговорил в отчаянье Орозмат, покачнувшись в седле. – «Да если бы у меня была нога, а не вот этот обрубок, разве стал бы я вас просить? Да лучше бы я сам, как бывало, накидал мешки в бричку и погнал бы лошадей!» [Айтматов, 2018: 1, 5].

‘Can’t you understand?’, Orozmat cried in despair, as he lurched forward. ‘Do you think I’d ever come to ask you if I had a leg instead of this this stump? Why, I’d

toss the sacks in the trap myself and wip on the horses like I used to? ' [Aitmatov, 2000: 8] (translated by Fainna Glagoleva).

Түпнускада берилген *«кокуй-ой»*, *«жарыктык»* жана *«төрт мүчөлүм»* сыяктуу сөз жана сөз айкаштары башка тилдерге алардын маданий маанисин жоготпостон которуу мүмкүн эмес, анткени башка тилдерде мындай маанини билдирген аналогдору жокко эсе. Ошондуктан, англис (орус тили ортомчу тил катарында) тилине которгондо, котормочу адаптация ыкмасын колдонууга мажбур болгон, бул болсо ошол сөздөрдүн трансформациялануусуна алып келген. Котормочу алардын тереңдигин жана маданий маанилерин толугу менен жеткире албагандыктан, текстти которулуп жаткан тилдин өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырууга мажбур болгон.

Мисалда берилген *«кокуй-ой»* жана *«жарыктык»*, *«төрт мүчөлүм»* ж.б.у.с сөздөр улуттук өзгөчөлүктөрдү чагылдырган реалиялар болуп саналат, алар которулган учурда өзүнүн маданий жана эмоционалдык жүгүн жоготот, жана толук маани-манызын сактоо үчүн аларды жаңыча трансформациялоо талап кылынат.

Белгилүү котормочу Э. Турсунов котормону чыныгы чеберчилик деп карайт жана котормочу тилдерди жакшы билүүдөн тышкары дагы көркөм өнөрдүк шык менен талантка да ээ болуусу зарыл деп эсептейт. Албетте, котормочу жазуучулук чеберчиликтин бүткүл доорлору менен кенен таанышта болуп, ушул искусство жанрынын генийлери менен баарлашып, котормо дүйнөсүнө толук сиңип кириши зарыл экендиги талашсыз.

Котормо элдердин улуттук өзгөчөлүктөрүн, маданий иденттүүлүгүн түшүнүүнү жүзөгө ашырат. Буга өзгөчө салым кошкон улуу жазуучу Ч. Айтматов болгон. Анын «Биринчи мугалим» повести 1977-жылы Бейруттагы Лотос журналында жарыяланган. «Атадан калган туяк» деген аңгемеси «Совет Лэнд» журналында жарык көргөн. Ч. Айтматовдун бир нече чыгармаларынын котормолору «Маданият жана жашоо» журналында да жарыяланган.

«Жаныбарым, Гулсары», «Кызыл алма» чыгармалары чет элдик окурмандар арасында популярдуу болгон «Советтик адабият» журналында жарык көргөн.

Ч. Айтматов жана К. Мухамеджановдун калемине таандык «Фудзиямадагы кадыр түн» (1973) чыгармасы Н. Бетхеллдин котормосунда 1975-жылы жарык көргөн, ошол эле чыгарма 1981-жылы Неру университетинин окутуучусу Калпава Сахни тарабынан да которулуп, жалпы Индия элине тартууланган.

Ж. Рыскулованын айтуусунда, Чыңгыз Айтматовдун ысымы өткөн кылымдын 80-жылдарында чет элдик адабияттарда кеңири белгилүү болгон. 1983-жылы «Гүлсарат» повести Швейцарияда которулуп, басылып чыккан, ал эми «Биринчи мугалим» повести ошол эле жылы ФРГда которулуп окурмандарга тартууланган болчу.

Белгилүү француз жазуучусу жана котормочу Луи Арагон Чыңгыз Айтматовдун белгилүү чыгармасы «Жамийла» повестин которгондон кийин, өзүнүн макаласында минтип айткан: *«Жамийла – дүйнө жүзүндөгү эң сонун сүйүү баяны»* [Арагон, 1959:182-183]. Луи Арагон чыгарманы которуп жатып Садыктын катында жазылгандай Кыргызстандагы жыпар жыттуу, мал жандуу Талас жергесин элестетип тааныдым деп эскерген. Жамийла мурдагы эски салтка баш ийбей өз жашоосун өзү тандап, күйөөсү Садыкты таштап, сүйгөнү Данияр менен кетип калганын чыныгы сүйүү деп баалап, жаңы замандын (совет доорунун) тийгизген таасири бар деп белгилеген.

Окумуштуу Д. О. Кенжебаев өзүнүн «Котормодогу компенсация түшүнүгү (Ч. Айтматовдун айрым чыгармаларынын которулуш мисалында)» деген макаласында: *«Котормочу түп нусканы которууга киришүүдөн мурда түп нусканын автору, ал жашап өткөн тарыхый доор, автордун социалдык статусу, кесиби, тутунган көз караш концепциясы сыяктуу сырткы маалыматтардан кабардар болуусу керек»* деп эсептейт [Кенжебаев, 2018:90].

Албетте Луи Арагон совет доору жөнүндө жетиштүү маалыматы болгон десек жаңылышпайбыз, бирок ал Кыргызстан жөнүндө маалыматты которуп жаткан чыгармадан алгандыгын төмөнкүчө тастыктайт: *«Повесттеги окуялар экинчи дүйнөлүк согуш учурунда болгон. Мен, айрыкча, эркектердин күнүмдүк оор эмгеги аялдардын мойнуна түшкөнүн сездим. «Сейиттин картаң атасы таң атпай намаз окуду» - бул сөздөрдөн мен кыргыздардын дини жөнүндө*

түшүнүк алдым. «Жамиля» повестин окуганда, Кыргызстан ошол советтик доордун бир бөлүгү болгон өлкө экенин билдик. Ал болсо өзүнүн патриархалдык үрп-адаттарын жана кылымдык салттарын жоготпогон өлкө экенин билдик. Повестте биз ошол саясий системанын жаңылыктарын кадимкидей кабыл алган адамдарды да жолуктурдук» – деп Луи Арагон баса белгилеген [Арагон, 1959:182].

Бул мисалдан котормочунун кабылдоо жана таанып билүү чеги кеңейип толукталды. Ушул жерден Д. Кенжебаев айткан тыянагы «котормону салыштырмалуу ишмердик гана эмес ал прогрессивдүү мүнөздөгү ишмердик катары да баалоого болот» деген оюна толугу менен кошулабыз [Кенжебаев, 2018:91].

Белгилүү кыргыз окумуштуусу-айтматов таануучу А. Акматалиев өзүнүн «Ч. Айтматовдун чет тилдерге которулган чыгармалары» деген макаласында жазуучунун чыгармаларынын котормолоруна кеңири талдоо берет. Ал өзгөчө белгилей кетүүчү нерсе катары жазуучунун чыгармачылыгы дүйнөнү кеңири, ар тараптуу, толук чагылдырат. Айтматов – бүткүл дүйнө жүзү боюнча окуган көркөм прозанын чебери. Ошондой эле жазуучу дүйнөлүк адабиятка кошкон салымы үчүн Марк Твен (Куба, 1969) клубунун ардактуу рыцары болуп шайланган. Бул клубдун мүчөлөрү дүйнөлүк деңгээлдеги эң белгилүү жазуучулар, Уильям Фолкнер сыяктуу Нобель сыйлыгынын лауреаттары жана башкалар болгон. Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары XX кылымдын 60-жылдарынын башынан бери англис тилине которула баштагандыгын белгилей кетүү керек. Ошентип, 1965-жылы Лондондогу «Central Books» басмаканасы жазуучунун повесттерин жана аңгемелерин чогулткан «Short novels» жыйнагын жарыялаган деп, баяндайт [Акматалиев, 4].

1970-жылы Дж. Френч «*Farewell, Gulsary*» (Жаныбарым Гулсары) повестин которгон, ал эми «Ак кеме» повести эки жолу которулган: Дж. Фейфер котормосу боюнча «*The White Steamship*», ал эми М. Гинсбургдун котормосу боюнча «*The White Ship*» деп берилген. Улуу жазуучунун белгилүү романы «Кылым карытар бир күн» («*The Day Lasts More Than a Hundred Years*») Дж.

Френчтин котормосунда белгилүү «Макдональд» басмаканасында жарыялаган. Мындан тышкары, «Прогресс» жана «Радуга» басмаканалары гений жазуучунун чыгармаларынын котормолорун англис тилинде жарыялап турушкан.

Мичиган университетинин (АКШ) бир басылмасында профессор Н. Шнейдман тарабынан түзүлгөн Ч. Айтматовдун чыгармаларынын кеңири библиографиясы пайда болду. АКШнын Принстон университетинин профессору С. Соучек Айтматовдун чыгармачылыгындагы улуттук өзгөчөлүктөрдү жана билингвизм проблемасын изилдеген. Анын изилдөөсү «Эрте жазда келген турналар» жана «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт» чыгармаларынын материалдарынын негизинде жүргүзүлгөн. Айова университети Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы жөнүндө макала басылып чыккан энциклопедияны чыгарды.

Бүгүнкү күндө Ч. Айтматовдун чыгармалары 180ден ашык тилге которулуп, 100 миллион даанадан көп тиражда басылып чыккан. Улуу ойчул, философ жазуучу Айтматовдун чыгармалары дүйнө элине тарады жана анын чыгармачылыгы кыргыз гана эмес, дүйнөлүк адабияттын да руханий байлыгы болуп калды. Жазуучунун чыгармаларын англис тилине которуу азыр да кызуу жүрүп жаткан учуру.

Семиотика котормого түздөн түз таасир бере тургандыгы дүйнөлүк окумуштуулар тарабынан тастыкталганы анык, анын өзгөчө кыргыз тилинде көптөгөн дал келбөөчүлүктөргө туш болгонун байкайбыз. Бул нерсени эмне менен түшүндүрсөк болот, албетте, улуттук өзгөчөлүктөр деп айтабыз, себеби тарыхы бай кыргыз элинин басып өткөн турмуштук жолу толгон токой белгилерге, жашыруун билдирүүлөргө бай. Алардын баары кыргыз маданиятын билдирген көркөм чыгармаларда, уламыштарда, жомоктордо жана элдик эпостордо көрсөтүлгөн.

Кыргызстан эгемендик алгандан кийинки жылдарда улуттук маданиятыбызга кирген чоң өзгөрүүлөрдүн бири болуп Манас эпосунун англис тилине которулушу болгон. Ал 1995-жылы Манас эпосунун 1000 жылдык маарекесине карата ЮНЕСКОнун колдоосу менен англис котормочусу Волтер Мэй тарабынан которулуп жарыкка чыккан.

Котормочу Мукан Асаналиев дагы көптөгөн кыргыз чыгармаларын англис тилине которуп чет элдик окурмандарга жеткирген. Ал «Том Сойердин жоруктары» чыгармасын кыргыз элине тартуулап, ошондон улам Америка, Англияга барып жеринде жашап, көрүп да келген. Мындан сырткары М. Асаналиев – «Курманжан Датка» фильмин да англис тилинде сүйлөткөн адис.

2014-жылы Кыргызстан эл аралык университетинин алдында проф. З. Караеванын жетекчилиги астында **«Котормо жана семиотика»** деген илимий мектеп түзүлүп анын мүчөлөрү кыргыз адабиятындагы чыгармаларды, эпосторду жана оозеки чыгармаларды англис тилине түздөн түз которуу проектиси башталган. Бүгүнкү күндө «Курманжан Датка» драмасы (которгон З. Караева), кичи эпостор: «Кыз Сайкал» (которгон З. Караева), «Ак Мөөр» (которгон А. Токтоmatoва), Кыз Дарийка (которгон Г. Жапарова), «Жаныш - Байыш» (которгон М. Өмурканов), «Олжобай менен Кишимжан» (которгондор: А. Асылбекова, К. Калиева), «Эр Төштүк» (которгон С. Мамбаева), «Саринжи-Бөкөй» (которгон Г. Тургунова), «Курманбек» (которгондор К. Калиева, Г. Ибраимова), «Кожожаш» (которгон М. Алишова) ж.б. кичи эпостор жана башка чыгармалар англис тилине которулган.

12-июль 2022-жылы «Манас» эпосунун бир бөлүгү «Көкөтөйдүн ашы» англис тилине которулганы тууралуу Маданият, маалымат, спорт жана жаштар саясаты министрлиги билдирди. Бул жөнүндө АКШнын Майами университетинин профессору, тарыхчы Даниел Приор Кыргызстанга келип коомчулукка кенири презентация жасап берген.

Жыйынтыктап айтканда, лингвосемиотиканын талаптары котормочу белгилер системасын туура түшүнүп котормодо так чагылдырып берүү талабын коёт. Котормого семиотикалык мамиле кылуу учурдун талабы, анткени котормочу тупнусканы терең түшүнүп, аны которулуп жаткан тилдин белгилер системасына салууга аракет кылуу зарыл. Башкача айтканда, тил системасы адамдардын тилдик аң-сезимине каршы турат, ал тигил же бул кубулуштарды тигил же бул тилдин нормасы кабыл алгандай эмес. Ошондуктан, лингвосемиотика контексттердин жана белгилер системаларынын өз ара

байланышын талдап, котормочу алардын функционалдык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн так түшүнүп, ар бир белгилер системасын туура бериши керек.

1-баптан алынган тыянактар

Изилдөөдөгү биринчи бөлүм семиотика жана когнитологиянын теориялык негиздерин кеңири талдоо болуп, алардын өз ара байланыштарын жана тилдик жана маданий көрүнүштөрдү түшүнүү үчүн маанилүүлүгүн чагылдырат.

Семиотика, белгилердин илими катары, Ф. де Соссюр, Ч. Пирс жана Ч. Морристин иштеп чыккан негизги концепцияларын карайт. Соссюр белгилердин бинардык табиятын баса белгилеп, анын курамдык бөлүктөрүн – мааниси жана билдирген белгилерин бөлүп көрсөтөт, бул белгилердин системаларын талдоо үчүн базаны түзөт.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында бул теорияны колдонуу, тил жана белгилердин коомдук жана маданий контекстте кантип иштеши керектигин, ошондой эле синхроникалык жана диахроникалык мамилелердин маанисин түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Ч. Пирс жана Ч. Моррис бул идеяларды өнүктүрүп, белгилерди классификациялоонун ар кандай ыкмаларын киргизишет, бул семиотикалык талдоонун чөйрөсүн кеңейтет жана ар түрдүү контексттердеги белгилердин өз ара байланыштарын тереңирээк түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Семиотика маданиятты изилдөөдө маанилүү курал болуп саналат, анткени белгилер жана символдорду маанилерди жараткан жана маданий чындыкты түзгөн элементтер катары карайт. Кыргыз маданиятынын контекстинде семиотика «урмат», «тагдыр», «адам», «аалам» сыяктуу концептеринин кыргыз тилинде, адаттарында, салттарында жана күнүмдүк турмушунда кандай берилерин терең түшүнүүгө жардам берет. Бул концепттер кыргыз коомунда маданий түшүнүүгө жардам берет. Бул концепттер кыргыз коомунда маданий идентификациянын жана социалдык өз ара аракеттенүүнүн маанилүү белгилери болуп эсептелет.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» жана «адам» сыяктуу концепттердин семиотиканын призмасында кароо өзгөчө мааниге, себеби семиотика бул концепттердин кайсы белгилер аркылуу чагылдырылганын, алардын адамдын дүйнөгө карата көз карашын, анын жашоо философиясын жана моралдык түшүнүктөрүн кандайча түшүндүрөрүн анализдөөгө мүмкүнчүлүк берет. Айтматовдун чыгармачылыгында «адам» жана «аалам» концепттеринин ортосундагы терең байланыштарды ачып берүүдө семиотикалык ыкмаларды колдонуу, бул темалардын ар түрдүү мүнөздөгү символикалык маанилерин жана алардын маданий контексттеги ордун талдоодо маанилүү.

Семиотикалык ыкмаларды колдонуу белгилер менен алардын маанилери ортосундагы байланыштарды ачып берүүдө, ошондой эле аларды конкреттүү маданий контекстте карап, алардын динамикалык жана көп кырдуу экендигин аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Семиотика кыргыз маданиятынын салттуу жана азыркы процессерине тереңирээк маани берип, анын маданий мурастарын келечек муундарга сактап, өткөрүп берүүдө маанилүү ролду аткарат.

Концептуалдык изилдөө — когнитивдик лингвистика менен лингвокультурологиянын кесилишинде жаңы, тез өнүгүп келе жаткан багыт. Тилдеги түшүнүктөрдүн вербалдашуу өзгөчөлүктөрүн баяндоо, бир жагынан, тиешелүү улуттардын дүйнөсүнүн концептуалдык жана лингвистикалык сүрөттөрүндөгү айырмачылыктарды көрсөтүүгө, экинчи жагынан, ар кандай маданияттардагы бир эле көрүнүштөрдүн айырмачылыктарын белгилеп баалоого мүмкүнчүлүк берет.

Концептуалдык изилдөөлөр жана лингвосемиотика чегинде, заманбап тенденциялар берилип, концепттердин тилде жана ой жүгүртүүдөгү маанилүүлүгү баса белгиленет. Лингвосемиотика жана когнитивдик лингвистика арасындагы байланыш алардын өз ара таасирин көрсөтүп, тилдин дүйнө түшүнүүнү кантип калыптандыраарын тереңирээк түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мындан тышкары, Кыргызстандагы маданий контекст жана көркөм котормонун өнүгүшү менен лингвосемиотиканын талаптары каралды.

БАП 2. ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТТОДДОРУ.

«ААЛАМ» ЖАНА «АДАМ» КОНЦЕПТТЕРИНИН ТҮЗҮЛҮШ НЕГИЗДЕРИ ЖАНА СЕМИОТКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ

Бул бөлүмдө «аалам» жана «адам» концепттеринин түзүлүшүн жана семиотикалык аспекттерин изилдөөдө колдонулган методология жана материалдар кеңири талданат. Изилдөөнүн негизги максаты – аталган концепттердин философиялык, мифтик, лексикалык жана символикалык катмарларын ачыкка чыгарып, алардын кыргыз маданиятындагы жана адабиятындагы ордун терең түшүнүү.

Изилдөөнүн материалы катары кыргыз адабияты, мифология, тарыхый-диний тексттер, ошондой эле көркөм чыгармалар, анын ичинде Ч. Айтматовдун чыгармалары алынган. Бул материалдар «аалам» жана «адам» концепттеринин ар тараптуу жактарын жана алардын коомдогу, маданияттагы маанисин терең ачып берүү үчүн маанилүү булактар болуп саналат.

Изилдөө методологиясы когнитивдик лингвистика, семиотика жана лингвокультурологиянын негиздерине таянып жүргүзүлөт. Бул ыкмалар аркылуу концепттердин структуралык элементтери, алардын символикалык жүгү жана коомдогу орду системалуу түрдө талданат. Ар түрдүү аспектилердин терең жана ар тараптуу анализи изилдөөнүн максатын ишке ашырууга көмөк көрсөтөт, бул болсо «аалам» жана «адам» концепттеринин маданий жана философиялык маанилерин толук ачып берүүдө негизги ролду ойнойт.

2.1. Изилдөө үчүн колдонулган материалдар жана методдор, изилдөөнүн объектиси жана предмети

Изилдөө үчүн колдонулган материалдар:

1. Семиотика боюнча теориялык эмгектер: Фердинанд де Соссюрдун жана Чарльз Сандерс Пирс, Чарльз Морристин, Юрий Лотман ж.б. эмгектери;
2. Этимологиялык жана лексикографиялык булактар: Кыргыз, англис жана

орус (ортомчу тил катары) тилдериндеги сөздүктөр, фразеологиялык жана этимологиялык сөздүктөр;

3. Ч. Айтматовдун он томдук чыгармалар жыйнагы (2018) жана алардын англис тилинде берилген котормолору: Негизги чыгармалар: «Тоолор кулаганда», «Кылым карытар бир күн», «Атадан калган туяк», «Кыямат», «Касандра тамгасы», «Жамийла», «Кызыл алма», «Саманчынын жолу», «Биринчи мугалим», «Ак кеме», «Дениз бойлой жорткон ала дөбөт», «Ак жаан» ж.б., алардын англис тилиндеги котормолору;

4. Методологиялык иш- көрсөтмөлөр: Семиотикалык, контент-анализ, жана салыштырма анализ методдору боюнча ыкмаларды камтыган методикалык көрсөтмөлөр.

5. Социалдык жана тарыхый контекст: Кыргыз маданиятынын жана тарыхынын контекстин изилдеген материалдар: оозеки чыгармалар, эпостор, айтыштар, улуттук каада салтар, улуттук менталитет, аларды изилдеген материалдык булактар;

6. Философиялык жана психологиялык эмгектер: Концептуалдык структураларды изилдөө үчүн философиялык, антропологиялык жана психологиялык маалыматтар;

7. Кыргыз тилинин корпусу: Кыргыз тилинде жазылган тексттер, сөз айкаштары жана тилдик бирдиктер, концепттердин контекстинде колдонулган материалдар.

Изилдөөнүн максатына ылайык Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин изилдөө, семиотиканын жана котормонун түздөн-түз таасирин аныктоо үчүн **төмөнкү методдор** колдонулду:

1. Дефинициялык жана этимологиялык анализ

Изилдөөдөгү баштапкы этабында дефинициялык анализ колдонулду, бул «аалам» жана «адам» концепттеринин маанилерин так аныктоого мүмкүндүк берди. Этимологиялык анализ бул концепттардын тарыхый жана маданий кортундуларын аныктоого жардам берди.

2. Лингвистикалык байкоо

Лингвистикалык байкоо ыкмасы колдонулуп, «аалам» жана «адам» концепттерине тиешелүү тилдик фактыларды ар түрдүү тексттерден жана оозеки чыгармалардан бөлүп алуу жүргүзүлгөн.

3. Социалдык жана тарыхый методдор

Социалдык жана тарыхый методдор концепттердин ички жана тышкы түзүлүшүн анализдөө үчүн колдонулду. Айтматовдун чыгармаларына таянып бул методдор маданий жана тарыхый шарттардын аталган концепттерге кандайча таасир этерин изилдөөгө мүмкүнчүлүк берген.

4. Сандык методдор

Изилдөөнүн бардык этаптарында сандык методдор колдонулуп, изилденип жаткан бирдиктердин саны эсептелген. Мындан тышкары, төмөнкү ыкмалар колдонулган: 1) ачкыч сөздөрдү анализдөө жана алардын семантикалык талааларын изилдөө; 2) интерпретация жана сыпаттоо анализи; 3) паремияларды анализдөө концепттерди объективдештирүү үчүн.

5. Семиотикалык анализ

Семиотикалык анализ методдору «аалам» жана «адам» концепттерине байланышкан белгилүү системаларды изилдөөгө мүмкүнчүлүк берген. Бул ыкма тилинде жана маданиятында кандайча белгилер маанини жана дүйнөнү билдирерин түшүнүүгө жардам берет.

6. Котормо моделдерин аныктоо

Айтматовдун чыгармаларынын англис (орус тили ортомчу тил катары) тилиндеги котормолорун талдоо, концепттердин башка тилдерде кандайча адаптацияланып, интерпретацияланып жатканын аныктоого мүмкүнчүлүк берген. Котормо чечимдерин изилдөө бул концепттердин маданий контексттеринен кантип таасир алып жатканын көрсөтүүгө жардам берген.

Ошону менен эле бирге, кайчы-маданий (кросс-культурный) анализ, контент анализ, салыштырма анализ, моделдөө жана тилдик талааны аныктоо ыкмалары колдонулду.

Жогоруда көрсөтүлгөн ар түрдүү методдор жана методологиялар «аалам» жана «адам» концепттерин Ч. Айтматовдун чыгармаларында изилдөөгө шарт

түзүп берет. Бул изилдөө философиялык, маданий жана социалдык аспектилерди аныктоого көмөктөшүп, кыргыз адабиятынын контекстинде бул концепттердин маанисин жана алардын дүйнө таануу жана адам түшүнүүгө болгон таасирин тереңирээк түшүнүүгө жардам берет.

Изилдөөнүн объекти болуп «аалам» жана «адам» концепттери кыргыз маданиятынын, философиясынын, тилинин контекстинде жана Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде каралат. Бул концепттер дүйнө тааным жана маданий идентичносттун негизги элементтери болуп саналат жана философиялык билимдерден тартып, күнүмдүк жашоодо кеңири колдонулат. «Аалам» жана «адам» концепттери коомдун дүйнөгө жана адамга болгон көз караштарын, ошондой эле анын этикалык жана моралдык баалуулуктарын аныктоочу негизги категориялар болуп эсептелет. Ошондуктан, буларды изилдөө үчүн көп тармактуу жана тармактар аралык байланыштарды камтыган изилдөө – лингвистика, маданияттануу жана философияны бириктирген көз караш талап кылынат.

Изилдөөнүн предмети болуп «аалам» жана «адам» концепттеринин структурасы, семиотикалык жана котормо аспектилер, алардын кыргыз маданияты жана тилиндеги орду менен функциялары каралат. Бул эмгекте аталган концепттердин маданиятта жана тилде белгилүү бир маанини берген белгилик системалар катары кандайча иштеши, алар аркылуу коомдун дүйнө таанымы, этикалык негиздери жана философиялык түшүнүктөрү кандайча чагылдырылганы аныкталат. Ошондой эле, бул концепттердин мааниси каралып, кыргыз элинин дүйнө таанымындагы өзгөчөлүктөрүнө басым жасалат. Концепттердин башка негизги түшүнүктөр менен болгон өз ара байланыштары, алардын тексттер жана маданий практикалар аркылуу кандайча берилгендиги да изилденет. Изилдөө философиялык, маданияттык жана лингвистикалык контексттерде ушул концепттердин өнүгүүсү, Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде концептин тилдик туюнтмаларын эл аралык деңгээлде которуу жана интерпретациялоо жолдору каралат.

Мында изилдөө көп тармактуу, жана тармактар аралык изилдөөгө таянуу менен бул концепттердин семиотикалык, концептуалдык жана котормо аспектилерин терең анализ кылат.

2.2. «Аалам» жана «адам» концепттерин изилдөөдө колдонулган методологиялар

Акыркы он жылдыктарда азыркы тил илими «концепт» терминине жана аны изилдөө ыкмаларына көбүрөөк көңүл бурууда. Лингвистикада түшүнүк жана «концепт» терминин ырастоо тилдин, аң-сезимдин жана маданияттын өз ара аракеттенүү жолдорун, мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана өзгөчөлүктөрүн аныктоо менен коштолуп жатат. Демек, лингвистиканын, когнитологиянын, философиянын, психолингвистиканын өз ара аракеттенүүсүнүн жаңы аспектилерин түшүнүүдө жаңы баскычты белгиледи десек жанылышпайбыз; ошону менен бирге тилдик кубулуштарды мазмундуу талдоонун алкагын кеңейтти жана семантикалык изилдөөлөргө көбүрөөк тереңдик жана натыйжалуулук берди.

1980-жылдары концепт «лингвистиканын предметтик чөйрөсүнүн кеңейиши» менен шартталган толук терминдерге айланды. «Ар кандай адамдардын психикасындагы бир эле аталышка (сөзгө) ар кандай психикалык билим дал келиши мүмкүн. Муну менен ар кандай тилдер чындыкты ар кандай жолдор менен «концептуалдаштырат» (б.а. чагылдырат) гана эмес, ошол тилдин бир эле сөзүнүн артында ар кандай адамдардын аң-сезиминде ар түрдүү түшүнүктөр болушу мүмкүн» [Фрумкин, 1992: 3].

Биздин изилдөөдө «аалам» жана «адам» концепттери боюнча ар түрдүү окумуштуулардын сунуштаган методологияларын колдонуп, бул концепттердин тилде, аң-сезимде жана маданиятта кандайча иштеши тереңирээк талданып, аларды коомдук жана когнитивдик түзүмдүн ажырагыс бөлүктөрү катары карап чыгууга болот. Ар бир ыкма концепттерди адамдын коомдук жана когнитивдик түзүмүнүн негизги элементтери катары изилдейт. Биз ушул ыкмаларды «аалам»

жана «адам» концепттери аркылуу карап, алардын өзгөчөлүктөрүн, өз ара байланыштарын жана кыргыз тилинин когнитивдик дүйнө картасындагы ордун түшүнүүгө мүмкүнчүлүк алабыз

«Концепт» терминин сүрөттөөдө бир нече ыкмалар бар. Бирок, концепт жалпысынан когнитивдик илимдин жана айрыкча когнитивдик лингвистиканын борбордук түшүнүктөрүнүн бири болгонуна карабастан, бүгүнкү күнгө чейин лингвистика түшүнүгүнүн бирдиктүү жалпы теориясы иштелип чыккан эмес. Аны изилдөө методдорунун айрымдарын кененирээк карап көрөбүз.

1. В. И. Карасик: Концепт – когнитивдик жана маданий түзүмдүн көп өлчөмдүү элементи

Карасиктин методологиясы концептти көп өлчөмдүү элемент катары карайт, ал ассоциативдүү векторлорду камтып, борбордук жана перифериялык элементтерге ээ. Анын теориясында концепттер маданий чөйрө менен байланыштуу жана психикалык бирдиктер катары каралат, алар тилдик бирдиктер аркылуу актуалдашып, жанданып кетиши мүмкүн.

Лингвوماданий мамиле маданий концептерди алардын баалуулук компоненти боюнча изилдөөнүн конкреттүүлүгүн билдирет, бул маданияттын ээлери үчүн баалуу болгон тигил же бул предметтерге, кубулуштарга, идеяларга болгон мамилени салыштырууну билдирет [Карасик, 2002: 15].

Эгерде концептуалдаштырылган аймак тилдик аң-сезимде мааниге ээ болсо жана бир сөздөн турган белгини алса, анда биз концептердин аталыштарынын болушу жөнүндө сөз кылабыз. Чындыгында концептуалдаштыруу белгилөөлөр, туюнтмалар жана сүрөттөөлөр катары жүзөгө ашырылат [Карасик, 2002: 15].

Биз изилдеген концепттерге кайрылсак: «Аалам» (бүткүл дүйнө) концепти когнитивдик түзүмдүн борбордук концепти катары каралышы мүмкүн, ал «асман», «космос», «жарык» сыяктуу перифериялык ассоциацияларды камтып кабыл алынат. Кыргыз маданияты жана тилинде «аалам» физикалык дүйнөнү гана эмес, руханий өлчөмдү да камтыйт, ал дүйнө жаралышы жана философиялык, диний түшүнүктөр менен тыгыз байланышта болот.

«Адам» концепти бул контекстте дүйнөнү таануунун баштапкы чекити катары, дүйнө менен өз ара аракеттенүүсүнүн активдүү катышуучусу катары көрсөтүлөт. Кыргыз маданиятында «адам» концепти «тукум», «жаратуу», «руханий башат» сыяктуу ассоциативдүү элементтерди камтышы мүмкүн.

Мисалы, кыргыз философиясында «адам» концепти мындайча айтылышы мүмкүн: *«Адам — адам менен адам»*, же *«адам болор кишинин адам менен иши бар, адам болбос кишинин адам менен неси бар»* деген сыяктуу, адам баласынын жогорку адамдык руханий жана моралдык изденүүлөрүнүн маанисин баса белгилейт.

Концептин туюнтмасы бул анын мазмунун түздөн-түз же кыйыр түрдө чагылдырган, тактаган жана өнүктүргөн тилдик жана тилдик эмес каражаттардын жыйындысы болот. Концепти сүрөттөө бул анын аталышынын маанисин жана жакынкы белгилерди чечмелөөнүн атайын изилдөө процедуралары эсептелинет. Мисалы:

1. Дефинициялык анализ — маанилик белгилер айырмаланып турат: категориялык статус, тематикалык конкреттештирүү, мүнөздөмө, тышкы терс баалоо, ички терс баалоо, кызмат көрсөтүүнүн модалдуулугу;
2. Контексттик талдоо — ассоциативдик байланышкан семантикалык белгилер айырмаланып турат;
3. Этимологиялык анализ;
4. Паремнологиялык анализ;
5. Маектешүү, анкета, комментарий берүү [Карасик 2002: 16].

2. Ю. С. Степанов: Концепт – маданий аң-сезимдин өзөгү

Аталган окумуштуунун концепти изилдөө методикасына кайрылсак ал концепти төмөнкүчө аныктайт: «Концепт бул адамдын аң-сезиминдеги маданияттын уюгу сыяктуу; маданият түрүндө адамдын акыл дүйнөсүнө кирген нерсе. Экинчи жагынан, концепти билдирүүдө адам жөн гана катардагы адам, жөнөкөй адам, «маданий баалуулуктарды жаратуучу» эмес болот, ал өзү маданиятка кирет жана айрым учурларда ага таасир этет» [Степанов 1997: 51].

Ю. С. Степанов концептти маданий аң-сезимдин өзөгү катары карайт, бул жерде коомдун маанилүү маданий жана философиялык идеялары топтолгон. Анын пикири боюнча, концепттер негизги элементтер катары дүйнө таанымды түзөт.

«Аалам» концепти бул жерде космосу бүтүндүгүн жана адамдын өмүрүн аныктаган негизги баалуулуктар менен байланышкан бүтүн системаны түшүнүүгө негиз боло алат. Бул адам менен табияттын, өмүр менен өлүмдүн ортосундагы гармония тууралуу түшүнүктөрдү камтыйт.

Мисалы, кыргыз философиясында жана поэзиясында «аалам» концепти көп учурда космос менен табияттын мыйзамдарын жана принциптерин түшүндүрүү үчүн колдонулат: *«Ааламдын жаратылыш мыйзамдары эч качан бузулбайт» (Ааламдын табият мыйзамдары эч качан бузулбайт).*

Ю. С. Степановдун теориясына таянсак «адам» концепти маданий баалуулуктарды чагылдыруучу руханий элемент катары көрсөтүлөт, мында адам индивидуум гана эмес, коомдук жана космостук бүтүндүктүн бир бөлүгү катары каралат.

Мисалга алсак, кыргыз элинин *«Адамдын көркү - акыл», «Адамдын өзүнө баа бербей, акылына баа бер», «Ачуу душман, акыл дос»* деген сыяктуу макалдары аркылуу адамдын руханий жана интеллектуалдык өнүгүүсүнүн мааниси көрсөтүлөт.

Натыйжада, Ю. С. Степанов концептин үч компонентин же үч «катмарын» аныктайт:

1. Негизги, актуалдуу белги;
2. Мындан ары «тарыхый» мааниге ээ болгон кошумча же бир нече кошумча, «пассивдүү» белгилер;
3. Ички форма, адатта, таптакыр аң-сезимсиз, сырткы, оозеки формада жазылган.

Демек, кандайдыр бир концепцияны изилдөөдө тарых, этимология жана ассоциацияларга кайрылуу керек деген тыянак чыгарууга болот.

3. В. А. Маслова: Концепт – дүйнө таанымдын өзөгү

Белгилүү окумуштуу маданий концепттерди дүйнө таанымдын негизги бирдиги катары бөлүп көрсөтөт. Бул концепттер тил менен тыгыз байланышта болуп, маданий контекстте гана түшүнүлөт.

В. А. Маслова негизги маданий концепти «өзүнчө тилдик инсан үчүн да, бүтүндөй тил-маданий коомчулук үчүн да экзистенциалдык мааниге ээ болгон дүйнө сүрөтүнүн ядролук (базалык) бирдиктери» деп атаган [Маслова 2001: 70]. Автор маданияттын негизги түшүнүктөрүнө «абийир», «тагдыр», «эрк», «үлүш», «күнөө», «мыйзам», «эркиндик», «интеллигенция», «мекен» ж. б. сыяктуу абстракттуу аталыштарды камтыйт.

«Аалам» концепти бул теорияда кыргыздардын *космос, убакыт жана мейкиндик* тууралуу түшүнүктөрүнүн өзөгүн түзгөн негизги түшүнүк катары каралышы мүмкүн. «Аалам» концепти дүйнөнүн физикалык жактарын гана эмес, моралдык жана этикалык аспектерин да камтыйт.

Мисалы: Ч. Айтматовдун чыгармаларында, деги эле кыргыз маданиятында «Аалам» концепти көп учурда *ай- аалам, кең дүйнө, ажайып аалам, төгөрөктүн төрт бурчу* деген сыяктуу метафоралар менен сүрөттөлөт, мындай метафоралар дүйнө, аалам жана космос менен байланышкан абстракттуу жана философиялык концепттерди андан да түшүнүктүү жана символикалык формада билдирүүгө көмөктөшөт.

«Адам» концепти Маслованын теориясына ылайык моралдык жана экзистенциалдык аспектер менен байланыштуу. Бул концепт адамды жөн гана жаныбар катары эмес, табият, коом жана космос менен өз ара аракеттешүүнү белгилеген маданий субъект катары карайт.

Мисалы: Кыргыз дүйнөсүндө «адам» концепти өзүн-өзү таанып-билүү жана өзүн өркүндөтүү идеясын камтыйт: *«Адам көптү көрбөй акыл кирбейт», «Адамга тубаса акыл бүтпөйт, эмгек менен заман жасайт»* жана ошондой эле Ч. Айтматовдун жалпыга белгилүү *«Адам үчүн эң кыйыны күнүгө адам болуу»* афоризми төп келет.

4. З. Д. Попова жана И. А. Стернин: Концепт – интегративдик структура

3. Д. Попова жана И. А. Стернин концептти интегративдик структура катары аныкташат, ал ар кандай дүйнө таануу аспекттерин, анын ичинде объекттерди, аракеттерди жана баалар менен бириктирет. Бул ыкма концепттерди жөн гана структуралар катары эмес, когнитивдик жана маданий компоненттердин комплекстүү бирдиктери катары карайт.

Жогорудагы айтылган концептин түзүмү жөнүндөгү теорияга таянып, «аалам» жана «аалам» концепттеринин структуралык моделдерин сунуштайбыз.

Схема 2.1 ААЛАМ концептинин структуралык модели:

Образдык катмар: Ааламды абстракттуу сүрөттөп берүү үчүн колдонулган сөздөр. Мисалы, «асман», «жарык», «космос», «мейкиндик» сыяктуу түшүнүктөр, дүйнөнүн физикалык көрүнүштөрүн жана анын кендигин көрсөтөт.

Маалыматтык катмар: Ааламдын жаратылыш мыйзамдары, физикалык мыйзамдар жана бүтүндүктүн негиздери. Бул катмарда дүйнөнүн негизги мыйзамдары, алар кандайча иштейт жана ар бир объекттин орду кандай экендиги тууралуу маалыматтар камтылат.

Интерпретациялык катмар: Ааламга карата философиялык жана этикалык көз караштар. Бул жерде тагдыр, гармония, жаратылышка баш ийүү сыяктуу метафизикалык түшүнүктөрдү камтыйт, бул ааламдын маңызын жана анын адамдарга тийгизген таасирин түшүндүрөт.

Ааламдын тартиптүү жайгашуусу жөнүндө Куранда мындайча жазылган: *«Аллах ар бир адамды, ар бир жанды жана бардык жаратылышты өзүнүн ирээти менен жараткан»* [Куран, Аль-Анбия 21:22].

Натыйжада, «Аалам» концепти бул жерде көп өлчөмдүү структура катары өзүнө философиялык, этикалык жана диний элементтерди камтыйт. «Аалам» түбөлүк, чексиздик жана өзгөрбөстүк сыяктуу түшүнүктөр менен байланыштырылат.

Схема 2.2 АДАМ концептинин структуралык модели:

Тарыхый катмар: Адамдын укум-тукуму, жаралуу процесси, генетикалык жана этникалык өзгөчөлүктөрү. Бул катмарда адамдын физикалык жана генетикалык башаты, анын биологиялык жана социалдык өнүгүшү жөнүндө сөз болот.

Руханий катмар: Адамдын рухий дүйнөсү, акыл-ой, ички дүйнөсү, жан дүйнөсү. Адамдын психологиялык, руханий, интеллектуалдык жана эмоционалдык абалдары чагылдырылат. Бул катмар адамдын ар бир аракетинин артындагы руханий аракеттерди билдирет.

Коомдук-моралдык катмар: Адамдын коомдогу орду, моралдык баалуулуктар жана жоопкерчилик. Бул жерде адамдын социалдык позициясы, анын коомго жана башка адамдарга болгон мамилеси, коомдук иш-аракеттеринин этикалык нормалары жөнүндөгү түшүнүктөр каралат.

Чындыгында, «Адам» концепти ушул интегративдик структурада өзүнүн ордун табуу үчүн дүйнөнү жана өзүн түшүнүүгө умтулган субъект катары каралышы шарт. Мисалга Ч. Айтматовдун чыгармаларында анын каармандары «адам» концепти өзүнүн ички гармониясын жана табият менен байланышын табуу менен сүрөттөлөт: Мисалга алсак, «Ак кеме» повестиндеги негизги каармандардын бири Момун чал адамдар (кыргыздар) Мүйүздүү эненин (бугунун) балдары болот, демек адам баласы жан жаныбар, айлана чөйрө менен

ынтымак ырыскерчиликте жашашы керек деп түшүнөт жана ал жөнүндө дайыма айтып келет.

5. М. В. Пименова: Концепт – образдардын, идеялардын жана символдордун биримдиги

М. В. Пименова концептин төмөнкү түрлөрүн бөлүп көрсөтөт: образдар, идеялар, символдор. «Орус ассоциативдик сөздүгүндө» концепт – ассоциациялар үч топко бөлүнөт:

- курчап турган чындыктын предметтери жана кубулуштары жөнүндө экстралингвистикалык билимдер, мисалы, ысымдар, жазуулар, искусство жана маданият фактылары, метафоралар ж.б.

-сүйлөөчүлөрдүн тилдик аң-сезимин билдирүүчү диалогдук билимдер, мисалы, тилдик кубулуштарга карата ой жүгүртүү, эмоционалдык-баалоочу жооптор, сөздөр менен ойноо ж. б.

- тилдин өзүнүн түзүлүшү жөнүндө билим.

Тил илиминде концептин төмөнкү белгилери бар: абсолюттуулук; салыштырмалуулук, ыраатсыздык, дискурсивдик эмес, чексиздик, окуялуулук.

Концептин түзүлүшүн аныктоодо окумуштуунун **методикасына** кайрылсак, ал концепти түзүүчү төмөнкү негизги белгилерди сунуштайт:

1. Мотивациялык белгилер
2. Түшүнүктүк белгилер
3. Образдуу белгилер
4. Баалуулук белгилери
5. Баалоочу белгилер
6. Символикалык белгилер [Пименова, 2007:17].

М. В. Пименованын методологиясынын негизинде «аалам» жана «адам» концепттеринин бардык негизги белгилерин терең талдоого алынып, алардын мотивациялык, түшүнүктүк, образдуу, баалуулук, баалоочу жана символикалык аспектилері аныкталат.

Натыйжада, «аалам» жана «адам» концепттерин ар түрдүү теориялардын көз карашынан карап чыгуудан, бул концепттердин жөн гана лексикалык

бирдиктер эмес, маданий жана когнитивдик структуралар экени көрүнүп турат. Бул структуралар адамдын дүйнө менен өз ара аракеттешүүсүн, коомдук жана космостук түзүмдөр менен байланышкан ордун түшүнүүгө жардам берет. Бул концепттер адамдын дүйнөдөгү ордун, ошондой эле анын аянттагы жана башка адамдар менен болгон мамилелерин түшүнүүгө таасир этет.

Натыйжада, биздин изилдөөбүздүн чегинде концептти так жана конкреттүү колдонуу үчүн, жогоруда берилген теорияларга таянып, төмөндөгүдөй аныктаманы сунуштайбыз: **Концепт – бул адамдын эс-тутумунда жашаган, анын тажрыйбасына, билимине жана дүйнө таанымына негизделген, ар кандай предметтерди же кубулуштарды категориялоодо, визуалдаштырууда жана түшүндүрүүдө колдонулган динамикалык акыл-ой бирдиги.** Башкача айтканда, концепт жаңы тажрыйбаларга жана маалыматтарга карата өзгөрүп турат.

Демек, **концепт** – бул адамдын аң-сезиминде социалдык-маданий тажрыйбаны чагылдырган, курчап турган реалдуулук жөнүндө билимди вербалдаштыруу жана иштеп чыгуу жөндөмүнө ээ болгон акыл эс бирдиги.

Бул изилдөөдө семиотикалык ыкмаларды колдонуу Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин изилдөө үчүн, анын негизинде алардын маданий, философиялык жана лексикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо максатында колдонулат. Бул өзгөчө мааниге ээ, анткени ал тек гана тилдик бирдиктерди эмес, аларды түзгөн маани катмарларын да изилдөөгө шарт түзөт, бул семиотиканын принциптерин колдонуусуз мүмкүн болбойт.

Семиотиканын бул изилдөөдөгү методологиялык мааниси төмөнкүдөй:

- **Маданий жана философиялык маанилерди деконструкциялоо.**

Семиотика тилдик белгинин катмарына гана эмес, ошондой эле бул белгилердин сактап жаткан жашыруун маанилерине да көңүл бурат. Мисалы, «аалам» концепти «бүткүл дүйнө» же «космос» катары кабылданышы мүмкүн, бирок анын философиялык мааниси да бар, ал *чеги жоктукту (endless)* билдириши мүмкүн, бул түшүнүктөрдү семиотикалык ыкма менен тереңирээк талдоо керек [Есо, 1976].

- **Маданий контексттердеги маанилердин өзгөрүүсүн анализдөө.**

«Аалам» жана «адам» концепттерин билдирген тилдик каражаттарды бир тилден экинчи тилге которуу учурунда, бул концепттердин маданий жана тилдик айырмачылыктарга байланыштуу кандайча кабыл алынганын түшүнүү абдан маанилүү болот. Семиотикалык ыкма бул процессти изилдөөгө жана маанилердин өзгөрүшүн же адаптациясын изилдөөгө мүмкүндүк берет [Jakobson, 1959].

- **Белгилерди кеңири семиотикалык система катары изилдөө.**

Семиотика белгилерди татаал системалардын алкагында карайт, бул жерде ар бир белгилердин маани түзүүдө башка белгилерге таасир этиши мүмкүн. «Аалам» жана «адам» концепттерин изилдөөдө бул концепттерди жалгыз элементтер катары эмес, ошондой эле кеңири белгисиз система катары караш керек, себеби алардын маани түзүү процессинде башка философиялык жана маданий белгелер менен өз ара аракеттениши маанилүү болот [Saussure, 1916].

Белгилерди жана символдорду талдоо, маданий семиотика, маанилерди интерпретациялоо жана семиотикалык трансформация сыяктуу ыкмаларды колдонуу изилденген концепттердин котормо жана адаптация процесстеринде кандайча өзгөрөрүн тереңирээк түшүнүүгө шарт түзөт. Семиотика аркылуу семантикалык анализ жүргүзүү адабий чыгармаларды изилдөөгө гана эмес, ошондой эле маданий трансформациялардын динамикасын ачыкка чыгарып, бул түшүнүктөрдү маданият аралык коммуникация контекстинде изилдөөнүн маанилүүлүгүн арттырат.

2.3. «Аалам» концептинин түзүлүш негиздери

Илимпоздор үчүн аалам изилдөөнүн чексиз мейкиндиги болуп эсептелинет. Космос аппараттары планеталар аралык мейкиндикти оңдогон жылдардан бери аралап келе жаткандыгына карабастан, адамзат ушул кезге чейин анын санынын пайызын да изилдей алган жок. Ааламда миллиарддаган планеталарды жашырган көптөгөн галактикалар бар. Адамдар алардын үстүндө

эмне бар экендигин болжолдой алышат. Бирок, буга чейин белгилүү болгон маалыматтар аалам жөнүндө жалпы маалыматтарды түзүүгө жетиштүү. Аалам деген эмне? [<https://kipmu.ru/vselennaya/>].

Аалам миллиарддаган жыл мурун пайда болгон жана адамдар дагы деле анын пайда болушунун чыныгы себептерин далилдей алышкан жок. Ал бардык мейкиндикти билдирет. Галактикалар, жылдыздар, планеталар – бул чексиз Ааламдын бир бөлүгү. Адамдар космосту изилдөөгө аракет кылышат, бирок анын түзүлүшү жөнүндө толук түшүнүк алуудан мурун өтө чоң жумуштарды аткарышы керек. Күн сайын ар кайсы өлкөлөрдүн астрономдору жаңы аймактарды изилдеп жатышат, бирок дүйнөнүн чектерине жете алышпайт. Ошондой эле изилдөө ар кандай багытта жүргүзүлөт: күн системасын, коңшу галактикаларды изилдөө, ааламдын жалпы көлөмүн тактоого аракет кылуу, космостук объектилерди эсептөө жана башкалар.

Аалам ар дайым өзгөрүп турат, бул аны изилдөө жана анын айрым бөлүктөрүн сүрөттөө процессин татаалдаштырат. Бирок бир нерсе так: анын чектери ушунчалык чоң болгондуктан, изилдөө мүмкүн эмес. Ааламдын чексиздиги жана татаалдыгы изилдөөнү өтө кыйындатат, бирок анын сырларын ачуунун мүмкүнчүлүктөрү адамзаттын келечектеги прогресси үчүн зор мааниге ээ.

2.3.1. «Аалам» концептинин философиялык катмарлары

Байыркы философтор, Цицерон баш болгон ойчулдар «*Universum*» (аалам) түшүнүгүн биздин заманга чейинки биринчи кылымда эле киргизишкен, кийин римдиктер *космос* түшүнүгүн ойлоп табышкан.

Адам баласын дүйнөнүн пайда болушу жөнүндөгү суроо тээ илгертен бери эле кызыктырып келет. Дин жана илим сыяктуу түшүнүктөр али пайда боло элек мезгилде эле адам дүйнө түзүлүшү жана аны курчап турган мейкиндиктеги абалы жөнүндө ойлонуп жүргөн.

Ааламдын пайда болушу жана азыркы учурда учурдагы космологиянын эң кызыктуу жана изилденбеген сырларынын бири бойдон калууда. Аалам кантип пайда болгон, жылдыздардын, күн системаларынын, галактикалардын,

планеталардын пайда болушуна кандай процесстер өбөлгө түзгөн, Аалам пайда болгонго чейин болгон, анын башталышы жана аягы барбы? Бул жерде заманбап окумуштуулар жооп алууга аракет кылып жаткан бир нече суроолор бар.

Ааламдын келип чыгышы жөнүндө суроо негизги маселе. Жер бетинде жашоонун пайда болушунун сыры, ошондой эле башка планеталарда жашоонун жаралышы мүмкүн экендиги тигил же бул жол менен Ааламдын жаралышы жөнүндөгү теориялардан келип чыгат. Ошентип, ааламдын пайда болушу жөнүндө гипотезалар көп, бул илимий түшүнүктөр, айрым теориялар, диний окуулар, философиялык түшүнүктөр жана байыркы июль айынын жаралышы жөнүндө мифтер. Бирок, алардын бардыгын болжол менен эки топко бөлсө болот:

1. Ааламдын пайда болуу теориялары (биринчи кезекте диний), мында жаратуучу фактор бар болуп саналат. Башкача айтканда, аларга ылайык, Аалам жогорку акылдын эркинин натыйжасында пайда болгон руханий жана аң-сезимдүү жаратуу болот;

2. Ааламдын пайда болуу теориялары, илимий факторлорго негизделген жана жараткан деген түшүнүктү да, анын дүйнөнү жаратууга катышуусун да четке кагат.

Ааламдын келип чыгышы жөнүндө ар кандай түшүнүктөрдөн тышкары, бул чоң окуянын диний жана илимий даталары дагы бар. Ошентип, ааламдын пайда болушу жөнүндө эң кеңири тараган илимий теория - Биг Бенг теориясы-Аалам болжол менен 13 миллиард жыл мурун пайда болгон деп ырастайт. Христиандардын ар кандай булактары боюнча, Кудай дүйнөнү Жараткандан баштап, Ыйса Пайгамбардын төрөлүшүнө чейин 3483-6984 жылдары болгон деп эсептешет. Индуизмде дүйнө башталгандан бери болжол менен 155 триллион жыл өттү деп айтылат. Анда биз ааламдын пайда болушунун айрым түшүнүктөрүн кененирээк карап чыгабыз.

Канттын космологиялык модели

XX к. башына чейин илимпоздордун арасында аалам мейкиндикте жана убакытта чексиз, статикалык жана бир тектүү деген теория үстөмдүк кылган.

Ошондой эле Исаак Ньютон космосто чексиз деген божомолду айткан жана немис философу Э. Кант, И. Ньютондун эмгектерине таянып, анын идеяларын өркүндөтүп, Ааламдын да өз убагында башталышы жок деген теорияны айткан. Ал механиканын мыйзамдарына кайрылып, алар менен ааламдагы бардык процесстерди түшүндүргөн.

Э. Кант өзүнүн теориясында аны биологияга дагы жайылткан. Анын айтымында, байыркы жана эбегейсиз ааламдын башталышы жана аягы жок, ар кандай биологиялык продукт жарыкка чыгышы мүмкүн болгон чексиз мүмкүнчүлүктөр бар. Кийинчерээк ааламда жашоонун пайда болушу мүмкүн экендиги жөнүндөгү бул теория Дарвиндин теориясынын негизин түзгөн.

Альберт Эйнштейндин Аалам модели (статикалык Аалам)

1916-жылы жарык көргөн Альберт Эйнштейндин эмгеги «жалпы салыштырмалуулуктун негиздери» жана буга чейин 1917-жылы ушул теориянын теңдемелеринин негизинде ал аалам моделин иштеп чыккан.

Ошол мезгилдеги илимпоздордун көпчүлүгү Аалам туруктуу деп эсептешкен жана А. Эйнштейн дагы ушундай ойдо болгон, ошондуктан Аалам кеңейбеши же кичирейбеши керек болгон моделди жаратууга аракет кылган. Бул жерде анын салыштырмалуулук теориясына каршы келген, анын теңдемелеринен Аалам кеңейип, ошол эле учурда токтотуу процесси да пайда болот. Ошондуктан А. Эйнштейн жылдыздардын тартылышын тең салмактап, асман телолорунун кыймылын токтотуп, Ааламды статикалык кылып турган космостук түртүүчү күч сыяктуу түшүнүк киргизген.

Чоң жарылуу теориясы

Чоң жарылуу теориясы алгач «динамикалык өнүгүү модели» деп аталган. «Чоң жарылуу» термини 1949-жылы окумуштуу Ф. Хойлдун эмгектери жарыялангандан кийин кеңири жайылган.

Чоң жарылуу теориясы биздин ааламдын жаралышы жөнүндө көптөгөн суроолорго жооп берди, бирок ошол эле учурда жаңы табышмактардын пайда болушуна себеп болду, алар азыр да жоопсуз калууда. Мисалы, Биг бенге эмне себеп болгон, эмне үчүн сингулярдуулук чекити туруксуз болуп калган? Биг

бенге чейин, убакыт жана мейкиндик пайда болгонбу? Жалпы салыштырмалуулук теориясын изилдеп жатып, анын теңдемелерине мейкиндик жана убакыт сыяктуу көрсөткүчтөрдү кошушкан. Алардын ою боюнча, бул параметрлер чоң жарылуудан, зат жана энергия менен кошо пайда болгон. Демек, убакыттын да белгилүү бир башталышы бар. Бирок, ошондой эле убакыт жана мейкиндикке көз каранды болбогон жана ар дайым болуп келген кандайдыр бир нерсе же жогорку акыл болушу керек. Дал ушул жогорку акыл *ааламдын* пайда болушуна себеп болгон.

Креационизм

Бул дүйнө таанымдык теория латын сөзүнөн келип чыккан «universum» - «жаратуу». Бул түшүнүккө ылайык, биздин Аалам, планета жана адамзат өзү Кудайдын же Жараткандын чыгармачылык ишинин натыйжасы болуп саналат. «Креационизм» термини троп ВДИН аягында пайда болгон жана бул теорияны жактагандар Байыркы келишимде айтылган дүйнө жаратуу окуясынын чындыгын ырасташат.

Илимдин ар кандай тармактарында (биология, астрономия, физика) билимдин тез топтолушу болуп, эволюция теориясы кеңири жайылган. Мунун баары илимий билим менен дүйнөнүн библиялык сүрөтүнүн ортосунда карама-каршылыкка алып келди. Креационизм консервативдүү христиандардын илимий ачылыштарга, айрыкча тирүү жана жансыз жаратылыштын эволюциялык өнүгүшүнө реакциясы катары пайда болду деп айтууга болот, алар ушул мезгилде үстөмдүк кылып, жоктон бардык нерсенин пайда болушун четке кагышкан.

Исламдагы креационизм. Исламдагы креационизм физикалык жана руханий дүйнөнүн биримдигин түшүнүүгө жардам берет. Дүйнөдөгү бардык нерселер, адамдан тартып жаратылыштын ар бир элементине чейин, Кудайдын (Аллахтын) эрки менен жаратылган жана Кудайдын бийлиги абсолюттуу деп эсептелет. Бул түшүнүк дүйнөнүн жана адамдардын руханий жаратылышын терең түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Адамзат, табигат жана жаратылыштын бардык көрүнүштөрү, Исламда, акыл менен кабыл алынуучу максатка жана акыретке жетүү үчүн иштейт. Кудай адамды жана ааламды жаратканда «жакшы», «сулуу», «сабырдуу» жана «башка тиричиликтердин камкордугу» сыяктуу негизги этикалык ыйгарым укуктар менен жараткан.

Куранда ааламдын жаралышы жөнүндө мындай делет: *«Аллах – асмандарды жана жерди алты күндө жараткан Аллах, андан башка кудай жок. Аллах ар кандай нерсени жарата алат»* [Куран, Аль-Араф сүрөсү, 7:54]. Бул аят Аллахтын жараткандыгы тууралуу ачык көрсөтмө болуп, анын бийлигин жана бардык нерсени жаратуудагы активдүү ролун белгилейт

Исламдагы Креационизмдин өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр: *Аллахтын эрки жана бийлиги*: Исламдагы креационизм башка диндердин креационизм концепциясынан айырмаланат, анткени Исламда Аллах бир гана жараткан жана башкарган. Бул – Аллахтын абсолюттук биримдиги; *Материалдык жана руханий дүйнөнүн байланышында*: Исламда ааламдын жана адамдын жаратылышы материалдык жана руханий дүйнөнүн тыгыз байланышын түшүндүрөт; *Ааламдын максаты*: Исламдагы жаратылыш өзүнүн жараткан максатына ылайык иштейт, ал максат – адамдарды өзүнүн каалоосу жана буйругу боюнча жашоо жана акыры кийинчерээк акыретке өтүү болот.

Исламдагы креационизм дүйнөнүн жана адамдын жаралышы Аллахтын өзүнүн эрки менен жаратылгандыгын жана анын бардыгын көзөмөлдөп, тартипке салгандыгын билдирет. Исламдын көз карашында, аалам жана адам – Аллахтын чоң максатына ылайык иштейт, ар бир нерсе анын буйругуна жана дүйнөнүн акырына жетүү үчүн түзүлгөн.

Индуизмдеги Креационизм. Индуизмдин 15 аяты, Ведах, алгачкы жана экинчи жаратуу сүрөттөлгөн. Баштапкы жаратууга материалдык энергияны жараткан жогорку Теңир катышкан. Ошондой эле ал биринчи тирүү жандыкты – Ашкана жандыктары үчүн материалдык денелерди жана бул жандыктар бири-бири менен жана жансыз жаратылыштын буюмдары менен байланышта боло

турган шарттарды түзүүдөн турган экинчи жаратууну жараткан Брахманы жараткан.

Индуизм Лорд жараткан аалам өтө байыркы жана болжол менен 155 триллион жер жылы деп эсептейт. Ведаларда адамзаттын эволюциясы бара-бара руханий деградация катары сүрөттөлөт, анын жүрүшүндө адам өмүрүнүн узактыгы кыскарат, анын адеп-ахлактык негиздери төмөндөйт, оорулар пайда пайда болот, жогорку акылдуу жандыктар менен байланышуу мүмкүнчүлүгү жоголот.

Индуизмде адамзаттын жана Ааламдын өнүгүшү циклдик мүнөзгө ээ: адамзат ага эркин өнүгүүгө бөлүнгөн убакытты толугу менен сарптагандан кийин, убактылуу дөңгөлөк токтойт, андан кийин ааламдын жана адамзаттын жаралуу цикли кайрадан кайталанат.

Демек, «Биздин Аалам кайдан келип чыккан?» деген суроо адамзаттын өнүгүү тарыхында кызыктуу суроо бойдон калып келет. Дүйнөнүн дээрлик бардык диндеринде жаратуу жөнүндөгү уламыштарды кездештирүүгө болот. Бир караганда, алар илимдин жетишкендиктерин анча-мынча түшүнгөн заманбап адамдын көз карашы боюнча көбүнчө абсурд болуп көрүнүшү мүмкүн. Чынында, алардын көбү окумуштуулар азыр далилдөө үчүн аракет кылып жатат, жөн гана уламыштарды чечмелөө байыркы адамдардын кабылдоонун ар кандай денгээлде арзандатууларды жана алардын аз илимий так болушу керек деп айтылат.

Диний-философиялык теориялар Ааламдын келип чыгышы жөнүндө суроого да жооп берүүгө аракет кылышат, бирок алардын дээрлик бардыгы дүйнө жогорку акылдын, Кудайдын, Жараткандын чыгармачыл иш-аракетинен жаралган деген ишенимге негизделген. Христиандыкта бардык нерсенин Жаратуучусу Кудай болуп саналат жана негизги христиан догмаларынын бири «жоктон жаратуу» болуп саналат, б.а. биздин Аалам жоктуктан Кудайдын эрки менен жашоо абалына өткөн. Башталыш китебинин алгачкы үч бөлүмүндө (Ыйык Китептин биринчи китебинде) бардык нерсенин жаратылышынын этаптары баяндалат.

Христиандардын көпчүлүгү дүйнөнү жаратуу иш-аракетине Ыйык үчилтик катышкан деп ишенишет: Кудай Ата, Кудай Уулу жана Кудай Ыйык Рух. Айрым христиан мугалимдери, мисалы, Сент-Джон Дамаск, жаратуу – бул «Кудайдын маңызынан келип чыккан» жана андагы өзгөрүүлөрдү жаратпаган, башкача айтканда, «дүйнө жаратылгандан» мурун Кудай болгон эмес» деген теориялар болгон.

Адамзаттын баары Адам менен Евадан төрөлгөн. Жаратылган дүйнө башында идеалдуу, гармониялуу жана тил алчаак адам болгон, ал эми өзү эрк боштондугуна ээ болгон.

2.3.2. Мифтик «Аалам», Ааламдын жаралышы жөнүндөгү мифтер

Мифтерди семантика жана поэтиканын өнүгүшүнөн И. Г. Франк-Каменецкий, О. М. Фрейденберг изилдеп-талдашып, айрым бир мерчемдүү пункттарда Леви-Стростун көз караштарын дагы тереңдетүүгө жетишишти десе болот. Булардан башка совет илиминде лингвист-структуралист М. М. Бахтин, семиотиктер В. Н. Топоров, В. В. Иванов, мифолог-фольклористтер Е. М. Мелетинский, В. Я. Пропп, М. И. Стеблин-Каменский, Е. Б. Вирсаладзе өндүү окумуштуулардын монографиялык эмгектери менен мифтаануучулуктагы процессти алга сүрөөгө өбөлгө түзүштү десек болот.

Көпчүлүк мифологияда ааламдын, бүткүл дүйнөнүн келип чыгышы жөнүндө жалпы окшош сюжеттер бар: эн баштапкы элементтердин башаламандыктан бөлүп алуу, эне менен атанын кудайларын ажыратуу, океандан кургактыктын пайда болушу, чексиз жана мезгилсиздиктин пайда болушу ж.б.у.с.

Космогоникалык (дүйнөнүн келип чыгышы жөнүндө) жана антропологиялык (адамдын келип чыгышы жөнүндө) мифтерде жаратуу процесси бул жер же аалам катары жаратуу, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүн жаратуу, адам жаратуу, алардын келип чыгышын Жогорку күчтүн (Высшая сила) каалоосу катары сүрөттөгөн сюжеттер негизги орунду ээлейт.

Бул тууралуу В. Н. Топоров мындай деп жазат: «Дүйнөнүн мифопоэтикалык моделинде космогония ааламдын алкагын түзөт, нерселердин келип чыгышы, башталышы жана аягы жөнүндөгү суроого жооп берет» [Топоров, 1996: 91].

Космогониялык мифтер булар байыркы адамдын дүйнө-космос боюнча алгачкы байкоолорун, дүйнөнүн жаралышын, андагы тартипти байкап кароонун алгачкы аракеттерин өзүнө камтыйт. Космогониялык мифтердин бир нече түрлөрү жалпыбызга белгилүү.

В. А. Маслова «Лингвокультурология. Введение» (2019) деген эмгегинде ааламдын жаралышы жөнүндөгү мифтерди (модель происхождения мира) сегиз түргө бөлөт:

- 1) *космос возник из хаоса*
- 2) *Антропоморфная (имеющая облик человека) модель происхождения мира.*
- 3) *модель мира – Мировое (Всемирное) яйцо*
- 4) *Высшей ценностью «обладает та точка в пространстве и времени, где и когда совершился акт творения, т. е. центр мира» (Топоров, 1988, с. 13), обозначаемый разными символами центра-мировой осью, мировым деревом, мировой горой, башней и т. д.*
- 5) *Орологическая (имеющая облик горы) модель мира*
- 6) *Гидроцентрическая (имеющая облик реки) модель мира, в центре которой находится Мировая Река, в том числе и огненная*
- 7) *Зооморфная (имеющая облик животного) модель вселенной, которая мыслилась как космический зверь.*
- 8) *Социальная модель мира* [Маслова, 2019:113 – 121]

В. А. Маслова индоевропа тилдериндеги сөздөрдүн маанилеринин өз ара аракеттенүүсүн изилдеген М. М. Маковскийди өзгөчө белгилеп, ал көрсөткөндөй, бул элементтер болуштун негизги элементтери менен байланышта болот: жер – убакытка, суу – мейкиндикке, от – жанга, аба – акылга дал келет деп түшүндүрөт [Маслова, 2019:113 – 114].

Жердеги бардык нерсенин башталышы да, аягы да болгон **суу** менен байланышкан миф дагы кызыктуу көрүнүш. Сууга чөмүлүү бир жагынан өлүм, кыйроо, экинчи жагынан кайра жаралуу, жашоонун жаралышы дегенди билдирет. Славян маданиятында чөмүлтүүнүн (крещение) символикасы бул миф менен тыгыз байланышта: чөмүлтүүдө Кудайга жакын жаңы адам пайда болот дегенди билдирет жана ал оорудан сактаган өмүр берүүчү, тазалоочу күч деп эсептелинет.

Кыргыз маданиятында да бул төрт табяттын кубулушу ааламдын жаралышында чон ролду ойнойт. Кыргыздар *суу бул – жашоо булагы, суу – өмүр, суусуз жашоо жок* деген сөз айкаштары байыртадан бери эле колдонуп келе жатышат. Демек, суу бардык жашоонун (адамдардын), ааламдын башаты катарында каралышы дүйнөлүк мифтерге туура келет.

От – кыргыздар үчүн негизги орунду ээлейт. Кыргыздар мусулман динине чейин шамандар болгондуктан бул табийгаттын төрт стихиясына өзгөчө мамиле кылып келишкен. Отко сыйынуу, отту барктап баалоо байыркы кыргыз элинде болуп келген. *Жашоонун оту өчтү, от жалын болуп күйүп жанып, от менен ойнобо, оттой жанып* деген сөз айкаштары жашоо менен ширелишкенин тастыктайт.

В. И. Вернадский от жөнүндө мындай деп жазат: «адам муз доорунан оттун жардамы менен гана аман калган». Албетте бул эң туура, от күн сыяктуу, анткени ал жылуулук да, жарыктык да берет. Бул «өлүү менен тирүүлөрдүн дүйнөсүн байланыштырган» трансформациянын элементи дейт [Вернадский, 1898: 79].

Кыргыздарда *«очогунардан отуңар өчпөсүн»* (руск. досл. перев. *пусть не гаснет огонь в вашем очаге*. англ. досл. перев. *let not the fire go out in your hearth*) деп бата беришет, бул деген *«жашоонор улансын, аман-эсен узак бактылуу жашагыла»* деген каалоо тилекти билдирет.

Жер бул өзүнчө дүйнө, чон **Аалам** болуп эсептелинет. Кыргыздар жерди ааламды түзүп турган эн негизги өзөк деп билишкен. Аалам чексиз, демек жер да учу кыйрына көз жетпеген чексиз дүйнө деп божомолдошуп, ар түрдүүчө сыпаттап келишкен.

Ал эми Манас эпосунда жер боюнча төмөнкүчө айтылат:

«Жеткен жан келер жөргөлөп,

Жердин өзү дөңгөлөк»;

«Толгонуп дүйнө жүзүнө,

Тогуз айда жетиптир». [<https://ky.wikipedia.org/wiki/МЭАТ>]

Бул мисал кыргыздар атам замандан бери эле жердин тоголок экенин билишкенин далилдейт.

Аалам же дүйнө түшүнүгү «Манас» эпосунда мифологиялык образда апыртылып берилген учурлары да кездешет. Мисалы үчүн Сагымбай Орозбаковдун вариантында Чыйырды байбиче көргөн түшүн баян этип мындай дейт:

«Ажыдаар болуптур,

Ачууланып оп тартса,

Ай-ааламды соруптур» [Орозбаков, 1979: I, 23]

Манас эпосунда ааламды жаратуучу Кудай туурасында да ачык так берилген. Буга мисал катары Көкчөнүн Алмамбетти мусулман динине кирүүгө үндөп аалам жөнүндө баяндаганын алып көрөлү:

Астындагы жер деди,

Жер көтөргөн жел деди,

Жел экен деп тим болбой

Жеткирип ойло сен деди.

Жеке кудай өзү деп

Кудайдан биле бер деди.

Үстүндөгү көк деди.

Көк бирөө деп ойлобо,

Катар-катар көп деди.

Арша-күршү жайлар бар,

Төртүнчү кабат асманда

Күнүң менен айлар бар,

Асмандагы жылдызды

Адам болжоор неме эмес,
Ар бир жылдыз ай, күндөн
Чондугу да кем эмес,
Жетинчи кабат асмандан
Жеке жалгыз Алланын
Андап билгин бардыгын [Орозбаков, 1972:185].

Берилген мисалда ааламды жети кабат деп түшүндүрүп жатат, ал кабаттарга жердин астындагы дүйнөнү айтып жатат, жер үстүндөгү дүйнөнү, ошону менен эле бирге асманды (кыргыздар көк деп асманды аташкан, бул анын көк жашыл түсүнө карата берилген ат болушу мүмкүн) да бир нече кабат экенин айтат.

Дагы бир кызыктуу жагы кыргыздарда астрологиялык түшүнүктөрдүн берилиши болуп саналат. Буларга жылдыздарга карап табияттын кубулуштарын билүү, ошону менен эле бирге адамдардын мүнөзүнө, жүрүш-турушуна, алардын ой-максаттарына жана иш-аракеттерине мүнөздөмө берүүсү кирет. Кыргыз элинде эгерде үйлөнө турган жаштар бири-бирин жактырып, баш кошууга макул болушса *«жылдызы келишип»* калды дешет, же тескерисинче ажырашып кетишсе *«жылдызы келишпей калды»* деп айтып коюшат. Мындай көрүнүш дүйнө жүзүндө кеңири тараган астрологиялык төлгөгө окшош. Ошону менен эле бирге «Манас» эпосунда («жылдызы түшүп», «жылдызы оң экен», «Атка каршы ай экен, Эрге каршы жыл экен» – дейт далычы Таргыл таз), же табият кубулуштарына байланыштуу магиялык (эпостогу жайчылардын иш-аракети) маани-мазмундар кезигет. Жылдыздарга карап мүнөздөмө берүү бул табияттын кубулушун жакшы түшүнүү дегенди билдирет, ошону менен эле бирге кыргыз элинин мифологиялык түшүнүктөрдү да кеңири колдонуп келгенин баяндайт.

Бул боюнча «Манас» энциклопедиясында мындайча түшүндүрүлүп берилген: «Дүйнөлүк мифологиянын универсалийлеринин бири Ааламдын, мейкидин үч катмары тууралуу ой-түшүнүк: «Жогорку дүйнө», «ортоңку дүйнө», «жер алдындагы дүйнө». Бул эпосто Манастын үстүнөн уча коштогон алп кара куш, капталдай жандаган көсөө куйрук көк бөрү, артынан ээрчиген

ажыдаар (жылан) аркылуу берилет. Ааламдын турум-турпатын тартууда экилтик (бинарчыл) жол-жөбө колдонулат. Дүйнөнүн түзүлүшүндө, табият кубулушунда «оң» менен «сол» ажыратылат. Эпосто «Шымал жагын сол деген, Жануп жагын оң деген», – деп баяндалат. Парсыча «шымал» – «түндүк», «жануп» – «түштүк» болот. Ушу сыяктуу эле Күн менен Ай, Жер менен Көк, тоо менен суу, түн менен күн карама-каршы коюлуп, кошмок мүнөздө сыпатталат» [«Манас» энциклопедия, 2016: 23].

Ч. Айтматов, классикалык салттуу космогониялык мифтердин автору болбосо да, өз чыгармаларында космология жана мифологиянын элементтерин активдүү пайдаланат. Анын эмгектеринде дүйнөнүн жаралышы (космогония) жана жалпы аалам жөнүндө түшүнүктөр кездешет, бул өзгөчө мифологиялык дүйнө көз карашынын таасирин көргөзөт. Дүйнө жана адамдын жаралышы жөнүндө мифтер көбүнчө метафоралар, табияттын образдары жана жашоо менен өлүмдү түшүнүүгө байланыштуу философиялык ой-толгоолор аркылуу берилет. Бирок, бул мифтер ар дайым классикалык мифологиялык баяндоолор түрүндө болбошу мүмкүн.

Мисалы, жазуучунун «Ак кеме» повестинде кыргыздардын келип чыгышы жөнүндө мифологиялык баяндоо бар. Мында душмандар тарабынан жок кылынган кыргыздардын арасынан бир гана жаңы төрөлгөн бала калаары жана ал бешиктеги баланы *Бугу Эненин* сактап калышы жөнүндөгү аңыз, адамзаттын тукумунун уланышы тууралуу мифтин өзгөчө формасы болуп саналат.

Дагы бир мисал катары «Кылым карытар бир күн» (1970) романын алсак болот. Бул чыгармасында Айтматов түбөлүктүүлүк, өмүр менен өлүмдүн циклдик мүнөзү, ошондой эле адамдын убакыт менен мейкиндикти кандай кабыл алуусу жөнүндө ой жүгүртөт. Маанилүү элемент болуп космологиялык аспект саналат, ал өмүр менен өлүмдө, ошондой эле адамдын жаратылыш жана Аалам менен ажырагыс байланышы жөнүндөгү идеяда чагылдырылган, б.а. кандайдыр бир мааниде романдагы каармандардын дүйнөсү тынымсыз айлануу, өлүм жана кайра жаралуу болуп турган Ааламдын бир бөлүгү экенин тастыктайт.

Байыркы гректердин мифологиясы боюнча айтсак мисалы, байыркы гректер космостун келип чыгышын жана өнүгүшүн кандайча сүрөттөшкөн. Башында дүйнөнүн жашоо булагын түзгөн түбөлүк, чексиз, караңгы башаламандык гана болгон. Баары чексиз башаламандыктан келип чыккан, мындайча айтканда бүткул дүйнө жана өлбөс Кудайлар. Жер кудайы Гей да башаламандыктан келип чыккан. Ал күчтүү болуп кеңири жайылып, анда жашаган жана өсүп жаткан нерселердин бардыгына өмүр берди. Жер астында, анын тереңинде караңгы түбөлүк караңгылыкка толгон коркунучтуу туңгуюк Тартар пайда болду. Ошол эле Түбөлүк жашоонун булагы болгон башаламандыктан улам сүйүү дүйнөсү Эрос пайда болгон. Ошентип дүйнө жарала баштады. Чексиз башаламандык түбөлүк караңгы Эреб жана караңгы түн Никтаны жаратты. Ал эми түн менен караңгылыктан түбөлүк жарык – Эфир жана кубанычтуу жарык күнү Гемера пайда болду. Жарык дүйнөгө жайылды. Түн менен күн бири-биринин ордун баса баштады. Күчтүү Ырайымдуу Жер чексиз көк асманды (Уран) жаратып, Асман жердин үстүнө жайылды. Ага жерден төрөлгөн бийик тоолор сыймыктануу менен көтөрүлүп, түбөлүк ызы-чуу болгон деңиз кеңири куюлду. Уран (Нобо) жерди аялдыкка алган. Алардын никесинен Океан, Фетида – бардык дарыялардын кудайы, күн – Гелиос, ай – Селена, Заря – Аврора, асманда күйүп турган жылдыздар жана бардык шамалдар (Түндүк – Борей, Чыгыш – Эвр, Түштүк – Нота, Батыш – Зефир) ж. б. пайда болушкан.

Байыркы кытай мифтери

Мифтерге ылайык, Кытайдын тарыхы он мезгилге бөлүнөт, ар бир мезгилде адамдар жаңы өркүндөтүүлөрдү жасап, жашоосун жакшыртууга умтулушкан. Кытайда космостук күчтөрдүн негизги башталышы катары стихия эмес, эркек жана аялдык башталыштар саналган. Инь жана Ян – бул дүйнөнү жана анын түзүлүшүн түшүндүргөн эң белгилүү символдордун бири.

Бул жөнүндө эң белгилүү уламыштардын бири б.з. ч. э. жаралган. Мифте караңгы башаламандыктан Инь (караңгы) жана Ян (жарык) башталышы пайда болуп, алар дүйнөнүн сегиз негизги багытын аныктаган. Ян руху асманды, Инь болсо жерди башкарган. Алгачкы жазуу тарыхынын ичинде эң биринчи

жазылган тексттер төлгө жазуулары болгон. Кытай философиясынын негиздери Вэн (сүрөт, оюм-чийим) түшүнүгүнүн негизинде түзүлдү, ал сүрөттөр жана символдор аркылуу билим берүүнү камтыган.

Кытайдагы дүйнөнүн жаралышы жөнүндө уламыштарда башаламандыкта асман менен жердин аралашып жашагандыгы айтылат. Тооктун жумурткасына окшош Паньгу, биринчи адам катары көрүнгөн, анын денесинен жер жана жаратылыш пайда болгон. Паньгу өлгөндө анын денесинен да табигаттын бардык элементтери – күн, ай, тоолор, дарыялар жана өсүмдүктөр пайда болгон.

Паньгу жана Нюйва мифтеринде Кытайдын дүйнөнүн жана адамдардын жаралышы боюнча байыркы түшүнүктөрү менен бирге, табиятка болгон өзгөчө мамилеси да камтылган.

Христиандардын мифологиясы

Христиандардын мифологиясында «жаралуу» түшүнүгү негизги диний ишенимдердин бири болуп саналат. Латынча *Creatio ex Nihilo* (жоктон жаратуу) деген түшүнүк боюнча, Кудай бардык нерсени жоктон жаратып, дүйнөнү өзүнүн эркин иш-аракетинде, эч кандай ички муктаждыксыз жаратып жатат. Бул жаратуу процессинин негизги себеби Кудайдын өз эрки, ага «сүйүүнүн артыкчылыгынан» келүүчү белек катары каралат. Ыйык Китептин макалаларында, мисалы, 2 Маккабилер китебинде (7:28), Кудай асманды, жерди жана бардык нерсени жоктон жаратып, адам тукумун да ошол жол менен жараткандыгы тууралуу айтылат.

Христиан ишениминде, дүйнө жаратууда Ыйык үчилтиктин үч адамы: Кудай Ата, Кудай Сөз (Машаяк) жана Ыйык Рух катышат. Бул түшүнүк Ыйык Китептин Башталыш китебинин биринчи бөлүмүндөгү окуяларга негизделет. Ага ылайык, дүйнөнүн жаралышында Кудайдын эрки, анын сүйүүсү жана эркиндик принциптери жетекчилик кылган.

Ал эми христиан апологдору жана чиркөө аталары «жаратуу» менен «туруу» түшүнүктөрүн өз ара айырмалап, аларды салыштырган. Сент-Джон Дамаск, мисалы, ааламдын жаралышына Кудай Уулунун төрөлүшүн карама-каршы койгон. Ал жаратуу процессин Кудайдын эрки катары көрсөткөн.

Кудайдын «туруу» деген түшүнүгү болсо, табигый жана анык бир процесс болуп саналат.

Ошондой эле, христиан дининде адамзаттын жаралышына байланыштуу, адамдардын бир гана түпкү атасы Адам жана энеси Эва деп белгиленет. Ыйык Китепте дүйнөнүн жаралуу чындыгы гармониялуу, маңыздуу жана толук жаралган деп айтылат (Башталыш 1:31). Мындай жаратууда адамга жана периштелерге жамандык кылуу мүмкүнчүлүгү берилген, анткени адам эркин жана өзүнчө тандоо укугуна ээ болгон (Башталыш 3:1-6).

Бул мифологиялык түшүнүктөр христиан дининде дүйнөнүн жаралышын жана адамдын келечегин түшүнүүгө көмөктөшөт, аны менен бирге Кудайдын күчү жана эркиндик принциптеринин чагылдырылышы болуп саналат.

Ислам дининдеги мифология

Исламдагы дүйнө жаралышы Библиядан бир аз башкача сүрөттөлөт. Куранда дүйнөнүн жаралышы тууралуу айтылган окуялар ислам дининин өзгөчөлүктөрүн жана Кудайдын абсолюттук күчүн көрсөтөт. Исламда, башка диндерде сыяктуу, жума күнү майрам катары белгиленет, бирок анын жаратылышы жана маңызы Библиядагыдай Кудайдын жетинчи күнү эс алганынан кийинки процесс катары эмес, тек гана күн катары каралат. Исламда эч качан чарчоо же тажоо Кудайга таандык болушу мүмкүн эмес, анткени Аллах бардык нерсени башкарган, ал эркин жана кудуреттүү.

Куранда «Аль-А'раф» сүрөөсүндө *«Аллах алты күндө асман менен жерди жараткан»* деп айтылган [Ыйык Куран, 7: 54]. Бул жерде дүйнөнүн жаралуусу тууралуу жалпы сүрөттөлүш берилген, анын ичинде Кудайдын асман менен жерди жаратуусу, бардык нерселердин жаралуу процессинин уюштурулушу.

Курандагы «Аль-Анбия» сүрөөсүндө асман менен жердин башында бирдиктүү болгон газ массасы (дурхан) жөнүндө айтылат, алар кийин өзүнчө элементтерге айланып, азыркы асман менен жер түзүлөт. Бул жарым жандык процесс дүйнөнүн жаралышына байланыштуу бейтааныш, абстракттуу түшүнүктү өзүнө камтыйт, ошол эле учурда Курандагы бул сүрөттөлүш байыркы космологиялык билимдерге да төп келет [Ыйык Куран, 21: 30].

Мындан тышкары, Куранда «*Аллах түтүнгө окшогон асманга көтөрүлдү*» деген сүрөө бар [Ыйык Куран, 41: 11]. Бул жерде асман менен жердин жаралышы жөнүндө ачык билдирүү болгон. Ошондой эле, «Аль-Анбия» сүрөөсүндө күн, түн, ай жана жылдыздардын тегерек айлануу жолу, алдыңкыга караганда, алардын көзөмөлү жана жолу жөнүндө айтылат. Күндүн жана айдын сүрөттөлүшү да өзгөчө - айды «нур» деп, ал эми күндү «сираж» (факел) деп атайт [Ыйык Куран, 21: 33]. Бул жерде жарыктын символикалуу мааниси, анын жаратылыштагы мааниси жана абалдары көрүндү.

Исламда Кудайдын жаратуусу абсолюттук эркиндик жана кудуреттүүлүк катары сүрөттөлөт. Ал дүйнөнү жаратууда эч кандай кыйынчылыкка дуушар болбойт жана анын жаратуучулук иш-аракеттери чексиз жана караңгы күчтөрдөн мурун. Бул дүйнөнүн жаралышы тууралуу ислам түшүнүгү өзүнүн метафизикалык негиздери менен өзгөчөлөнүп, Курандагы аяттар дүйнөнүн жаралышынын терең философиялык жана теологиялык маанисин ачып берет.

Буддизмдин мифологиясы

Буддизмдин космологиясы ааламдын пайда болушу жана жок болушу циклдеринин кайталанышын белгилейт. Буддисттик түшүнүк боюнча, дүйнөнүн жогорку материалдык эмес Кудай тарабынан жаратылышы тууралуу түшүнүк жок. Анын ордуна, ар бир жаңы ааламдын пайда болушу мурунку дүйнөлүк циклдеги тирүү жандыктардын кумулятивдик кармасынын таасири менен шартталат. Тирүү жандыктардын жаман кармалары, өз кезегинде, ааламдын бузулушуна себеп болот. Демек, дүйнөнүн жаратылышы да, анын кыйроосу да моральдык жана кармалык закондордун натыйжасы катары түшүндүрүлөт.

Буддизмде дүйнө төрт негизги мезгилден турган циклге бөлүнөт, аларды махакалпа деп аташат. Бул циклдер төмөнкүдөй бөлүнөт:

- 1) Самвартастхаикальпа – эски дүйнөнүн кыйрашынан кийинки боштук;
- 2) Вивартакалпа – дүйнөнүн жаңы түзүлүшү, жайылуусу;
- 3) Вивартастхаикальпа – космостун туруктуу абалы, анын «болушу»;
- 4) Самвартакалпа – дүйнөнүн кыйроо абалы, жоголуу.

Ар бир бул мезгилдер жыйырма өсүү жана төмөндөө циклинен турат. Бул процесс негизинен тирүү жандыктардын жана алардын кармаларынын натыйжасында ишке ашат.

Буддисттик космологияда биринчи пайда болгон жандык – индуизмдеги жараткан Кудай Брахманын ордуна – Брахма деп аталат. Бирок буддизмде Брахма жараткан Кудай катары каралбайт, ал жөн гана биринчи сыйынган жана сыйынган кудай катары эсептелет. Брахма өзгөрмө, ал карманын себеп-натыйжа мыйзамына баш ийген жана жараткан Кудай катары ойлонулбайт. Буддизмде бардык жандыктар сыяктуу эле, Брахма да өзгөрүп, кыйынчылыктарды жеңе албайт.

Ошентип, буддизмдин мифологиясы ааламдын туруктуу кайталануусун жана ар дайым өзгөрүп турган табиятына басым жасайт. Ааламдын жаралышына жана жок болушуна байланыштуу өзгөчө түшүнүктөр буддизмдин негизги философиялык, моралдык жана кармалык системалары менен байланыштуу.

Жыйынтыктап айтканда, мифологиялардын бардык түрлөрүндө Ааламдын жаралышы жөнүндө ар түрдүү көз караштар жана түшүнүктөр бар, бирок жалпы алганда, бул мифтер адамзаттын дүйнөнү жана өз ордун ааламда түшүнүүгө болгон аракетин, ошондой эле табигаттагы көрүнүштөргө жана космостук күчтөргө болгон мамилелеринин чагылдырат.

2.3.3. Ааламды билдирген топонимдер, анын кыргыз поэзиясында, оозеки чыгармаларда жана көркөм адабияттарда чагылдырылышы

«Аалам» концепти адамзаттын философиялык жана мифологиялык түшүнүктөрүн чагылдырууда маанилүү роль ойноп келет. Ааламдын тарыхый жана символикалык мааниси жаратылыштын жана дүйнөнүн түзүлүшүнө карата адамдардын аң-сезиминде терең ойлорду жана сезимдерди жаратып келет. Аалам – бул көп кырдуу жана адамзат үчүн өтө кызыктуу, табышмактуу объект. Анын өзүнө гана тиешелүү мыйзамдары жана жол-жоболору бар экени талашсыз. Ааламдын чексиздиги, жашоонун маңызы жана ааламдын

сырларын түшүнүү – бул философиялык жана дүйнө таанымдык изилдөөлөрдүн түпкү максаттарынын бири болуп саналат.

Кыргыз маданиятында ааламдын образын чагылдырган топонимдер – жер, суу, тоо, көл сыяктуу табигый объектилердин аттары, өзгөчө мааниге ээ болуп, дүйнөнү түшүнүүнүн философиялык деңгээлинде чоң орунду ээлейт. Кыргыз эли үчүн топонимдер тек гана географиялык аттар эмес, алар адамзаттын табият менен жана космос менен болгон терең байланыштарын, мифологиялык жана космогониялык түшүнүктөрдү чагылдырган маанилүү элементтер болуп саналат. Топонимдер аркылуу кыргыздар ааламды жана анын сырларын, дүйнөнүн түзүлүшүн, жашоонун терең маңызын түшүнүүгө болгон ишенимдерин билдиришкен.

Ааламды чагылдырган топонимдердин философиялык жана мифологиялык мааниси:

1. **Аалам жана табигаттын байланыштары:** Кыргыз топонимдери көп учурда ааламдын рухий жана физикалык негиздерине терең көз жүгүртөт. Мисалы, «Ыссык-Көл» аталышы мифологиядан келген. Ыссык-Көлдүн аты дагы ааламдын энергетикасына, жылуулугуна жана жарыгына байланыштуу. Ыссык, жылуу деген мааниге ээ, бул болсо көлдүн суусунун түбөлүк жылуулугун жана ааламдагы энергияны чагылдырат. Ыссык-Көл кыргыздар үчүн көк асман менен байланышкан жана ааламдын өзгөчө күчтөрүн камтыган, түмөн сырларга ээ жер катары каралган.

2. **Топонимдердин символикасы:** Кыргыз эли ааламдын алдыңкы элементтерин топонимдер аркылуу сактап келген. Мисалы, Ала-Тоо – тоонун түпкү символикасын чагылдырат, бул жерде ааламдын күчтөрү жана табигаттын өзгөчө касиеттери менен байланыш түзүлөт. Ал эми Ак-Талаа жана Сары-Челек сыяктуу аттар дагы түстөрдү жана аларга байланыштуу маанилерди камтыйт, булардын ар бири космос менен байланышта болгон сакралдык түшүнүктөрдү билдирет.

3. **Космогониялык түшүнүктөр:** Мифологияда жана кыргыз элинин дүйнө

таанымында ааламдын түзүлүшү жана анын мыйзамдарына байланыштуу көптөгөн концепциялар бар. Чолпон-Ата, Күн-Туу сыяктуу аталыштар астрономиялык элементтерге да шилтеме жасайт.

4. Космостук элементтердин символикасы: Кыргыздардын топонимдери көбүнчө табияттын жана космосунун өзгөчөлүктөрүн сактап келген. Кара-Суу, Кара-Көл, Кара-Буура ж.б.у.с. (кара деген түс бул *чоң, күчтүү, терең* деген түшүнүк-белгилерди билдирет) жаратылыштын объектилери ааламдын чексиздигин жана тереңдигин, чоңдугун билдирген символ катары кызмат кылышат. Соң-Көл деген аттын мааниси тууралуу айтылган уламыштарга таянсак, ал кыргыз тилинде «соң» деген сөздөн келип чыккан деп айтылат. «Соң» сөзү кыргыз тилинде «аяк, жээк, чекит» деген маанини билдирет. Демек, «Соң-Көл» деген сөз толугу менен «аяктагы көл» же «чектеги көл» дегенди түшүндүрөт. Анын космос менен байланыштуу түшүнүктөргө келсек, бул көлдү дүйнө жүзүндөгү көпчүлүк адамдар символикалык жактан жайгашкан жери катары карашкан. Аны «*күн баткан жердин көлү*» же «*космостук чек*» катары да түшүнүшү мүмкүн, анткени көл жаратылышы жана анын жайгашкан кенен аймагы жашоонун жана дүйнөнүн белгилери катары кабыл алынат. Мындай түшүнүк айрыкча философиялык же руханий мааниде колдонулушу мүмкүн. Ошондуктан «Соң-Көл» көлү, өзүнүн атынан улам, чектүү же дүйнөнүн аягын туюнткандай ырайда сүрөттөлүшү мүмкүн, анын үстүнө көлдүн ажайып кооздугу, сырдуулугу жана ачыктык концепциясы космос менен байланыштырылып, кооздукту, тереңдикти жана чексиздикти билдирет.

5. **Жер жана суу аттарынын маңызы:** Кыргыздарда жер-суу аттары ар бир географиялык объекттин маанисин жана табигый күчтөрүн өзүнө камтыйт. Мисалы, Кара-Суу, Кара-Көл, Кара-Коюн деген аталыштар, түшүнүктү тереңдетип, түстөрдүн, агымдардын жана күчтөрдүн бириккен маанисин чагылдырат. Мындай аттар ар бир аймактын аалам менен, жаратылыш менен кандай байланышы бар экендигин көрсөтүп турат.

Мифологиялык жана философиялык контекст:

Кыргыздардын топонимдери, ошондой эле, ал жерлердин маанисин жана анын жашоочуларынын дүйнө таанымын да түшүндүрөт. Топонимдер аркылуу, адамдар өздөрүнүн руханий дүйнөсүн жана табият менен болгон терең байланышын түшүндүрүүгө аракет кылышкан. Топонимдерде ааламдын мааниси, анын түпкү мыйзамдары, жаратылыштын күчтөрү жана адамдын аларга болгон мамилеси ачык чагылдырылат.

Мисалы, мурда Тараз (мурунку Жамбыл) шаарын Олуя-Ата деп аташчу, демек бул аталыш адамдын ааламдын жогорку күчтөр менен байланыштуу болгондугун дагы бир далили. Олуя-Ата аталышы, адамдын руханий жана космостук түшүнүктөргө таянган наам болуп, ааламдын күчүн жана илимдин жогорку деңгээлин билдирет. Бул жерде да ааламдын даанышмандыгы жана дүйнөнүн мааниси чагылдырылат.

Ошентип, кыргыз элинин топонимдери аалам менен тыгыз байланышта болуп, алар ар бир жердин, суунун же тоонун философиялык жана мифологиялык маанисин ачып берет. Топонимдер ааламдын терең сырларын, анын мыйзамдарын жана адамдын ага болгон көз карашын түшүндүрүүгө жардам берет.

Ч. Айтматов жана анын чыгармаларындагы космогониялык түшүнүктөр

Ч. Айтматов, кыргыз адабиятынын улуу өкүлү катары, кыргыздардын мифологиясы жана философиялык түшүнүктөрүн өзүнүн чыгармачылыгына терең сиңирген. Ал эзелтен келген космогониялык ойлорду жана топонимдердеги аалам менен байланышкан түшүнүктөрдү өз чыгармаларында уланткан. Айтматовдун чыгармаларында, өзгөчө, «Саманчынын жолу» (англ. Mother Earth) аттуу ишинде, ааламдын чексиздиги жана адамдын анын ичинде ээлеген орду тууралуу ой жүгүртүүлөрү айкын көрүнөт.

Чыгарманын «Саманчынын жолу» деп аталышы түздөн-түз жылдыздар системасына таандык жана ааламдын кеңдигин, жарыгын жана түбөлүк өчпөгөн жолду символдойт. Айтматов ушул аталышты колдонуп, адамзаттын жашоосундагы негизги маселелерге, анын чексиздикке болгон көз карашын

чагылдырууну максат кылган. Саманчынын жолу – бул космос, анын түпкү сыры, тубаса жарык жана караңгынын ортосундагы кыймыл, адамдын руханий изденүүсү болуп саналат.

Айтматовдун чыгармасындагы «Саманчынын жолу» символу ааламдын бөлүктөрү болгон жылдыздар, планеталар жана галактикалар аркылуу адамдын жан дүйнөсүнүн изденип жатканын, анын жашоосундагы табышмактуу жана философиялык ойлорду чагылдырат. Бул метафора адамдын ааламга, табиятка жана руханий жашоосуна болгон көз карашын жана анын бардык нерселер менен байланышын изилдейт.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыздын топонимдери жана Айтматовдун чыгармаларындагы космогониялык түшүнүктөр ортосунда тыгыз байланыш бар. Байыркы кыргыздар жер-суунун аттарын коюу менен ааламдын түзүлүшүн, адамдын жаратылыш жана космос менен болгон байланышын, анын жашоосунун философиялык тереңдигин чагылдырып келишкен. Ч. Айтматов, өз кезегинде, ушул бай маданий мурасты улантып, өзүнүн чыгармачылыгында ааламдын кеңдигин, түбөлүктүүлүгүн жана адамдын анын ичиндеги ордун изилдеген.

Изилдөө толугураак болуш үчүн кыргыздын оозеки чыгармаларына, поэзиясына жана көркөм адабиятына кайрылып салыштырып талдап чыгабыз.

Изилдөө учурунда кыргыз элинин ааламды таанып билүүсү, анын көп түрдүүлүгүн ажырата билүүсү илимде изилденип табылган көптөгөн ачылыштарга окшош экенин көрөбүз.

Чындыгында байыркы кыргыз элинин «ааламды – дүйнөнү» таанып билүү жөндөмдүүлүгүнүн жогору экенине баа беришибиз керек, анткени алардын турмуш тажрыйбасынын мол экенин алдын ала билебиз.

Ааламдын жаралышы, анын сырын толук ачуу үчүн адамзат канчалаган кылымдан бери алпурушуп келет. Аалам сыры, анын эч бир адамзатка баш ийбеген мыйзамдары, ааламдын көп кырдуулугу, анын адам тагдыры менен тыгыз байланыш экени жалпыбызга маалым. «Аалам» деген түшүнүк кыргыз тилинде «дүйнө» деген синонимдик түшүнүк менен да берилет. Ааламды

таануу, дүйнөнүн көп кырдуулугун сезүү аны менен эриш аркак жашоо бул адамзаттын алдына коюлган милдет. Ооба, адамзат да бул ааламдын, бул дүйнөнүн эч бөлүнгүс бөлүгү экенинде талаш жок.

Кыргыздар *дүйнө туюму*, *дүйнө таануу* деген сөз айкаштарын көп колдонушат. Дүйнөнү сезим менен таанууну жогорку саптарга коюшат. Ааламдын, дүйнөнүн башаты эмнеде, ал кантип жаралган, аны чечмелеп билүүгө мүмкүнчүлүк барбы деген суроолор алмустактан бери эле адамзатты ойлонтуп келе жатат.

Кыргыз эли *аалам* кубулушун өтө жакшы түшүнүшкөн жана аларды өз жашоолорунда колдонуп келишкен. Төмөнкү тастыктамага кайрылсак: «Ал эми адамзатты курчаган дүйнөнүн жалпы турум-турпатын туюндурган Ааламдын тутумунда турган бөлүктөр Күн, Ай, Асман (Көк), Жер жөнүндөгү түшүнүктөрдүн төркүн-теги кыргыз элинин илгертен келе жаткан салттык ой-түшүнүгүнө байланышкан. Ал «дүйнө элесине», менталитетке, маданият категорияларына киргендиктен, ошол маданияттын, элдин өкүлдөрү ага атайылап маани бербейт, таасындап-дайындап кеп кылбайт, өзүнөн өзү түшүнүктүү, калайык-калкка маалым көрүнүш катары кабылдашат» [<https://ky.wikipedia.org/wiki/>].

Ушул жерден кыргыз элинин салттык ой түшүнүгүнүн жогору экенин баса белгилеп кетсек болот. Ал тургай Манастын өзү да төмөнкүдөй сүрөттөлөт:

Асман менен жериңдин

Тирөөсүнөн бүткөндөй,

Айың менен күнүңдүн,

Бир өзүнөн бүткөндөй [Орозбаков,1979: 248].

Манастын мындай сыпатталышы асман менен жердин ортосунда кандайдыр бир тиреп турган нерсе тууралуу түшүнүк беришет, мындай түшүнүк эки жактуу мүнөздө колдонулат: реалисттик жана мифологиялык.

Эпосто *ааламдын* чексиздиги, анын көп кырдуулугу жөнүндө көп айтылат. Буга мисал Манаста кездешкен сөз айкаштары: «*он сегиз миң аалам*», «*алтымыш миң ааламдан*», «*жети кабат кара жер*», «*түндүк менен түштүк*»

«күн чыгышка карай жол, күн батышка карай жол», табият түшүнүгүндөгү «оң» менен «сол» жана башкалар.

Кыргыздар аалам жөнүндө сөз кылганда сөзсүз *он сегиз миң аалам* деп сүйлөшөт. Бул сан кыргыздар үчүн кандайдыр бир деңгээлде калыптанган сан болуп калган. Эң негизгиси кыргыздар ааламдын жаралышын, анын маңызын терең түшүнүшкөн. Мисалга алсак, Жеңижок улуу акын өзүнүн акын Эсенаман менен болгон айтышында мындай дейт:

*Он сегиз миң Ааламды,
Бир жараткан эмеспи.
Эң биринчи дүйнөгө,
Нур жараткан эмеспи...
Аалам жашап турсун деп,
Күн жараткан эмеспи.
Алмаштырып Күн менен,
Түн жараткан эмеспи...
Алтын нурун төгүлтүп,
Ай жараткан эмеспи.
Жылдыздарын жайнатып,
Шай жараткан эмеспи.
Асман, Жердин арасын,
Кең жараткан эмеспи.
Адамзаттын баарысын,
Тең жараткан эмеспи*

[<https://kmborboru.su/2014/08/15/zhe-izhok-menen-e-senamandy-n-ajty-shy/>].

Дагы бир улуу инсан Нурмолдонун жазма өнөрүнө кайрылып, анын ааламды кантип даңазалаганын көрсөк:

*Айт-айт десе саламды айт,
Аяк-баишсыз ааламды айт.
Адамзаттын мыктысын,*

Ачык жазган каламды айт деп, ааламдын чексиз экени, аны жүрөк менен туюп сезүү керек экенин жана адамзаттын улуулугун белгилейт. (Кыргыз поэзиясы кылымдардын кыйырында [https://new.bizdin.kg/media/books/КЭЫ].

«Аалам» концепти боюнча талдоо жасоодо кыргыз элин дүйнөгө дүңгүрөтүп тааныткан белгилүү жазуучу Чыңгыз Айтматов жөнүндө айтпай кое албайбыз, себеби ал *аалам* темасына өзгөчө көңүл бөлгөн, бекеринен **«Айтматовдун Ааламы»** деген сөз эл арасында жашап калбаса керек.

Жазуучунун «Касандра тамгасы» романындагы Филофейдин сөзүнөн үзүндү келтирели: *«Мен космостон булут арасындагы Жерди караган сайын кубанычтуу ойлойт элем: О Кудай, Жер эмне деген керемет жаратылыш! Жада калса Күн дагы эл жашаган Жердин урматы үчүн жаралса керек, болбосо ушунун баарынын маңызы кайсы? Дүйнө адамга керек – ошон үчүн ал бар, ошол үчүн ал адам аны туюп сезет, туюп сезгендиги үчүн ал бар. Болбосо мына бул галактиканын эмне кереги бар! Бирок мына ушул жаратылгандын баарына адам өзү арзыйбы? Мына ушул акыл жеткис дүйнө түзүлүшүнө? Мына ааламдын табышмагы!»* [Айтматов, 2018: 229]

Демек, улуу жазуучу өзү ааламдын бир бөлүгү болуп жуурулушуп, анын өзгөчөлүгүн, ааламга болгон адамзаттын көз карашын ошону менен эле аалам адамга кандай жооп берет, эмне кылсак жакшы, кандай мамиле кылсак жаман деген терең ойлорун айтып, бардык жер жүзүндөгү адамзатты биз жашаган, биз толук билбеген чексиз ааламды, дүйнөнү аздектеп мамиле кылууга чакырат.

Белгилүү драматург, жазуучу Султан Раев өзүнүн «Дүйнөнүн табышмагы алардын көкүрөгүндө эбак орногондой сезимде жашаган» деген макаласында Дүйнөнүн башаты эмне? деген собол салып, ага жооп издеген. Бул суроого ар кимбиз ар башка жооп айтабыз. А, балким, анын башаты шамал чыгар, дүйнөнү, сезимди, көңүлдү, көөдөндү алып учкан... шамал чыгар. Аягы жок, учу жок, кайдан чыккан башы жок... Шамал бейм?.. деп айтып адам баласынын ички дүйнөсүндөгү уйгу - туйгу сезимдер, адамдын жан дүйнөсү ааламга учуп чыгып, өзүнчө жол салып ары бери урунуп изденип, бирде учуп көкөлөп, бирде төмөн түшүп мөгдүрөп, бирок жашоо деген керемет экенин белгилеп да, бул жашоонун

манызы эмнеде деген суроолорго чыгармачыл адамдардын арасынан жооп издейт.

Кыргыздын дагы бир белгилүү акыны Жолон Мамытовдун төмөнкү саптарын көрсөтүп, ал кантип дүйнөнүн ааламдын парадоксун туйду экен деп таң калат:

*Чексиздикке өз бийлигин тараткан
ченейм күчтү, баш айланып санактан.*

*Тартылуунун мыйзамына таңдана
дөңгөлөтүп Жерди... сүйрөп бараткан*

[[Paev//https://stedmood.ru/kyrgyz/kyrgyzstan-](https://stedmood.ru/kyrgyz/kyrgyzstan-)].

Бул ыр саптары чындыгында эле, физикалык кубулуш жердин тартылуу күчүн айтып, жер шаарынын орбитада айланып баратканын сүрөттөп өтөт.

Өзүнүн макаласында С. Раев ой чабытында жүрүп адамзат үчүн эн керектүү зарыл нерсе, дүйнөнүн түркүгүн кармаган сезим бул «сүйүү» деп токтолот. Албетте бул пикирге улуу жазуучу Чыңгыз Айтматовдун айткан учкул сөзү: «Аалам да, адам да сүйүүдөн жаралган, сүйүүнүн өзү түбөлүк!..» деп даңазалаганы жакшы далил боло алат.

Байыркы кыргыздар Жерди буканын же бугунун алтын мүйүзү көтөрүп турат деп эсептешкен. Бука дем алганда мурундарынан буу чыгат. Ал буу жердин катмарларынан жол таап, анан жердин буусу болуп тышка чыгат дешкен [<https://new.bizdin.kg/>].

Уламыштар менен болумуштарда жер титирөөлөр, жердин жаракалары Жерди көтөрүп турган бука бир мүйүзүн көтөргөндө болуучу кубулуш катары айтылган.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы айтылган кыргыз поэзиясында, оозеки чыгармаларында жана эпостун үзүндүлөрүндө берилген мисалдарга таянып төмөнкү жыйынтыкка келсек болот: кыргыз элинин ааламды, дүйнөнү таануусу терен жана өтө маныздуу болуп саналат; алар көпчүлүк түшүнүктөрдү өз жашоолорунан алып, турмушка келечекке карата ыңгайлаштырып, өрчүтүп өстүрүп келип отурушат.

Кыргыз элинин менталитети, дүйнө таануу жөндөмдүүлүгү жалпы адамзаттын өсүү процессине шайкеш келет. Албетте, ааламдын жаралышы жөнүндө талаш тартыштар, анын көп кырдуулун толук далилдөөгө аракет кылган ар түрдүү илимий ачылыштар, изилдөөлөр болуп келген жана боло бермекчи, себеби бул – жалпы адамзат үчүн, анын келечеги үчүн өтө чоң маселе. Аалам – бул чексиз, түбөлүктүү, кубаттуу, табышмактуу нерсе.

Ушундан улам биз ааламдын жаралышын Куран китебине таянып изилдесек туура болот деп ойлойбуз, анткени Куран китебинде жазылгандар туура чыгып, дүйнөдөгү менмин деген илимпоздор өз изилдөөлөрүндө уламдан улам Куранга келип такалып жатышканы жалпыбызга маалым.

Кошумчалай кетсек, заманбап илим, мисалы, астрономия жана космология, акыркы жылдарда ааламдын жаралышы жана структурасы тууралуу жаңы ачылыштарды көрсөтүп, Куран китебиндеги көптөгөн баяндар менен туура келээрин жана шайкештигин тастыктап жаткандыгын байкаса болот, бул болсо дин жана илимдин ортосундагы өз ара байланышты дагы бир жолу тастыктайт.

2.3.4. Куранда жана Библияда ааламдын данкталып ырдалышы, жогорку дүйнө, ортоңку дүйнө, караңгы дүйнө (жер астындагы дүйнө) жана тагдыр, жаратылыштын өзгөчөлүктөрү

Куранда жана Библияда ааламдын жаралышына жана анын түзүлүшүнө байланыштуу түшүнүктөр көп жагынан окшош болсо да, ар бир диндин өзүнүн уникалдуу мифологиялык жана философиялык концепциялары бар. Эки китеп тең ааламдын ар түрдүү аспектерине (жогорку, ортоңку жана караңгы дүйнөлөр) байланыштуу маанилүү түшүнүктөрдү камтыйт.

1. Ааламдын данкталып ырдалышы

Куранда: Ааламдын жаралышы Куранда Кудайдын (Аллахтын) өз эрки менен ишке ашкан бөлчөк катары сүрөттөлөт. Ааламдын, асман менен жердин жана бардык тирүү жандыктар менен табияттын жаралышына карата Курандын аяттарында ааламды Кудайдын жараткандыгы жана анын улуу күчү, данкы

аныкталат. Мисалы, «Аль-Бакара» сүрөсүндө Аллах ааламды жаратуунун жана көзөмөлдөөнүн улуу күчүн белгилейт: *«Кичинекей асмандар, жер, тоолор, деңиздер жана ичинде бар болгон бардык нерселер аларды жараткандын өзгөчө сыймыгы менен бүтүн дүйнөгө билдирилет»* [Ыйык Куран, 2: 164].

Ааламдын жаралышы адамзатка жана башка тирүү жандыктарга да сабак, аят катары берилген. Куранда Кудайдын жаратуучулук эрки жана мыйзамдары жөнүндө көптөгөн аяттар бар, аларды таанып-билүү аркылуу адам өзүнүн жоопкерчиликтигин түшүнөт.

Библияда: Библияда ааламдын жаралышы тууралуу эң кеңири маалымат Башталыш китебинин биринчи бөлүмүндө берилген. Кудайдын жаратуучулугу да анын улуу күчүн жана аны таанып-билүү керектигин белгилейт. Библиянын башында Кудай дүйнөнү «жоктон» жаратууну баштайт жана ал бардык жаратуулардын чыгуучу жайы болуп саналат: *«Башында Кудай асманды жана жерди жаратты.»* (Башталыш 1:1)

Ааламдын даңкталып ырдалышы адамзат үчүн анын улуулугун көрсөтүүчү үчүн арналып жазылган. Башталыш китебинде Кудай асман, жер, өсүмдүктөр, жаныбарлар жана адамдарды жаратып, акырында адамдарга дүйнөдө жашоо үчүн шарттарды берген.

2. Жогорку дүйнө, ортоңку дүйнө, караңгы дүйнө (жер астындагы дүйнө)

Куранда: Жогорку дүйнө – Куранда асмандар Кудайдын бийлигинин үстөмдүгү катары сүрөттөлөт. Аллах асмандарды жана жерди өз бийлигинде кылат жана алардын ичиндеги бардык нерселерди көзөмөлдөйт. Жогорку дүйнө – бул руханий жактан жогорку абал, аны Аллахтын өз эрки жана бийлиги менен туташтырган. «Аль-Анбия» аятында айтылат: *«Каапырлар асман менен жердин бириккенин көрүп, анан биз аларды бөлүп койгонубузду көрүшпөдүбү?»* [Ыйык Куран, 21: 30]. Бул аятта асман жана жердин жаратылышы жана алардын түпкү байланышы жөнүндө сөз болууда.

Ортоңку дүйнө – ортоңку дүйнө катары жер бетиндеги турмуш көрсөтүлөт. Бул жерде адамзат өзүнүн эрки менен аракет кылып, Кудайга кызмат кылып, өзүнүн иштери жана аманаттары үчүн жооптуу болушу керек.

Караңгы дүйнө – Жер астындагы дүйнө жана каапырлардын жана жаман иштердин жыйынтыгы Куранда Кыямат (тозок, өлүмдүн жана кайра тирилүүнүн) күнү менен байланыштуу. Алардын акыркы тагдыры – тозок. Бул жай адамзат үчүн бүтүм болуп саналат, анда жакшылык жасаган адамдар менен жамандык жасаган адамдар өз жообун алышат.

Библияда: Жогорку дүйнө – Библияда асман Кудайдын улуу орду жана бардык мырзалыктардын туруктуулуктары катары сүрөттөлөт. Ал Кудайдын башкаруусунун жана бийлигинин жайы болуп саналат. Библиянын көптөгөн жерлеринде асман Кудайдын улуу диний бийлигинин белгиси катары көрсөтүлөт.

Ортоңку дүйнө – Бул жерде адамдар жана алардын күнүмдүк жашоосу сүрөттөлөт. Бул дүйнөдө адамдар Кудайга ишенип, Өзүнүн эрки менен жашоосу керек.

Караңгы дүйнө – Библия боюнча караңгы дүйнө, каапырлардын жыйынтыгы жана күнөөлөрүнүн жазасы – Тозокто болушу күтүлөт. Башталыш китебинде «Эдем бакчасы» сүрөттөлүп, анда жаман иштерге аралашкан адамдар үчүн жазалар берилет.

3. Тагдыр жана жаратылыштын өзгөчөлүктөрү

Куранда: Тагдырды белгилөө Кудайдын эркинде болушу белгиленет.

Адамдын тагдырына Кудайдын бардык иштери жана ар бир адамдын жашоосундагы кырдаалдарды Аллах өзү белгилейт. «Аль-Камар» сүрөсүндө айтылат: «Биз ар бир нерсени өлчөнгөн өлчөмдө жараттык» [Ыйык Куран, 54: 49]. Бул аятта Кудайдын ар бир нерсени өзүнүн эрки жана өлчөмү боюнча жаратуусу жана тагдырдын Аллахтын колунда экендиги белгиленет.

Библияда: Тагдыр да Кудайдын эрки жана пландарынын бир бөлүгү катары көрсөтүлөт. Библиянын көптөгөн китептеринде тагдырды башкаруу жана Кудайдын пландары тууралуу айтылат. Ал адамдардын жашоосунун бардык

жагдайларын алдын ала билери белгиленет. «Жакшыга каршы жамандык» концепциясы Библияда да кеңири камтылган.

Жаратылыштын өзгөчөлүктөрү **Куранда:** Жаратылыштын ар түрдүү аспекти, анын ичинде асман, жер, тоолор, океандар жана ааламдын бардык түзүлүшү Аллахтын өзгөчө бийлигинин жана ишениминин айкын белгиси катары сүрөттөлөт. Куранда адамдарга жаратылышты жана жаратканды түшүнүү сунушталат, ошону менен алар Кудайдын улуу күчүн жана бийлигин таанышат.

Жаратылыштын өзгөчөлүктөрү **Библияда:** Библияда да жаратылыш Кудайдын улуу иши катары сүрөттөлөт. «Башталыш» китебинде Кудай дүйнөнү жаратканда анын бардык бөлүктөрү өз ордунда жана өз максатын аткарган абалда болгондугу белгиленет. Жаратылыштын бардык элементтери адамдарга Кудайдын улуулугун жана бийлигин таанытуу үчүн жаралган.

Куранда жана Библияда ааламдын жаралышы, анын жогорку жана караңгы дүйнөлөрү, тагдыр жана жаратылыш тууралуу түшүнүктөр ар кандай, бирок орток идея Кудайдын улуу бийлиги жана жараткандыгы экендиги болуп саналат. Адамдын өз жашоосунда туура жолду тандап, Кудайга ишенүүсү жана жаратылыштын мыйзамдарын түшүнүү аркылуу чындыкка жетүүсү эң маанилүү аспект катары баяндалат.

Кыргыз эли да жер астындагы дүйнөгө толук ишенишкен. Буга чоң мисал катары Манас эпосундагы баатыр Эр Төштүктүн жер астына кириши эсептелинет:

Чалкуйрук оозун бура албай,
Жер үстүнө туралбай,
Арт жагынан куркурап,
Төштүк кирип кетти эми.
Эни да жок, чени жок
Жерге кирди Эр Төштүк.
Жарыкчылык шоола жок
Көргө кирди Эр Төштүк

Айгай кулак тундурган
Бууга кирди Эр Төштүк.
Айыкпаган чоң тозок
Чууга кирди Эр Төштүк.
Адам кайра чыккысыз
Орго кирди Эр Төштүк.
Жандуу адам кайрылгыс
Жолго кирди Эр Төштүк.
Арылбаган эң жаман
Шорго кирди Эр Төштүк.
Жалыны өчүп койбогон
Көргө кирди Эр Төштүк [Эр Төштүк: Эпос, 1996: 150 - 151].

Жогорку үзүндүдөн жер астындагы дүйнө жөнүндө маалымат алса болот. *Эни да жок, чени да жок* деп жер астындагы дүйнөнүн баш аламан иретсиз супсак экенинен кабар берет. Анда күн тийбеген, караңгы, жакшылык, кубаныч көрбөгөн дүйнө катары көрсөтүлөт.

Бул мисалдан кыргыз элинин даанышмандыгын баса белгилей кетүү керек, себеби кыргыздардын дүйнө таанымы боюнча бүткүл ааламдын эң негизги, кымбат жана баалуу нерсеси **адам** болуп эсептелинет. Бир гана адам Ааламды башкара алат жана эгер анте албаса да, ал бүт ааламдагы Жаратуучунун (Кудайдын) эң мыкты жаратуусу бойдон кала берет.

Адамдардын жер астындагы дүйнөгө кириши каада-салттарды туура сактоону талап кылат, мисалы, байыркы грек окуясы боюнча жакында каза болгон Патроклдун сөөгү ушул максатта көмүлгөнгө чейин Ахиллести кууп жүргөн. Социалдык статусу бар адамдар жакшылап кийинишип, жер астындагы дүйнөдө адашпас үчүн атайылап жабдыланышкан.

Вергилий сыяктуу Латын акындары жер астындагы дүйнөнү күнөөкөрлөр жазаланып, жакшы адамдар өлгөндөн кийин жашоо менен сыйланган жер катары сыпатташкан. Вергилий жер астындагы дүйнөнүн борборунун географиялык

ордун да аныктады. Ага жол Ахерон дарыясы Кокитус дарыясы менен кошулушкан жери аркылуу кирсе болот деп белгилеген.

Классикалык байыркы сөздүктө жер астындагы дүйнө, өлгөндөрдүн Падышалыгы жана Гадес жашаган Жер аныкталган [Любкер, 2007]. Байыркы сөздүктө Гадес турак жайы деп аталат [Ирмшер, Йоне, 1989].

Хтоникалык-жер астындагы дүйнөгө байланыштуу техникалык сын атооч. Жер астындагы дүйнө түшүнүгү дээрлик бардык цивилизацияларда бар жана «адамзаттын өзү сыяктуу эски болушу мүмкүн» деп эсептейт.

Таблица № 2.1 Ар түрдүү элдердин мифологиясында жер астындагы дүйнөнүн сүрөттөлүшү

Мифологиялык элемент	Маданият/ Мифология	Сүрөттөлүшү	Алынган булактар
Адест (Гадес)	Байыркы гректер	Өлгөндөрдүн дүйнөсү, анда өлгөндөрдүн жандары жашап, Гадес падышалык кылат.	Бернштейн, Ю. М. «Байыркы Грециянын мифологиясы». — М., 1994.
Аменти	Байыркы Египет	Өлгөндөрдүн жашаган жери, өлүмдөн кийинки дүйнө падышалыгы.	Той, Д. «Египеттин мифологиясы». — М., 2003.
Дию	Кытай мифологиясы	Өлгөндөрдүн дүйнөсү, өлгөндөрдүн жандары жашаган жер, өлгөндөрдүн падышалыгына окшош.	Ли, Ш. «Кытай мифологиясы». — Пекин, 1985.
Дуат	Байыркы Египет	Терең, караңгы жана чексиз дүйнө, анда өлгөндөр жашайт.	Рубинштейн, В. И. «Байыркы Египеттин мифологиясы». — М., 1987.
Ел	Ингуштар жана чечендер	Ингуштар менен чечендердин мифологиясында өлгөндөрдүн дүйнөсү.	Мальсагов, М. А. «Ингуш мифологиясы». — Владикавказ, 1987.
Ёми (Ёми-но куни)	Япон мифологиясы	Өлгөндөрдүн дүйнөсү, анда өлгөндөрдүн жандары акыркы тынчтык табат.	Кавабати, К. «Япон мифологиясы». — Токио, 2002.
Зындон	Осетин мифологиясы	Өлгөндөрдүн дүйнөсү, анын ичинде осетиндердин тозогу — жазалануучу жандардын жашаган жери.	Мамсуров, Х. Б. «Осетин мифологиясы». — Владикавказ, 1990.
Иркалла	Шумерлер жана аккадиялыктар	Өлгөндөрдүн жашаган жерлери, жер астындагы дүйнөдө жайгашкан.	Снайдер, Р. «Шумер мифологиясы». — Лондон, 1983.

Миктлан	Ацтектер	Өлгөндөрдүн жандары бара турган жер, ал жерде жети деңгээлден өтүү керек.	Кинжалов, П. И. «Ацтек мифологиясы». — М., 1988.
Патала	Индия мифологиясы	Индиянын индуисттик жана буддисттик ишенимдериндеги өлгөндөрдүн жер астындагы дүйнөсү.	Кальянов, А. В. «Индия мифологиясы». — М., 1976.
Спандарамет	Армян мифологиясы	Өлгөндөрдүн дүйнөсү, армян мифологиясында рухтар жана жандар жашаган жер.	Арутюнян, С. М. «Армян мифологиясы». — Ереван, 1988.
Тартар	Байыркы гректер	Караңгы жана коркунучтуу жер, анда титандар жайгашып, өлгөндөр жазалануучу жер.	Леви, Ж. «Грек мифологиясы». — Париж, 1981.
Шибалба	Майялар	Жер астындагы дүйнө майялардын мифологиясында Шибалба деп аталат. Бул өлгөндөрдүн дүйнөсү, анда өлгөн адамдардын жаны кетип, өлүмдөн кийин сынактардан өтүшөт. Шибалба майялардын олуяларына жана рухтарына болгон урмат-сыйды билдирет.	Кинжалов, 1988

Демек, «аалам» концепти диний тексттерде, атап айтканда, Куранда жана Библияда кандайча сүрөттөлгөнүнөн улам, жогорку дүйнө, ортоңку дүйнө, караңгы дүйнө жана тагдыр концепциялары, жаратылыштын өзгөчөлүктөрү менен бирге, «аалам» концептинин руханий аспектилеринин көп кырдуулугун көрсөтөт. Бул анын философиялык жана мифологиялык түшүнүктөрдү диний билимдер менен байланыштырганын далилдеп, «аалам» концепти жөнүндө толук түшүнүк алууга мүмкүндүк берет.

2.4. «Адам» концептинин түзүлүш негиздери

2.4.1. «Адам» концептинин философиялык антропологиясы

Адам жана анын табияты тууралуу ойлор философиянын негизги маселеси болуп, философиялык, диний жана илимий изилдөөлөрдүн борборунда турат.

Философиялык антропология адамды негизги фигура катары карап, анын биологиялык, социалдык жана маданий табиятын изилдейт. Адамды бүткүл ааламдын контекстинде караш керек, анткени анын жашоосу жана максаты коомдук, маданий жана биологиялык байланыштардан көз каранды. Адамдын жашоо контекстинин негизги аспектилерин анын бул факторлор менен байланышын аныктоодо турат.

Аристотель адамды «*коомдук жандык*» деп атап, анын коомсуз жашай албастыгын белгилейт. Ал адамды акылдуу жандык катары аныктайт, ошондуктан философия адамды анын социалдык байланыштары жана маданий чөйрөсү менен түшүнүүнү артыкчылыкка алат. Аристотельдин көз карашында, адам өзүнүн максатын социалдык жашоодо жана маданий баалуулуктарды түзүүдө табат. Бул ой адамдын табиятын изилдөөнүн маанилүү аспектилеринин бири болуп, анын биологиялык жана социалдык процесстердин ортосундагы динамикада түшүнүүгө мүмкүндүк берет [Аристотель, III:566].

Платон болсо адамды «жан дүйнөсү бар денеде жашаган» деп карайт, андагы акылдын жана акыл-эс менен чыныгы билүүгө умтулуусунун маанилүүлүгүн белгилейт. Адамдын жөндөмдөрү, өз кезегинде, дене жана жан дүйнөнүн бири-биринен бөлүнгөн бөлүктөрү катары, Платон үчүн маанилүү: жан дүйнө – адамдын өзүнүн чыныгы табияты, аны жогорку билүүгө жетелеген күч.

XIX кылымда философиялык антропология өзүнчө илим тармагы катары өнүгүп баштаган. Бул тармак биология, психология жана социология менен байланышта, адамдын табиятына көңүл бурат. Немис философу Мартин Шелер (1874–1928) философиялык антропологияны өзүнчө тармак катары негиздеген.

М. Шелер «*Адамдын космосто турган орду*» аттуу эмгегинде адамдын келип чыгышы боюнча бир нече антропологиялык агымдарды сунуштайт, аларды негизинен төмөнкү түрдө бөлүүгө болот.

Биринчи агым христиандык-мифологиялык багытка таандык. Бул багыт библейдик мифтерге жана Ыйык Жазмаларды негиздеген окууларга таянып, адамдын жаратылышы, күнөөгө батуусу, Кудай тарабынан күнөөлү адамдын

куткарылышы, жан дүйнөсүнүн өлбөсү, дененин тирилтилүүсү жөнүндө баяндайт. Бул түшүнүктөр христиан дини аркылуу өнүгүп, азыркы күнгө чейин маанилүү болуп келет.

Экинчи агым – **Homo sapiens** – акылдуу адам. Бул багыттын түпкү башаты байыркы философияда, өзгөчө Анаксагор, Платон жана Аристотельдин ойлорунда жатат. Анаксагор адамга акыл-эс жана иш-аракет жасоо жөндөмү мүнөздүү деп, бул сапаттын дүйнөнү уюштуруу жана түзүүчү күч, Логос, болуп саналганын айткан.

Үчүнчү агым – **Homo faber** – адам иштеген жандык деп аталып, анда адам менен жаныбарлардын ортосунда эч кандай негизги айырма жок деп саналат. Бул концепцияга ылайык, адам – бул тилди жана эмгек куралдарын колдонгон жаныбар.

Төртүнчү агым табигый илимдерге таянган көз-карашты көрсөтөт, анда адам эволюциянын натыйжасы катары каралат. Бул түшүнүк Ламарк жана Дарвиндин гипотезаларында өзүнүн өнүгүүсүн тапкан.

Акыркы, бешинчи агым декаданс теориясына таандык. Бул багытта акыл жана аң-сезимдин пайда болушу биологиялык жактан азайып, жашоонун күчүнүн алсырышына алып келген процесс катары каралат [Шелер, 2004: 27-42].

Философиялык антропологияда дуализмди жеңүү үчүн аракет кылган дагы бир немис ойчулу Г. Плеснер (1892–1985) эсептелет. Окумуштуу адамдын руханий дүйнөсүн гана эмес, анын табигый чөйрөсүн түшүнүүгө багытталган көз-караштарды сунуштайт. Дильтейдин герменевтикасына таянып, Плеснер адамдын жүрүм-турумун жана анын маңызын түшүнүү үчүн тажрыйбаларга жана алардын объективдерине кайрылат. Плеснердин негизги түшүнүгү – көркөмдүк жана экспрессивдүүлүк болуп саналат. Ал адамдын эмоционалдык абалы менен дененин ортосундагы байланыштын өзгөчөлүктөрүн карайт [Шичалина, 2000: 116-117].

А. Гелендин адамдын табиятына жана дүйнөдөгү ордуна байланыштуу көз карашы да абдан маанилүү. Ал өзүнүн «*Человек: его природа и место в мире*» деген эмгегинде адамды «табияты менен толук эмес жаныбар» катары карайт. Ал

адамдын өзүн өзү сактап калуу үчүн маданиятты, технологияларды жана тилин түзүүгө мажбур экенин жазат, анткени анын пикири боюнча, маданият – бул адам өзүн гана таанып, биологиялык өмүрүн сактап калган тармак. Бул дегенибиз, адамдын жашоосу өзүнүн биологиялык негиздерине карабастан, толугу менен маданий форма жана практикалар аркылуу жүзөгө ашат жана сакталат. Адам, табигый инстинктер же биологиялык функциялар менен чектелбестен, өзүнүн инсандыгын жана туруктуулугун маданий жетишкендиктер аркылуу, коом менен өз ара аракеттенишүү жана дүйнөдө өз ордун түшүнүү аркылуу табат. Мунун натыйжасында, ал болгону жашап жаткан адам эмес, чыныгы адам катары өнүгөт [Гелен, 1972].

Немис философу В. Зомбарт 1938-жылы адам таануунун дагы бир багытын сунуштап, аны маданий антропология деп атаган жана анын негизги багыттарын аныктаган. Бул ыкманын колдоочулары адамдын табигый жашоосун жана анын жаныбарлардан айырмасын карабайт. Алар адамды маданий дүйнөдөгү орду боюнча карап, аны «руханий илимдер» объективдери аркылуу талдап чыгышат (Э. Ротхакер, М. Ландман ж.б.). Алардын пикиринче, адам биринчи кезекте маданияттын ээси. Адам маданиятка ээ болмоюнча, ал жөнүндө айтууга да болбойт, анткени ал жарым-жартылай, үнсүз «жапайы жаныбар» болуп калмак. Алар адамдын табияты маданият аркылуу гана формага келерин жыйынтыкташкан. Ошондой эле адам өзү маданиятты түзүүчүсү экендигин белгилешкен. М. Ландман болсо, адамдарда бирдей табият же биримдик жок деп, адам маданият жана тарых болбосо эч нерсе болорун билдирген. Адамдарды бириктирген жалгыз нерсе – алар маданияттын жана тарыхтын жаратуучулары болуп саналат, ошондуктан алардын жан дүйнөсү дайыма өз маданиятына жараша өзгөрүп турат [Зомбарт, 1938].

Белгилүү еврей философу М. Бубердин (1878-1965) Философиялык антропология төмөнкү суроолорду чечиши керек деп эсептеген: «Адамдын Ааламдагы өзгөчө абалы, анын тагдырга жана дүйнөгө болгон мамилеси, башка адамдарды түшүнүүсү, анын өлөрүн билген субъект катары жашоосу, анын

жашоосунда кадимки жана адаттан тышкаркы кездешкен сырдуу нерселерге толгон позициясы болуп саналат» [Бубер, 1998:6].

Бубердин айтуусу боюнча Аристотелдин системасында аяктаган байыркы гректердин философиясындагы адам башка нерселердин катарында каралып келген, деп эсептейт. Дүйнөнүн визуалдык, каймана сүрөтү, эгер мындайча айтканда, «оптикалык дүйнө тааным» гректерди дүйнөнү жабык мейкиндик катары түшүнүүгө алып келген, анда бардык нерсенин өз орду бар, анын ичинде адамдын орду да бар. Ал тургай, Пифагор өзүнүн белгилүү теоремасын чиймелеринде муну далилдеген. Платондун «идеалдуу» мамлекети, анын чек араларын адырлардын биринен көрүүгө болот. Грек көрө албаган нерселердин бардыгы ага сырдуу, караңгы жана бөтөн сезилген. Мындай «оптикалык» дүйнөдө адам өзгөчө, түшүнүксүз жана табышмактуу нерсе болгон эмес.

Ошол эле учурда христиан окууларында белгилегендей адамдын алгачкы күнөөсү айтыла берип, Адам өзүнө өзү суроо берип калды. «Кудайым, мен эмнемин? Менин жашоо маңызым эмнеде?» [Августин, 1992:140].

Августин адамдын жашоосунун тереңдигине таң калып, анын табышмактуулугун белгилейт: «Адамдар тоо бийиктиктерине, деңиз жээктерине, дарыя мейкиндиктерине, океанга, жердин көлөмүнө, жылдыздардын айлануусуна таң калышат, бирок ошол эле учурда өздөрүн болсо көз жаздымда калтырышат» [Августин, 1992:135]. Августин адам болуунун сырларын түшүнүүгө жардам сурап Кудайга дайыма кайрылган.

Грек философиясынын борбордук түшүнүгү болгон «Космос» бара-бара «Кудай» түшүнүгү менен алмашып, «акылдын» орду адамдын маңызынын эң жогорку көрүнүшү катары «ишенимге» берилет. Байыркы философиялык «Адам – Космос» термини азыр «адам – Кудай» деп кабыл алынат. Мындай түшүнүктө адам «өзү» эмес, ал Кудайдын жаратканы, Кудайдын пендеси болуп саналат. Адам ушул таануу менен дүйнөдө жалгыз эмес экенин түшүнөт: анын Кудайы бар, ал Кудай менен жашайт жана Кудай анын жүрөгүндө жашайт – ал үчүн адам өзүн сүйөт (Б. Спиноза).

Ошентип, философиялык антропология адамдын табияты жана анын дүйнөдөгү орду жөнүндө ар түрдүү көз караштарды камтыйт. Платондон баштап, Аристотелге, Шелер, Плеснер, Гелен жана Буберге чейин ар бир философ адамдын маанисин, анын коомдогу ордун өзүнчө түшүнгөн. Адамдын табияты маданиятта, социалдык чөйрөдө жана башка адамдар менен болгон байланыштарда гана толук ачылат.

2.4.2. Адамдын жаралышы жөнүндөгү мифтер

Адам жерде пайда болгондон бери, анын келип чыгышы жана дүйнөдөгү орду аны кызыктырды. Адамзат коомунун өнүгүшү менен уруулар, уруулук биригүүлөр, кийинчерээк этностор, элдер жана улуттар түрүндөгү коомдук бирикмелер түзүлгөн. Ар бир эл өз тамырын белгилүү бир түпкү жандыктардан Жаратуучудан, Эң биринчи Ататегинен же Кудайдан таап чыгышкан. Булар кандай уламыштарды, кийинчерээк диний ишенимдерди пайда кылган.

Адам тууралуу илимге чейинки байыркы кыргыздардын Адам тууралуу түшүнүгү боюнча философия илимдеринин доктору Г. С. Токоеванын «Кыргыз философиясындагы адам болмушу» деген монографиясында байыркы кыргыздардын дүйнөтаанымы боюнча, Адам менен табият бир бүтүн катары каралып, Адам – микрокосмос катары табияттын же макрокосмостун бир бөлүгү деп саналганын айтат [Токоева, 2015: 244].

Междуречье мифологиясы

Междуречье мифологиясы – дүйнөдөгү эң байыркы мифологиялардын бири болуп эсептелинет. Ал биздин заманга чейинки 4-миң жылдыкта Аккадда пайда болуп, кийин Ассирия, Вавилония, Шумер жана Элам сыяктуу мамлекеттерде өнүккөн.

Бул мифтин негизинде, замандын башында дүйнөдө эки гана кудай болгон. Алар: таза суунун кудайы **Апсу** жана туздуу суунун кудайы **Тиамат**. Суулар бири-биринен көз карандысыз жана эч качан бири-бири менен аралашкан эмес. Бирок бир күнү туздуу жана таза суулар биригип, улуу кудайлар – Апсу менен

Тиаматтын балдары төрөлгөн. Улуу кудайлардын артынан көптөгөн жаш кудайлар пайда болгон.

Ошентсе да, дүйнө дагы эле башаламандыктан турган жана кудайлар үчүн тар, ыңгайсыз болгон. Ушундан улам, алар эң жогорку кудай Апсуга көп арыздашкан. Каардуу Апсу бардык иштен чарчап, бардык балдарын жана неберелерин жок кылууну чечкен. Бирок анын уулу **Энки** каардуу Апсу менен күрөшүп, жеңип чыгат. Апсу андан жеңилип, бүт дүйнөгө бөлүнүп, кургактыкка, деңиздерге, дарыяларга жана отко айланган.

Ошондой эле, Тиамат күйөөсүн өлтүргөндүгү үчүн өч алууну каалаган, бирок ал дуэлде шамал жана бороон-чапкын жараткан кичүү кудай **Мардукка** жеңилип калган. Мардуктун жеңилишине кийин, ал бүткүл дүйнөнүн кыймылын жана тагдырын аныктап турган белгилүү бир «**Ме**» деген экспонатка ээ болгон.

Междуречье мифологиясы ошондой эле дүйнөнүн жаралышын, кудайлардын жана адамдардын башталгычын түшүндүрүүдө маанилүү ролду ойнойт жана Месопотамияда диний түшүнүктөрдүн өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн.

Римдиктердин мифи

Римдик мифологияга ылайык ал убакта жер жок болчу. Кургактык, деңиз жана аба ушунчалык аралашкандыктан, жер катуу эмес, деңиз суюк эмес жана аба тунук эмес болгон. Жана бул формасыз массанын үстүндө башаламандык деген бейкапар Кудай бар болчу жана анын кандай көрүнөөрүн эч ким билчү эмес, анткени жарык али жок болчу. Хаос бийлик тактысын аялы менен бөлүштү, аялы түнкү караңгы кудай Никс, анын кара кийимдери жана андан да кара көрүнүшү айланадагы караңгылыкты баса алган жок.

Убакыт өтүп, жубайлар бийликтен тажап, уулу Эребусту (караңгыны) жардамга чакырышты. Биринчи нерсе, ал атасын кулатып, анын тактысын ээлеп, андан кийин шерик керек деп чечип, энеси Никске үйлөнгөн. Эребус менен Никс өздөрүнүн жакшынакай балдары Эфир (Жарык) жана Гемера (Күн) аларды кулатып, дүйнөгө ээ болууга бийлик бербей койгонго чейин башкарып турушкан.

Ошондо биринчи жолу башаламандык өзүнүн бүт жагымсыз маңызын ачып берди. Эфир жана Гемера бардык жерде өкүм сүргөн башаламандыкты кылдаттык менен текшерип, андагы мүмкүнчүлүктөрдү карап чыгып, аны кооз нерсеге айлантууну чечишти. Бирок, алар алдыга коюлган тапшырманын өтө чоң экендигин жакшы түшүнүшүп, аны жалгыз өздөрү аткара албай тургандыгын сезишкен, ошондуктан Эросту (сүйүүнү), өз баласын жардамга чакырышты. Бириккен күч менен алар Понт (Деңиз) жана Терра (Жер) жаратышкан.

Жашоосунун башында жер азыркыдай кооз болгон эмес. Адырларда жыш жалбырактуу дарактардын бутактары солкулдаган жок, өрөөндөрдө гүл өскөн жок, жер бетинде жайкалган чөптөр жок, абада канаттуулар учкан жок. Жер жылаңач болчу; бардык жерде жымжырттык жана тынчтык өкүм сүрдү. Алгач Эрос муну байкап, тирүү жебелерин кармап, Терранын муздак көкүрөгүнө киргизди. Ошол замат анын күрөң бети кымбат жашыл менен капталып, дарактардын жалбырактарынан түркүн түстүү болуп, канаттуулар чыгып, калың шалбааларда ар кандай жаныбарлар пайда болду, ал эми дарыялардын тунук сууларында тез балыктар пайда болду. Бардык жерде жашоо, кубаныч жана кыймыл өкүм сүрдү. Терра уйкудан ойгонуп, Эростун аны кооздоо үчүн жасаган бардык иштерине суктанып, анын жумуштарын ийгиликтүү бүтүрүп, таажы жасоону чечип, Юпитерди (асманды) жараткан.

Япониялыктардын мифи

Япон мифологиясында адамдын жаралышы жөнүндө айтылган мифтин негизги баяндамасы «Кодзики» жана «Нихонги» жылнаамаларында кездешет. Бул мифтерде адамдын жаралышы жаратылыштын, кудайлардын жана адамдын өз ара аракеттешүүсүнүн натыйжасы катары көрсөтүлгөн.

Баштапкы учурларда, дүйнө чындыксыз, башаламан абалда болгон. Тууйга келгенде, көгүлтүр асман менен караңгы жер бириккен, ал эми алардын ортосундагы кең мейкиндикте башаламандык жана кошо жанданган, жумуртка сымал масса болуп жаткан. Бул абалда эч нерсе ачык эмес эле. Бирок акырында, бул башаламан абалдан чыгарууга аракет кылган кудайлар пайда болду.

Изанаги жана Изанами – Япониянын эң байыркы жараткан кудайлары болуп саналат. Алар «Ками» деп аталган өзгөчө күчтөргө ээ болгон жана дүйнөнү түзүү ишине катышкан. Бир күнү алар чоң жез жебе алып, аны асманга жиберешкен. Жебе кайра жерге түшүп, ошол жердин үстүндө биринчи арал пайда болгон. Ошол аралды Окинава деп атап, ал биринчи жолу «жер» деп кабыл алынып, дүйнөнүн негизги бөлүктөрүн түзүү башталган.

Изанаги жана Изанами дүйнөнү түзүп башташканда, алар көптөгөн башка кудайларды жаратышкан. Алардын арасында суунун, оттун, желдин жана башка табигый элементтердин кудайлары пайда болгон. Адамдардын жаралышына байланыштуу, мифтин негизги окуясы мындайча баяндалат: Изанаги жана Изанами биринчи болуп **Терра (Жер)** жана **Понт (Деңиз)** сыяктуу негизги элементтерди жаратышкан. Бирок алар адамды түзүү үчүн дагы бир кадам жасашкан. Бир жолу, Изанами жараткан ошол чыныгы дүйнөнүн ичинде бир кандайдыр бир татаал процесс башталат: Өнөктөшү Изанами жер бетине биринчи жолу кадам таштап, адамдын негизги күчүн жана өзгөчөлүктөрүн чыгарган. Мифке ылайык, Изанами өзүнүн баласы – **Какиби (адам)** деген кулк-мүнөзгө ээ болгон адамды жараткан.

Адамдын өзгөчөлүгү анын ички дүйнөсүнүн тереңдигинде жатат. Анын пайда болушу жаратылыштын символу болуп саналат, ал эми анын бардык жашоо түрлөрү жана күчтөрү күчтүү, табигый мыйзамдарга негизделген.

Бул мифтин жыйынтыгы боюнча, адам өзүнүн түпкү жана анык түшүнүгүндө өз жеринде калып, башка түрдөгү жаратылышты кабылдап, аны менен тыгыз байланышта турат.

Мусулман элдердин мифологиясы

Исламдын негизги булагы – **Куран** жана **хадистер** (Пайгамбар Мухаммеддин айткан сөздөрү), алар адамдын жаралышына байланыштуу негизги түшүнүктөрдү жана аяттарды камтыйт. Исламда байыркы грек же месопотамиялык мифологияларга окшогон көптөгөн мифтер болбосо да, адамдын жаралышы тууралуу негизги маалыматтарды ушул ишенимдер аркылуу түшүнүүгө болот.

Адамдын жаралышы Куранда бир нече жерде айтылган, анын ичинде Адам (Адам) жана Хава (Ева) тууралуу баяндалган окуялар бар. Куранда адам Аллах тарабынан топурактан (жерден) жаралган деп жазылат. Мындан тышкары, Куранда Адамдын баштапкы жандыгын жаратканда Аллах ага өзүнүн жанына изи болгон жанды берди деп айтылат [Ыйык Куран, 38: 72]. Бул негизги түшүнүк, адамды башка жаныбарлардан айырмалап, анын Аллахка болгон кызматынын жогорку маанисин ачып берет.

Пайгамбар Мухаммеддин хадистеринде да адамдын жаралышы боюнча көптөгөн сүрөттөмөлөр бар. Алардын бири, Адам биринчи жаратылган адам катары, Аллах тарабынан жаратылган жана Аллахтын буйругу менен райга киргизилген деген түшүнүктөрдү камтыйт. Хадистерде Адамга жашоо жана акыл берилгендиги, ошондой эле ал биринчи пайгамбар катары адамдарга адал иш-аракеттерди үйрөткөндүгү айтылат.

Исламга чейин мусулмандар (арабдар) арасында да адамдын жаралышы жөнүндө ар түрдүү түшүнүктөр болгон. Мисалы, айрымдары адамды «караңгыдан жана чаңдан» жаралган деп эсептешкен, бирок ислам ишенимине ылайык, адамдын жаралышы – Аллахтын түздөн-түз жаратуусу жана анын бөлүнгүс жанынын мүнөздөмөсү катары түшүндүрүлөт.

Курандын көптөгөн түшүндүрмөлөрүндө адамдын жаралышына байланыштуу ой-пикирлер кеңири талданат. Кээ бир тафсирлерде адамдын жаралышына карата майда-чүйдөсүнө чейин түшүндүрмөлөр бар, бул адамдын төрөлүшүн, анын денесинин түрүн, жана Аллахтын ага бергени рухтун маанисин түшүндүрөт. Мисалы, адамдын денеси «топурактан», «суудан» жаратылган деп айтылган.

Исламдагы элдик уламыштарда жана мифологияда да адамдын жаралышы жөнүндө кээ бир түшүнүктөр бар. Бул мифтер көбүнчө Куран жана хадистерге негизделген, бирок алар көбүнчө ыйык тексттерге караганда экинчи даражадагы орду бар. Мисалы, айрым элдик мифтерде Адамдын жаралышына чейин башка «жаныбарлар» же «жаратылыш элементтери» бар болгон деген түшүнүктөр

айтылган, бирок бул түшүнүктөр исламдын негизги дүйнө көрүшүнө дал келбейт.

Исламда адамдын жаралышы боюнча мифологиянын бай жана көп катмарлуу системасы жок. Адамдын жаралышына байланыштуу негизги түшүнүктөр Куранда жана хадистерде камтылган. Адам – Аллах тарабынан жаралган жаныбар, анын жаратылышы өзгөчө жана Аллахка кызмат кылуу үчүн жаратылган. Ислам адамдын жаралышына карата мифологиялык окуяларга караганда аяттарга жана хадистерге негизделген ишенимдерди терең түшүнүүгө басым жасайт.

Христиандык мифология

Христиандык мифологияда адамдын жаралышы негизинен Библиянын Башталыш китебинде сүрөттөлөт. Бул китепте дүйнөнүн жана адамдын жаралышы тууралуу негизги түшүнүктөр баяндалат, жана алар христиан дининдеги дүйнө таанымдын негизги бөлүгү болуп саналат.

Башталыш китебине ылайык, дүйнө жетилген алты күндө жаратылган. Биринчи күнү, Кудай жарыкты жараткан жана түндү күндөн бөлгөн. Бул күндү жарыкка жана түнгө бөлүү аркылуу Кудай дүйнөнүн тартибин негиздеген. Экинчи күнү Кудай асманды жараткан, жер менен асманды бөлгөн. Үчүнчү күнү, суулар чогулуп, кургактык пайда болгон, жана жер бетинде өсүмдүктөр, дарактар, чөптөр жаратылган. Төртүнчү күнү Кудай күндү, айды жана жылдыздарды жаратып, убакытты аныктаган. Бешинчи күнү, Кудай асмандагы канаттууларды жана суудагы жаныбарларды жараткан. Алтынчы күнү, жер бетинде жаныбарлар пайда болуп, акырында адам жаратылган.

Кытайдын мифологиясына салыштырмалуу, христиандык мифтин негизги түйүнү адамдын жаралышы болуп саналат. Башталыш китебинде Кудай адамды **жерден** жараткан деп айтылат. Ал адамды топурактан жаратты, бирок ага өмүрдү берүү үчүн өзүнүн жанын киргизди. Бул адамдын жаратылышы уникалдуу болгондуктан, ал Кудайдын образында жана окшоштугунда жаратылган. Адамдын аты – **Адам**, бул «жерден алынган» дегенди билдирет.

Адамдын жаратылышы жер бетинде бир чоң мааниге ээ болду, себеби ага

Кудай бүт дүйнөнү башкаруу укугун берди. Адам дүйнөнүн биринчи жаратылышчысы жана жердин башкаруучусу болду. Бирок адам жалгыз болчу, ошондуктан Кудай ага жардамчы, жубай керек деп чечип, Ева деген аялды жаратты. Ева Адамдын кабыргасынан жаратылган жана аны менен бирге адамзаттын башталышы катары көрсөтүлөт. Адам менен Ева Эдем багында жашашкан, аларга бардык нерсеге ээ болуу укугу берилген.

Бирок Адам менен Ева Эдемде Кудайдын берген эркиндигинен пайдаланып, Кудайдын берген тыюусун бузушкан. Эдемде бир гана тыюу салынган нерсе болгон ал билимдердин дарагынын жемишин жегенге болбогондугу эле. Бирок шайтан (змея) аларды алдаган жана алар Кудайдын аларга эмнеге тыюу салганын унутуп, аталган дарактан жемишин жешкен. Натыйжада, алар өздөрү күнөөкөр болуп, Эдем багынан чыгарылып салынган. Бул окуя адамзаттын негизги күнөөсүнүн (алгачкы) башталышы болуп саналат.

Адамдар жана алардын муундары күнөөгө баткан сайын, Кудай адамдарды кечирүү жана кайрадан өзүнө кайтаруу үчүн Иисус Христос аркылуу жол көрсөтөт. Иисус Христос адамдын күнөөсүн өчүрүү үчүн өлдү жана кайра тирилди. Анын жардамы менен адамдар Кудай менен кайрадан байланышты түзө алышат. Адамдын жаралышы боюнча бул миф христиан дининин фундаменталдуу түшүнүктөрүн камтып, адамдын бул дүйнөдөгү орду жана жаратылышы тууралуу чоң философиялык жана теологиялык мааниге ээ.

Мая элинин мифологиясы

Убакыттын башында эч нерсе болгон эмес – адам, жаныбар, куш, балык жана жада калса бактар, аскалар, тоолор, токойлор, талаалар да жок болчу. Ал кезде асман менен анын астындагы деңиз гана бар болчу. Баары тынч, кыймылсыз, жымжырттык өкүм сүргөн. Түнкү караңгылыкта эч кандай жарык болчу.

Чексиз суулардын тереңинде, көк жана жашыл жүндөр менен кооздолгон жаратуучу Улуу Тепеу Эне менен Улуу Ата Кукуматц жашап жатышкан. Асманда Хуракан, асмандын жүрөгү болгон Кудай жашачу. Анын маңызы үч ипостаска бөлүнүп көрүнчү. Бир күнү Хуракан, асмандын чексиз кеңдигинде

жашырылган башка кудайлар менен сүйлөшүп, дүйнөнү жаратуунун убактысы келгенин түшүнгөн.

Ал ушундай чечимге келип, сөз бириктиргенде, кургактык жаратула баштады. Ал күтүлбөгөн жерден деңизден көтөрүлгөн булут сыяктуу бийикке чыгышты. Бийик тоолор да суудан чыгып, жер пайда болду. Ошентип, асман менен жер бири-биринен бөлүнүп, бүткүл дүйнө жаралды.

Андан соң, жаратуучулар жаныбарларды жараткан. Алар бугу, пум, ягуар, ышкырык жылаандар жана башка жаныбарларды жараткан. Канаттуулар үчүн уялар да жасалган. Бирок жаныбарлар бири-бири менен сүйлөшө алышпайт, жөн гана үн чыгарып кыйкырып жатышты. Алардын денеси башкалар үчүн азык эле, бирок жаратуучулардын улуулугун жана даңкын таазим кылган эч ким жок болчу.

Ошол себептен жаратуучулар адамды жаратуу үчүн убакыт келди деп чечишти. Алар анын этин чоподон жасашты, бирок ал натыйжа жаккан жок. Жандык сүйлөп, өз алдынча иштейт деп ойлошту, бирок анын сүйлөөсү маанисиз болду. Ошентип, дене кулап, сууга эрийт. Андан кийин, жаратуучулар акылдуу улууларды, ата-бабаларды Шпийакок жана Шмуканды чакырышкан. Алар адамды кантип жаратса болорун чечиш керек болчу. Эң биринчи, дарактан адамга окшош, сүйлөй алган жандык жасалыш керек деген чечим кабыл алынган. Ошентип, жыгач адамдар пайда болду. Алар сүйлөшүп, көбөйүштү, бирок алардын акылында жана жүрөгүндө боштук бар эле.

Жыгач адамдар жаратуучулардын улуу ишин эстешкен жок, алар менен байланышты үзүшкөн. Жарым акылдуу адамдар катары, аларга ыраазылык билдире алган жок, ошондуктан аларды жок кылуу чечими кабыл алынды. Асман жааган жамгыр, бүт дүйнөнү каптап, улуу суу ташкындарын алып келди. Бардык жаныбарлар жана адамдар кара катаал мамилелери үчүн айыпталып, буга жооп беришти. Адамдар качып кетүүгө аракет кылышты, бирок кача алышпады. Үйлөрү кулап, бактар аларды силкип, үңкүрлөр кире беришин жаап турду. Алардын урпактары азыркы маймылдарга окшош болушкан.

Кийин, жаратуучулар кайрадан чогулушту. Адамдын этин жаратуу үчүн сары жана ак жүгөрүнү колдонуу чечими кабыл алынды. Суу болсо адамдын канына айланды. Ушул жерлерде түлкү, чөө, тоту куш жана карга келди. Алар ар кандай экзотикалык жана ойлонууга мүмкүн болбогон тамак-аштарды жеткиришти.

Шмукане сары жана ак жүгөрүнү тогуз жолу майдалап, аларды камырга айлантты. Майдаланган жүгөрү адамдын эти болуп калды, ал эми суу адамдын канына айланды. Алгачкы төрт эркек адамдын денелери, колдору жана буттары жасалды. Алар сыртынан адамдардай көрүнүшсө да, алардын мүмкүнчүлүктөрү кыйла жогору болчу. Алар жерден чыкпай, бүт дүйнөнү көрүштү. Бардык нерселер алардын көзүнө ачык көрүнгөн жана акылмандыгы чексиз эле.

Бул мифтен адамдардын жаралышы, акыл-эс, тааным жана жаратылыш менен байланышы тууралуу терең түшүнүктөргө жол ачат. Мая элинин мифологиясында адамдын жаралышы, ага берилген мүмкүнчүлүктөр жана анын коомдогу орду аркылуу дүйнөнү түшүнүүнүн өзгөчө жолдору сүрөттөлөт.

2.4.3. Акыл эс концепциясы жана когнитивдик мүмкүнчүлүктөр

Адам, *Homo sapiens* катары, уникалдуу когнитивдик мүмкүнчүлүктөргө ээ, алар ага тирүү калууга гана эмес, ошондой эле айланасындагы чөйрөнү өзгөртүүгө мүмкүндүк берет. Бул ойлонуу, өзүн таануу жана өзүн-өзү өнүктүрүү жөндөмү адамды башка жандыктардан айырмалап турат. Бул теманы тереңирээк карап көрөлү.

Эволюциялык аспектилер

Эволюциялык биология көз карашында, *Homo sapiens* шимпанзе жана башка приматтар менен жалпы ата-бабалардан келип чыккан. Генетикалык изилдөөлөр көрсөтүп жаткандай, адамдын геному шимпанзенин геномуна 99% дал келет, бирок ошол 1% адамдын жогорку когнитивдик функцияларынын өнүгүшүнө критикалык мааниге ээ болгон мутацияларды камтыйт. Мисалы, эл аралык илимпоздордун консорциуму жүргүзгөн изилдөөлөр, адамдын геномунда шимпанзеде жок, бирок адамда бар көптөгөн ДНК-дубликацияларын

аныктады, бул жаңы нейрондук байланыштардын жана интеллекттин өсүшү менен байланыштуу болушу мүмкүн (Mikkelsen et al., 2010).

Когнитивдик мүмкүнчүлүктөр

Адамдын когнитивдик мүмкүнчүлүктөрүн бир нече негизги компоненттерге бөлүүгө болот:

1. **Концептуалдык ой жүгүртүү:** Жаныбарлардын ой- жүгүртүүсү көбүнчө конкреттүү жана инстинкттерге негизделген, ал эми адам абстракттуу ойлонуу жөндөмүнө ээ. Бул жалпы маселелерди, анализ жана синтез жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн камтыйт. Изилдөөлөр көрсөтүп жаткандай, адамдар татаал абстракцияларды, мисалы, математикалык концепциялар жана философиялык идеяларды түзө алышат [Gentner & Holyoak, 1997].

2. **Тил:** Адам – сөз аркылуу сүйлөө жөндөмүнө ээ болгон жалгыз жандык, бул ага маалыматты берүү, билим менен бөлүшүү жана маданиятты өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүн берет. Тил жөн гана коммуникациянын куралы эмес, ошондой эле ойлонуу инструментин да аткарат. Изилдөөлөр көрсөтүүдө, тил адамдын маалыматты кабыл алууга жана иштетүүгө таасир этет [Vygotsky, 1978].

3. **Өзүн таануу:** Адам жогорку деңгээлдеги өзүн таанууга ээ, бул ага өзүнүн иш-аракеттери жана эмоциялары боюнча рефлексия кылууга мүмкүндүк берет. Өзүн өзгөчө жеке катары таануу жана моралдык, этикалык нормаларга ылайык, негиздүү чечимдерди кабыл алуу – адамзаттын табигый касиетинин маанилүү бөлүгү [Gallup, 1970].

Дарвиндин эволюция теориясы менен Иммануил Канттын философиясы адамдын табиятына карата ар түрдүү, бирок бири-бирин толуктап турган көз караштарды берет. Рефлексивдүү приматтардын аң-сезимдүү адамга айланышын эволюционисттер бир нече негизги айырмачылыктар менен түшүндүрүшөт. Биринчиден, жогорку жаныбарлардын концептуалдык ой жүгүртүү жөндөмү жок, ал эми адамдар абстракттуу идеяларды түзүүгө жана алардын иш-аракеттеринен кабардар болууга жөндөмдүү. Ой жүгүртүүнүн бул сапаты адамга айланадагы дүйнөнү түшүнүүгө гана эмес, анын жүрүм-турумун көзөмөлдөөгө да мүмкүндүк берет. Экинчиден, адамдарда гана сөз аркылуу баарлашууга

мүмкүндүк берүүчү өнүккөн сүйлөө системасы бар.

Эволюция теориясынын жактоочулары шимпанзе менен адамдардын генетикалык жакындыгына да көңүл буруп, шимпанзенин геномунун адамдар менен 99% окшош экенин айтышат. Бирок, кээ бир илимпоздор жаныбарлардын жүрүм-туруму когнитивдик жөндөмдөр эмес, инстинкттер тарабынан аныкталарын белгилешип, бул теорияга шек келтиришет. Бул контекстте Канттын адамдын акыл-эстүү жандык катары теориясы жаңы горизонтторду ачат: Канттын айтымында, адам эволюциянын гана продуктусу эмес, ошондой эле эркин тандоого жана өзүн-өзү андап билүүгө жөндөмдүү адеп-ахлакка ээ жандык.

Адам – эмоционалдык табият менен акыл-эс жөндөмдүүлүктөрүн бириктирген ойлонуучу жана билүүчү, сезүүчү жана эрктүү жан. Иммануэль Кант «адам деген эмне?» деген суроону баса белгилеген, бул анын философиясында негизги орунда турат. Бул суроо үч тактоочу суроого бөлүнөт: «Мен эмнени биле алам?» – **метафизика**; «мен эмне кылышым керек?» – **этика**; «Мен эмнеге үмүттөнөм?» – **дин**. Ошентип, Канттын философиясы антропологиялык болуп, адам табиятынын негизги аспектилерине кайрылат.

Канттык антропологияда антинатурализм үстөмдүк кылган натуралисттик көз караштарга карама-каршы келген негизги элемент болуп саналат. Кант адамдык принцип түп-тамырынан бери табигый эмес деп ырастайт жана натуралисттик карама-каршылыкты четке кагат. Ал «табигый» физикалык жана «акылдуу» адеп-ахлактык катары карайт. Христиандык көз караштан айырмаланып, Кант Кудай идеясы жеткилең адам түшүнүгүнөн келип чыгат деп эсептейт.

Ноуменал, же адамдагы түшүнүктү, феноменал менен өз ара аракеттенет жана анын негизин түзөт. Кант адамдын милдети принциптерге ылайык иш алып баруу жана ички эркиндикти сактоо экенин баса белгилеген. Эрк эркиндикке ээ болгон адам дайыма жакшылык менен жамандыкты тандоо алдында турат. Ал өзүнүн жакшы мүмкүнчүлүктөрүн эч качан түгөнбөйт.

Ар бир адам башка максаттарга жетүү үчүн каражат катары эмес, өз алдынча максат катары каралышы керек. Кант социалдык атомизм концепциясын четке кагып, адам адегенде коомдук жандык, анын потенциалы адам тукумунун алкагында гана ачылат деп ырастайт. Адамдын милдети болгон эң бийик максаттары – «өзүн өзү өркүндөтүү жана башкалардын бактысы».

Ошентип, приматтардын адамдын прототибине айланышы генетикалык өзгөрүүлөр менен гана эмес, ошондой эле жаратылыштын эң жогорку максаты катары өзүн-өзү аңдоонун өнүгүшү менен да байланыштырылышы мүмкүн. Генетикалык изилдөөлөр адамдын геномунда өзүн-өзү аңдоо жана когнитивдик жөндөмдүүлүктөрдүн тез өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн олуттуу өзгөрүүлөр болгонун тастыктайт.

Кошумчалай кетсек, биринчи акылдуу адамдар дагы эле жарым жапайы абалда турганда, Платон Атлантида деп атаган өнүккөн цивилизация иштеп жаткан. Бул цивилизация жер бетинин ар кайсы жерлеринде, анын ичинде суу астындагы аймактарда көргөн пирамидалар сыяктуу жогорку технологиялык түзүлүштөрдү сактап калган болушу мүмкүн. Бул идеялар эволюция жөнүндөгү салттуу идеяларга каршы чыгып, адам жашоосунун биологиялык, когнитивдик жана маданий аспектилерин байланыштырып, хомо сайпенске айлануу процессинин татаалдыгын баса белгилейт.

2 - баптан алынган тыянактар

2 - бап «аалам» жана «адам» концепттеринин түзүлүш негиздери жана семиотикалык аспектилерин изилдөө үчүн материалдарды жана методдорду кеңири карап чыгууга арналган. Бул бөлүмдө ар тараптуу аспекттер жана изилдөө методологиясы кеңири чагылдырылып берилди.

Изилдөө үчүн материалдар жана методдор: Бул бөлүмдө изилдөө жүргүзүүдө колдонулган материалдар жана методдор тууралуу маалымат берилет. Изилдөө процессинде ар кандай ыкмалар, анын ичинде тексттик талдоо, семиотикалык анализ жана философиялык түшүнүктөр колдонулган. Бул

ыкмалар концепттердин тереңирээк түшүнүлүшүнө жана алардын өз ара байланыштарын ачууга мүмкүндүк берет.

Концептуалдык изилдөөнүн методологиялык негиздери: Методологиялык жактан, концептуалдык изилдөөлөрдүн негизги ыкмалары жана принциптери каралат. Бул жактан изилдөөнүн структурасы жана логикасы, ошондой эле ар кандай көз караштарды эске алуу керектиги баса белгиленет. Методология концепттердин маанилүүлүгүн жана алардын ар кандай контексттердеги ролун тереңирээк түшүнүүгө жардам берет.

З. Д. Попова жана И. А. Стерниндин концепти интегративдик структура катары аныктаган теориясына ылайык «аалам» жана «адам» концепттеринин структуралык моделдери сунушталды. «Аалам» концептинин түзүлүш модели **образдык, маалыматтык жана интерпретациялык** катмарлардан турат, ал эми «адам» концептинин түзүлүш модели **тарыхый, руханий жана коомдук-моралдык** катмарларды түзөт.

Концептуалдык изилдөөнүн семиотикалык негиздери адамдын дүйнөнү түшүнүү процессин тил жана белгилер аркылуу талдоого багытталат. Бул процессте концепттер, белгилер жана символдор маанилүү роль ойнойт, алардын интерпретациясы жана кабыл алынышы социалдык жана маданий контекстке жараша ар кандай болот. Семиотиканын методологиялык мааниси белгилердин жана концепттердин маданий жана философиялык маанилерин терең изилдөөдө жатат. Бул ыкма белгилердин жашыруун маанилерин жана алардын маданий контексттердеги өзгөрүүлөрүн ачып, ар бир белгинин маани түзүү процесинде башка белгилер менен болгон өз ара таасирине көңүл бурат.

Натыйжада, семиотикалык анализ изилденип жаткан концепттердин котормолорун жана маданият аралык коммуникацияны терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

«Аалам» концептинин түзүлүш негиздери: «Аалам» концептинин философиялык катмарлары, мифтик аспектери жана топонимдер аркылуу чагылдырылышы талкууланат. Философиялык катмарлар «ааламдын» метафизикалык аспектерин ачып, мифтер дүйнөнүн жаралышы тууралуу терең

ойлорду камтыйт. Топонимдер болсо «аалам» концептинин кыргыз поэзиясында, оозеки чыгармаларда жана көркөм адабиятта кантип чагылдырылганын көрсөтөт.

Белгилей кетсек кыргыз элинин топонимдери жана Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы космогониялык түшүнүктөр ортосунда терең жана тыгыз байланыш бар. Байыркы кыргыздар жер-суунун аттарын коюу аркылуу ааламдын түзүлүшүн, адам менен жаратылыштын өз ара байланыштарын жана дүйнөнүн философиялык тереңдигин чагылдырып келишкен. Айтматов, өзүнүн чыгармачылыгында ушул мифологиялык жана космологиялык түшүнүктөрдү улантып, адамзаттын аалам менен тыгыз байланышын жана адамдын жашоосундагы маанилүү маселелерди философиялык багытта терең изилдеген. Бул бөлүм «аалам» концептинин байыркы маданияттардагы маанисин тереңирээк талдоого чоң мүмкүнчүлүк жаратты.

«Адам» концептинин түзүлүш негиздери: Бул бөлүмдө «адам» концепти терең изилденип, философиялык антропология, адамдын жаралышы жөнүндөгү мифтер жана акыл-эс концепциясы тууралуу кенен маалымат берилди. Изилдөө «адам» концептинин философиялык, мифологиялык жана психологиялык аспектерин бириктирип, анын инсандык, коомдук жана руханий жөндөмдүүлүктөрүн ачып берди.

Бул бапта биз ааламдын (дүйнөнүн) жана адамдын келип чыгышын түзгөн негизги мифологиялык түшүнүктөрдү аныктадык. Изилдөөнүн жүрүшүндө ар кандай континенттерде жайгашкан, түрдүү элдердин маданияттарын салыштырып келгенде, көп учурларда, бир типтүү мифологиялык сюжеттер бар экенин байкайбыз.

Чындыгында дүйнөлүк мифтердин бардыгыгынын учугу бирдиктүү ата-бабага келип такалат, албетте бул өзүнчө бир чоң маселе.

Ошентип, 2-бөлүм «аалам» жана «адам» концепттеринин ар тараптуу анализи аркылуу изилдөөнүн методологиялык негиздерин, материалдарын жана семиотикалык аспектерин ачып берет жана бөлүмдүн жыйынтыктары изилдөөчүлөр үчүн үчүн пайдалуу маалыматтарды сунуштайт.

БАП 3. «ААЛАМ» КОНЦЕПТИНИН КОГНИТИВДИК БЕЛГИЛЕРИ, АЛАРДЫН Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА КӨРСӨТҮЛҮШҮ ЖАНА КОТОРМОДО БЕРИЛИШИ

Бул бапта «аалам» концептинин семантикалык жана когнитивдик аспектилери терең талданып, анын кыргыз элинин дүйнө таанымы жана маданий контекстиндеги мааниси менен орду анык көрсөтүлөт.

Изилдөөнүн максаты – «аалам» концептинин ар түрдүү белгилерин, анын лексикалык жана философиялык контексттерде кантип ачылганын, ошондой эле анын адабий жана маданий функцияларын терең анализдөө. Изилдөөнүн жүрүшүндө концептин структуралык элементтери, белгилери жана алардын өз ара байланышы системалуу түрдө талданып, анын философиялык мааниси жана коомдогу орду ачык көрсөтүлөт.

Бул баптын негизги багыты – «аалам» концептинин семантикалык, когнитивдик жана символикалык белгилерин терең изилдөө. «Аалам» макроконцепт катары каралып, анын негизги компоненттери жана алардын өз ара байланышы талданат. Бул концептин Ч. Айтматовдун чыгармаларында берилиши, анын ар түрдүү формада көркөм чагылдырылышы, ошондой эле котормо процессиндеги адаптациясы кеңири изилденет. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» концепти философиялык, антропологиялык жана маданий аспектилерди камтып, жазуучунун дүйнө таанымдык көз карашын терең чагылдырат.

3.1. «Аалам» концептинин мотивациялык белгилери

Мотивациялык белги – мындай белги дүйнөнүн кандайдыр бир бөлүгүн атоо үчүн негиз болот, бул сөздүн ички формасы.

Концептин түрткү берүүчү (мотивирующие) белгиси бул түшүнүктүн ички формасы болгондуктан, сөздүн (концептин) келип чыгуу этимологиясына кайрылабыз. М. В. Пименова: «сөз (концепт) канчалык эски болсо, концептин

түрткү берүүчү өзгөчөлүктөрү белгилери ошончолук көп болот» – деп белгилейт [Пименова, 2013: 53]. Бул ачык-айкын түшүндүрөт, сөздөрдүн жана түшүнүктөрдүн тарыхый өнүгүшү алардын маанисин, символдорун жана күчтүү мотивациялык белгилерин тереңдетет.

«Аалам» сөзүнүн этимологиясын карасак, ал фарсы тилинде *عالم* ('âlam), араб тилинде *عالم* ('âlam) деген сөздөн алынган. Мааниси боюнча: *дүйнө, жарыктык, окумуштуу, илим, жер, аалам, падышалык, коом жана жер шаары* дегенди билдирет, албетте маанини колдонуу контекске жараша өзгөрүлөт.

Биздин заманга чейинки I-кылымда Рим философу Цицерон латынча «universum» деген сөздү колдонуп, бүт мейкиндикти бир термин менен сүрөттөгөн. Бул башка ойчулдарга абдан жагып калаган, ошондон кийин бул сөз айкашы ушундай контекстте кенири колдоно башташкан. [<https://kipmu.ru/vselennaya/>]

«Аалам» (Universe) термини көбүнчө табияттын бардык материалдык реалдуулуктарынын физикалык иреттелген бүтүндүгүн көрсөтүү үчүн колдонулат. Бул сөздүн латын этимологиясы “*universum*” (аалам) көп түрдүү нерселерден турат, башкача айтканда **unum in diversis** түшүнүк. Бул эмне дегенди билдирет? Албетте, **аалам** жамааттык бөлүк же табияттагы бардык материалдык нерселерди камтыйт дегенди билдирет. Бул түшүнүктү «бардык» (б.а. бардыгы) сандык операторунун жардамы менен «нерсе» түшүнүгүн жөн эле кеңейтүү жолу менен алынган «бардык нерселердин жыйындысы» дегенди билдирген логикалык-математикалык түшүнүгү менен чаташтырбоо керек. **Universum** түшүнүгү көптүктөр теориясынын логикасы менен чектелбейт. Демек, ал бардык топтомдордун жыйынды идеясынын белгилүү парадоксторуна баш ийбейт (өзүнүн маанисине жеткен же маанисин жоготкон деген идеялар).

Кийинчерээк римдиктер ойлоп тапкан «**космос**» (др.-греч. κόσμος «порядок») деген синонимдик термин пайда болгон. Ал мааниси боюнча “**world**” (дүйнө) дегенди билдирген жана «**аалам**» концептин түшүндүрүүдө тез эле кеңири тарап кеткен. «Убакыттын өтүшү менен эки сөз тең айланадагы мейкиндикти сүрөттөө үчүн колдонула баштады. Бирок,

«**universum**» галактикаларга, жылдыздарга жана планеталарга көбүрөөк тиешелүү, ал эми «**космос**» алардын ортосундагы мейкиндикти билдирет» [<https://kipmu.ru/vselennaya/>].

«**Космос**» грек тилинен алынган сөз, ал иреттүүлүк, сулуулук жана гармония дегенди билдирет. Латындар грек космосун дүйнөлүк **мундус**, **дүйнө** деп которгон, бул иреттүү, үзгүлтүксүз жана кооз чындык идеясын сунуштайт. «**Дүйнө**» түшүнүгү басымдуу түрдө гуманисттик мааниге ээ болсо да («дүйнөлүк» же «светтик» сыяктуу терминдер менен байланышкан, көбүнчө адеп-ахлактык же диний көз караш менен байланышкан жалпысынан же өзгөчө социалдык мамилелердин реалдуулугу катары дүйнө), «**космос**» жана «**universum**» бүтүндөй бир кыйла натуралисттик маанини сактап калган. Космос алгач жылдыздуу асман болгондуктан, биз Жердин же «биздин дүйнөбүздүн» чындыгын этибарга албай коюуга аргасызбыз жана **космос** же **аалам** биринчи кезекте астрономиянын объектисин түзгөн асман телолорунун жыйындысын билдирет деп ойлойбуз, башкача айтканда космология деп түшүнөбүз. Ушуга тиешелүү терминде мисалы: «Макрокосм» термини эң кеңири өлчөмдөрү боюнча космоско тиешелүү объектерди билдирсе, «микрокосм» микрофизикалык объекттерге, башкача айтканда, кадимки эле кабылдоо үчүн жеткиликсиз объекттерге карата колдонулат. «Табият» жана «жараттуу» терминдерин мааниси жагынан **космос** менен **ааламга** окшош деп кароого болот. Куранда жана Библияда **аалам** көбүнчө «асман менен жер» деп берилет.

Дүйнөнүн эски славян тил сүрөттөөлөрүнөн төмөнкү түшүндүрмөнү табууга болот: эски славянизм боюнча «**вселенная**» терминин келип чыгышы весь, всё. деген ат атоочтор менен эч кандай байланышы жок. Эски славян тексттеринде сөз вселена катары жазылып, этишинин жигердүү катышуу формасы вселити болгон (азыркы орусча тилинде вселить, вселиться). Бул этиш 'отурукташуу' маанисинде гана колдонулбастан, 'калктын отурукташуусу' маанисинде колдонулган. Ошентип, вселенная (аалам) түздөн-түз 'отурукташкан, жашоочу' дегенди билдирет [<https://clck.ru/atw8S>].

Кийинки грек сөзү **οἰκουμένη (oikouménē)**, ойкумен жөнүндө айтсак, ал аалам деген сөздүн синоними катары колдонулуп, калька жолу менен этиштен алынып «жашайм, жердейм» дегенди билдирген. Грек сөзү да, анын байыркы славян сөзү да 'адамдар жашаган, жашаган жер (жер)' маанисине ээ болгон. Бара-бара ойкумен түшүнүгү жаңы географиялык ачылыштардын аркасында чоң аймактарда колдонула баштаган.

Демек, мотивациялык белгилер топтому төмөнкүчө: **аалам, дүйнө, жарыктык, илим, космос, ойкумен, асман, жер, тартип, иретүүлүк, отурукташуу, жашоо жана табият.**

3.2. «Аалам» концептинин түшүнүктүк белгилери

Түшүнүктүк белги бул тиешелүү лексемаларды сөздүк аныктамаларда актуалдаштырган белги, семантикалык компонентер (сем) түрүндөгү концептин өкүлчүлүгү жана синонимдер ситемасы болот.

«Аалам» концептин кыргыз орус англис түшүндүрмө сөздүктөрүндө кандайча сыпатталып берилерин талдап, дефинициялык анализ жүргүзөбүз:

Кыргыз тилинде «**Аалам**» термини, К. К. Юдахина кыргыз-орус сөздүгүнө ылайык, **дүйнө, аалам** дегенди билдирет; **ааламы басып шоораты** фольк, слава о нём разнеслась по всему миру – ал жөнүндө атак-даңк дүйнө жүзүнө жайылды; **ааламга белгилүү, дүйнөгө белгилүү** всемирно известный; он сегиз миң аалам фольк. вселенная (земля со всем населяющим её – аалам (жер, анда жашаган бардык нерселер менен); **он сегиз миң аалам – көк өгүздүн жонунда** стих. вселенная (держится) на хребте сивого быка (по старому народному представлению)) жер көк өгүздүн жонунда (эски элдик түшүнүк боюнча); **он сегиз миң ааламы камырдай тепсеп баскандай** фольк. (у богатыря такой вид) будто всю вселенную может месить, как тесто (баатыр мындай көрүнүшкө ээ) бүт ааламды камырдай жууруп алат; **бул бала ааламга татыйт** этот паренёк мировой – бул дүйнөгө тең келе турган балакай [Юдахин, 2019:15].

1. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүгүндө «Аалам» төмөнкүчө берилет:

1) Дүйнө, дүйнө жүзү, жер жүзү.

Мисалдар: Ааламга биздин шаңыбыз Угулуп жатат дүңгүрөп (Осмонкул). Чарк айланып ааламды Издегени эп экен («Семетей»).

2) Асман мейкиндиги.

Мисалдар: СССР ааламды үйрөнүп билүү ишинде башка өлкөлөрдүн алдында баратат («Коммунист»). Адамдар эзелден бери ааламга учуп чыгууну эңсешкен эле («Советтик Кыргызстан»).

3) Он сегиз миң аалам – жан-жаныбарлары, өсүмдүктөрү менен бирге бүт дүйнө. Ала-Тоо батыш менен чыгышыңа Тургандай он сегиз миң аалам сыйып (Осмонкул).

3. 1994 жылы чыкан «Аалам – Манастын музыкасы» аттуу Кыргыз энциклопедиясы «Аалам» түшүнүгүнө төмөнкүчө түшүндүрмө берген: **«ААЛАМ** – бизди курчап турган түбөлүктүү жана чексиз кең дүйнө. «Аалам» менен «космос» деген сөз маанилеш. Асмандагы жылдыздардын бардыгы Ааламга кирет. Жер жана күн ошондой жылдыздардан. Күндүн айланасындагы жерден башка дагы 8 планета (Меркурий, Чолпон, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон) жана миңдеген майда телолор (астероиддер жана кометалар) айланып жүрөт. Алар биригип Күн системасын түзөт. Анын диаметри 10 миллиард кмге жакын. Бул аралыкты жарык нуру 10 саатта өтөт (жарык нуру Күндөн Жерге 8 минутада жетет). Күн жана башкалар планеталар системасын кошо камтыган өтө чоң жылдыздар системасы галактика деп аталат. Биздин галактикага Күндөн башка 100 миллиардга жакын жылдыз кирет. Анын чеги 100 миң жарык жылына барабар жана андан тышкары башка галактикалар да бар экендиги белгилүү. Жарык нуру эң алыскы галактикалардан Жерге миллиарддаган жылдарда жетет. Бирок, бул да Ааламдын чеги эмес. Андан ары да мейкиндик болушу мүмкүн. Бардык асман жылдыздары өнүгүүнүн татаал жолун басып өтүшөт. Бирок, алар кандай гана өзгөрүүгө дуушарланса да, эмнелерден түзүлсө да баары бир жоголуп кетпейт.

Аалам чексиз гана эмес, ошондой эле түбөлүктүү. «Манас» эпосунда Аалам термини көп колдонулуп эки мааниге ээ: 1) Жер жүзү, бардык эл; 2)

бүткүл дүйнө, бизди курчап турган жаратылыш.» [см. Энциклопедия - «Аалам-Манастын музыкасы]

4) Аалам – дүйнө – жер жүзү – дүйнө жүзү – ай-аалам;

Англис тилинин энциклопедиясында берилген түшүндүрмөлөр төмөнкүчө: Кембридж словарында берилген аныктамалар:

Universe (**noun**) **UK** /'juː.nɪ. vɜːs/ **US** /'juː.nə. vɜːs/ 1) **Everything that exists, especially all physical matter, including all the stars, planets, galaxies, etc. in space:** (Бардык болгон нерселер, айрыкча бардык физикалык заттар, анын ичинде бардык жылдыздар, планеталар, галактикалар жана башка мейкиндикте болгон нерселер) Is there intelligent life elsewhere in **the** universe? Ааламдан башка жерде акылдуу жашоо барбы? (котормо биздики)

2) **a universe that could be imagined to exist outside our own (биз жашаган ааламдан башка да аалам бардай элестетебиз):** Scientists have speculated about the possibility of parallel universes. (Окумуштуулар параллелдүү ааламдардын мүмкүнчүлүгү жөнүндө божомолдошту). (котормо биздики)

3) **the world, or the world that you are familiar with:** (дүйнө жүзү, же сиз билген дүйнө)

The characters in his novels inhabit a bleak and hopeless universe.

Анын романдарындагы каармандар караңгы жана үмүтсүз ааламда жашашат. (котормо биздики)

His family is his whole universe (= everything that is important to him).

(Анын үй-бүлөсү анын бүткүл ааламы (= ал үчүн маанилүү нерсенин бардыгы).

Кийинки мисалдар да ушул эле энциклопедиядан алынды:

- We have advanced greatly in our knowledge of the universe.

Биз Аалам жонундо билимибизди абдан жогорулаттык.

- This book finally explodes some of the myths about the origin of the universe.

Бул китеп акыры ааламдын келип чыгышы жөнүндөгү айрым мифтерди жарып жиберди. (котормо биздики)

- The universe is theoretically infinite.

Аалам теориялык жактан чексиз. (котормо биздики)

- There are several schools of thought about how the universe began.

Аалам кандайча башталгандыгы жөнүндө бир нече мектептер бар. (котормо биздики)

- Throughout history, people have been intrigued by the question of whether there is intelligent life elsewhere in the universe.

(Тарых бою адамдарды ааламдын башка жеринде акылдуу жашоо барбы деген суроо кызыктырды. (котормо биздики)

Аалам (Universe) тууралуу Кембридж энциклопедиясында (Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus) америкалык англис тилинде төмөнкүчө түшүндүрүлөт:

Universe noun [U] US /'juˌnəˌvɜːs/ - n. **everything that exists, esp. all physical matter, including all the stars and planets in space**

бар нерсенин баары, бардык физикалык заттар, анын ичинде космостогу жылдыздар жана планеталар [Cambridge Academic Content Dictionary]

Орус тилинде «Аалам» (Вселенная): Ожегованын сөздүгү боюнча төмөнкүчө түшүндүрүлөт: ВСЕЛЕННАЯ, -ой, ж. 1. (в терминологическом значении В прописное). Все мироздание, весь мир. Тайны Вселенной. 2. Вся земля, все страны. Объехать всю вселенную.

ААЛАМ, 1. (терминологиялык мааниде чоң тамга менен). Бардык дүйнө тутуму, бүткүл дүйнө. Ааламдын сырлары. 2. Бүткүл жер жүзү, бардык өлкөлөр. Бүт ааламды айланып көрүү (котормо биздики)

Ефремованын сөздүгү боюнча: Ударение: вселённая ж.

Вся система мироздания, включающая космическое пространство и система пространство существующие в нем небесные тела (планеты, звезды и т.п.). Космос мейкиндигин жана андагы асман телолорун (планеталар, жылдыздар ж.б.) камтыган бүт аалам системасы.

1. Скопление звезд, совокупность галактик (обычно доступных современным методам астрономических исследований).

Жылдыздардын жыйындысы, галактикалардын жыйындысы (адатта, заманбап астрономиялык изилдөө ыкмаларынын негизинде).

2. перен. Внутренний мир человека. (кыйыр мааниде адамдын ички дүйнөсү)
 3. Весь земной шар, земля со всем существующим на ней. (Бүткүл жер жүзү, андагы бардык болгон нерселер)
 4. Все население земного шара. (жер шаарындагы бардык жандуу нерселер)
- Макс Фасмердин сөздүгүндө: вселённая калька греч. οἰκουμένη – то же, через ст. слав. въселенаѧ – то же; см. Горяев, ЭС 58.

Д. Н. Ушаковдуку боюнча:

ВСЕЛЁННАЯ, вселенной, мн. нет, ·жен. (·книж.). Система мироздания, совокупность всех существующих в природе миров (астр.). Вся наша солнечная система представляет собой только часть вселенной.

Ааламдык Система, жаратылыштагы бардык ааламдардын жыйындысы (аструс.). Биздин Күн системабыз ааламдын бир бөлүгүн гана билдирет.

Земля со всем, населяющим ее. «Анчар, как грозный часовой, стоит один во всей вселенной.» Пушкин. (Жер жана анда жашаган бардык нерселер. «Анчар, айбаттуу күзөтчү сыяктуу, бүт ааламда жалгыз турат» (Пушкин.).

Таблица №3.1 «Аалам» концептинин түшүнүктүк белгилери

	Түшүнүктүк белгилер	Кыргыз тилинде	Англис тилинде	Орус тилинде
1	Жер жүзү	+	+	+
2	Дүйнө,	+	+	+
3	дүйнө жүзү	+	-	-
4	Космос	+	+	+
5	Асман мейкиндиги, планеталар, жылдыздар, галактика	+	+	+

6	<i>Жер шаарынын бардык калкы</i>	+	+	-
7	<i>Ай – аалам</i>	+	-	-
8	<i>Курчап турган айлана чөйрө, жаратылыш</i>	+	+	-
9	<i>Бардык өлкөлөр</i>	-	+	-
10	<i>Сырдуу (паралелдүү) дүйнө</i>	-	-	+
11	<i>Бардык физикалык заттар, анын ичинде космостогу жылдыздар жана планеталар</i>	+	+	+
12	<i>Бүткүл дүйнө</i>	+	+	-
13	<i>Бүт аалам сис</i> <i>Темасы</i>	-	+	-
14	<i>Жылдыздардын жыйындысы, галактикалардын жыйындысы</i>	+	+	+
15	<i>Адамдын ички дүйнөсү</i>	-	-	+
16	<i>Ааламдык Система, жаратылыштагы бардык ааламдардын жыйындысы (аструс.)</i>	-	+	-
17	<i>Жер жана анда жашаган бардык нерселер</i>	+	+	+

Берилген схемага ылайык жалпы **аалам** концептинин 17 түшүнүктүк белгилери аныкталды. Кыргыз тилинде 13 түшүнүктүк белги сөздүктөрдө берилген, англис тилинде 14 белги так көрсөтүлгөн, ал эми орус тилинде 10 беги

камтылган. Белгилей кетчү нерсе адамдын *ички дүйнөсү*, анын **ааламы** кыргыз сөздүктөрүндө көрсөтүлбөгөнү менен ал кыргыз маданиятында кенири колдонулат, айрыкча Ч. Айтматовдун чыгармаларында негизги орунду ээлейт. Англис тилинде бул түшүнүктүк белги сөздүктөрдө берилген эмес, бирок мисалдарда көрсөтүлгөн.

3.3. «Аалам» концептинин образдык белгилери

Образдуу белгилер – тигил же бул номинацияны көрсөткөн сөздүн ички формасын концептуалдаштыруунун баштапкы этабы болуп дүйнөнүн бул же тигил бөлүгүн, жана концептуалдык метафораларды түзүүнүн негизинде пайда болот.

Концептин каймана белгилери тигил же бул элдин дүйнө таануу сезимин аныктайт. Көбүнчө негизги концептин каймана мазмуну метафора жана туруктуу салыштыруу аркылуу чагылдырылат.

«Аалам» концепти дүйнөдө жана адамдын жашоосунда чоң мааниге ээ болгон түшүнүк. Бул концепт ар кандай философиялык, диний, илимий жана жеке билимдер аркылуу түрдүү образдар менен байланыштуу. Ааламдын образдуу белгилери адамзаттын ааламга болгон карашын жана анын терең маанисин түшүнүүгө жардам берет. Ар бир образдуу белгилер ааламды башкача чагылдырып, анын көп кырдуу жана татаал структурасын жарыкка чыгарат. Ааламды сүрөттөөдө визуалдык, виталдык, эмоциялык, механикалык, моралдык жана философиялык, гармониялык, теологиялык, метаморфоздук, ритмдүү, логикалык жана астралдык образдуу белгилер кеңири колдонулат. Бул образдар адамзаттын ааламды кабыл алуусунун ар түрдүү аспектилерин камтып, анын терең философиялык, руханий жана илимий түшүнүктөрүн ачып берет.

«Аалам» концептинин төмөнкү **образдуу** белгилери аныкталды:

1. Визуалдык образдык белгилер

Визуалдык образдык белгилер көз менен кабыл алынган образдар менен байланыштуу болуп, абстракттуу же түшүнүү кыйын болгон элементтерди

түшүнүүгө жардам берет. «Аалам» концептинин визуалдык белгилери катары **чексиз мейкиндик, жылдыздар, планеталар, галактикалар, кара тешиктер** сыяктуу көрүнүштөрдү белгилеп өтсө болот. Бул образдар Ааламдын масштабы жана структурасы тууралуу элестетүүгө жардам берет. Мисалдарга кайрылсак: «Космос – чексиз океан сыяктуу» – ааламды кабыл алуу үчүн чексиздик образын колдонгон метафора. «Жылдыздар – тумандуу кеңдиктеги өрт сыяктуу» – Ааламдын сырдуу жана көп өлчөмдүү экендигин белгилеген образ катары каралат.

- *Галактикалар, жылдыздар, планеталар* – космос, чоңдукту символдоштурган сүрөттөр.
- *Кара тешиктер, булуттар, тумандуулук* – сырдуу, ачылбаган, боштук менен байланышкан образдар.
- *Космостук горизонтту, жылдыздар көк мейкиндикте* – чексиздикти, кеңдикти билдирген визуалдык элементтер.

2. Виталдык (жашоолук) образдык белгилер

Виталдык образдык белгилер ааламды тирүү организм катары түшүнүүгө байланыштуу. Бул типтеги метафоралар ааламды жашоо, энергия, кыймыл жана өнүгүү менен байланыштырууга жардам берет. Бул образдар көбүнчө ааламдын динамикалык процесстерин, энергиянын агымын жана эволюцияны сүрөттөйт. Мисалы: «Аалам тирүү организм сыяктуу, ал өсүп, өзгөрүп турат» – ааламдын туруктуу түрдө өзгөрүп жана өнүгүп жаткандыгын чагылдырган метафора. «Жылдыздар тирүү жандык сыяктуу туулат жана өлөт» – ааламдын процессинин тирүү жандык сыяктуу туулган жана өлгөн циклинин метафорасы.

Демек, «Аалам» концептинин виталдык образдуу белгилерине төмөңүлөр кирет:

- *Жылдыздардын жаралышынан жана өчүшү* – жашоонун циклине окшош метафоралар;
- *Космостогу «жашоо өзөгү»* – ар бир планетада же атомдо жашоо бар деген түшүнүк;
- *Жаңы дүйнөлөрдүн жаралышы* – жашоонун жаралышына окшогон

процесстер.

3. Эмоциялык образдуу белгилер

- *Сырдуулук, таң калуу* – космос адамдын түшүнүгүнөн тышкары, таң калуу жана сырдуу нерселерди билдирет. Аалам таң калуунун, сырдын жана сыйкырдын булагы катары эсептелет.
- *Кереметтүүлүк жана коркуу* – ааламдын улуулугу суктанууну жана адамдын кичинекей жана алсыздык сезимин ойготот.
- *Жалгыздык* – бул кең мейкиндиктеги боштуктун жана жалгыздыктын элеси.

Бул белгилер ааламдын жана анын көрүнүштөрүнүн эмоционалдык кабылдоосуна негизделет, мисалы, керемет, сырдуу, коркуу же таң калуу сыяктуу сезимдер жана көрүнүштөр.

4. Механикалык/Техникалык образдуу белгилер

Бул белгилер, ааламды так жана механикалык система катары сүрөттөйт, анда бардык объекттер жана көрүнүштөр катуу мыйзамдарга жана өз ара байланыштарга ылайык иштейт.

- *Космостук кемелер, ракеталар* – адамзаттын космосту изилдөө үчүн колдонуучу техникалары.
- *Ааламдын механизми* – гравитация мыйзамы, планеталардын айлануусу, космостогу ар бир элементтин өз ара иштеши.

Мисалы: «Аалам чоң машина сыяктуу» – бул метафора ааламды механикалык система катары сүрөттөйт, анда бардык бөлүктөр физика мыйзамдары боюнча иштейт.

5. Моралдык жана философиялык образдык белгилер:

- *Космостук гармония* – ааламдын бардык элементтеринин бир бүтүндүккө айланган жана жөнгө салынган жараяны.
- *Билим жана чындык* – адамзаттын ааламды түшүнүүгө болгон умтулуусу, анын мыйзамдарын ачуу.
- *Адамдын ааламдагы орду* – адамдын жана анын философиялык, этикалык

орду, бул жерде аалам адамзаттын моралдык жана философиялык түшүнүктөрүн чагылдырган кеңдик катары каралат.

Моралдык жана философиялык образдык белгилер ааламды этика, философия, адилеттүүлүк жана хаос түшүнүктөрү менен байланыштырган. Бул образдар ааламды жакшы ниет жана адилеттүүлүк менен байланыштырып, ошондой эле аны философиялык ойлор аркылуу кабыл алууга мүмкүнчүлүк берет.

Мисалдар: «Космос – моралдык тандоонун кеңдиги» – ааламда этикалык чечимдер кабыл алынып жатканын сүрөттөгөн метафора. «Аалам жогорку адилеттүүлүк жана гармониянын мыйзамдары менен башкарылат» – адилеттүүлүк жана гармониянын ааламдын мыйзамдары катары көрүнгөн образ. «Адам – ааламдын ажырагыс бөлүгү» – жогорку философиялык жана этикалык түшүнүктү камтыйт.

6. Гармониялык образдуу белгилер:

- *Циклдык кубулуштар* – жашоо, туруктуулук жана өлүү сыяктуу процесстер.
- *Жылдыздык системалар жана орбиталар* – тартип, симметрия, кооздук, ааламдын ички гармониясы.

Бул белгилер ааламдын гармониясы, тартиби жана тең салмактуулугу жөнүндө түшүнүктү чагылдырат. Алар көбүнчө космосту – ааламды уюшкан система катары кабыл алууга байланыштуу болот. «Аалам музыкалык симфония сыяктуу» деген метафора, ааламдын түзүлүшүндөгү гармонияны баса көрсөтөт. Мисалдар: «Аалам - кемчиликсиз» – ааламдын идеалдуу гармониясын жана иштешин сүрөттөгөн метафора. «Аалам – бул гармония, анын ар бир бөлүгү өз ордунда турат» – ааламды тартиптүү жана гармониялуу бүтүндүк катары көрсөтүүчү салыштыруу.

7. Теологиялык (религиоздук) образдуу белгилер:

- *Ааламдын (космостун) пландуу жаратылышы* – Аалам Жогорку Күч (Кудай) тарабынан жаратылган деген түшүнүк.
- *Аалам (Космос)* – Кудайдын, периштелердин жашаган жери катары

сүрөттөлүп көрсөтүлүшү – асман катмарлары, кудайлар жана ыйык нерселер менен байланыштуу сүрөттөлүштөр. Мисалы: «Аалам - бул Кудайдын жаратылышы» деген метафора – бул дүйнө (аалам) жана анын бардык курамдары Кудайдын эрки менен жаратылган дегенди билдирет.

8.Метаморфоздук образдуу белгилер:

- *Ааламдын кеңейиши* – чексиз кеңейиш, токтобос өзгөрүүлөр.
- *Дүйнөнүн жаралышы* – трансформация процесси, жаңы бүтүндөрдүн жаралышы.

Бул белгилер ааламдын өзгөрүүчү жана трансформацияланган өзгөчөлүктөрүн, анын чексиз өзгөрүшүн жана эволюциясын чагылдырат. Мисалга алсак: «Аалам океан сыяктуу, анда убакыттардын дарыялары агат» деген салыштырмалуу метафора, ааламдын өзгөрүчүлүүлүгүн жана трансформациясын сүрөттөйт.

9. Ритмдүү образдуу белгилер:

- *Үзгүлтүксүз кыймыл* – космос жана анын элементтери дайыма кыймылда жана өзгөрүп турат (планеталардын айлануусу, жылдыздардын тикенек болушу).
- *Жашоо жана өлүү цикли* – туруктуу процесс, ошол эле учурда башталуу жана бүтүү.

Бул белгилер, ааламда болуп жаткан процесстердин кайталанмалуулугун, циклдүүлүгүн жана ритмикалуулугун көрсөтөт, мисалы, күн менен түндүн алмашуусу, планеталардын орбиталары. Мисалга алсак, ааламда бардык нерсени башталышы жана аякташы бар деген сөз бар, демек бул туруктуу ритм, бардык процесстер кайталана тургандыгын, б.а. ааламдагы процесстердин циклдуу экендигин көрсөтөт.

10. Логикалык жана рационалдык образдуу белгилер:

Логикалык жана рационалдык образдык белгилер ааламды логика, эсеп, тартип жана аналитикалык кабылдоо аркылуу түшүндүрүүгө жардам берет. Бул метафоралар ааламды алдын ала аныкталган мыйзамдарга ылайык иштеген система катары сүрөттөйт.

- *Космологиялык моделдер* – Ааламдын структурасын түшүндүргөн илимий

түшүнүктөр.

- *Математикалык теңдемелер* – космостук объекттердин жүрүшүн түшүндүргөн математикалык формулалар.

Мисалдар: «Аалам логика мыйзамдарына ылайык иштейт» – метафора, ааламды рационалдык жана логикалык көз караштан түшүндүрөт. «Космос – так структураланган система» – метафора, ааламды ачык уюштурулган жана структураланган система катары сүрөттөйт.

11.Астралдык образдуу белгилер:

- *Жылдыздар, планеталар, асман жылдыздары* – космос жана астрология байланышкан белгилер.

- *Астрология* – асман күчтөрү жана жашоодогу таасирлер, адамдардын жашоосун алдын ала божомолдоп билүү.

Бул образдуу белгилер «аалам» концептинин ар кандай аспектилерин жана символикаларын көрсөтүү үчүн колдонулушу мүмкүн. Бул аркылуу адамзаттын космоско болгон мамилесин, аны түшүнүү жана кабыл алуу жолдорун түшүнүп алса болот.

«Аалам» концептинин образдуу белгилери ааламдын көп кырдуу жаратылышын түшүнүүгө жардам берет. Ар бир образдуу белгилер ааламды адамдын дүйнөгө жана өзүнө болгон көз карашын аныктоо үчүн колдонулат. Визуалдык жана виталдык образдар ааламдын физикалык жана биологиялык аспектилерин көрсөтсө, эмоциялык жана философиялык белгилер анын руханий жана этикалык маанилерин чагылдырат.

Теологиялык, логикалык жана астралдык образдар болсо ааламды Жараткандын иши жана метафизикалык чындыктар менен байланыштырган түшүнүктөрдү берет. Мындай көп кырдуу образдар ааламдын маанисин терең жана кеңири түшүнүүгө шарт түзөт, ал адамдын жан дүйнөсүнө жана дүйнөнү кабыл алуу ыкмаларына таасир этет.

Таблица №3.2 «Аалам» концептинин образдуу белгилери

№	«Аалам» концептинин образдуу белгилери	Түшүндүрүлүшү	Мисалдар метафаралар
1	Визуалдык образдык белгилер	Визуалдык элементтер, ааламды көрүү аркылуу кабыл алууга жардам берет, абстракттуу жана түшүнүү кыйын болгон көрүнүштөрдү түшүнүүгө жардам берет.	«Космос — чексиз океан сыяктуу», «Жылдыздар — тумандуу кендиктеги өрт сыяктуу»
2	Виталдык (жашоолук) образдык белгилер	Ааламды тирүү организм катары көрсөтүүчү метафоралар, анын үзгүлтүксүз өзгөрүп, өнүгүп жаткандыгын билдирет.	«Аалам тирүү организм сыяктуу, ал өсүп, өзгөрүп турат», «Жылдыздар тирүү жандык сыяктуу туулат жана өлөт»
3	Эмоциялык образдуу белгилер	Ааламга болгон эмоциялык реакциялар, сыяктуу таң калуу, сырдуу нерселер жана коркуу.	«Аалам — таң калуунун булагы», «Аалам — коркуу жана керемет»
4	Механикалык/Техникалык образдуу белгилер	Ааламды механикалык же техникалык система катары сүрөттөөчү метафоралар, анда бардык объекттер жана көрүнүштөр өз ара байланышта жана мыйзамдарга ылайык иштейт.	«Аалам чоң машина сыяктуу»
5	Моралдык жана философиялык образдык белгилер	Ааламды этикалык жана философиялык аспектилер менен байланыштыруу, анын ичинде адилеттүүлүк жана гармония.	«Космос — моралдык тандоонун кендиги», «Аалам жогорку адилеттүүлүк жана гармониянын мыйзамдары менен башкарылат»
6	Гармониялык образдуу белгилер	Ааламдын гармониясы, тартиби жана симметриясы тууралуу түшүнүктү көрсөтүүчү метафоралар.	«Аалам — кемчиликсиз», «Аалам - бул гармония, анын ар бир бөлүгү өз ордунда турат»
7	Теологиялык (религиоздук) образдуу белгилер	Ааламды диний аспектилер менен байланыштырып, анын Кудай тарабынан жаратылгандыгын жана анын асмандагы ыйык күчтөр менен байланышкандыгын көрсөтөт.	«Аалам — бул Кудайдын жаратылышы»
8	Метаморфоздук образдуу белгилер	Ааламдын өзгөрүүлөрү, трансформациясы жана	«Аалам океан сыяктуу, анда

		эволюциясы тууралуу түшүнүктөрдү көрсөтүүчү метафоралар.	убакыттардын дарыялары агат»
9	Ритмдүү образдуу белгилер	Ааламдагы процесстердин циклдүүлүгүн жана ритмдүүлүгүн көрсөткөн метафоралар.	«Ааламдагы бардык нерсени башталышы жана аякташы бар»
10	Логикалык жана рационалдык образдуу белгилер	Ааламды логика, эсеп жана тартип аркылуу түшүндүрүүгө жардам берген метафоралар.	«Аалам логика мыйзамдарына ылайык иштейт», «Космос – так структураланган система»
11	Астралдык образдуу белгилер	Ааламды руханий жана астрологиялык күчтөр, метафизикалык түшүнүктөр менен байланыштырган метафоралар.	«Аалам – астралдык дүйнө», «Жылдыздар, планеталар, асман жылдыздары»

3.3.1. Кыргыз тилинин дүйнө сүрөтүндө жана Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концептинин образдуу белгилеринин репрезентацияланышы

В. А. Маслова жана М. В. Пименованың (2016) пикири боюнча, «метафора концептуалдык системанын пайдубалын түзөт, ал адамдын окуяларды, фактыларды, иш-аракеттердин ыкмаларын түшүнүү жолун аныктайт. Адам кыйналбай туруп эле, көбүнчө автоматтык түрдө бир кубулушту экинчисине проекциялоо мүмкүнчүлүгүнө ээ. Кадимки концептуалдык метафоралар системасы негизинен аң-сезимсиз, автоматтык түрдө жана эч аракетсиз эле колдонулат» [Маслова, Пименова, 2016:186].

Дүйнөнүн кыргыз тил сүрөтүндөгү «аалам» концептин түзүлүшүндөгү образдуу бөлүгү ааламдын ар кандай когнитивдик компоненттерин ишке ашырган метафора жана туруктуу салыштырма сөз айкаштары аркылуу берилет:

1. *Ай – аалам*
2. *Он сегиз мин аалам*
3. *Кудуреттүү Аалам*
4. *Аалам – туулган жер (Ч. Айтматов)*

5. Аалам – төгөрөктүн төрт бурчу

1) Биринчи метафора **ай-аалам** концептке предметтик мүнөздү **ай** (орус. *луна*, *англ. the moon*) деген салыштыруу аркылуу **аалам** бул планета (жер), көптөгөн планеталардан турган деген түшүнүктү билдирет. **Ай** бул өзүнчө планета, жерден алыс, асман мейкиндигинде жайгашкан, демек кыргыздардын түшүнүгүндө асманда көптөгөн жылдыздар жана башка планеталар бар, демек **ай-аалам** деген метафора **аалам** чексиз, адамдын колу жете албаган эбегейсиз чоң дегенди түшүндүрөт. Аалам концептинин **ай-аалам** метафоралык түрү кыргыз маданиятында Манас эпосунда да кездешет, маселен, Чыйырды байбиче көргөн түшүн баян этип: «Ажыдаар болуптур, Ачууланып оп тартса, **Ай-ааламды** соруптур» – дейт [Орозбаков, 1979 I:23].

Бул метафора эпосто көркөм апыртма каражаты, мифтик-поэтикалык элесте берилген [<http://students.com.kg/>].

2) Он сегиз мин аалам (*руск. 18000 Вселенной*, *англ. 18000 Universes*)

Дүйнөнүн ар кандай сүрөттөрүндөгү аалам термининин жогоруда айтылган түшүндүрмөлөрдүн негизинде **ааламдын** эбегейсиз чоң жана жашоого ылайыктуу жай экендигин көрөбүз. Ал көзгө көрүнгөн жана көрүнбөгөн нерселердин бардыгын камтыйт, ал түшүнүктүү да, ошол эле учурда адамдын акылы жеткиз түшүнүксүз да болот.

Кызыктуу нерсе, кыргыздарда аалам концепциясынын 18000 (кырг. *он сегиз миң аалам*, *орус. восемнадцать тысяч вселенных*, *англ. eighteen thousand Universes*) саны бар экендигинде. Бул термин көбүнчө оозеки чыгармаларда жана баарлашууда, айрыкча элдик фольклордо жана көркөм тексттерде туруктуу сөз айкашы катары колдонулуп келет.

«Аалам» концептин изилдеп жатып, кыргыз элинин дүйнө таануу тутумуна тан берип деги эле канча **аалам** бар, биз билген ааламдан да башка ааламдар барбы деген суроо туулат. Кыргыздарда кездешкен ааламдардын белгилүү 18000 саны илим үчүн чоң кызыгууну жаратат, ушундан улам бул нерсени астрологдор жана тарыхый - хронологдор кылдаттык менен изилдеп чыгуусу зарыл.

Педагогика илимдеринин доктору Е. Левитандын айтымында, ааламдын өзүндө сан жетпеген көптөгөн ааламдар бар: *«демек, биз жашап жаткан дүйнө буга чейин болжолдонгондон кыйла татаал болушу мүмкүн. Ал Ааламдагы сансыз ааламдан турат окшойт. Бул татаал, таң калыштуу чоң Аалам жөнүндө биз азырынча эч нерсе билбейбиз. Бирок бир нерсени билишибиз керек. Башка кичине **ааламдар** бизден канчалык алыс болсо дагы, алардын ар бири чындыгында бар ааламдар. Алар ойдон чыгарылган жок жана бул ааламдар азыркы илимден алыс адамдар мода кылып айтып жатышкан «параллелдик» дүйнө эмес»* [Левитан, 1999].

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө кайрылсак, кыргыздардын туруктуу сөз айкашы **он сегиз миң аалам** чынында эле оозеки жана жазма адабиятта калыптанып калган, ошондой эле азыркыга чейин кадимки турмушта да колдонулат. К. К. Юдахиндин кыргыз-орус сөздүгүнө кайрадан кайрылабыз, анда «аалам» деген ар бир сөз **он сегиз миң аалам** деген туруктуу туюнтма аркылуу берилет: **он сегиз миң аалам** фольк. вселенная (18000 вселенных) (земля со всем населяющим её.); **он сегиз миң аалам – көк өгүздүн жонунда** стих. вселенная (18000 вселенных) (держится) на хребте сивого быка (по старому народному представлению); **он сегиз миң ааламды камырдай тепсеп баскандай** фольк. (у богатыря такой вид) будто всю вселенную (18000 Вселенных) может месить, как тесто; [4, ошол жерде].

2015-жылы чыккан кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүндө **он сегиз миң аалам** төмөнкүчө түшүндүрүлөт: «Бардык жандуу, жансыздар орун алган, биз билген жана билбеген аалам, анын бөлүктөрү, бүткүл жер жүзү» [Юдахин 2019:15].

Аалам кыргыздар үчүн чексиз, кол жеткис дүйнө жана ошол эле учурда адам өзү үчүн жараткан ар бир адамдын жан дүйнөсү катары көрсөтүлүп жатканы талашсыз.

Эмесе «Манас» эпосунан үзүндү алып көрөлү: Баатыр Манас Бээжинге карай Чоң казатка аттанып, урушта өзүнүн кырк чоросунан айрылганда өксөп ыйлап турган жеринен үзүндү алсак:

Он сегиз мин ааламды,

Сындап турган кезимде.

Калдайган шаардын баарысын

Камап турган кезимде

Мында өлбөй не болдум

Eighteen thousand universes

When I criticized with might and main

All the great cities in the world

When I held them in my fist

Why didn't I die then? (котормо биздики)

[Каралаев, 1986: 224].

Жогорку эпостон алынган мисалдарга кайрылсак Айкөл Манас ааламдын чексиз зор экенин баса белгилеп, убагында дүйнө жүзүн багынтып колго алып турганын баса белгилейт. Ошону менен эле бирге **аалам** (дүйнө) адамга баш ийбес экенин да айгиленеп көрсөтөт. Ал каалап келген максатына жетпей жан бирге жолдоштору баатырлардан ажырап калат. Бул деген **Ааламдын** аны Жаратуучунун өзүнүн мыйзамы бар экенин, ага баш ийбей коюуга мүмкүн эмес экендигин да айгинелейт. Ошону менен эле бирге бул мисалда Манас баатырдын ички дүйнөсү, өзүнүн **ааламы** да көрсөтүлүп өтөт, ал жакындарын жоготуп алганда ал үчүн бүткүл **аалам** урап түшкөндөй, жалпы жашоо бүткөндөй кабыл алып кейийт.

Кыргыз маданиятында ааламдын саны **он сегиз миң** (18000) деп берилиши биздин оюбузча 2 нерсеге негизделет:

1) диний аалымдардын айтуусу боюнча жалпы дүйнө жүзүндө он сегиз миң аалам бар: анын он миңи (10000) суу алдындагы дүйнө, сегиз (8000) мини жер үстүндөгү дүйнө.

2) айтылып жүргөн элдик уламыштарга карата **он сегиз миң аалам** деп айтылат, кээде андан да көп, мисалы алтымыш миң аалам (60000) деп да айтылган учурлар кездешет. Мисалга алсак: «Манас» эпосунда адам баласы көрүп-билген дүйнөнүн көп түрдүүлүгү, ар кылдыгы айтылат («*Алтымыш миң ааламдан*», «*Жети кабат кара жер*»). Ааламды түзүп турган кубулуш-көрүнүштөр (Күн, Ай, Жылдыз, Көк, Жер, табияттын башка кубулуштары) өз ара байланышта туруп, белгилүү тартипте жайгашканы туюнтулат. Ар кандай космологияда дүйнөнүн төрт тарабы ажыратылат.

Бул мисалдар «аалам» концептинин чечмелөө талаасы (акыл-эс жана баалоо стереотиптеринин жыйындысы, концептин элдин аң-сезими менен чечмелөөдөн келип чыккан ырастоолор) түздөн-түз байкоодон жашырылган жана ассоциативдик, чындыгында, маданий контекст менен алдын-ала аныкталышы мүмкүн болгон байкалбаган байланыштардын негизинде түзүлгөн ар кандай маанилик жана образдык белгилерди камтыйт.

3) Кудуреттүү Аалам

Аалам акылдуу жана бир тартипке келтирилген – аалам бардык нерсени башкарып турат, ал бүткүл ааламды кыймылдатып белгилүү бир тартипте кармайт. Мисалга алсак планеталар, алардын орбитанын огунда бир калыпта айланып турушу, күн менен түндүн алмашып турушу, сезондордун өз убактысы менен алмашып турушу, бардык жер сууда жашаган – адам баш болуп, тирүү жана тирүү эмес жандыктардын бири бирине керек болуп, гормонияда жашап келиши, ааламда баланстын сакталып турушу ж.б.у.с көрүнүштөр. Ааламдын акылдуулун алигиче эч ким түшүндүрүп бере албайт, илимпоздор да ар түрдүү версияларды далилдешип, бирок ал ачылыштар бири экинчисин кайрадан жокко чыгарып келе жатат. Бул эмнени билдирет? Бул, албетте, Ааламдын ээси, адамдын акылы жетпеген анын жаратуучусу бар экенинен кабар берет.

Ыйык Куранда **аалам** (космос) жөнүндө мындай деп айтылат: *«Ал түгүл, Биз аларга (Аллахтын өкүмдарлыгынын улуулугун көрүшү үчүн) асман эшигин ачып койсок, алар ошолор аркылуу көтөрүлүшсө да, албетте (ишенишпей): «Биздин көзүбүз тосулуп, тумандап калды, биз сыйкырланган эл болдук»* дешээр эле [Ыйык Куран, 2009: 262].

Космоско учкан эң биринчи адам, советтик космонавт Юрий Гагарин жерди космостон көрүп, таң калып төмөнкү сөздөрдү айткан: «Мен эмнени көрүп жатам? Мен уктап жатамбы же менин көздөрүм сыйкырланып калдыбы?» Бул тууралуу Араб Эмиратында жашаган белгилүү араб окумуштуусу, профессор Аднан Шариф адамзат тарыхындагы биринчи космонавт жөнүндө жазган макаласында билдирген.

Биздин оюбузча, бүт **ааламды** (космосту) кудуреттүү **Жаратуучу** – **Кудай** жараткан, албетте, муну адамзат түшүндүрүп чечмелөөнү издейт, бирок адамзат үчүн чындыкка жетүү азырынча мүмкүн эмес.

«Адамдар космосту изилдөөгө аракет кылышат, бирок анын түзүлүшү жөнүндө толук түшүнүк алуудан мурун өтө чоң жумуштарды аткарышы керек. Күн сайын ар кайсы өлкөлөрдүн астрономдору жаңы аймактарды изилдеп жатышат, бирок дүйнөнүн чектерине жете алышпайт. Андан тышкары, күн системасын, коңшу галактикаларды изилдөө, ааламдын жалпы көлөмүн табууга аракет кылуу, космостук объектилерди эсептөө ж.б. иштер. Бирок ондогон жылдар бою талыкпай эмгектенген күндө дагы, 100% жер үстүндөгү мейкиндикти изилдөө мүмкүн эместей сезилет» [<https://clck.ru/atw8S>].

Профессор Аднан Шариф озунун «**Куран космостун сырын ачты**» деген макаласында мындай дейт: «Эгерде космоско, жылдыздарга, жылдыздуу асманга байланыштуу аяттарды окуп, ой-толгоп талдап көрсөк, кайра-кайра таң калбай кое албайсын. Ушул укмуштай жаралган дүйнөнү, өзүнүн эң жогорку деңгээлде жараткан нерсеси адам баласы үчүн жараткан кудуреттүү Жаратуучунун акылмандыгына суктанасыз... бүт дүйнө биз үчүн жаратылган... [<https://clck.ru/atw8E>].

Албетте ааламдын жаралышы өзгөчө табышмактуу нерсе. Илимий чөйрөдө, окмуштулар арасында ал жөнүндө талаш тартыштар бүгүнкү күнгө чейин уланып келет жана дагы улана бермекчи. Себеби аалам бул ченеп өлчөгө болбогон, изилдеп аныктоого болбогон табышмактуу сырдуу дүйнө. Ошол ааламдын эн негизин түзүп турган бөлүк бул адамзат. Адамзат гана ааламды акыл туюму менен сезип биле алат.

Төмөнкү сөздөргө көңүл бурсак: *Взгляните на небосвод... Знаки Зодиака и др., т. е. определённое расположение (расстановка) Звёзд, какими были при Гермесе, Моисее, Пифагоре, в таких же позах и соотношениях находятся и в настоящее время. Пройдут тысячелетия – и всё останется также. О чём это говорит? А о том, что этот стационарный порядок возник не сам собой, а является результатом формулы жизни, тщательно разработанных код-*

программ построения живых форм и их эволюционного развития [Влади Мир'он, 2015:319].

Чындыгында бул ааламдын жашоо формуласы биз акыл эсибиз жетпеген программа менен даярдалган экенинде талаш жок. Бирок ошол азыркы тил менен айтканда **аалам** жашоо формуласын түзгөн «**программист**» ким же эмне деген суроо жаралат. Бул соболго биз курандан алынган аятка таянып жооп беребиз.

Ыйык Курандын «Мүлк» сүрөөсүндө мындай деп жазылат: *«Ал жети кабат асманды кат-кат кылып жараткан. Мээримдүүнүн жаратуусунда эч бир иретсиздикти көрө албайсың! Кайра- кайра көз чаптырсаң да кынтык таба албайсын! Дагы да эки мертебе көз салчы: көз карашың чарчап, кор болгон абалда кайра өзүңө кайтат»* [Ыйык Куран, 2009: 562].

Кийинки Фуркан сүрөөсүндө ааламдагы бардык нерселер Ага гана таандык экенин жана алардын идеалдуу тартипке ылайык болгон мыйзамдарга ылайык так өлчөп, ченеп койгондугу айтылган. «Ал бардык нерселерди жараткан жана жана белгилеп өлчөп койгон» [Ыйык Куран, 2009: 359].

Илим жаатында да, физиктер, астрономдор жана дагы көптөгөн илимий жааматтар да **аалам** бул адамзат башкара албаган Жогорку Куч – Кудай (*орус. Бог, англ. the God*) деп тастыктап келишет. Буга дагы бир мисал, жер планетасындагы эң акылдуу адам Крис Ланганучи (IQ 200+) Ааламдын моделинин когнитивдик теориясын жараткан, анда Кудай, жан, рух деген эмне экенин түшүндүрүп өткөн [<https://www.youtube.com/IQ>].

Албетте түрдүү тыянактар чыга бермекчи, бирок чыныгы **аалам** менен болгон келишим эч кимге эч качан берилген эмес. Биз өзүбүздүн тыянактарда ааламды жаратуучу Кудай деп, куран китептеринде берилген аяттарга таянып, илимий ачылыштардын негизинде **Ааламдын** негизги образдык белгиси Кудай, Жогорку күч деп белгилейбиз, бул ааламдын кудуреттүү экендигинин далили болот.

Ч. Айтматовдун «Бетме-бет» повестинде Сейде асманга карап жалынып «*касиетиңен айланайын Көкө Теңир*» деп кайрылат демек, бул аркылуу жазуучу

ааламдын бир формасы болгон Көкө-Тенирдин (Кудайдын) образы аркылуу касиеттүү, кудуреттүү, күчтүү, эч кимдин алы жетпеген Ааламдын образын репрезентациялаган.

4) *Аалам бул туулган жер (Ааламга жол айылдан башталат Ч.*

Айтматов)

Биз изилдеп жаткан «**аалам**» концептинин дагы бир образдык белгиси белгилүү улуу жазуучу Ч. Айтматовдун эн далилдүү афоризми ***Ааламга жол айылдан башталат***, б.а аалам – бул туулган жер, адамдын кичи мекени, анын үйү дегенди билдирет. Ушул жерден окумуштуу М. В. Пименованын «*вселенная*» (аалам) макроконцептине берген аныктамасындагы ааламды сыпаттоочу белгилердин бири бул – «дом» (үй) деген аныктамасына да толук дал келет.

Белгилүү жазуучу Чыңгыз Айтматов ааламга, айрыкча адамдын ички дүйнөсүнө өзгөчө көңүл бөлүп, аны аалам менен салыштырып, бүт адамзатты гуманизмге чакырган. Эмне үчүн «***Ааламга жол айылдан башталат***»? Бул сөзүн улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов түздөн-түз далилдеди, себеби Таластын кичинекей бир Шекер аттуу айылынан чыккан бала Чыңгыз өзүнүн жазуучулук таланты менен бүткүл дүйнөнү багындырып атагы алыска кетти. Ал өзүнүн **ааламын** жаратты, ал улуу ***Ааламдын*** ажырагыс бөлүгү болуп калды. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын окуган миллиондогон адамдар боорукерлик касиетти үйрөнүп, дили менен тили тазаланып, айлана-чөйрөгө, жаратылышка, биздин жалпы ааламга аяр, сүйүү менен мамиле кылганды үйрөнүштү. Жазуучунун негизги идеясы **ааламды** адамзат башкара албайт, бирок адамзат ***ааламды*** сүйүп барктоо аркылуу гана сактап, аны жакшыртса болот экендигин түшүнүү зарыл.

Адамзаттын ааламдагы өзгөчө ролу ар дайым негизги жана чечүүчү маселе боюнча кала берет, бирок адамзат ааламдын же биз жашап жаткан дүйнөнүн бардык талаптарына баш ийиши керек. Адамзаттын **ааламды** башкара албай тургандыгын глобалдык пандемия оорусу тастыктады. «*Биз адамзат Ааламдын*

эч бөлүнгүс бөлүгү экенибизди жана адамзат ааламдын мыйзамдарына баш ийиши керектигин толук түшүндүк» [Тургунова, 2022: 316].

Аалам бул туулуп өскөн жер, адамдын мекени, жада калса анын өзүнүн кичинекей үйү экени чындыгында талашсыз. Адам **ааламды** ошол өзүн курчап турган дүйнө аркылуу тааныйт, ошол аркылуу ааламга, дүйнөгө чыга алат. Ал жер адамдын космоганемиясы, адамдын чыныгы ааламга (жашоого, дүйнөгө) карата багытталган төтөн жолу. Бул жөнүндө Ч. Айтматов өзүнүн бир макаласында мындай дейт: «Эгер мен аалам койнун аралаган космикалык саякатта жүрүп, жер жөнүндө ойлончу болсом, сөзсүз аны өз айлым Шекердин образы аркылуу элестетээрим бышык. Анткени менин башатым – ушул Шекер. Ушул жерде аталарым жана бабаларым жашаган. Ушул жерде мен жарык дүйнөгө келип, туулуп-өскөн жердин тирлик тартиби, салт-санаасы, ыр, жомогу, жаратылышы, абасы – бүткүл турпаты адамдын адам катары калыптанышында жана өз тагдырына ээ болуусунда зор таасири бар экендигине бекем ишенемин», – деп белгилеген.

[<https://sputnik.kg/20181201/chyngyz-aytmатов-sheker-avyly-faktylar-1042242121.html>]

Дагы бир мисал катары, орус элинин космос мейкиндигин багынтып, ааламга жол салып турган мезгилде чыккан «*Земля в иллюминаторе*» деген ырында **аалам** (космос мейкиндиги) канчалык чексиз болсо да, ал адамдын жүрөгүндө аалам өзүнүн туулган жериндеги кичинекей **үйү** экенин даназалап ырдаган:

И снится нам не рокот космодрома

Ни эта ледяная синева

А снится нам трава, трава у дома

Зеленая, зеленая трава (автор стихи Анатолий Поперечный)

Албетте аалам чексиз, ааламдын кыйырына көз да, ой да жетпейт, бирок ааламдын башталган чекити (*отправная точка, starting point*) жана бүткөн да чекити (*точка завершения, endpoint*) болуп, ар бир адам (адамзат) үчүн анын өзүнүн туулуп өскөн жери болот. Буга эн сонун далил кыргыз элинин атам замандан бери келе жаткан каада-салты, адам бул дүйнө менен кош айтышканда

анын сөөгүн өз туулган жерине коюу салты эсептелинет. Чындыгында бул салт байыртадан бери жашап келет, кыргыз эли колунун келишинче аны сактоого аракет кылышат, бирок ааламдашуунун таасири менен бүгүнкү күндө бул каада салт өзүнүн күчүн жоготуп бара жатат.

Эмнеликтен деген суроого биздин жооп төмөнкүдөй: *биринчиден*, азыркы мезгилде ички жана тышкы миграция өтө күчөгөн мезгил, адамдар жашоо шартын жакшыртуу учун өз туулган жерин таштап, борбор шаарга же башка өлкөлөргө чыгып кетип жатышат. Мурункудай өз туулган жерин сүйүү, барктоо, ата бабаларынын каада салтын сактоо, алардын баскан, жашаган жерлерин кадырлоо, аларды жакшылап сактап кийинки урпактарга өткөрүп берүү деген баалуулуктар жокко эсе. *Экинчиден*, азыркы заманга ылайык, адамдар руханий байлыкка караганда, материалдык байлыкка көп көңүл бурушуп, ар бир нерсени экономикалык пайдалуулук менен өлчөп калышкан, ошондуктан маркумдун сөөгүн өз туулган жерине алып баруу, аны кадырлап ошол жакта көмүү, ал жердин каада салтын жасоо бир топ машакатты, чыгымдарды талап кылат. Ушул себептен, адам кайсы жерде каза болсо, ошол жерге сөөгүн коюу салты азыр үстөмдүк кылат.

Бул да болсо ааламдашуунун бизге түздөн түз тийгизген таасири, албетте бул нерсенин пайдалуу да, балким пайдасыз да жагы болушу мүмкүн, бирок биз муну толук билбейбиз. Кылымдарды карыткан кыргыз эли бекеринен өз туулган жерин акыркы чекит кылып калтырбаса керек деген ойдобуз, себеби даанышман кыргыз элинин ар бир каада салты турмуштук тажрыйбага сугарылып, бийик руханий байлыкта түптөлүп, таразаланып анан колдонулуп келе жатканы эч кимге талашсыз далил болот.

5) Аалам – төгөрөктүн төрт бурчу

Кыргыз тилинин фразологиялык сөздүгүндө мындай деп берилет: *«Туш тараптын бардыгы, бүт дүнүйө жүзү, аалам. Мына биз төгөрөктүн төрт бурчунда эмнелер болун жатканын үйүбүздө отуруп гана уга беребиз»* (Убукеев). *Төгөрөктүн төрт бурчун төрт айлана кыдыруу* («Эр Төштүк»).

Төгөрөктүн төрт бурчунан эл жыйнап, аш берүүгө камынат («Манас»).»
[Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү 2015]

Таблица № 3.3 Кыргыз тилинин дүйнө сүрөтүндө жана Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концептинин образдуу белгилери

Образдуу белгилер	Сүрөттөөнүн жана когнитивдик компоненттердин түшүндүрмөсү	Тилдик интерпретациясы
Ай – аалам	Ай аалам менен байланышкан метафора, бул концептин чексиздигин жана кеңдигин билдирет. Ай ааламдын бир бөлүгү катары түшүндүрүлөт.	«Ай – аалам» метафорасы аркылуу Айдын ааламдагы орду жана анын чексиздик менен байланышкандыгы көрсөтүлөт.
Он сегиз миң аалам	Мындай сандагы ааламдардын колдонулушу ааламдын чексиздигин жана анын көптүгүн билдирүү үчүн гипербола катары колдонулат.	«Он сегиз миң аалам» фразасы ааламдын сансыздыгын жана бардык дүйнөлөрдүн өз ара байланышта экенин көрсөтөт.
Кудурети күчтүү аалам	Ааламдын кудуреттүү жана күчтүү болуусун билдирет, ал божомолдор жана философиялык көз караштар аркылуу ааламдын бийиктигин жана күчүн баса белгилейт.	«Кудурети күчтүү Аалам» метафорасы ааламды күчтүү, башкаруучу жана жаратылыштын бардык көрүнүштөрүн уюштурган күч катары көрсөтөт.
Ааламга жол айылдан башталат Ч. Айтматов	Ааламды туулган жер сыяктуу бейпил жана туруктуу, адамдын жер бетиндеги жашоосу менен байланыштырат. Аалам туулган жерге болгон байланышты чагылдырган метафора катары колдонулат.	«Ааламга жол айылдан башталат» аттуу Ч. Айтматовдун афоризми туруктуу идеяга айланып өз актуалдуулугун күндөн күнгө күчөтүп келе жатат.

3.4. «Аалам» концептинин баалуулук белгилери

Концепт «аалам» адамзаттын маданиятында, диний жана философиялык окууларда өзүнүн маанилүү жана баалуу ролун ойнойт. Ааламдын кыймылдатуучу, түпкү маанилери жана анын баалуулугун түшүнүү дүйнөнүн

бардык эле өнүгүп келе жаткан коомунда аныктап, аны өзгөчөлөнтүп турат. Ааламдын **баалуулук** белгилери адамзаттын дүйнөгө болгон көз карашын, социалдык жана моралдык нормаларын чагылдырууга жардам берет. Бул белгилер концепттин коомдук жана жеке маанисин аныктоодо жардам берет.

1. Улуулук жана кенендик

Аалам – кенендиги, чексиздиги, жана бардык нерсенин бирдиктеги масштабын көрсөткөн концепт. Ал адамдардын түшүнүгүнө жана кабылдоосуна ылайык өлчөнгүс, жаралышы чексиз болгон нерсе катары кабыл алынат. Мисалы: Бүткүл дүйнө жана анын түзүлүшү, түмөндөгү жашоону камтып алган бир бүтүндүктүн көрүүсү, бүткүл жаратуулардын бири-бирине байланышкандыгы кеңири философиялык жана диний окутуулардын бир бөлүгү.

2. Тиричиликтин жана жашоонун булагы

Аалам жашоонун башталышы жана бардык тирүү нерселердин жаралыш орду катары кабыл алынат. Аалам бул тиричилик үчүн бардык шарттарды түзүп берген баштапкы негиз болуп саналат. Мисалга алсак, Индия философиясында жана башка көптөгөн диний ишенимдерде Аалам жаратылыштын жана бүткүл тиричиликтин булагы катары көрсөтүлөт. Анын ар бир аспекти жашоонун жана өнүгүүнүн тегиз башталышы катары кабыл алынат.

3. Космостук тартиптин, божомолдун символу

Аалам тартип жана бүтүндүк идеясы менен байланышкан концепт катары кабыл алынат. Бардык элементтер, жаратылыштын жана ааламдын түзүлүшүнүн өз ара байланышы да ушул тартипке баш ийет. Ал бүтүндүк жана гармониянын символу катары да бааланат. Мисалы: Платондун философиясында жана башка философиялык көз караштарда Аалам гармониялуу жана бүткүл чындыктын бүтүндүгүн сактаган космостук тартиптин мисалы катары каралат.

4. Жашыруундук жана сыйкырдуулук

Аалам көп учурда сырдуу жана адамдардын акылынан тышкары болгон сырдуу, сыйкырдуу нерсе катары сүрөттөлөт. Бул аспект Ааламды сакралдык, жашыруун жана терең философиялык ойлор менен байланыштырууга

мүмкүндүк берет. Мисалы: Буддизм жана ислам сыяктуу диний түшүнүктөрдө Аалам адамдар үчүн жеткиликсиз жана терең билимдерди камтыган жашыруун көз караш катары кабыл алынат.

5. Коопсуздук жана коргоо

Аалам ошондой эле бүтүндүк, гармония жана жаратылыштын мыйзамдары аркылуу дүйнөдө коопсуздук жана коргоону камсыз кылган концепт катары кабыл алынат. Бул космостук мыйзамдардын жана бүткүл жаратылыштын бүтүн экосистемасынын бөлүгү катары көрүндү берет. Мисалы: Христиан жана ислам дининде Аалам – бул адамдардын жашоосун коргоо жана алардын тартиптүүлүгүн камсыз кылуу үчүн жогорку күч тарабынан башкарылган бүтүн көрүнүш катары сүрөттөлөт. Мына ушундай ойлорду чагылдырып турган аяттардын бири – Аль-Бакара сүрөөсү: *«Чын эле, асмандар менен жердин жаратуулары, түндүн жана күндүн алмашуусу, адамдарга пайда алып келген деңизде сүзгөн кемелер, жамгырдын түшүп, өлгөн жерди тирилтүүсү, жер бетинде тараган жаныбарлар, шамалдардын жана булуттардын алмашуусу - булар адамдар үчүн ой жүгүртүп, түшүнүүчү адамдар үчүн аяттар»*. [Ыйык Куран: 164].

Бирок ааламдашуу мезгилинде ааламда болуп жаткан терс көрүнүштөр, адамдар тарабынан жасалып жаткан жаман иштер, келечекке, жалпы эле ааламга терс таасир берери жөнүндө улуу жазуучу Ч. Айтматов да өз чыгармаларында дайыма айтып келет. «Кассандра тамгасы» аттуу чыгармасында Адам Ааламды жакшыртууга милдетүү экендигин баса белгилейт. Эмбриондор үчүн бул **аалам**, бул адамзат жашаган коом коркунучтуу болуп калгандыгы үчүн алар бул жашоого чыккылары келбей жаткандыгын жазган. Мындан жазуучу эмнени айткысы келген? Бул аркылуу Айтматов дүйнөлүк катастрофа жакындап калганын көрсөтөтүп, адамзатты **ааламды** коргоого анын коопсуздугун сактоого түздөн-түз чакырат.

5. Чексиздик жана түбөлүктүүлүк

Ааламдын чексиздиги жана түбөлүктүүлүгү анын баалуулугун жана анын

дүйнөдөгү ордун бекемдеп турат. Бул түшүнүк адамзаттын түшүнүгүнө жана дүйнөнүн чексиздигин сезүүгө байланыштуу болот.

Мисалы: Кыргыз маданиятында «чексиздик» жана «түбөлүктүүлүк» түшүнүктөрү көптөгөн маанилүү символдорго жана философиялык идеаларга кирет. Бул түшүнүктөр кыргыз элинин дүйнөгө жана табиятка болгон мамилесинен көрүнүп турат. Алар көбүнчө уламыштарда, фольклордо жана ыкмалык философияда чагылдырылган.

Бир мисал, кыргыздын атактуу «Манас» эпосундагы символика. Манас эпосунда ааламдын чексиздиги жана түбөлүктүүлүгү көптөгөн учурларда чагылдырылат. Мындан тышкары, кыргыздардын салттуу дүйнө көз карашында, ар бир нерсе өзүнүн жаратылышында чексиз жана түбөлүктүү деп эсептелет. Мисалы, тоолор, дарыялар жана асман – булар чексиз жана түбөлүктүү объект катары каралат, анткени алар адам үчүн чоң жана түгөнгүз нерселер болот.

Ошондой эле, кыргыздардын дагы бир маанилүү символдорунун бири болуп «тоо» эсептелет. Тоо дайыма бийик, көөнөрбөс, байыркы жана түбөлүктүү деп саналат. Ал чексиздик жана түбөлүктүүлүк түшүнүктөрүн камсыздайт, ошол эле учурда адамдын руханий дүйнөсүнүн бийиктигин жана анын тарыхы менен байланышын белгилейт.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында тоо өзгөчө түшүнүк, ал кеңири концептуалдык мааниге ээ. Жазуучунун «Тоолор кулаганда» романы өтө бийик философиялык маани манызды камтыйт, б.а кыргыз маданиятында дүйнөнүн чексиздигин жана түбөлүктүүлүгүн сезүү аркылуу адамдын өз ордун, анын түбөлүктүү баалуулуктарын түшүнүүгө жардам берет.

7. Ыйыктык жана Кудайдын жаратуусу

Аалам көптөгөн диний ишенимдерде ыйык жаратуу катары кабыл алынат, аны жогорку күчтөр же жараткан инсан ойлогон. Бул баалуулук Ааламды священный жана руханий жактан маңыздуу деп кабыл алууга себеп болот. Мисалы: Христиандык, исламдык жана башка монотеисттик диндерде Аалам – бул Жараткан тараптан түзүлгөн ыйык объект, дүйнөнүн жана тиричиликтин түпкү башталышы катары эсептелет.

8. Акыл жана билим

Аалам, адамзат үчүн билим жана акыл-ойдун жакындашкан булагы катары кабыл алынат. Концепт «аалам» адамзаттын дүйнөнү түшүнүү жолунда терең ойлорго, билимге жана акылга жетүүчү борбор катары каралат.

Мисалы: Ааламды окуп үйрөнүү, аны түшүнүү жана терең акыл менен кабыл алуу – бул көбүнчө илимде жана философияда колдонулат. Ааламда чыныгы билимдер бар деп ишенишет, алар дүйнөнүн жана адамдын иш-аракетинин негиздерин түшүндүрөт.

Ааламдын баалуулук белгилери анын улуулугун, тиричиликтин булагын, тартип жана гармонияны, сырдуулук жана жашыруундуулукту, коопсуздукту, түбөлүктүүлүктү жана ыйыктыгын камтыйт. Ааламдын бул аспектиери аны диний, философиялык жана социалдык баалуулуктарга ылайык таануу жана баалоо үчүн керек. Аалам – бул адамзаттын дүйнөгө болгон көз карашын жана анын маңызын терең түшүнүүгө жардам берген концепт.

Таблица № 3.4 «Аалам» концептинин баалуулук белгилери

№	Баалуулук белгилери	Сыпаттама	Тексттен мисалдар
1	Улуулук жана кенендик	Аалам — бардык нерсенин чексиздиги, кенендиги жана масштабын билдирген концепт.	Бүткүл дүйнө жана анын түзүлүшү, түмөндөгү жашоону камтып алган бир бүтүндүктүн көрүүсү (философиялык жана диний окутуулардын негизинде).
2	Тиричиликтин жана жашоонун булагы	Аалам — жашоонун башталышы жана бардык тирүү нерселердин жаралыш орду катары кабыл алынат.	Индия философиясында жана башка көптөгөн диний ишенимдерде Аалам жаратылыштын жана бүткүл тиричиликтин булагы катары көрсөтүлөт.
3	Космостук тартиптин, божомолдун символу	Аалам — тартип жана бүтүндүк идеясын билдирген концепт. Бардык элементтердин өз ара байланышы тартипке баш ийет.	Платондун философиясында жана башка философиялык көз караштарда Аалам гармониялуу жана бүткүл чындыктын бүтүндүгүн сактаган космостук тартиптин мисалы катары каралат.
4	Жашыруун жана сыйкырдуулук	Аалам — адамдардын акылынан тышкары,	Буддизм жана ислам сыяктуу диний түшүнүктөрдө Аалам

		сырдуу жана сыйкырдуу нерсе катары сүрөттөлөт.	адамдар үчүн жеткиликсиз жана терең билимдерди камтыган жашыруун көз караш катары кабыл алынат.
5	Коопсуздук жана коргоо	Аалам — бүтүндүк, гармония жана жаратылыштын мыйзамдары аркылуу дүйнөдө коопсуздук жана коргоону камсыз кылган концепт.	Христиан жана ислам дининде Аалам – бул адамдардын жашоосун коргоо жана алардын тартиптүүлүгүн камсыз кылуу үчүн жогорку күч тарабынан башкарылган бүтүн көрүнүш катары сүрөттөлөт.
6	Чексиздик жана түбөлүктүүлүк	Ааламдын чексиздиги жана түбөлүктүүлүгү анын баалуулугун бекемдеп, дүйнөдөгү ордун көрсөтөт.	Кыргыз маданиятында «чексиздик» жана «түбөлүктүүлүк» түшүнүктөрү көптөгөн маанилүү символдорго жана философиялык идеаларга кирет, мисалы, «Манас» эпосунда чексиздик жана түбөлүктүүлүк чагылдырылат.
7	Ыйыктык жана Кудайдын жаратуусу	Аалам — жогорку күчтөр же жараткан инсан тарабынан жаралган ыйык объект, дүйнөнүн түпкү башталышы.	Христиандык, исламдык жана башка монотеисттик диндерде Аалам - бул Жараткан тараптан түзүлгөн ыйык объект, дүйнөнүн жана тиричиликтин түпкү башталышы катары көрүндү.
8	Акыл жана билим	Аалам — билим жана акыл-ойдун булагы, адамзаттын дүйнөнү түшүнүү жолундагы борбору.	Ааламды окуп үйрөнүү, аны түшүнүү жана терең акыл менен кабыл алуу — бул көбүнчө илимде жана философияда түшүндүрүлгөн, ал дүйнөнүн жана адамдын иш-аракетинин негиздерин түшүндүрөт.

3.5. «Аалам» концептинин баалоочу белгилери

Баалоочу белгилер ~ жалпы, так ушул элге мүнөздүү, багытталган баалоочу мамилелерди орнотууга мүмкүндүк берген белгилер б.а. талданган дүйнөнүн фрагменти.

1. Чексиздик (Бескрайность, Endlessness)

«Аалам» концептинин баалоочу белгилерини бири болуп анын чексиздиги эсептелет. Энциклопедияда аалам төмөнкүчө түшүндүрүлүп берилет: убакыт

жана мейкиндик боюнча чексиз жана заттын өнүгүү процессинде кабыл алган формалары боюнча чексиз ар түрдүү болгон бардык материалдык дүйнө. Астрономия изилдеген аалам бул илимдин жетишкен өнүгүү деңгээлине дал келген астрономиялык каражаттар менен изилдөө үчүн жеткиликтүү болгон материалдык дүйнөнүн бөлүгү (кээде ааламдын бул бөлүгү Метагалактика деп аталат).

2. Чондук (Величина, Magnitude)

Кийинки баалоочу белгиге ааламдын чондугу жана анын масштабдары кирет, албетте аалам эбегейсиз чоң, аны өлчөп ченөө мүмкүн эмес. Ааламдын эбегейсиз чондугу - бул адамдын орду жана иш-аракеттеринин чектелгендигин сезүүнү пайда кылган мотивациялык белги катары кабыл алынат. Айтматовдун көпчүлүк чыгармаларында ааламдын чексиздигин жана адамдын ааладагы орду сүрөттөлөт. Мисалга алсак, «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт» аңгемесинде деңизге чыккан 4 адамдын окуясы, адамдардын аалам алдында алсыз, кичинекей экенин даана көрсөткөн.

3. Иреттүүлүк (Упорядоченность, Orderliness)

Ааламдын иреттүү болушу да анын баалоочу белгисине кирет. Бул түшүнүк ааламдагы бардык элементтердин өз ара байланышын жана гармониясын билдирет. Тартип жана иреттүү болушу, ааламдын ар кандай бөлүктөрүнүн бири-бири менен иреттүүлүктө жана гармонияда, бири-бирин толуктап тургандыгын түшүндүрөт. Айтматовдун чыгармаларында ааламдын бүтүндүгү, анын иреттүүлүгү жана бул бүтүн системанын тартипте болушу тууралуу терең ой жүгүртүүлөр бар. Мисалы, «Бетме бет» повестинде Сейде асманды карап мындай дейт: «Сен укпасаң мени ким угат. *Айын ордунда, жылдызың ордунда, баары – жогоң ордунда*, сен турасын, сага эч ким тие албайт... » [Айтматов, 2018: 1,64].

4. Бүтүндүк (Целостность, Integrity)

Ааламдын бүтүндүгү аны баштан аягына чейин ишке ашырылган бүтүндөй бир система катары каралат. Ааламдын бардык бөлүктөрү бири-бири менен тыгыз байланышта экендиги, анын бүтүндүгүн түшүнүүгө түрткү берет.

Ааламдын бүтүндүгү аркылуу адамзаттын табиятка, дүйнөгө жана жашоого болгон мамилесин аңдоого болот. Чынында, аалам – бул түрдүүлүгү жана ар түрдүүлүгү менен, бирок ошол эле учурда бүтүндүк менен байланышкан өзүнчө бир система.

5. Улуулук (Величие, Greatness)

Ааламдын улуулугу да анын баалоочу белгисине кирет. Улуулук – бул ааламдын масштабындагы күч жана анын тиричиликти камсыз кылуудагы мааниси. Аалам кудуретүү жана анын күчү теңдешсиз, бул белгилер адамдын аалам алдында күчсүз экенин дагы бир жолу тастыктайт. Бүткүл ааламда болуп жаткан өзгөрүүлөр, катаклизмалар, адамдын акылы да, күчү да жетпеген окуялардын болуп жатышы, бул албетте ааламдын улуулугунун далили. Ч. Айтматов өз чыгармаларында ааламдын улуулугун, адамдын философиялык баалуулуктары менен терең байланышта көрсөтөт.

6. Сырдуулук жана табышмактуулук (Тайна и загадность Mystery and enigma)

«Аалам» концептинин баалоочу белгиси катары анын сырдуулугу жана табышмактуулугу да кирет. Ааламдын табышмактуу, аны адам баласы толук түшүнүп, изилдей албайт. Албетте бул адамдын кызыгуусун арттырып, ааламды изилдөөгө түрткү берет. Айтматов чыгармаларында ааламды табышмактуу жана сырдуу объект катары сүрөттөгөн учурлары кездешет, анткени жазуучу ушул аркылуу окурмандарга ааламдын чектелбеген жана түшүнүүгө мүмкүн болбогон аспектилерин чагылдырууга аракет жасайт.

Мисалы, «Кылым карытар бир күн» романында берилген Токой-Төш планетасы жөнүндө ойлорду алсак, анда Айтматов биз билгенден башка дагы, адамдардын ойлоо чектеринен ашкан, ааламдын башка сырлары бар экенин айтат. Демек, аалам өзү табышмактуу, аны эч ким толук ачууга кудурети жетпей тургандыгы айдан ачык белгилүү.

Натыйжада, «аалам» концептинин баалоочу белгилеринин тизмеси төмөнкүдөй: чексиздик, чоңдук, масштабдуулук, иреттүүлүк, бүтүндүк, улуулук, сырдуулук жана табышмактуулук.

«Аалам» концептинин баалоочу белгилеринин түрлөрү:

1. Оң (позитивдүү) баа берүүчү белгилер:

Бул белгилер ааламды укмуштуудай, кемчиликсиз жана гармониялуу катары сүрөттөйт. Мындай белгилер көбүнчө ага болгон таң калыш жана сыймыктануу сезимдерин камтыйт.

Мисалдар:

- *Гармония:* «Аалам музыкалык симфония сыяктуу», «Космос – бул идеалдуу гармония».
- *Кемчилсиздик:* «Аалам – бул кемчиликсиз жаратылыш», «Аалам – идеалдуу механизм, ар кандай ката кетируусүз иштейт».
- *Зордугу:* «Космос – чоң жана чексиз өлчөмдө», «Аалам – бул улуу жана түшүнбөгөн зор реалдуулук».

2. Терс (негативдүү) баа берүүчү белгилер:

Бул белгилер ааламды түгөнгүс, коркунучтуу, айбаттуу, ырайымсыз, жок кылуучу же баш аламан нерсе катары сүрөттөйт. Ааламдын элесинде кандайдыр бир коркунуч жана белгисиздик сезимдери бар.

Мисалдар:

- *Коркунуч жана баш аламандык:* «Аалам – башаламандык өкүм сүргөн жер», «Космос коркунучка жана белгисиздикке толгон».
- *Ырайымсыздык:* «Аалам ырайымсыз, эч кимди аябайт», «Аалам ырайым бербейт, тирүү жанга ырайымсыз».
- *Түшүнүү мүмкүн эместиги:* «Аалам – түгөнгүс сыр», «Ааламдын чексиздиги жана зордугу адамдын акылынан тышкары».

3. Эки жактуу (амбиваленттүү) баалоочу белгилер:

Бул белгилер ааламдын оң жана терс жактарынын бириккен баасын сүрөттөйт. Аалам биз үчүн бир убакта жашоону жана өлүмдү, сулуулук менен коркунучту, эркиндик менен чектөөнү билдирет.

Мисалдар:

- *Жашоо жана өлүм:* «Аалам – бул жашоо менен өлүмдүн айкалышы», «Аалам – бул убакыттын жана түбөлүктүүлүктүн процесси».

- *Сулуулук жана коркунуч:* «Космос – сулуу, бирок анын ичинде көптөгөн коркунучтар бар», «Аалам – кооздуктун жана бузулуучу күчтөрдүн орду».
- *Эркиндик жана чектөөлөр:* «Аалам – чексиз эркиндик, бирок ал өзү менен чектөөлөрдү да алып келет», «Аалам – толугу менен эркиндик жана аны менен бирге ченемдердин чектөөлөрү».

Таблица № 3.5 «Аалам» концептинин баалоочу белгилеринин түрлөрү

Баа берүү категориялары	Мисалдар	Түшүндүрмө
Оң (позитивдүү) баа берүүчү белгилер	1. Гармония: «Аалам музыкалык симфония сыяктуу», «Космос – бул идеалдуу гармония»	Ааламды гармониялуу, бүтүндүк жана кээде музыка сыяктуу кооз, тунук формада сүрөттөө.
	2. Кемчилсиздик: «Аалам – бул кемчиликсиз жаратылыш», «Аалам – идеалдуу механизм, ар кандай ката кетируусүз иштейт»	Ааламды жетилген, кемчиликсиз жана туура иштеген бүтүм катары баалоо.
	3. Чондугу: «Космос – чоң жана чексиз өлчөмдө», «Аалам – бул улуу жана түшүнбөгөн зор реалдуулук»	Ааламдын өлчөмдөрү жана чексиздиги жөнүндө баа берүү, аны абдан чоң жана түшүнбөстөн деп кабыл алуу.
Терс (негативдүү) баа берүүчү белгилер	1. Коркунуч жана башаламандык: «Аалам – башаламандык өкүм сүргөн жер», «Космос коркунучка жана белгисиздикке толгон»	Ааламды белгилүү бир деңгээлде коркунучтуу жана башаламандыкка толгон деп сүрөттөө.
	2. Ырайымсыздык: «Аалам ырайымсыз, эч кимди аябайт», «Аалам ырайым бербейт, тирүү жанга ырайымсыз»	Ааламды ырайымсыз жана адилетсиз деп сүрөттөө, жашоонун оордугу жана катуу тараптары.
	3. Түшүнүү мүмкүн эместиги: «Аалам – түгөнгүс сыр», «Ааламдын чексиздиги жана чондугу адамдын акылынан тышкары»	Ааламдын чондугу жана сырдуу жактарын түшүнүү мүмкүн эмес деп кабыл алуу.
Эки жактуу (амбиваленттүү) баа берүүчү белгилер	1. Жашоо жана өлүм: «Аалам – бул жашоо менен өлүмдүн айкалышы», «Аалам – бул убакыттын жана түбөлүктүүлүктүн процесси»	Ааламдын жашоо менен өлүмдү, убакытты жана түбөлүктүүлүктү бириктирген, түбөлүктүү жана өткөн бир жактуулугун көрсөтүү.
	2. Сулуулук жана коркунуч: «Космос – сулуу, бирок анын	Ааламдын сулуулугун жана кооздугун коркунучтар

	ичинде көптөгөн коркунучтар бар», «Аалам – кооздуктун жана бузулуучу күчтөрдүн орду»	менен, тартыштык менен биригип кабыл алуу.
	3. Эркиндик жана чектөөлөр: «Аалам – чексиз эркиндик, бирок ал өзү менен чектөөлөрдү да алып келет», «Аалам — толугу менен эркиндик жана аны менен бирге ченемдердин чектөөлөрү»	Ааламдагы эркиндикти жана чектөөлөрдү бирге көрсөтүү, адамдын чектери жана мүмкүнчүлүктөрү менен байланыштуу баа берүү.

Демек, баалоочу белгилер «аалам» концептинин адамзатка болгон мамилесин түшүнүүгө жана аны кабыл алууга көмөктөшөт. Алар ааламга болгон философиялык, этикалык жана эмоциялык көз караштарды чагылдырып, анын кеңири жана көп кырдуу жаратылышын аңдоого жардам берет. Ар бир баалоочу белгилер ааламдын ар түрдүү аспектилерин жана анын адамзат үчүн маанилүүлүгүн түшүнүүгө жол ачат.

3.6. «Аалам» концептинин символикалык белгилери

Символикалык белгилер концептке өзгөчөлүү маанини берүүчү белгилер болуп эсептелет. Символикалык белгилер концептти байытып, аны көп мааниге ээ кылат жана белгилүү маданий жана тарыхый контексттер менен байланыштырат.

Символикалык белгилер боюнча окумуштуу М. В. Пименова мындай дейт: «Азыркы учурда бар болгон же жоголгон мифтен же ырым-жырымдан келип чыккан, жана метафора, аллегория же маданий белги катары кабыл алынышы мүмкүн болгон белгилер. Элдин өнүгүү процессинде уламыштар жоголот, бирок аларды – жок болуп кеткен метафораларды талдап, калыбына келтирсе болот». [Пименова, 2007].

«Аалам» (вселенная) концепти көптөгөн элдердин мифологиясында ар түрдүү символдор жана сүрөттөр аркылуу берилген. Бул символикалык белгилер бүткүл дүйнөнү, анын түзүлүшүн жана адамдын дүйнөгө болгон мамилесин

түшүндүрүүгө жардам берет. Төмөндө айрым символикалык белгилердин түшүндүрмөсүн келтирилген.

1. Өмүр дарагы

Көптөгөн элдердин мифологиясында Аалам өмүр дарагы сыяктуу сүрөттөлөт, ал жашоонун булагы жана бардык тирүү жандын байланышын көрсөткөн символ болуп саналат. Дарак дүйнөнүн үч деңгээлинин байланышын символдоштурат: асмандагы, жердеги жана жер алдындагы дүйнөнү.

Мисалдар: 1) Скандинавия мифологиясы: Скандинавияда Иггдрасиль деп аталган дүйнөлүк дарак бар, ал үч дүйнөнү байланыштырат: кудайлар дүйнөсү, адамдар дүйнөсү жана өлгөндөрдүн дүйнөсү. Бул дарак ааламдын бүтүндөй тартибин жана байланышын көрсөткөн символ болуп саналат. 2) Шарият мифологиясы: Индия философиясында да дарак – бул дүйнөнүн түбөлүктүү байланышы жана тирешип турган нерселердин өз ара карым-катнашынын символу. 3) Кыргыз мифологиясында да *аалам* өмүр дарагы катары сүрөттөлгөн көрүнүштөр кездешет. Ушуга байланыштуу Ш. Акмолдоева «Манас» эпосу өзү *ааламдын* жаралышы жөнүндөгү сыйкырдуу дарактын кызматын аткарат деп белгилейт [Акмолдоева, 1996: 55].

2. Жарык жана караңгылык

Жарык көбүнчө билим, чындык жана аң-сезимдин белгиси катары кабыл алынат, ал эми караңгылык таанып-билбегендик, хаос жана коркунучту билдирет. Бул симметрия бардык Ааламдын маанисин түшүнүүгө жардам берет.

Мисалдар: 1) Христиан диний түшүнүгү: Христианчылыкта жарык, Иоаннын Инжилиндегидей: «Мен дүйнөнүн жарыгымын» деген сыяктуу, Кудайдын ачылышы, чындык жана куткаруу менен байланышкан. Ал эми караңгылык көбүнчө күнөө жана рухий сокурлукту билдирет. 2) Грек мифологиясы: Грек мифтеринде жарык жана караңгылык дүйнөнүн жаралышынын символдору катары берилет жана кудайдын иш-аракети катары жарыктын элесин чагылдырат.

3) Айтматовдун чыгармаларында, мисалы, «Кассандра тамгасы» романында жарык менен караңгылык чындыктарды билүү жана түшүнүү үчүн

күрөштү символдоштурат, мында жарык жогорку билимди, ал эми караңгылык келечектин белгисиздигин билдирет.

3. Гармония жана тартип

Аалам бүтүндөй гармониялуу жана тартиптүү система катары кабыл алынат. Бул жүйөдө ар бир элемент өзүнүн ордуна ээ жана бүтүндөй дүйнө арасындагы гармонияны сактап турат.

Мисалдар: 1) Грек философиясы: Платондун философиясында *дүйнө* – бул кудайдын жарыгы, гармониянын жана мыйзамдардын терең символу болуп саналат. 2) Даосизм: Даосизмде *аалам* – бул дүйнөнүн өз ара гармониясы жана бардык нерсенин өзүнчө бүтүндүктөгү ачык белгиси катары кабыл алынат. 3) Мисалы Айтматовдун «**Ак кеме**» чыгармасында табияттын жана адамзаттын жашоосунун гармониясынын образы да ааламдын символу катары каралышы мүмкүн, анда адам менен табият жашоону сактап калуу үчүн гармонияда болушу керек экендиги баса көрсөтүлгөн.

4. Акылмандык жана билим

Түшүндүрмө: Ааламды, анын көптөгөн аспектилерин билиш үчүн билим жана акылмандыкка умтулуу символу катары кабыл алуу мүмкүн. Мифологияда жана диндерде *аалам* - бул бардык билимдин, акылмандыктын булагы жана бул билим адамга чындыктарды табууга жардам берет.

Мисалдар: 1) Майя мифологиясы: Майялардын мифологиясында *аалам* - бул маалыматтын, билимдин жана чындыктын көзү катары каралат, аны адам гана чындап изилдеп, ачышы керек. 2) Буддизм: Буддизмде *аалам* - бул дүйнөнүн үмүтү, аны түшүнүү аркылуу адам акылмандыкка жетет жана өзүнүн чындыгын табат.

3) Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» чыгармасында жашоо, табият жана адам тууралуу акылмандык жана билимдер каармандардын жеке ой жүгүртүүлөрү аркылуу, аларды курчап турган дүйнө менен өз ара аракеттенүүсү аркылуу берилет.

Таблица № 3.6 «Аалам» концептинин символикалык белгилери

№	Символикалык Белги	Түшүндүрмө	Мисалдар
1	Өмүр дарагы	Ааламды өмүр дарагы катары кабыл алуу, ал жашоонун булагы жана бардык тирүү жандын байланыштарын көрсөтөт.	1) Скандинавия мифологиясы: Иггдрасиль - дүйнөлүк дарак. 2) Индия мифологиясы – өмүр дарагы 3) «Манас» эпосу - Ааламдын сыйкырдуу дарагынын образын чагылдыруучу чыгарма» Акмолдоева, 1996, 556.]
2	Жарык жана караңгылык	Жарык билим, чындык жана аң-сезимдин символу, караңгылык — таанып-билбегендик, хаос жана коркунуч.	1) Христиандык: Жарык - Кудайдын ачылышы жана чындык. 2) Грек мифологиясы: Жарык жана караңгылык — дүйнөнүн жаралышынын символдору. 3) Ч.Айтматов, «Кассандра тамгасы»: Жарык менен караңгылык — чындыктарды билүү жана түшүнүү үчүн күрөш.
3	Гармония жана тартип	Аалам бүтүндөй гармониялуу жана тартиптүү система катары кабыл алынат, ар бир элемент өз ордуна ээ.	1) Платон: Дүйнө — жарык жана гармониянын терең символу. 2) Даосизм: Аалам — дүйнөнүн гармониясы жана бүтүндүктөгү ачык белгиси. 3) Ч.Айтматов, «Ак кеме»: Табият менен адамзаттын жашоосунун гармониясы жана тартиби.
4	Акылмандык жана билим	Аалам билим жана акылмандык булагы катары каралат, адамга чындыктарды табууга жардам берет.	1) Майя мифологиясы: Аалам - билим жана чындык булагы. 2) Буддизм: Аалам — дүйнөнүн үмүтү, акылмандыкка жетүүнүн жолу. 3) Ч.Айтматов, «Кылым карытар бир күн»: Жашоо, табият жана адам тууралуу акылмандык жана билим

Жыйынтыктап айтканда, **ааламдын** образы ар бир элдин мифологиясы, дин жана философиясында ар кандай символдор аркылуу терең маани берет. Жарык жана караңгылык, өмүр дарагы, гармония жана тартип, акылмандык жана билим – булар *ааламдын* чындыгын түшүнүүгө багытталган негизги символдор болуп саналат. Ч. Айтматовдун чыгармаларында бул символдордун мааниси да чоң роль ойнойт, анда адамдын жана табияттын ортосундагы терең байланыш

жана *ааламды* түшүнүү процессинин философиялык жыйынтыктары чагылдырылат.

3.7. «Аалам» концепти макроконцепт катары: интерпретациялоо жана категорияларга бөлүү

Көптөгөн илимпоздордун анализдеринен жана ырастоолорунан улам, «аалам» концепти жылдыздарды, асманды, галактиканы, жерди жана адамзатты камтыган макро түшүнүк. Концепт «аалам» макроконцепт катары каралат, анткени алардын пайда болуу жана өнүгүү тарыхын көрсөткөн бир катар түрткү берүүчү символикалык белгилер бар. Бул тууралуу М. В. Пименова мындай дейт: «Аалам макро-концепциялардын катарына кирет, анткени бул – жылдыздар, топ жылдыздар, планеталар, квазарлар, пульсарлар ж. б. сыяктуу түшүнүктөр үчүн гипероним (жалпы түшүнүк). Планета – Жер, Марс, Венера жана башкалар сыяктуу түшүнүктөр үчүн гипоним (түр түшүнүгү)» [Пименова, Бакирова, 2021: 94].

Автор «аалам» концептинин көптөгөн түрткү берүүчү белгилерин орус тил маданиятында макроконцепт катарында белгилеп мындай дейт: «Бардык түрткү берүүчү белгилер бир синкреттик «үй» белгисине бириктирилип, орус лингвомаданиятынын маанилүү символу болуп саналат. *Үй* – бул жашаган жер, анда жашайт, отурукташат. *Үй* бул дүйнөнү, бул жарыкты билдирет (асманда жайгашкан жарыктан айырмаланып), ал жерде курулган. Аалам жерде жана анын сыртында жашагандардын үйү [Пименова, Бакирова, 2021:95].

Кыргыз лингвокультурасында «аалам» концепти төмөнкүдөй түзүлүшкө ээ: дүйнө, бизди курчап турган тирүү жана жансыз чөйрө, аалам - адамдын ички дүйнөсү.

С. Г. Воркачевдун сунушталган критерийлери боюнча «аалам» концептинин түзүмүн карап көрөлү: Эгерде С. Г. Воркачевдун 1-билдирүүсүнө таянсак, «аалам» лексемасы «бизди курчап турган, адам колу жетпеген чексиз «дүйнө» маанисинде бул концепциянын негизги манызын түзөт; кыргыз тилинде

сүйлөгөндөр үчүн анык кыргыз «*дүйнөлүк ишеним сүрөтүн*» жаратат. Бул негизги концептуалдык модель болуп саналат, анын жардамы менен концептин семантикасынын негизги компоненттери жана алардын ортосундагы туруктуу байланыштар айырмаланышып турат. Ушул сыяктуу түшүнүктөрдүн санына семантикалык чагылдыруу ыкмасы көрүнүп турган ар кандай лексикалык бирдиктер киришет.

С. Г. Воркачевдун 2- билдирүүсү боюнча концептердин катарына белгилүү бир этномаданияттын белгисин мүнөздөгөн мисалы, *он сегиз миң аалам* семантикалык түзүлүшү кирет, себеби жалгыз гана кыргыз этномаданиятында, кыргыздар гана 18000 *аалам* деп айтышат. Мындай түшүнүктөрдүн жыйындысы концептосфераны бирдиктүү жана структураланган семантикалык мейкиндик талааны түзбөйт, бирок анын белгилүү бир концептуалдык бөлүгүн ээлейт.

С. Г. Воркачевдун кийинки позициясы боюнча метафизикалык түшүнүктөр: руханий дүйнө, чынчылдык, эркиндик, бактылуулук, сүйүү ж.б. улуттук менталитетер алып жүрүүчү, дүйнөгө өзгөчө мамиле кылган түшүнүктөрдүн эн негизги ачкычы эсептелет.

Үчүнчү типтеги түшүнүктөр салыштырмалуу оңой «синоним» болуп саналат, башкача айтканда, концептуалдык чөйрөдө руханий жана материалдык маданияттар чагылдырылган метафизикалык маанилер менен предметтик дүйнө кубулуштарынын ортосунда семантикалык бирикмелер түзүлөт [Воркачев, 2001:69]. Буга биз дүйнө, космос, жер, асман, жылдыздар, галактика деген сөздөрдү киргизебиз, ошондой эле улуттук менталитетти алып жүрүүчү, дүйнөгө өзгөчө мамиле кылган түшүнүк ***адамдын ааламын, ички дүйнөсүн, дүйнөгө болгон көз карашын*** киргизебиз.

Символикалык белги катары ***жашоону*** алсак да болот. Буга мисал катары Ч. Айтматовдун «Кыямат» романындагы Бостондун Базарбайды өлтүрүп алып, эмне кылаарын билбей канырыгы түтөп, ***менин ааламым ушуну менен бүттү*** деп турган жерин келтирсек болот, м.а каарман менин жашоом ушуну менен аяктады дегенди билдирген.

Концепти кененирээк талдоо үчүн романдан үзүндү алып анын орус жана англис тилдеринде берилишин талдап көрөбүз:

*«бул өмүрдө эмне көрсөк эмнени баштан кечирсе ошонун баары анын өзүнүн **ааламы** болгон экен, ошонун баары анын ичинде жашап, күрөшүп, бөксөрүп, толуп, бири жоголуп, бири пайда болуп жүрүп отурган экен, мындан ары да ошол **аалам** эзелтен жашап келеаткандай эле жашап тура берер, бирок эми ансыз, Бостонсуз, жашап калмакчы, ал – башка **аалам**, а анын **ааламы**, анын **дүйнөсү** – кайталангыс, кайра орду келгис **дүйнөсү** – ушуну менен бүттү, эч кимде, эч жерде кайра жаралбайт...»* [Айматов, 2018:416].

*«и все, что он видел и что пережил на своем веку, – все это было **его вселенной**, жило в нем и для него, и теперь хотя все это и будет пребывать, как пребывало вечно, но без него – то будет **иной мир**, а **его мир**, неповторимый, невозобновимый, утрачен и не возродится ни в ком и ни в чем. Это и была его великая катастрофа, это и был конец его **света**...»* [Айматов, 1985: 608].

*‘and everything, all he had seen and lived through in his days on this earth. All this was his own **universe**, had lived in him and for him, and now, although all would endure just as it had always endured, it would do so without him and become another **world**; meanwhile his own **world**, his unique, irretrievable, personal **universe**, was lost for ever and would never be born again in any person or any thing. The end of his **world**, its dearth – agony, was now upon him’.* [Aitmatov, 2010: 309] (translated by Natasha Ward)

Бул мисалдардан көрүнүп тургандай, кыргыз тилинде **аалам** сөзү 4 жолу, дүйнө деген мааниде 2 жолу, орус котормосунда **аалам** деген сөз болгону 1 жолу, **дүйнө** 2 жолу кездешет. Англисче котормосунда аалам **universe** 1 жолу, дүйнө world 3 жолу кездешет. Статистикалык анализ көрсөткөндөй, «Аалам» түшүнүгү лингвомаданий касиеттер боюнча ар башкача чечмеленет, бирок негизги түшүнүктүн өзөгүн **бардыгы, бүт баары** жана **дүйнө** сыяктуу түшүнүктөр ээлейт. Кыргыз элинин макроконцепти «аалам» бир топ экспрессивдүү жана көркөмдүү ишке ашырылаарын белгилей кетүү керек.

Англисче котормо орус тилинен алынгандыктан, **аалам** концептинин мааниси орус вариантында толук туура берилбей калган, б.а. улуу жазуучу Ч. Айтматовдун берейин деген оюу толугу менен жеткирилген эмес, ошондуктан орус тилинде аалам (вселенная) сөзү 1 жолу гана берилип, калган 2 жолу дүйнө (мир) болуп берилген. Англис тилинде болсо аалам түшүнүгү **universe** деп берилип, орус тилине салыштырмалуу котормодо көбүрөөк кездешет. Биздин оюбузча эгерде котормо түз кыргыз тилинен англис тилине болгондо, **аалам** концепти (түшүнүгү) кыргыз вариантына окшош болуп которулмак, себеби англис маданиятындагы концептин негиздери кыргыз тилине жакыныраак экени көрүнүп турат. Сөзүбүздү такташ үчүн биз өзүбүздүн котормобузду сунуш кылабыз:

*‘Everything he had seen in this life was his own **universe**, and all of this lived within him- struggling, contracting, expanding, some disappearing, others appearing. This **universe** would continue to exist as it always had, but it would do so without him, without Boston; it would become another **world**. His own **world**, his unique, irretrievable, personal **universe**, was lost forever and would never be reborn in anyone or anything’ (котормо биздики).*

Биздин котормодо **universe** (аалам) 3 жолу, **world** (дүйнө) 2 жолу кездешет, албетте кыргыз тилинде **аалам** түшүнүгү салыштырма тилдерге караганда көбүрөөк кенири образдык концептуалдык мааниге ээ экени ачыктан ачык көрүнүп турат.

Дагы теренирек талдоо жасоо үчүн **аалам** сөзүн (түшүнүгүн) текстте колдонуунун мисалдарын алсак: *«Те, что находились подальше от места боя, пустились наутек к своим **аалам**, а главари бежали по направлению к Шеми, Чиргаку, Солчуру и Хандагайты. Он посоветовал послать людей по **аалам** и собрать всех, кто еще не подъехал. Нечего с ними разговаривать, — распорядился Бак-Кок. - Пусть разъезжаются по своим **аалам** и занимаются полезным трудом».* [<https://clck.ru/atw97>]

Жогоруда айтылган сүйлөмдөрдөн чечмелөө: 1-сүйлөмдө аалам **өз туулган жери** деп берилет. 2-сүйлөмдө аалам **бүткүл дүйнө жүзү** дегенди билдирет, 3-сүйлөмдө **өз үйлөрүнө** деп айтылат.

Жогоруда берилген сөздүктөгү мисалдардан көрүнүп тургандай, кыргыз концепти «аалам» колдонулушу боюнча профессор В. М. Пименованын аныктамасына ылайык, орус тил маданиятына таандык синкреттик белги боюнча «үй» (дом) түшүнүгүнө дал келет.

Д. Н. Ушаковдун 4 томдук орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүн карасак «Аалам» деген түшүнүк төмөнкүдөй түшүндүрүлөт: «ВСЕЛЕННАЯ, ой, мн. нет, ж. (книжн.). Система мироздания, совокупность всех существующих в природе миров (астр.). Вся наша солнечная система представляет собой только часть вселенной. || Земля со всем, населяющим ее. Анчар, как грозный часовой, стоит один во всей вселенной. Пшкн..» [карайбыз. Ушаков]

Демек, «аалам» концептинин түзүлүшүнүн лингвомаданий өзгөчөлүктөрү негизинен «аалам» термининин этимологиялык хронологиясына жана «космос» деген тиешелүү синонимдик терминге көз каранды: 1) «Аалам» концепти дүйнөнүн ар кандай тилдик сүрөттөрүндө ар башкача чечмеленет, бирок аалам концептинин негизги өзөгү адамзат ушул убакка чейин түшүндүрмө издеп келген бирдиктүү жаратуу тутумунун айланасында жүрөт. 2) Жүргүзүлгөн анализдин негизинде, көптөгөн илимпоздордун ырастоолорунун негизинде, «Аалам» концепти жылдыздарды, асманды, галактиканы, жерди жана эң негизгиси адамзатты камтыган макро концепт деген жыйынтыкка келдик. Дагы бир эбегейсиз ааламдын негизги түзүүчү болуп адамдын ички дүйнөсү эсептелет. 3) «Аалам» концептинин колдонулушу дүйнөнүн ар кандай тилдик сүрөттөрүндө тексттерде тигил же бул улуттун же улуттун лингвомаданий өзгөчөлүгүнө, элдин оозеки, жазуу жүзүндөгү көркөм адабий салтынын өнүгүшүнө жана бүткүл дүйнөнү руханий-эстетикалык кабылдоосуна көз каранды.

Дүйнөнүн кыргыз тил сүрөтүнө келсек, «аалам» концепти кыргыз

лингвокультурасында дүйнөнүн башка тилдик сүрөттөрүнө караганда адамдын өзүнүн ички дүйнөсү менен бекем байланышы бар экенин тастыкталды.

Структуралык анализ көрсөткөндөй, концепттин «катмарлуу» түзүлүшү бар, анын катмарлары ар кандай доордогу маданий жашоонун «тундурмасы» болуп саналат. Концепти татаал түзүлүш катары кароодо тил илимпоздору бир нерсеге жакындашат: концептин структурасында түшүнүктүк, каймана маанидеги жана баалуулук компоненттери так белгиленген, ошондой эле адамдын тигил же бул чагылдырылган объектке болгон мамилесин билдирген баалоо компонентинин бар экендигин белгилей кетүү маанилүү. Кеңири мааниде алганда, концептин түзүлүшүн негизги түшүнүк – концептин өзөгү турган чөйрө катары көрсөтсө болот, ал эми чет жакта маданият, салт, элдик жана жеке тажрыйба алып келген бардык нерселер бар (Ю. С. Степанов 2007, В. И. Карасик 2004 ж. б.).

Жогоруда берилген теорияларга таянып «аалам» макроконцептинин түзүлүш схемасын сунуш кылабыз:

Схема № 3.1 «Аалам» концептинин түзүлүш схемасы

М. В. Пименова концептуалдык системаны түзгөн концептердин үч бөлүктөн турган классификациясын сунуш кылат. Буларды актуалдаштыруу ыкмасы катары тил алынат: I. Триномиалдык концепттер, бул категорияга тилдин жана дүйнөнүн бүткүл сүрөтүнүн негизин түзгөн концепттерди киргизсе болот; алардын арасында: 1) космостук концепттер; 2) социалдык концепттер; 3) психикалык (руханий) концепттер. II. Концепт – Дескрипторлор негизги түшүнүктөрдү квалификациялаган. III. Концепт мамилелеринин түрлөрүн ишке ашырган релятивдер [Пименова, 2007: 81-82].

М. В. Пименованын принциби боюнча биздин ырастоолорубузда ааламдын базалык концептине кыргыз тилинин жана дүйнөнүн бүткүл сүрөтүнүн негизги пайдубалын түзгөн төмөнкүдөй түшүнүктөр кирет: 1) космостук: Кудай, космос, бардык планеталар, жылдыздар, күн. 2) социалдык түшүнүктөр – адам жана анын айлана – чөйрөсү 3) психологиялык-адамдын ички дүйнөсү жана ага байланыштуу бардык нерселер.

«Аалам» макроконцепти классификациялоодо белгилей кетчү нерсе түшүнүктөрдүн ортосундагы чек аралар бүдөмүк экендиги. Ошону менен бирге, концепттерди талдоонун тигил же бул конкреттүү методикасын колдонуп изилдөө объектисинен, ошондой эле изилденип жаткан концептин түрүнөн көз каранды экендигин белгилей кетүү зарыл.

Кыргыз маданиятында «аалам» концептинин маданий мазмунун, түзүлүшүн талдап классификациялап, концепти макроконцепт катарында карап төмөнкү категорияларга бөлөбүз:

1. **Чексиз жана түбөлүктүү аалам** – бул эң жогорку күч, Жаратуучу Кудай. Аалам бул жагынан көз карандысыз жана ыйык түшүнүк катары кабыл алынат;
2. **Табышмактуу аалам** – катмарлуу түзүлүшкө ээ болгон параллель дүйнөлөр: жогорку дүйнө, ортонку дүйнө, төмөнкү дүйнө жана тиги дүйнө түшүнүктөрү.
3. **Көзгө көрүнгөн аалам** – жылдыздар, асман, ай, күн, планеталар, жер жана космостук мейкиндик.
4. **Сезим аркылуу таанылган аалам** – адам жашаган жаратылыш чөйрөсү: суу, жер, аба, шамал ж.б. табигый кубулуштар.

5. Адамдын ааламы – адам өзү «ааламдын өзөгү» катары берилет: анын ички руханий дүйнөсү, ишеними, үй-бүлөсү, жакындары, жашоодогу максаттары, дүйнө таанымы жана жашаган жери.

Жогорудагы классификация аркылуу «аалам» макроконцептинин кыргыз маданиятындагы ар тараптуу жана көп өлчөмдүү мазмунун изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Ааламдын чексиздиги, түбөлүктүүлүгү, табышмактуулугу жана анын адамдын руханий дүйнөсүндөгү мааниси арасында татаал байланыш бар экендиги белгилүү болуп, бул аркылуу ааламдын адамзаттын дүйнө таанымында жана жашоосунда кандай орду бар экендигин тереңирээк түшүнүүгө болот.

3.8. «Аалам» концептинин когнитивдик же лингвистикалык туюнтмалары, а) чексиздик б) түзгөн компоненттери, в) сырткы көрүнүшү, аталыштары, сырдуулугу ж.б., концептин когнитема талаалары

Концепт, концептосферанын бирдиги катары, оозеки туюнтмага ээ болушу мүмкүн, ошону менен эле бирге андай туюнтмага ээ болбошу да мүмкүн. Ошондуктан түшүнүктөрдүн вербализацияланышы (сөз аркылуу берилиши) көптөгөн көйгөйлөрдү жаратат.

Заманбап эксперименталдык изилдөөлөр ой жүгүртүү механизмдери менен аны сөз түрүндө айтып берүү (туюнтуу) механизмдери эки башка экенин жана алардын ар кандай нейролингвистикалык негизде жүзөгө ашырылгандыгын көрсөтөт.

Концепт тилдик туюнтманы алганда колдонулган тилдик каражаттар (сөздөр) тилдик туюнтманы билдирген вербализацияланган тилдик каражат катары кызмат кылат.

Концептин тилде объективдештирилиши төмөндөгүчө жүргүзүлөт: Даяр лексемалар, «учурга ылайыкташкан» семемалар же ар кандай рангдагы (архисемалар, дифференциалдык семемалар, перифериялык семемалар

(потенциалдуу, жашыруун) жана фразеологизмдер аркылуу; эркин сөз айкаштары аркылуу; типтүү пропозицияларды камтыган сүйлөмдөрдүн структуралык жана позициялык схемалары (синтаксистик түшүнүктөр) аркылуу тексттер жана тестик бирдиктери (керектүү татаал, абстракттуу же жекече автордук концепциялардын мазмунун көрсөтүү же талкуулоо) аркылуу.

Тилдик белги баарлашууда концепти билдирет. Сөз концепти толук чагылдыра албайт, ал өзүнүн мааниси менен билдирүүгө тиешелүү бир нече негизги концептуалдык белгилерди берет. Сөз концептуалдык билимге жетүү каражаты болуп саналат жана сөз аркылуу бул мүмкүнчүлүктү алуу менен, эне тилинде сүйлөгөн адам ой жүгүртүү иш-аракеттерине жана сөз менен берилген башка концептуалдык белгилерге түздөн-түз кошула алат, башкача айтканда ал сөз аркылуу берилбеген (перифериялык, жашыруун, ыктымалдык, ассоциативдик мүчөлөр катары мааниси бар) башка белгилер менен туюнтулушу мумкун. Демек, ар кандай номинация сыяктуу эле, сөз адамга түшүнүктү акыл талаасынын бирдиги катары «ачып», аны ой жүгүртүү ишинде колдонууга мүмкүнчүлүк берет. Тил белгисин «өзүнө камтуучу» сапатына окшоштурууга болот, себеби ал түшүнүктү биздин мээбизде камтыйт, аны жалпысынан активдештирип, ой жүгүртүү процессине «киргизет».

Ошентип, тилдик бирдиктердин түшүнүктөрүнүн экспрессиясына карата колдонулганда, эки учур жөнүндө айтууга болот: номинацияланган айтылган түшүнүктөр, алар стандарттуу жалпы белгилүү тилдик туюнтмага ээ (сөз же сөз айкашы); айтылбаган түшүнүктөр – стандарттуу жалпыга белгилүү тилдик туюнтмага ээ эмес.

Ар кандай тилдерде бир эле концепциянын өкүлчүлүгүн талдоо бир эле ой бирдигин чагылдыруунун ар кандай ыкмаларында, ар кандай тилдерде, лексемалардын, фразеологизмдердин санында жана жыйындысында болот. Концепти чагылдырган тил тутумдарыны тилдин улуттук өзгөчөлүгүн аныктоого мүмкүндүк берет.

Концепт сөз аркылуу берилери жалпыга белгилүү. М. В. Пименованын айтуусу боюнча, мындай **концепт** – **сөздөр** элдин материалдык жана руханий

маданиятынын мүнөздөйт жана бул элге тиешелуу улуттук тилдик дүйнө сүрөтөрүн чагылдырат.

Бизге чейинки жана биздин изилдөөлөргө ылайык «аалам» концепти чындыгында эле макроконцепт болуп эсептелет. Бул концептин лексикографиялык репрезентацияланышы улуттук тил сүрөтүн чагылдырат. Салыштыруу кыргыз жана англис тилинде болуп жатат, бирок биз сөзсүз орус тилине да кайрылабыз, себеби орус тили ортомчу тил катарында кызмат кылат, анткени биз талдап жаткан концепттер жана алардын англис тилинде берилиши Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде ишке ашырылат, ал эми жазуучунун дээрлик бардык чыгармалары англис тилине орус тили аркылуу которулган.

«Аалам» концептин уюштурган когнитив таалааларын изилдесек биз биринчиден кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүктөрүнө кайрылабыз, андан кийин орус жана англис тилдериндеги сөздүктөрдү салыштырабыз себеби *аалам* деген сөз ар түрдүүчө түшүндүрүлүп берилген.

«Аалам» макроконцепт болгондуктан, негизги таандык белгилер көпчүлүк тилдерде маданияттарда туура келет, бирок ошону менен эле бирге маданий менталдык өзгөчөлүктөргө да дуушар болушат. Кыргыз маданиятында «аалам» концептин билдирген тилдик каражаттар маданий индивидуалдык ой жүгүртү чөйрөсүнө байланыштуу болуп жатат.

«**Аалам**» концепти кыргыздарда башка тилдердеги бирдиктерге караганда кененирөөк берилген. Аалам чексиздикке байланыштуу болгондуктан ал фольклордо жана башка маданий булактарда негизги лексемалар аркылуу берилет. Мисалга алсак:

Ошол буруттан Манас эр чыкса ,

*Алышып **ааламдын** алы жете албайт ,*

Аган арстандын тиши өтө албайт [Каралаев, 1986: 82].

Бул жерде Манастын жаралышы анын бул дүйнөдө өзгөчө ордун баса белгилейт. *Ааламдын алы жете албайт* дегени бүткүл дүйнөдөгү баатырлар да Манасты жок кыла албайт деп, анын өтө күчтүү экендигин даназалайт.

Күн батуучу белине

*Көлөкөм тийип **ааламга***

Жайнап жатып калыпмын [Каралаев, 1986: 82].

Көлөкөм тийип **ааламга** дегени **эл журтка** пайдам тийип деген нерсени билдирет.

Оо , ботом , там болучу эме экен!

Ай - ааламдын баарына ,

Кан болучу эме экен!

Күн чыгыш менен күн батыш

Чуркап жетер малың бар!

Чуулганды ааламга

Сала турган алың бар! [Каралаев, 1986]

Ай - аалам бул жерде **бүткүл дүйнө жүзү** дегенди билдирет.

Чындыгында эле «Манас» эпосунда аалам когнитемалары өзгөчө орунду ээлейт, себеби эпостун өзөгүн ааламдык (космостук) маани-маңыз түзүп турат. Эпосто ааламдын чексиздиги, анын тереңдиги жана ар түрдүү маныздуулугу өзгөчө белгиленет. Бир саптарда аалам бүткүл жер жүзүндө жашашкан адамдарды билдирсе, бир саптарда бардык чексиз планеталар, жылдыздар коштолгон ааламды билдирет, кээ бир саптарда ааламдын табышмактуу экенин даңазалайт. Кыргыз элинде дагы бир когнетема *асман* деген сөз түшүнүк *аалам аалам* дегенди билдирген учурлары да жок эмес.

Кыскасы, жайдын бышкан саратан суу болуп, дүңгүрөп түшкөн чагылганды, шатыратып жааган жамгырды таназар албай ааламдын асмандан түшкөн жомокчусундай Манастын сөзүн, болгон тарыхты, кайгы-капаны төмөнкүчө билдирет:

Кычыраган шер ыйлап ,

Күңгүрөп кара жер ыйлайт деген саптарды карасак, баатыр Манастын кайгысына **жер (бүткүл аалам)** да органикалык бирдик катары кошо кайгырып ыйлап жатат деген мааниде айтылат. Кийинки саптар:

Оң далысы кең экен ,

*Кытай журту биз түгүл
Он сегиз миң ааламды
Кырып кетер шер экен.
Ушу келген Манаска
Ай –ааламдын журтунан
Укурук кайрар калбаптыр.
Алакандай дин ыслам
Азап түшсө башына,
Он сегиз миң ааламга
Тийишермин дечү элең, [Каралаев, 1986: 224]*

Жогорудагы үзүндү дагы бир аалам когнитемсы **он сегиз миң аалам** туруктуу сөз айкашын көрсөтөт. Он сегиз миң аалам түшүнүгү кыргыздарга гана тиешелүү, башка улуттардан айырмалаган дүйнө таануу тутуму болуп эсептелинет. Ушул жерден белгилуу окумуштуу когнитолог М. В. Пименова белгилегендей концепти билдирген сөз айкаштары улуттун материалдык жана духовный маданиятын өзгөчөлүгүн көрсөтүп, ошол улуттун тилинде дүйнө портретин чагылдырып көрсөткөнүнө далил болот.

Ошондуктан *он сегиз миң өлчөндөгү аалам* концепти кыргыз элинин ой тутуму, дүйнөгө болгон көз карашын белгиленген. Айта кетчү нерсе – эмне үчүн башка элдер **аалам** түшүнүгүнө эч кандай так сан өлчөмүн беришпейт, эмне үчүн кыргыздарда анын жалпы саны (же болбосо кандайдыр бир өлчөм) белгиленген. Биздин изилдөөлөрдүн негизинде бул суроого так жооп ала алган жокпуз, бирок берилген гипотезаларга таянсак, бул нерсе жалан гана диний көз караштарга таянбастан, кандайдыр бир тажрыйбалык негизде аныкталып, такталган түшүнүккө жакын экендигин байкайбыз.

«Манас» эпосу кыргыз элинин дүйнө тутумунун өзөгү болгондуктан, анын ар бир саптарында «аалам» концептти билдирген туюнтмалар кездешип отурат, алар ар түрдүү формада, ар түрдүү когнетема талаасын түзүшөт. Жалпылоочу критерий болуп жалпы жер жүзү, бүткүл ай аалам, жан жаныбар, айлана чөйрө жана жалпы адамзат болуп эсептелет.

Аалам темасы белгилуу жазуучу Ч. Айтматов үчүн өзгөчө тема. Ааламдын кеңдиги менен эле бирге анын кээ бир адамдар үчүн тар экенин да белгилейт. *Аалам* өзүнүн когнетема талаасында өтө чексиз эбегейсиз, кол жеткис ыйык нерсе эмеспи. Эгерде аны физикалык кубулуш катарында же материя катарында карасак *аалам* адамзаттын өлчөсүүнө баш ийбейт. Себеби аны өлчөп ченөө мүмкүн эмес, бирок ошол кең ааламды адам өзү тарытып, бир материалдык калыпка салып алган учуру жок эмес. Мисалга алсак «Кыямат» романындагы Базарбайдын образы.

Ал ааламдын дүйнөнүн кең экени менен иши жок, анын ааламы өзү жашаган тар чөйрө, жанын багып өлбөстүн оокатын өткөрүү болуп калган. Адамдар жашаган дүйнө аалам менен иши жок, айлана чөйрө ага таасир этпейт, ал жөнүндө ойлоно албайт, ойлонууга да чамасы жетпейт. Ошол үчүн бөлтүрүктөрдү уурдап сатып жиберген. Ааламдын мыйзамдарына баш ийүү адамзаттын милдети, ага баш ийбесе чоң аламаат күтүп турары чыгармада дагы бир жолу Базарбайдын «ит өлүмү» менен белгиленди.

Ч. Айтматовдун ааламы өзгөчө нарктуу, баалуу, улуу жана чексиз керемет. Айтматов ааламга өзгөчө барктап көңүл буруп анын улуулугун жана адамзаттын анын алдында өзгөчө жооптуу экенин дайыма өз чыгармаларында белгилеп келген.

Айтматовдун ааламы – ал бүткүл жер жүзү, биз жашаган дүйнө, жан жаратылыш, биз дем алган аба, биз ичкен суу, биз жашаган жер (туулган жер), космос, асман ай, жылдыздар, ата – мекен жана эң негизгиси **адамзат**. Айтматовдун чыгармаларында кездешкен аалам когнетемалары ар түрдүү болуп кездешип, бири бири менен жуурулушуп жыйынтыгында чексиз бир бүтүндүккө айланат.

Айтматовдун чыгармаларында **аалам** бул Жаратуучу Кудай деген түшүнүк да кездешет, албетте аны жазуучу ачыктан ачык жарыя кылбайт, бирок биз Кудайдын бар экенин, ал бардык жер жүзүндө болуп жаткан окуяларды түздөн түз башкарып турганын жазуучунун чыгармаларын окуп жатып туя билебиз.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» концептинин семантикалык туюнтмаларын аныктоодо анын «Жамийла» повестинен алынган бир мисалга кайрылсак: *«Анын бул сүйүүсү, менин оюмча канчалык ысык көрүп, шыгы түшкөн жалгыз бирөөгө гана арналган сүйүү эмес, кандайдыр андан да зор, андан да алп, турмуш-жашоонун өзүнө, жан берип, жан жараткан ааламдай жерге, жарык дүйнөгө болгон өлчөмү жок чоң сүйүү!»* [Айтматов, 2018, 1: 146] Англ. котормосу: *'And I felt that this was not merely love for another person, this was differen, it was a tremendous love- of life - of the earth'.* [Aitmatov, 2000: 35] (translated by Fainna Glagoleva)

Бул жерде жазуучу «аалам» концептин бир нече түшүнүктөр менен сүрөттөп берет: **Аалам** бул **зор**, (*great or huge*) **алп** (*giant or heroic*) нерсе деп белгилейт, ушул аныктамалар ааламдын эбегейсиз күчтүү экенин, ага адам баласынын күчү жетпесин белгилеп өтөт. Кийинки аныктамасы **турмуш - жашоонун өзү** (*life itself*) жана **жан берип, жан жараткан ааламдай** (*like the universe that gives and creates life*) сыяктуу сөздөр аркылуу, албетте жазуучу түздөн түз айтпаса да, **ааламды** (*universe*) **Жаратуучу** (*the Creator*) бар экенин тастыктайт.

Англисче котормодо, түпнускада берилген «аалам» концептин билдирген, көркөм тилдик каражаттар, б.а. образдуу когнетемалар котормодо толук чагылдырылбай калган.

Демек, «аалам» концептинин когнитивдик компоненттеринин бири – бул Ааламды **Жогорку Күч** же **Кудай** катары түшүнүү, бул түшүнүк ар түрдүү элдердин дүйнө сүрөтүндө, өзгөчө кыргыз элинин дүйнө сүрөтүндө көбүрөөк кездешет, ал эми Ч. Айтматовдун чыгармаларында бул нерсе өзөктүү орунду ээлейт.

Жогоруда берилген аныктамаларга таянып жана кыргыз элинин дүйнө таанымына ылайык жана турмуш тажрыйбасына таянып, Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде «аалам» концептинин 20 когнитема талаалары аныкталды.

Таблица № 3.7 Когнитема талаалары

Кыргызча аталышы	Англисче берилиши
1.Аалам (материянын өнүгүү процессинде чексиз, ар түрдүү форма алып, мейкиндик жана убакыт жагынан чектелбеген бүткүл дүйнө)	Aalam (the entire universe, unlimited in space and time, taking various forms in the development of matter)
1. Жогорку күч, Аллах (Высшая сила)	Higher power, Allah (Supreme force)
3. Бүткүл дүйнө	The whole Earth
4. Дүйнө түзүмү (система мироздания)	World structure (the system of the cosmos)
5. Чексиз дүйнө (бесконечный мир)	Endless world (infinite world)
6. Ички дүйнө (адамдын ички дүйнөсү)	Inner world (human's inner world)
7. Бардык планеталар, жылдыздар,	All planets, stars
8. Галактика	Galaxy
9. Космос мейкиндиги	Cosmic space
10. Бардык жер үстүндө жана астында болгон нерселердин бардыгы	Everything on the surface of the Earth and beneath it
11. Биз тааныган, биз ишенген, биз үчүн эң жакын дүйнө (туулган жер, үйүбүз, үй – бүлөбүз, ишенген кишибиз)	The world we know, believe in, and that is closest to us (our homeland, home, family, trusted people)
12. Бизге көрүнбөгөн дүйнө, (паралельные миры) сырдуу дүйнө	The unseen world (parallel worlds), mysterious world
13. Отурукташкан, жан жаныбар ээлеген дүйнө	The settled world, inhabited by living creatures
14. Төгөрөктүн төрт бурчу	The four corners of the Earth
15. Бардык дүйнөнүн жыйындысы (астр.)	The sum of all worlds (astronomical)
16. Түбөлүк жашоо	Eternal life
17. Эч кимге көз карандысыз дүйнө	The independent world
18. Ай аалам	The fast universe
19. Он сегиз миң аалам	Eighteen thousand worlds (<i>котормо биздики</i>)
20. Адамзат	Humanity

Таблица № 3.8 Когнетемалардын таблица түрүндө берилиши

Когнитемы	Түшүндүрүлүшү	Мисалдар
Жогорку күч (Высшая сила)	Кырг. Аллах, Кудай, Жаратуучу, Тенир, Жараткан. Орус. Бог, Творец, Создатель. Англ. The God, the Creator.	Аллах асмандар менен жерди жана ал экөөсүнүн ортосундагыларды чындык менен белгилүү бир мөөнөткө (чейин өмүр суруулору) учун жаратты. (Ыйык Куран 21 – болум. 30 – сүрөө. Рум сүрөөлөрү 8 – аят, 495 бет0
Бүткүл жер жүзү	Жер планетасындагы бардык жандуу жана жансыз нерселер.	«Жер айланып чаң болуп, Чаңга аралаш жер жүзү, Кызыл дайра кан болуп, Кырк кандын эли козголуп» — из эпоса «Манас».

Бүткүл дүйнө	Жер жүзү, асман, космос, башка планеталар, жылдыздар, негизинен көзгө көрүнгөн жана көрүнбөгөн бардык нерселер кирет.	«Ушул кез — бүткүл дүйнөдө абал чалкештенип, жер бөлүштүрүп алып калуу кызыкчылыгы чоң өлкөлөрдү тике которулуп» — из произведения «Сынган кылыч». (Кыргыз корпусу).
Дүйнө таануу	Ааламдын жаралуу системасын түшүнүү.	«Манас» эпосундагы улуу сөз баатырлыктын тарыхын айтпастан, улуттун дүйнө таануусун, тарыхый ордун, ишенимин чагылдырган. (Кыргыз корпусу).
Жашаган жери, туулган жери – ата мекени	Туулган жери, өзүнүн үйү, жашаган өлкөсү (коргой турган, аялуу дүйнөсү).	Жер адам үчүн эң ыйык, корголгон дүйнө, ага жакын болгон эң жакшы жер - бул үй. (Кыргыз корпусу).
Аалам, Чексиз дүйнө	Түбөлүк жашоонун уланышы.	Чексиз дүйнө - бул бүткүл ааламдын бүтүндүгү, ар бир элементтин өз орду бар.
Ички дүйнө, жан дүйнө	Адамдын ой сезими, дүйнө таанымы жана ага карата болгон көз карашы.	Адамдын ички дүйнөсү, анын жан дүйнөсү чөйрө кандай болсо, ошондой калыбына келиши мүмкүн, бирок жан дүйнө анын өзүнө таандык. («Тоолор кулаганда», Кыргыз корпусу).
Дүйнө түзүмү	Ааламды ким жараткан же ал кандайча болуп жаралган деген туболуктуу суроо.	Ааламдын жаралуу системасын түшүнүү, ким аны жаратты жана анын бүткүл түзүмү кандай?» — философские размышления о создании мира.
Космос	Космос мейкиндиги.	Космос — бул чексиз мейкиндик, анда ар бир планета, жылдыз, галактика өз ордуна турат.
Айлана чөйрө	Жандуу жана жансыз дүйнө жер бетиндеги.	Жердин айлана чөйрөсү, анын экологиясы жана ар бир элементтин өз орду, биз аны сакташыбыз керек.
Жаратылыш	Бизди курчап турган жаратылыш (жер, суу, тоолор, талаалар ж.б.).	«Жаратылыш – бул бизди курчап турган абдан маанилүү экосистема, анда ар бир элементтин өз орду бар». (Из произведения «Жамийла», стр 146).
Бизге көрүнбөгөн дүйнө (параллельные миры), сырдуу дүйнө	Жердин жети кабаты.	«Жаратканга бел байлап, Манастын сырдуу дүйнөсүн, кыргыз улутунун кылым кечирген тарыхын, теңдеш өткөн окуяларын «Манас» эпосу, С. Каралаев..
Жандуу жашоо бар жер, жашаган жер	Адам, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү.	Жашаган жер — бул адамдын жана табияттын жалпы, улуу байланышы.
Табияттагы бардык ааламдардын жыйындысы	Бардык планеталар, жылдыздар, галактика жана күн системасы, жер планетасы.	Бардык ааламдар – бул табияттын улуу жыйындысы, ар бир элемент өз ордуна турат.

Түбөлүк жашоо	Ааламдын чексиздиги, мөөнөтсүз экендиги.	Түбөлүк жашоо — бул чексиз тажрыйба, анда адамзат барган сайын жаңы билимин ачып, өзүн өркүндөтөт.
Эч кимге көз карандысыз дүйнө	Ааламдын адамзатка баш ийбеси, анын өзүнүн мыйзамы бар экендиги.	Аалам өз мыйзамдарынан башка жолдо жүрбөйт; адам аны түшүнүүгө аракет кылып, бирок ал өзүнө таандык мыйзамдарына баш ийет.
Ай-аалам	Асман жердеги бардык нерселер кирет.	Ай – бул асман менен жерди бириктирген чоң символ, анын ичинде адамзаттын ар бир аракетиңе өзү калыптаган дүйнө бар.
Он сегиз миң аалам	Бул когнитивге, жер жүзү, жер асты, космос, планеталар, жылдыздар, галактика толугу менен кирет.	«Он сегиз миң аалам — бул дүйнөнүн чексиздиги, анда ар бир планета, жылдыз, жандуу жана жансыз элемент өз ордуна турат». (Манас эпосу).

Аалам түшүнүгүнүн аналогдору болушу мүмкүн, аларга Галактиканы киргизсек болот. Аалам жана галактика бул эки түшүнүктүн ортосунда олуттуу айырмачылыктар бар, б.а. космос мейкиндигинде окшош галактикалар болушу мүмкүн, бирок Аалам жалгыз, ага окшош эч нерсе жок.

Чектери жана өлчөмдөрү. «Жылдыздар үйү» белгилүү чектерге ээ. Алар бир нече жүздөгөн жарыкчылык жылдарынан ашып кетиши мүмкүн. Ааламдын чек арасы жок, ал чексиз.

Структуралардын кыймылы аркылуу ааламдын чек аралары кеңейет. Ар бир объект маанилүү бир функцияны аткарат жана катуу тартипте жайгашкан. Бул космос мейкиндигин гармониялуу жана бекем кылат [<https://kosmogid.ru/chto-bolshe-galaktika-ili-vselennaja-chto-bolshe-vselenno>].

«Аалам» концептинин дагы бир эң негизги когнетемасы бул «дүйнө» түшүнүгү болуп саналат. Бул когнетема «аалам» концептинин негизги когнетема талаасын түзүп көптөгөн семантикалык түшүнүктөрдү өзүнө камтыйт. Алар төмөнкүдөй метафоралык салыштыруу аркылуу берилет: *чын дүйнө, бул дүйнө, аркы дүйнө, жалган дүйнө, арман дүйнө, бар дүйнө, жок дүйнө, армансыз дүйнө, жан дүйнө, бүткүл дүйнө, жыргал дүйнө, көр дүйнө, көр дүйнө, зор дүйнө, көркөм дүйнө, эки дүйнө тар дүйнө, кен дүйнө, куу дүйнө, ажайып дүйнө ж.б.*

Таблица № 3.9 Дүйнө когнетамасынын түрлөрү

Когнитемы	Түшүндүрүлүшү	Көркөм чыгармада берилиши
Бул дүйнө	Бул жер жүзүндө жашоо бар экенин билдирет	«Бири дем, бири ашык, бири кем — оң – тетири бул дүйнө» «Тикенинен гүл чыгат, түн артынан күн чыгат...» (кыргыз корпусу)
Чын дүйнө	Жашоо жана эле бирге өлүмдүн да бар экенин тастыктайт	«Аркы дүйнөгө кеткенде, адам гана чын дүйнөдө жашайт» — и «Манас» эпосу
Аркы дүйнө (О дүйнө)	Адам өлгөндөн кийинки барчу дүйнө	«Атаа, Манас, кулунум, Абаң Кошой өлбөсө, А дүйнө жүзүн көрбөсө...» (кыргыз корпусу)
Жалган дүйнө	Өлүм ак экенин аныктайт	«Бүгүн көргөн эртең жок, Ушундай бетпак алдамчы, Опосуз жалган дүйнө!» (кыргыз корпусу)
Арман дүйнө	Ой максатына жетпей арман жашоо болгонун айтат	«Аттин арман дүйнө» (кыргыз корпусу)
Бар дүйнө	Колунда бар болуп жетишип жашап турган адамдын жашоосу	«Бар дүйнө — бул бардыгынын бардыгы үчүн чыныгы баалуу дүйнө!» (кыргыз корпусу)
Жок дүйнө	Колунда жок, кедей адамдын жашоосу	«Жок дүйнө, айланып кеткен, кедей жашоо...» (кыргыз корпусу)
Армансыз дүйнө	Эч кайгы капасы жок, бардык каалаганына жетип жашоо	«Армансыз дүйнө, алга артта калбай...» (кыргыз корпусу)
Жан дүйнө	Адамдын ички руханий дүйнөсү	«Музыка - бул Жаратканга жол тартуу, жан дүйнө майрамы эмеспи» (кыргыз корпусу)
Бүткүл дүйнө	Аалам, бардык жандуу жана жансыз дүйнө	«Мына, британия империясы башында турган бүткүл дүйнө империализми...» (кыргыз корпусу)
Кызык дүйнө	Жашоо өзү кызык деген идеяны берет	«Бет алдыңа келдим, - деп, Кыркакка чыга келгенде, Кызык дүйнө ушундай...» (кыргыз корпусу)
Кор дүйнө	Колунда бар нерселердин кадыр баркын билбей жашоо	«Кор дүйнө, бардыгы турган, бирок бири да чыныгы эмес...» (кыргыз корпусу)
Көр дүйнө	Жалан гана материалдык нерселерге (акчага, мансапка, ж.б.) кул болуп жашап калуу	«Кылдыбы, не кантсе да, бир күйөрман тууган жанагы жулундаган тилмечгей көр дүйнө» (кыргыз корпусу)
Зар дүйнө	Кээде бир нерсеге жетпей калганда айтылат (мисалы	«Бироого көр, бирөөгө зар дүйнө» (кыргыз корпусу)

	баласыз өтсө балага зар дүйнө)	
Зор дүйнө	Күчтүү дүйнө, жашоо шарттуу түрдө кенже эпос деп аталат	«Шарттуу түрдө зор дүйнө деп аталган эпос.» (кыргыз корпусу)
Эки дүйнө	Тируу кезиндеги адамдын жашоосу жана өлгөндөн кийинки жашоо	«Мен ыраазымын, деди, биртке каным, биртке жылуум барында, денеми тепкич кылып ашып алгыла...» (кыргыз корпусу)
Сан дүйнө	Көп дүйнө, бай дегенди билдирет	«Каракан атам өлгөндө, Каракандын сан дүйнө... (кыргыз корпусу)»
Тар дүйнө	Аалам кен болсо да, адам бир нерседен кыйналып жашайт	«Бу бейбапа, бу жан этин жедирген тар дүйнө менен коштошу...» (кыргыз корпусу)
Бок дүйнө	Пайдасыз, аркасы жакшылык менен бүтпөгөн жашоо жөнүндө сөз	«Ушундай экен дүйнө бок!» (кыргыз корпусу)
Кен дүйнө	Бүткүл жер жүзү, асман, космос жана башка түшүнүктөр да кирет	«Бул эмне? Бул кең дүйнө кимге тар?» (кыргыз корпусу)
Куу дүйнө	Адамга жакшылык алып келбеген, дайыма кыйынчылыкка дуушар кылып адам кыйналып жашаганда айтылат	«Куу дүйнө, мен канмын - деп кубанып...» (кыргыз корпусу)
Шок дүйнө	Тентек, айтырбай келген нерселерге бай, адамдын каалоосуна баш ийбеген дүйнө	«Бүгүн көргөн эртең жок, Аласасы келгенде Ушундай экен дүйнө шок!» (кыргыз корпусу)
Ажайып дүйнө	Бизди курчап турган кооз айлана чөйрө, жүрөктөргө кубаныч тартуулаган табият	«Каңгырап уй мөөрөгөнү угулат. «Дүйнө! Чиркин ажайып дүйнө, өз кунунда...» (кыргыз корпусу)

Жогоруда келтирилген мисалдар булар кыргыз тилиндеги «аалам» концептин түшүндүргөн когнетемалардын негизги бөлүгүн билдирет.

Ч. Айтматовдун «Дениз бойлой жорткон Ала Дөбөт» ангемесинде мындайча берилген: *«Күндүзү күн, түнү түн түбү тешик дүйнөнүн түбүнө чейин жүрө берер кармаш....»* [Айтматов, 2018, II: 585]. Автор **түбү тешик дүйнө** деп атап, ааламдын чексиз, эч ким чегине жете албаган, аны токтото албаган күчтүү эбегейсиз экенин дагы бир жолу тастыктайт. Ч. Айтматовдун чыгармаларында берилген көркөм каражаттарды санап отурсак албетте алар

эбегейсиз көп болот. Чыгармада берилген тексттик бирдиктер эн негизги чечүүчү мааниге ээ экендиги көрүнүп турат.

Лингвوماданияттагы эң ийгиликтүү ролду концептин берилиши аныктап, ал когнитивдик лингвистиканын негизги өзөгүн түзөт.

Негизи концепт түшүнүктү камтыйт, бирок ал менен гана чектелип калбастан, сөздүн бардык мазмунун камтыйт: денотативдик жана коннотативдик маанилери, бул маданияттагы сөздүн ар түрлүүгүн жана алардын ассоциативдик байланыштарынын чагылдырат. Ал көптөгөн лексикалык бирдиктердин маанилерин өзүнө камтыйт.

Концептерде ар бир тилдик инсандын маданий деңгээли каралат жана концепт өзү сөздө гана эмес, сөз айкашында, билдирүүдө, дискурста, текстте да ишке ашырылат.

Концепт коомдун курчап турган чындыкты кандайча өздөштүргөнүн чагылдырат. Улуттук маданий өзгөчөлүктөрдү чагылдырган кандай лексикалык бирдиктер топтолгонун көрсөтөт.

Берилген баптагы изилдөөлөрдүн негизинде төмөнкүчө жыйынтыкка келдик:

- 1. Концепт «Аалам» макроконцепт болуп эсептелинет.**
- 2. «Аалам» концепти Ч.Айтматов дүйнөсүнүн жеке сүрөтүнүн негизги фрагменттеринин бири болуп саналат.**
- 3. Бул концепт жалпы салттуу-маданий мазмунду камтыйт.**

Каралган концепттин татаал маанилик маңызыга ээ болуп, анда төмөнкү маанилик пландар айырмаланып турат. «Аалам» бул – 1) Жаратуучу; 2) бүткүл дүйнө жүзү; 3) планета, галактика; 4) Адамзат (адамдын ички дүйнөсү); 5) Космос; 6) Паралелдүү ааламдар: жогорку дүйнө, ортонку дүйнө, төмөнкү дүйнө; 7) Курчап турган бүткүл айлана-чөйрө (жандуу жана жансыз дүйнө).

Аталган концептуалдык белгилер кыргыз маданиятында ушул концептин көп кырдуу экендигин, атап айтканда, Ч. Айтматовдун жеке автордук сүрөтүн түзөт.

«Аалам» концепти Ч. Айтматовдун чыгармаларында ар кандай лексикалык каражаттар менен чагылдырылат – бул метафора, салыштыруу, персоналдаштыруу, синонимдер, карама-каршылыктар, контрастар, эпитеттер.

Концептин лексикалык компоненттери төмөнкү тематикалык топторду билдирет: «жер жүзү», «дүйнө», «космос, планеталар», «жогорку күч, жаратуучу», «айлана-чөйрө», «жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү», «адам, адамдын ички дүйнөсү», «мифологиялык дүйнө», «мейкиндик», «адамдын ааламга болгон мамилеси».

Айрым окумуштуулар концепт сөздүн маанисинен түздөн-түз келип чыкпайт, бирок сөздүн мааниси адамдын жеке элдик тажрыйбасы менен кагылышуусунун натыйжасы болот деп эсептешет, б.а. концепт сөз менен чындыктын ортосунда ортомчу болуп саналат.

3.9. Ч. Айтматовдун ааламы, анын лингвистикалык актуалдуулугу жана котормодо берилиши (адам концептинин алкагында)

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин лингвистикалык актуалдуулугунун өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө жазуучунун эң актуалдуу болгон **«Адам үчүн эң кыйыны күнүгө адам болуу»** деген идеясына кайрадан кайрылабыз.

Улуу орус жазуучусу Лев Толстой: «адабияттын улуу жана асыл миссиясы – адамды жашоону жана дүйнөнү сүйүүгө мажбурлоо» деп айткан. Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары бул милдетти коомдогу үстөмдүк кылуучу күч болгон расмий идеология учурунда тарыхый кайдыгерликке, манкуртизмге, маданиятсыздыкка, жалганчылыкка, сабатсыздыкка жана өзүмчүлдүккө түрткү берген оор учурларда да чечип келген.

Кыргыз Улуттук Академиясынын Ардактуу академиги, профессор Берлан Арын Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары жөнүндө мындай деген: «Чыңгыз Айтматов ар кандай адамдарды бириктирди. Анын китептери дүйнө жүзү боюнча 176дан ашык тилде «сүйлөп», 128 өлкөдө 100 миллиондон ашык нускада

басылып чыккан. ЮНЕСКОнун маалыматы боюнча, ал мезгил доорундагы эң көп окулган жана басылып чыккан жазуучулардын бири деп эсептелет» (<https://tengrinews.kz/article/aytmatov-lichnost-geniy-epoha-924/>).

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына лингвистикалык талдоо жүргүзүү анын көркөм дүйнөсүн гана эмес, анын чыгармачылыгынын түптөлгөн терең философиялык жана лингвистикалык аспектилерин да түшүнүү үчүн маанилүү милдет болуп саналат. Анын чыгармаларында тил маалымат берүү каражаты катары гана эмес, татаал концептуалдык дүйнө таанымдарды, философиялык ой жүгүртүүлөрдү жана адеп-ахлактык баалуулуктарды билдирүүчү курал катары да кызмат кылат.

«Аалам» концептинин лексикалык-семантикалык мүнөздөмөсү

Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» концептин талдоо жазуучунун тилиндеги бул концептин көп мааниликтүүлүгүн чагылдырган лексикалык бирдиктерди аныктоодон башталат. Айтматовдун чыгармаларынын контекстиндеги **аалам** – бул жөн эле дүйнө эмес, бул табигый жана коомдук процесстерди символдоштурган чексиз, метафизикалык аалам.

Кылым карытар бир күн романынан үзүндү: ***Бу жарык дүйнөдө эстүү – жандуу жаралган жалгыз эле бизбизби, түбүнө санаа жеткис дүйнөдө өзүбүз гана жалгызбызбы, Аалам Аалам болгону жараткан рух Жердеги адамдын гана жашоо тирилигиби*** [Айтматов, 2018: 3, 60] ?

Бул контексте биринчиден **аалам** – бул бардыгын, анын ичинде материалдык дүйнөнү (жер) жана руханий, философиялык, метафизикалык аспекттерди камтыган бүткүл дүйнө. Бул түшүнүк физикалык реалдуулук менен чектелбейт. Ал дүйнөнүн маанисин кеңири түшүнөт, адамдын жашоосу жана дүйнөгө болгон мамилеси боюнча терең философиялык суроолорду көтөрөт. Экинчиден **аалам** – бул адамдын мүмкүнчүлүктөрүнөн алда канча кеңири жана түшүнүгү чектелген чексиз космосту түшүндүрөт.

«Аалам» концептине байланышкан лексикалык бирдиктердин карасак:

1) Жарык дүйнө – бул жерде Жер, биз жашап жаткан дүйнө деген мааниде колдонулат. Бул термин адамдын күнүмдүк жашоосу менен байланышкан жана

ошол эле учурда адам жашаган жер, жарыкка жана жашоого толгон дүйнө катары кабыл алынат. Бул түшүнүк метафизикалык жана кеңири **ааламга** карата контраст түзөт, анткени адам аны чектелген жана реалдуу дүйнө катары кабыл алат, ал эми **аалам** кеңири жана түшүнүүгө мүмкүн болбогон түшүнүк катары көрсөтүлөт. **2) Эстүү – жандуу жаралган** – бул сөздөр адамдын, же кандайдыр бир жандыктын, эс тутуму жана өмүрү менен түздөн-түз байланышкандыгын билдирет. Бул сүрөттөө адамдын дүйнөгө, жашоого болгон маанилүүлүгүн белгилеп, ал дүйнөнү түшүнүү үчүн аны өз алдынча жана жандуу болгон жаратылыш катары карайт. **3) Түбүнө санаа жеткис дүйнө** – бул сөз айкашы адам акылы менен түшүнүүгө мүмкүн болбогон, чексиз жана жаралышы боюнча чектелген эмес дүйнөнү (ааламды) билдирет. Бул – космостук масштабдагы дүйнө, же философиялык көз караштан алганда, адамдын акылынын чегинен чыгып кеткен чексиз, терең түшүнүктөрдү чагылдырат. **4) Жердеги адам** – бул сөз айкашы адамдын Жерде, жарык дүйнөдө жашап жатканын жана анын бул дүйнөдөгү орду, маңызы бар экенин көрсөтөт. Бул түшүнүк адамды абстракттуу жана философиялык **аалам** менен салыштырганда, анын чектелген, реалдуу жашоосу менен байланыштырат.

Англисче котормодо төмөнкүчө берилген: **«So we were indeed not alone in life, not the sole representatives of our kind, in the deserted eternity of the universe».** (translated by James Riordan)

1. Котормодогу концептуалдык айырмачылыктар:

Бул фрагментти кыргыз тилинен англис тилине которуу учурунда негизги мааниси сакталганына карабастан, бир катар концептуалдык жана семантикалык айырмачылыктар пайда болуп, аларды тактоо жана контекстке ылайык түшүндүрүү талап кылынат.

1.1. «Бу жарык дүйнө» жана «life»: Оригиналдагы «*Бу жарык дүйнө*» фразасы түздөн-түз Жердеги материалдык дүйнөнү жана адамдын жашоосун билдирет. Ал эми англис тилиндеги «*life*» (өмүр) сөзү жалпы жашоону көрсөтөт, бул анын маанисин кеңейтет, бирок түпнускада Жердин физикалык дүйнөсүндөгү конкреттүү жашоону көрсөтүү максаты бар. Аны менен катар,

кыргыз текстиндеги «жарык дүйнө» деген сөз айкашы адамзаттын дүйнөсүнөн жогору турган абстракциялык жана философиялык маанини да камтыйт, бул болсо котормодо толук берилген эмес.

1.2. «*Эстүү – жандуу жаралган*» жана «*the sole representatives of our kind*»: Оригиналдын «*Эстүү – жандуу жаралган*» деген фразасы адамдын аң-сезимдүү, тирүү жаралышы тууралуу терең философиялык түшүнүктү билдирет. Бул сөздөр адамдын өзүн таануу жана аң-сезимдүүлүгү жөнүндөгү мааниге ээ. Ал эми англисче котормо «*the sole representatives of our kind*» (өз түрүбүздүн жалгыз өкүлдөрү) деген сөздөрү адамдын биологиялык же түрдөгү ордун гана баса белгилейт, бул учурда кыргыз текстинин философиялык жана метафизикалык мааниси жоголуп кеткен.

1.3. «*Түбүнө санаа жеткис дүйнө*» жана «*the deserted eternity of the universe*»: Түпнускада берилген «*Түбүнө санаа жеткис дүйнө*» деген сөз айкашы ааламдын түпсүздүгүн жана аны толук түшүнүүгө мүмкүн болбогондугун сүрөттөйт. Бул метафизикалык түшүнүк адамдын чексиздик жана ааламдын түпсүздүгүндөгү орду тууралуу ой жүгүртүүлөрүн камтыйт. Англисче котормодо «*the deserted eternity of the universe*» (аябай узак, жалгыз түбөлүк аалам) деп берилген, бул болсо ааламдын түбөлүктүүлүгүн жана боштугун гана сүрөттөйт, бирок «*түбүнө санаа жеткис*» деген маани жана ага байланыштуу философиялык тереңдик жоголгон.

1.4. «*Аалам Аалам болгону*» деген сөз айкашы *аалам – аалам болуп жаралгандан бери* деген философиялык суроону коет, ал эми котормодо бул жөнүндө айтылбайт. Түп нускада берилген «*Аалам Аалам болгону жараткан рух Жердеги адамдын гана жашоо тирилигиби?*» деген суроо адамдын өзүн жана анын уникалдуулугун, анын ааламдагы ордуна жана экзистенциалдык маанисине байланыштуу терең философиялык ойду камтыйт. Англисче котормодогу адамдын физикалык гана ролуна басым жасап, адамдын чексиз ааламдын алдында кандай экзистенциалдык жана философиялык мааниге ээ экени тууралуу суроону жоготот.

2. Маданий жана философиялык айырмачылыктар:

Котормо кыргыз тилиндеги тексттин философиялык жүгүн толугу менен жеткире алган эмес. Кыргыз тилинде жана маданиятында адамдын ааламдагы орду, анын жашоосунун маңызы жана өзүн таануу жөндөмдүүлүгү тууралуу терең философиялык ой жүгүртүүлөр жана символикалык маанилер бар. Англисче котормо болсо негизинен адамдын түрдөгү ордуна жана анын биологиялык жашоосуна басым жасайт, бул философиялык деңгээлдеги маанилерди азайтат.

3. Стилистикалык айырмачылыктар: Англис тилине которуу учурунда автордун сөз айкалыштары жана риторикалык формулалары бүтүндөй терең философиялык маанини түпнускада берилгендей эмес, бир кыйла түз жана жалпылаштыруу жолу менен берилип калган. Түпнуска текстте философиялык суроолор аркылуу ачылган терең ойлор, англисче котормо текстинде жөнөкөй тастыктамаларга айланып кеткен. Өзгөчө, акыркы суроодогу жашоонун маанисине карата жигердүү ойлонууга чакыруучу риторикалык элементтердин айырмасы көрүнөт.

Демек, бул фрагменттин котормосу өзүнүн негизги маанисин сактап калганы менен, көптөгөн философиялык жана метафизикалык маанилерди жоготот. Түпнисканын терең философиялык жүгү, адамдын ааламдагы орду жана жашоосунун уникалдуулугу тууралуу суроолор тексттин түпкүлүктүү маанисин түзөт. Ал эми англисче котормо негизинен адамдын түрдөгү ордуна жана биологиялык жашоосуна басым жасап, тексттеги философиялык суроолорду жоготуп, терең ой жүгүртүүгө чектөө коюп калат. Котормо чексиздик жана метафизикалык ой-пикирлердин абстракциясынын маанисин толук чагылдыра албайт.

Кийинки мисал «Бетме-бет» повестинен алынды: *«Сейде Ысмайылдын келишин күтүп турат, мына ушундай чакта ал ак мөңгүлүү кырка тоолордун үстүндө, аяздуу кышкы асмандын көз мелжиген бийиктигинде жылтылдап турган жылдыздар менен айды мундуу карайт....., ошо көк теңир бетиндеги касиеттүү ай, касиеттүү жылдыздарга үнүм жетсе, алардан биердеги жашоо тиричиликке бир таасир болор беле дейт...»* [Айтматов 2018: 3,74]

Ушул кыска үзүндүдөн «аалам» концептин билдирген бир нече лексикалык бирдиктерди көрөбүз:

1) **«Аяздуу кышкы асман»** – бул символикалык фраза, *ааламды* муздак, өтө алыста, кол жеткиз кылып сүрөттөйт. *Асман* (небо, sky) бул жерде кеңири мейкиндикти билдирет, ал эми «*аяздуу*» (муздак, холодный - cold) сөзү алыстыкты жана жансыздыкты көрсөтөт. «*Аяздуу кышкы асман*» деген сөз айкашын *ааламды* билдирген метафора катары түшүнсөк болот, ал адамзаттан алыс турган, анын ички кыйналууларын сезбеген, муздак объект катарында сүрөттөлгөн.

2) **«Жылдыздар менен ай»** – астрономиялык объектиктер, жалпы убакыттын түбөлүктүүлүгү жана чексиз мейкиндик менен байланыштырылган. Бул үзүндүдөгү *жылдыздар* (звезды, stars) жана *ай* (луна, moon) космостук күчтөрдүн символдорун билдирет.

3) **«Көк теңир»** – бул кыргыздын салттуу маданиятында асманды ыйык руханий жаратуучу катары билдирген термин, бул *аалам* түшүнүгү менен түздөн түз байланыш, себеби кыргыздар *ааламды* жандуу, сыйкырлуу көрүнүш катарында кабыл алып, ага сыйынып келишкен. Бул контекстте асман жөн гана физикалык объект эмес, ал жогорку башталыш, Көк теңирдин же *ааламды* жараткан жана башкарган күчтөрдүн символу болуп саналат.

4) **«Касиеттүү ай» жана «касиеттүү жылдыздар»** – «касиеттүү» (свещенный, sacred) деген сөздөр жаңы маанилерди кошуп, «аалам» концептин Кудай жана мистикалык башталыш менен байланыштырууга мүмкүнчүлүк берет. Бул *ааламды* физикалык гана эмес, сакралдык мейкиндик катары кабыл алууга мүмкүндүк берет, ал жерде адам менен космос ортосунда руханий байланыш бар экенин көрсөтөт.

5) **«Үнүм жетсе»** (If my voice could reach) – бул фраза каармандын *аалам* менен байланыш түзүү аракетин көрсөтөт. Бул адамдын жашоодо жөн гана бар болуу менен чектелип калбастан, ага таасир этүүнү, экзистенциалдык суроолорго жооп табууну издөөнү каалагандыгын билдирет. Бул контекстте бул жашоонун маанисин жана өзүнүн ордун космостогу чексиздикте табууга болгон

аракет деп түшүнсө болот.

Семиотикалык аспектте сөздөрдүн жана образдардын символикасын карап көрсөк: «*Ак мөңгүлүү кырка тоолор*» жана «*көк теңир*» сөздөрү адам үчүн жете албай турган ааламды символдоштурат, ал аалам өзүнүн табияты боюнча чексиз жана түшүнүүгө мүмкүн болбогон нерсе. Бул элементтер жогорку, сакралдуу башталышты билдирет. «*Касиеттүү ай*» жана «*касиеттүү жылдыздар*» образы бул символизмди күчөтөт, ааламды сакралдуу мейкиндикке айлантип, адам өзүнүн экзистенциалдык суроолоруна жооп табууга аракет кылат.

Демек, Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концепти лексикалык бирдиктер жана образдар аркылуу ачылат, алар физикалык ааламды жана түшүнүүгө жана жетүүгө мүмкүн болбогон метафизикалык мейкиндикти символдоштурат. Ааламга байланыштуу суроолор адамдын ушул чоң ааламдагы орду жана өзүнүн тагдырына таасир этиши үчүн чоң жана ыйык мейкиндик менен байланыш түзүү мүмкүнчүлүгү тууралуу экзистенциалдык ойлонууларды камтыйт.

Ч. Айтматовдун адам табиятынын мыкты сүрөткери катары ийгилигинин сыры эмнеде? Ч. Айтматовдун чыгармалары эмнеси менен окурмандарды өзүнө тартат? - деген суроо көпчүлүктү кызыктырат.

Бул маселелер дайыма дүйнөлүк адабият таануучулардын жана тилчилердин күн тартибине коюлуп келген. Ага берилген жооптор бири бирине окшош эле болушкан, себеби бардыгы бир нерсеге келип биригишкен: *Айтматов адамдын жан дүйнөсүнүн чектерин кеңейтет* деген пикирде болушкан (бул албетте салыштырма типологиядагы концептуалдык мамилени тастыктайт). Айтматовдун күчү дал ушул нерседе болгон, анткени ааламдын бир бөлүгүн адамдын жан дүйнөсү түзүп турганын далилдейт.

Айтматовдун **ааламы** бул өзгөчө **аалам**. Анын чыгармаларында «**аалам**» жана «**адам**» концепттери бири бири менен тыгыз байланышкан. Бул эки чоң концепт бири биринен алыс кетпестен, кайра кайра чырмалышып, эриш-аркак бирин бири толуктап жүрүп отурушат.

Ч. Айтматов үчүн жаныбарлар дүйнөсү жана айлана-чөйрө өтө бийик жана ыйык нерсе болгон. Бул **Гулсары, Акбара, Ташчайнар, Жаабарс** жана башка жаныбарлардын образдарында сүрөттөлүп чагылдырылган.

Мисалы **Ташчайнарды** алсак, бул карышкырдын өтө күчтүү экенин, көлөмү да чоң, акылдуу, албурлуу, көк жал эч нерседен коркпогон карышкыр экендигин билдирет. Эки сөздөн бириккен **таш** (камень руск., a rock англ.) + **чайнар** (грызть, руск., gnaw англ.), ташты чайнаган (камень грызет, руск., gnaws the stone англ.) тиши курч, коркууну билбеген карышкыр экенин алдын ала эле түшүнөбүз. Бул ат (Ташчайнар) карышкырды сүрөттөгөн концептин эң негизги образдык белгилеринин бири болуп саналат. Ал эми Акбара карышкырдын атын укканда эле дароо анын ургаачы карышкыр экенин туябыз. Эмне учун? Себеби чогултулган (собирательный) образ **ак + бара** түшүнүгү **ак** деген сөздөн улам, келбети, назик деген концептик белгилердин ассоциациясын жаратат, ошону менен бирге **бара** деген сөз акылдуу, амалдуу деген ассоциацияны билдирип турат.

Айтматов карышкырлардын жан дүйнөсүн, жана бөлтүрүктөрүн жоктоп ыйлоосун ушунчалык чеберчилик менен сүрөттөп бергендиктен, адам менен жаныбарлардын энелик мээриминин окшоштугун сезип, ага таң калбай кое албайсын. Айтматов адамзат менен ааламдын ортосундагы көпүрө болуп, жалпы адамзатты гумандуулукка жана адилеттүүлүккө чакырат.

Жаабарс жөнүндө сөз кылсак, автордун дагы бир өзгөчө чеберчилигин белгилей кетсек болот. **Жаа + барс**, жаа (стрела, arrow) курч, тийген нерсесин тешип өткөн курал. Концептин мааниси курч, өткүр деген белгини камтыйт, ал эми **барс – илбирс** бул жалпыга белгилүү, Кыргызстандын гана аска зоолорун жердеген, өтө баалуу күчтүү жаныбар. Улуу жазуучунун эң акыркы чыгармаларынын бири болгон **«Тоолор кулаганда»** романындагы негизги каармандын бири болгон Жаабарс романдын өзөгүн ачкан негизги концепттердин бири болуп, **«аалам»** (дүйнө жүзү, өмүр) концептти сыпаттаган көптөгөн негизги ядролук белгилерди өзүнө камтыйт. Дагы бир белгилей кетчү нерсе романдын **«Тоолор кулаганда»** деп аталышы да концептин

ассоциативдик милдетин аткарып турат, б.а. улуу жазуучу Ч. Айтматовдун өзүнүн өмүрүнүн акырына жакындашынан кабар берет, б.а. жазуучунун ааламынын түгөнүп бара жатканынан кабар берет.

Тоолор (горы руск., mountains англ.) деген деген түшүнүк «аалам» концептинин мотивациялык белгилеринен болот, анткени тоо түшүнүгү: *бийик деңгээл, күчтүү коргоочу, ордунан козгой албас, түртүп жылдыра албас туруктуу, бекем түбөлүктүү* деген концепти аныктоочу сыпаттарды, белгилерди өзүнө камтыйт. Эгерде бул концептин семантикалык ядросун **адам** концептине карата колдонсок анда **тоодой жөлөк, тоодой күчтүү, тоодой бийик, тоодой нарктуу** деген сыпаттар адам концептинин образдык структурасын түзүүгө өбөлгө түзөт.

Ч. Айтматов өзү кыргыз элине, жеке эле кыргыз элине эмес, дүйнө элине тоодой бийик, тоодой күчтүү, тоодой нарктуу инсан катарында тарыхта калды десек жанылышпайбыз. Улуу жазуучунун бул дүйнө менен кош айтып кетиши чындыгында жалпы кыргыз эли үчүн эле эмес, жалпы дүйнөлүк адабият учун тоо кулаганга барабар болду десек туура болот.

«Кыямат» романында негизги каарман Бостондун аты жөнүндө да анализ жасап өтсөк. Бостон дагы эки сөздүк мааниден турат: **боз (бос айтылышы)** (серый руск, gray англ.) жана **тон** (шуба из овечьей шкуры руск., a sheepskin coat англ.). Эгерде концептин денотативлик маанисин карасак бозоргон тон (серая дубленка русск., a grey sheepskin coat англ.) дегенди билдирет. Ошондой эле Бостон деген американын чоң шаарларынын бири. Бул жөнүндө повестте мындайча берилген:

- *Жо- жок, - деди Марат көнүлдүү, - Бостон деген- шаар, Нью – Йорктон саал кичирээктиги болбосо, Американын башкы шаарларынын бири. А Бостон деген бизче боз тон да. Эми түшүндүңбү?*

- *Тфу, ата чын эле! – деди Базарбай, – Туура. Бостон деген бозоргон бир тон да....* [Айтматов, 2018:306]

- *No, no, - said Marat, joyfully, – Boston is a city, a little smaller than New York, but one of the main cities of America. And 'Boston' also means a gray*

coat in our language. Now do you understand?

-Ugh, really! – said Bazarbay, – That’s right. Boston is just a worn-out gray coat... (котормо биздики)

Бул жерде Бостон деген сөздүн концептуалдык маанисин карасак, кызыктуу фактыларга туш болобуз. Эгерде Бостонду «**адам**» концептинин алкагында карасак, анда ал негизги каармандын жакшы адам экенинен алдын ала эле кабар берет. Буга эмне себеп?: биринчиден, Бостон (эгер Бостонду шаар катары карасак) – бул чоң экономикасы өнүккөн шаар, келечеги бар, абройлуу чоң мамлекеттин белгилуу бир шаары болуп эсептелет. Концепти аныктоочу сапаттар төмөнкүлөр: чоң, бийик, күчтүү, таза, тыкан, белгилуу, абройлуу, бай, жакшы ж.б. Мындай касиеттер романдын башкы каарманы Бостондо («адам» концептинин алкагында) да кездешет, б.а адам концептин аныктоочу сапаттар: күчтүү, жакшы иштеген, авторитеттүү, өзүнө тыкан, эл оозуна алынган, бактылуу, бай, иштерман алдынкы малчы адам. Демек, ушул жерден да Ч. Айтматовдун каармандарына берген ысымдары да концептуалдык далилдүү маани-манызды камтып турганына күбө болобуз.

Улуу жазуучу адамда **ааламды** алдын ала көрө билүү сапатынын зарылчылыгын айгинеленеп көрсөтөт. Жогоруда берилген талдоолорго таянып Айтматовдун чыгармаларындагы каармандарга берген ысымдары, жан жаныбарларга жана тоо-таштарга берген ысымдары келечекте когнитологияга, котормого жана жалпы эле лингвистика илимине ар тараптуу изилдөөлөрдү жүргүзүүгө чоң материал болорун белгилеп кетебиз.

Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «**адам**» жана «**аалам**» концепттери чети оюлгуз казына экенини айдан ачык көрүнүп турат.

Айтматовдун **ааламы** өтө терең жана чексиз, анын чыгармачылыгына көп жолу кайрылып дагы да далай жолу изилдеп чыгууга туура келет. Бул албетте адамдарды кубандырат жана жаңы жетишкендиктерге шыктандырат.

Ч. Айтматовдун философиялык идеясы [Брусиловский 2016] бул «**адам**» концептине ылайык адамдын улуулугу, жаратылыштын (айлана-чөйрөнүн) түбөлүктүүлүгү, ыйык гуманизм жана ааламдын чексиздиги болуп саналат.

Адамды жаратылыштан бөлүү мүмкүн эмес, чындыгында ал айлана-чөйрөдөн бөлүнүп өзүнчө жашай албайт. Айтматов жердин, асмандын, суунун, тоолор менен токойлордун, ал тургай кичинекей гүлдүн да ордун чыгармаларында өзгөчө белгилейт, анткени ал ар бир тирүү жандык жана жансыз нерселер аркылуу адамдын ички жан дүйнөсүн жана анын азыркы учурдагы абалын чагылдырылат. Бул аркылуу «**аалам**» концептинин негизги критерийлери ачыкталат.

Улуу жазуучунун чыгармаларынын лингвистикалык актуалдуулугун семиотикалык аспектке карасак, анда Айтматовдун чыгармаларынын көпчүлүгү белги системасыны принциптерин даана көрсөтөт.

Мисалы, Ч. Айтматовдун «Кызыл алма» аңгемесинде Исабеков өзүнүн тааныш эмес кызга болгон сүйүүсүн кызыл алма аркылуу билдирет, бирок анын сүйүүсү четке кагылат. Исабеков ошондон баштап сүйүүгө ишенбей калат да, кийин ал башка эч кимге өз жүрөгүн ача албайт.

Чыгармада кульминациянын жеткен туу чокусу болуп Исабековдун кичинекей кызы Анара, атасынын жаш кезиндеги окуясындай болуп бактын арасынан **кызыл алма** таап алганынан башталат. Ушул окуя Исабековго анын бардык жашоосун көз алдына чагылдырат: анын алгачкы сүйүүсү, жоопсуз калган таза сүйүүсү, кийин өз аялын сүйө албай, ага жасаган тоң мамилеси бардыгы көз алдына тартылат. Ушул жерден ал сүйүү деген бул өзүнө гана арналбастан, ал жанындагы жакын адамдарга да тартуулана турган сезим экенине ынанат. Өткөнгө байланып, азыркынын кадырына жетпей калуу катачылыгын сезет. Мындай чечимге ал кызынын берген жообунан кийин биротоло келет.

- *Кызым, алманы жеген жоксунбу?*
- *Жок, мамама сактап койдум, - деди кызы акырын.*
- *Маманабы? – деди Исабеков. Канырыгы түтөгөндөй тамагы буулду.*
- *Туура кыласын, алманы ала барабыз мамана [Айтматов, 2018:6, 177].*
- *Daughter, haven't you eaten the apple?*
- *No, I saved it for mom, - the girl said quietly.*

- *For mom? - said Isabekov, his throat tight with emotion.*
- *You're doing the right thing; we'll take the apple to mom.* (котормо биздики)

Ушул нерсе Изабековдун жан дүйнөсү оодарылып, өмүр бою кетирген катачылыгын мойнуна алат. Жаш кезиндеги жоопсуз сүйүүсү аны жубайы менен бактылуу жашоого тоскоолдук болгонун чындап жүрөгү менен түшүнөт.

Чыгармада берилген **кызыл алма** бул сүйүүнү ачыктап турган семиотикалык белги катары берилген, себеби **кызыл** (красный руск., red англ.) сулуу, жаш, даамдуу, жетилип турган деген белгилерди камтыган түшүнүк. Кыргыз маданиятында кездешен, **кызыл жоолук жалжалым, кызыл көйнөк кийип буралып** ж.б. сөз айкаштарын алсак болот. Дагы бир маниси өтө ысык, өтө берилген деген түшүнүк. Буга карата кыргыздарда айтылчу **«өтө ысык бат муздайт, өтө кызыл бат оңот»** деген идиоманы айтсак туура келет. **Алма** (яблоко - apple) түшүнүгүнүн концептуалдык маанисине кайрылсак, бул сөз да жакшы, баалуу, таптаза, бышып турган деген маанилер менен коштолот.

Европа маданиятында кызыл түс: Европа маданиятында кызыл түс көп учурда сүйүү, кумар, коопсуздук же ыза менен байланыштырылат. Мисалы, Валентинкадагы кызыл жүрөк бул - сүйүүнүн белгиси. Ошондой эле кызыл түс коопсуздукту көрсөтүү үчүн колдонулушу мүмкүн (мисалы, кызыл жарык светофордо «токтоо» же «тура тур» дегенди билдирет).

Кытай маданиятында кызыл түс: Кытай маданиятында кызыл түс оң мааниге ээ. Ал бактылуулукту, ийгиликти жана гүлдөп-өнүгүүнү билдирет. Мисалы, Кытайда кызыл конверттерге акча салып, Жаңы жылда же башка маанилүү окуяларда ийгилик жана бакыт каалап тапшырышат. Бул жерде кызыл түс да белгилүү бир белгини билдирет, бирок анын мааниси Европа маданиятындагыдан бир топ айырмаланат. Бул ошол эле белгинин маданий контекстке жараша ар түрдүү мааниге ээ болорун көрсөтөт.

Диний контексте кызыл түс: Католицизмде кызыл түс көп учурда кан, курмандык жана азаптуулук менен байланышкан символикада колдонулат (мисалы, дин кызматкерлеринин кийиминдеги кызыл түс, кыйноочуларга арналган майрамдарда). Кызыл түс ушул мааниде контекстке жараша ар түрдүү

кабыл алынат, ал кандай контекстте колдонулса (диний же дүйнөлүк), ага карата түшүнүк өзгөрүшү мүмкүн.

Британ маданиятында **кызыл** – **red** түшүнүгү кеңири эмоциялар менен байланышкан түшүнүктөрдү билдирет, б.а. сүйүү, кумарлануу, коопсуздук, агрессия, жетишкендик, бийлик ж.б.у.с., анын колдонулушу контекстке жараша болот.

Алма (apple) британ маданиятында ден соолуктун жана сергектиктин, билимдин жана тыюу салынган мөмөнүн, өлбөстүктүн же күчтүүлүктүн, сүйүүнүн жана кумарлануунун, социалдык жана маданий идентификациянын символу болуп саналат. Мисалы, **Apple** компаниясы дүйнөдөгү эң күчтүү жана өнүккөн бренд компанияларынын бири катары белгилүү.

Демек, семиотика концепттерди ачыктоодо маанилүү роль ойнойт, анткени ал белгилердин ар түрдүү маданияттарда кандайча кабыл алынып, кандайча интерпретация болорун тереңдетет жана маданий маанилердин системалардагы байланышын изилдейт. Мында белгилүү бир түшүнүктөр (мисалы, кызыл түс же алма) ар түрдүү маданияттарда ар башка мааниге ээ болушу мүмкүн, жана бул маанилердин алмашуусу же трансформациясы аларды кабыл алуу контекстине жараша болот. Бул өзгөчөлүктөр маданий ар түрдүүлүктү жана дүйнө таануу өзгөчөлүгүн түшүнүүгө жардам берет, ошондой эле семиотика белгилердин жана алардын маанилеринин динамикасын терең изилдөөгө шарт түзөт.

Ч. Айтматовдун чыгармаларын которууда улуттук менталитет, улуттук реалияларга өзгөчө көңүл буруу зарыл, себеби автордун айтайын деген оюу, анын тилдик сүрөтүнүн толук кандуу чагылышы зарыл.

Мисалга «Кылым карытар бир күн» романынан үзүндү алып «адам» концептинин алкагында талдап көрөлү:

- *Эшиттиңерби, Баракбай тукуму? Тууганыбыз, шордуу Раймаалынын кебин эшиттиңерби?*
- *Эшиттик.*
- *Андай болсо менин сөзүмдү эшиткиле. Алгач сага айтайын,*

шордуу Раймалы. Өмүр бою жалгыз атчан жакыр болуп, оюн зоок менен келатырысын, домбрандын боорун тырмап, аш тойлордо ырдадын, маскарапоз болдуң. Бүт өмүрүңдү башкалардын тамашасына зарп кылдын.... Абилхан, ордунан турчу, карагым, сен бул экөөң бир ата, бир энеден туулган туушкансынар, биздин жөлөгүбүз да, үмүтүбүз да сенсин. Сени бүт Баракбай атынан болуштукка көтөрсөк деген ойдобуз... Баракбай тукумуна башка бирөөлөр көчүгү менен күлбөсүн десен, Раймалы көө жапкан бетибизге башкалар түкүрбөсүн десен, алжыган агандын айласын өзүң тап! [Айтматов 2018: 3, 327]

- *Descendants of the Barakbai tribe, have you heard what our kinsman, the most unworthy Raimaly, has said?*
- *We have heard.*
- *Then listen to what I shall say to you, unhappy Raimaly. You've spent your life in one-horse poverty, wandering from feast to feast, playing your dombra. You've been a clown in a mask. You've used your life to entertain others. We forgave your worthlessness when you were young. Now that you're old and just a figure of fun, we despise you. It's time for you to think about death, resign yourself to it. But instead you've been running around with this girl and giving cause for scandal in strange villages. Like a giddy goat, you've scorned the customary laws of behaviour and now you blatantly disregard our counsel. Well, may God punish you, you yourself are to blame. Now for the second point. Stand up, Abdilkhan! You're his brother of the same blood, of the same mother and father and you are our prop and hope. We wanted to see you as volost chief in the name of all Barakbai. But your brother has gone off his head at last; he doesn't know what he's doing and he could harm your chances. Therefore, you've the right to proceed with him and take whatever steps are needed to prevent him from shaming us before other people. No one should spit in our eyes - and no one should mock the Barakbai! (translated by John French)*

Бул жерде котормонун сапатына көңүл бура турган көп учурлар кездешет:

1) **Стилистикалык өзгөртүүлөр:** Алгачкы тексттин түп нускасында күчтүү эмоционалдык өңүт бар, бул кыргыз фольклорунун элементтери жана

сүйлөө тилинин мүнөздөмөсү болуп саналат. Түз, ачыктан-ачык айтылган сөздөр, мисалы, *«шордуу Раймалы»* же *«маскарапоз болдун»*, каармандын коомдук ордуна жана аброюна болгон сын-пикирди билдирет. Бул фразалар маскарапозду жана коомдун мыйзамдарына баш ийбеген адамды жийиркенүү менен сындап айтылат.

Котормо, өз кезегинде, түп нускадагы эмоционалдык өңүттү жумшартат. Мисалы, *«you've been a clown in a mask»* деген котормо түз болсо да, оригиналдагы айыптоонун жана жийиркенүүнүн кыскартылган формасын берет. Түп нускадагы катуу нааразычылык, адамдын алсыздыгын айыптоонун туруктуу стили котормодо толук сакталган эмес.

2) Маданий жана коомдук элементтер, семантикалык өзгөрүүлөр

Тексттеги маанилүү элементтер, мисалы, *«Шордуу Раймалы»*, *«домбранын боорун тырмап»* жана *«жөнөкөй маскарапоз болдун»* кыргыз маданиятына таандык символдорду билдирет.

«Шордуу Раймалы» *«the most unworthy Raimaly»* деп которулган. Бул фраза негизги маани менен берилип, бирок кыргыз тилиндеги *«шордуу»* сөзү жалгыз гана жакырдыкты эмес, ошондой эле бул адамдын акыбалын жана ага болгон аянычтуу мамилени билдирет. Ал эми англисче котормодо түпнускадагы терең түшүнүк берилбей, жалпыланып которулуп берилген.

«Домбранын боорун тырмап» *«playing your dombra»* деп которулган, бул жерде жөн гана домбрада ойноо эмес, «боорун тырмап» деген сөз аркылуу адамды шылдыңдоо, кемсинтүү иретинде колдонулган.

«Маскарапоз болдуң» *«you've been a clown in a mask»* деп которулган. Бул жерде жалпы маани сакталган, бирок маданий өзгөчөлүгүн жоготкон, себеби маскарапоз кыргыздар үчүн уят, татыксыз жумуш катарында кабыл алынат.

3. Функционалдык өзгөрүүлөр

Котормодо функционалдык өзгөрүүлөр да байкалат. Мисалы, *Баракбай тукумуна башка бирөөлөр көчүгү менен күлбөсүн десең, «көө жапкан бетибизге башкалар түкүрбөсүн десең»* деген фразалар кыргыз улуттук реалияларды билдирип турат, себеби мындай күчтүү эмоционалдык акыбалды

билдирген фразалар башка улуттарда жокко эсе, анткени бул жерде бир адамдын эмес бүткүл уруунун намысы жөөнүндө сөз болуп жатат. Англис тилиндеги котормодо «*No one should spit in our eyes - and no one should mock the Barakbai*» деп берилип коомдук эмоционалдык жүк бир топ жеңилдетилип берилген.

Бул талдоодон ар түрдүү котормо стратегиялары жана моделдеринин колдонулганы көрүнүп турат, анын ичинде формалдык эквивалент, динамикалык эквивалент, адаптация, калька жана перефраз. Ар бир стратегия тексттин так мазмунун өткөрүп берүү жана башка маданий аудиторияга ылайыкташтыруу максатында колдонулган.

Айтматов өзүнүн чыгармаларында пейзажды сүрөттөөнүн эн мыкты чебери. Ал жаратылышты өз ата мекенине, туулган жерине болгон зор сүйүү менен сүрөттөйт. Окурмандын көз алдына таланттуу сөз сүрөткери жазган укмуштуудай пейзаж тартылат.

Айтматовдун чыгармаларындагы түндүн сүрөттөлүшү өзүнчө эле жомок. Мында асман толо жаркыраган жылдыздар (ар биринин өз тарыхы жана максаты бар), ал эми чыгармадагы түндөр бейпил, мемиреп тынч жана өзгөчө кооз болуп берилет, жада калса түндүн керемет жыты да сүрөттөлөт.

«Жамийла» повестинде түн төмөнкүчө сүрөттөлөт: «*Чиркин, ошол күнкү түн, бөтөнчө жаратылгансып, эң эле көрктүү болду. Ким билбейт, жайдын толгон кезиндеги август түндөрүн! Асмандагы **жылдыздар** алыста турганы менен, ар бири өзүнчө нур төгүп, чет четинен бүлбүлдөгөн **күмүш кыроо** чалып, асмандын тиги каптал, бу капталына жайнап, кири жок жадырап карашат*».

«*А ночь выдалась великолепная. Кто не знает августовских ночей с их далекими и в то же время близкими, необыкновенно яркими звездами! Каждая звездочка на виду. Вон одна из них, будто заиндевшая по краям, вся в мерцании ледяных лучиков, с наивным удивлением смотрит на землю с темного неба*».

[Айтматов, 1958: 31].

‘The night was so magnificent. Who does not know these August nights with their far – off, yet so close, gleaming stars! There was one star: it seemed frozen round the edges; its icy rays sparkled as it looked down from the dark sky in surprise at the earth

below’ [Aitmatov, 2000: 32]. (translated by Fainna Glagoleva)

Котормодо автордун айтайын деген оюу толук берилген эмес, бирок чыныгы мааниси компенсация модели аркылуу берилген. Мында асманда жайнаган жылдыздуу түн, географиялык өзгөчөлүктөргө байланыштуу балким англис, орус жергесинде толук көрүнбөшү мүмкүн, бирок бул жылдыз аркылуу түшүндүрүп берилген. Дагы бир котормодогу шайкеш келбеген учур – «*күмүш кыроо*» деген идиома орусча «*ледяные лучики*» деп берилген, англисче болсо «*icy rays*» деп которулган. Бул жерде кыргыз окурманы үчүн август түнүндөгү жылдыздар суук эмес, өтө жылуу жана жарык болгондугу айкын; *күмүш кыроо* деген сөз анын жаркырап, сүйкүмдүү жана жылуу болуусун билдирет.

Бул жерде улуу жазуучу Ч. Айтматов **ааламдын** кендигин, чексиздигин жана кооздугун баса белгилеп, Жамийла менен Даниярдын кубанычын жана таза сүйүүсүн сезе ала турган тирүү жандыктар катары асмандагы жылдыздарды сүрөттөгөн. Окуянын дагы бир каарманы, өспүрүм Сейит ушул түндүн сулуулугуна суктанып мындай дейт:

«Ушундай түндө жол жүргөн кандай жакшы! Караңгыда термелген аттардын жондорун карап отурсан, ушул түнкү добуштарга кулак салып, ушул түнкү жыттарга мас болсон кандай жыргал!» [Айтматов, 2018: 142 - 143].

«Хорошо было ехать по прохладе, смотреть на колышущиеся спины лошадей, слушать августовскую ночь, вдыхать ее запахи» [Айтматов, 1985: 47].

‘It was good to ride in the coolness, to what the moving backs of the horses, to listen to the sound of the August night and breath in its smells’ [Aitmatov, 2000: 33]. (translated by Fainna Glagoleva)

«Аалам» менен «адам» концепттеринин чектери бири-бирине аралашып, бири бирин толуктап тургандыгы жогоруда берилген мисалдардан толугу менен көрүнөт. Жамийла менен Даниярдын бири-бирине болгон сүйүүсү, Сейиттин Жамийлага болгон балалык сүйүүсү, булардын ортосундагы достук мамиле, адамдар ортосундагы сый-урмат мамилеси, ишеним, бири бирине колдоо көрсөтүү сыяктуу сапаттар «адам» концептинин негизги өзөгүн түзөт.

Ал эми чыгармадагы каармандардын жаратылышка болгон сүйүүсү, айлана чөйрөгө болгон суктануусу, аяр мамиле кылуусу, аны барктап баалап, даңктаганы **«аалам»** концептинин чегин кеңейтет.

Биздин өлкөнүн көрүнүктүү Айтматов таануучуларынын бири А. Акматалиев мындай деп жазат: *«Бетме-беттеги» тумандуу кыш, «Жамийладагы» аптаптуу жай, «Саманчынын жолундагы» жылдыздуу асман, дегеле бардык чыгармаларындагы жандуу, жансыз жаратылыш көрүнүштөрү күндөлүк турмушта керектелүүчү буюм-тайымдар, портреттик штрихтер, майда көркөм деталдарга чейин – алардын бардыгынан каармандын «жүрөк кагышы» туюлат, адамдык асыл сапаттары көрүнөт»* [Айтматов, 2018: 6, 362].

Чындыгында Ч. Айтматовдун улуулугу ал адамдын жан дүйнөсүнүн кылдарын черткендигинде болот. Жазуучунун чеберчилиги окурманды кызыктырат жана суктандырат; окурман ошол каармандар менен чогу жашап, анын чыгармаларында сүрөттөлгөн бардык окуяларды бирге баштан кечирип жаткандай сезилет.

«Айтматовдун ааламы боорукердик, сүйүү, жан тартуу, урмат-сый, достук жана чынчылдык жашаган дүйнө, ушунун баары Ааламдын өзөгүн түзүп турат. Бул Аалам адамзаттын алдына аткара турган чон милдеттерди коёт. Ал милдет жер бетинде гана эмес, бүткүл Ааламда тынчтыкты жана ынтымак-ырыскерчиликте жашоону сактоо. Аалам чексиз жана теңдешсиз, бирок аны адам өзүнүн кичинекей жүрөгүнө батыра алат, адам аны өзү менен кошо алып жүрөт, ал анда жашайт жана анын мыйзамдарына баш ийбей кое албайт. Чындыгында, А. де Сент - Экзюпери айткандай: **ведь зорко одно лишь сердце, самого главного глазами не увидишь.....** Албетте көз көрө албаганды бир гана жүрөк көрүп сезе алат эмеспи» [Тургунова, 2021: 418].

Демек, **аалам** – бул көп нерсе түшүнүксүз жана адамзатка таандык болбогон космос, ошону менен эле бирге Аалам биз жашап жаткан дүйнө. Бул тууралуу Ч. Айтматов адабий гезиттин кабарчысы Аркадий Ваксберг менен болгон маегинде төмөнкүдөй деген: «Космополитизм – киши өзүнүн бир топко

эле эмес, бүткүл адамзатка таандык экенин сезүү. Жаны миң жылдыктын биринчи кылымында дүйнөдөгү көптөгөн адамдарды мына ошондой сезим бийлерине ишенем» [Айтматов, 2018: 196].

Ооба, биз улуу ойчул Ч. Айтматов айткан ошол миң жылдыкта жашап жатабыз, ал айткандай, адам өзүн **Ааламдын** бир бөлүгү деп эсептейби? Ал бүткүл адамзат алдында жооптуубу? Жооп, албетте, бир тараптуу эмес [Тургунова, 2021: 418].

Заманбап кыйынчылыктары адамдарды **ааламга** жана жалпы адамзатка жооптуу болууга үндөйт, б.а. **аалам** жалгыз, ал баарыбызга бирдей тиешелүү экени айдан ачык түшүнүктүү болду.

Демек, Ч. Айтматовдун ааламы – түгөнбөс жана көөнөрбөс мурас. Аны сактоо жана жакшыртып өркүндөтүүгө биз адамзат милдеттүүбүз.

Схема № 3.2 **АЙТМАТОВДУН ААЛАМЫ**

Жогоруда берилген тастыктоолордон улам, Ч. Айтматовдун бизге калтырган идеялогиялык мурастарын кийинки муундарга үйрөтүп калтырып кетүү замандын талабы. СССРдин Жазуучулар союзунун мүчөсү, философия илимдеринин кандидаты, Ленин Комсомол сыйлыгынын лауреаты Калык Ибраимов мындай дейт: «Ал (Чыңгыз Айтматов) бир жолу жаркырап, өчүп бараткан чагылгандай жашады. Ал эми чагылган, Чыңгыз Айтматов өзү айткандай, асмандан жаралат. Ал эми асман бул түбөлүктүү. Бул албетте бизди сооротот» [http://mnenie.akipress.org/unews/un_post:7060].

3-баптан алынган тыянактар

3 – бап «аалам» концептинин семантикалык туюнтмаларын, алардын репрезентацияланышын жана котормодо берилишин Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде изилдөөгө арналган. Бул изилдөөдө төмөнкү жыйынтыктарга келүү мүмкүн болду:

1. «Аалам» концептин макроконцепт катарында изилдеп, аны категорияларга бөлүп төмөнкү жыйынтыкка келдик:

- 1) «Аалам» концепти макроконцепт болуп эсептелет, анткени ал жылдыздарды, асманды, галактиканы, жерди, бүткүл жандуу жансыз, көзгө көрүнгөн да, көрүнбөгөн да чексиз дүйнөнү өзүнө камтыйт.
- 2) «Аалам» концепти дүйнөнүн ар кандай тилдик сүрөттөрүндө ар башкача чечмеленет.
- 3) «Аалам» макроконцептин түзүүчү негизги компоненттердин бирине **адам** жана анын ички дүйнөсү (ааламы) кирет.

2. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «Аалам» концептинин лексикалык репрезентациясы ар кандай лексикалык каражаттар аркылуу ишке ашырылган. Бул каражаттарга метафора, салыштыруу, персоналдаштыруу, синонимдер, карама-каршылыктар, контрастар жана эпитеттер кирет.

3. Концептин лексикалык компоненттери төмөнкү тематикалык топторду билдирет:

- «Жер жүзү»
 - «Дүйнө»
 - «Космос, планеталар»
 - «Жогорку күч, жаратуучу»
 - «Айлана-чөйрө»
 - «Жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү»
 - «Адам, адамдын ички дүйнөсү»
 - «Мифологиялык дүйнө»
 - «Мейкиндик»
 - «Адамдын ааламга болгон мамилеси»
4. «Аалам» концептинин мотивациялык, *түшүнүктүк, образдык, баалоочу жана символикалык белгилери* аныкталды. Бул белгилер концептин ар тараптуу маанисин жана анын адамдын дүйнөсүндөгү ордун түшүнүүгө жардам берет.
5. «Аалам» концептинин 20 когнитивдик талаалары аныкталды, ал эми анын эң негизги когнитивдик белгилери төмөнкүлөр: *Чексиздик*: Концепт чексиз мейкиндикти жана убакытты чагылдырат; *Түзгөн компоненттери*: Ааламдын ар кандай элементтери жана алардын өз ара байланышы; *Сырткы көрүнүшү жана аталыштары*: Концептин визуалдык жана лексикалык репрезентациясы; *Сырдуулугу*: Ааламдын терең жана түшүнүксүз аспектилері.
6. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «Аалам» концептинин **лингвистикалык актуалдуулугу** жана котормодо берилиши талданды. Бул, анын философиялык жана метафизикалык мазмунунун башка тилдерге туура которууну камсыздайт.
7. **Ч. Айтматовдун ааламы**: Айтматовдун дүйнөсү татаал жана көп кырдуу, анда адам менен ааламдын ортосундагы терең, философиялык жана экзистенциалдык байланыштар чагылдырылат.
8. «Аалам» концептинин **символикалык жана семиотикалык мазмуну** талданды. Бул, анын Айтматовдун чыгармаларындагы көп маанилүү символдор аркылуу метафизикалык дүйнөнүн чагылдырылышын көрсөтөт.
9. **Адамдын аалам менен түздөн түз байланышы** иликтенип берилди.

4 – БАП «АДАМ» КОНЦЕПТИНИН КОГНИТИВДИК БЕЛГИЛЕРИ ЖАНА МАДАНИЙ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ: Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА АЛАРДЫН РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛАНЫШЫ ЖАНА КОТОРМОДО БЕРИЛИШИ

Бул бөлүмдө «адам» концептинин когнитивдик белгиси, анын структуралык элементтери жана маданий өзгөчөлүктөрү терең изилденет.

Изилдөөнүн негизги максаты – «адам» концептинин философиялык, антропологиялык жана лексикалык аспектилерин изилдеп, анын кыргыз жана британ менталитетинде кандайча калыптанып, маданияттар арасында кантип трансформацияланганын түшүнүү. Ошондой эле, Ч. Айтматовдун чыгармаларында «адам» концептинин көркөм чагылдырылышы, анын маанилерини котормолордо кандайча репрезентацияланганын аныктоого шарт түзөт.

Изилдөөнүн негизги методологиясы когнитивдик лингвистика, этнолингвистика жана семиотикадан алынган ыкмаларды колдонуу менен, адам концептине таасир эткен маданий жана философиялык элементтерди айкын көрсөтүүгө багытталат. Бул изилдөөнүн алкагында, адамдын ички дүйнөсү, анын жашоодогу ролу жана баалуулуктар менен байланыштуу маселелер терең ачылат. Андан сырткары, «адам» концептинин Айтматовдун чыгармачылыгында кандайча семиотикалык жана лингвистикалык өңүттө чагылдырылганы жана алардын котормодо туура берилүүсү да өзүнчө талкууланат.

Изилдөөдө колдонулган ыкмалар аркылуу «адам» концептинин маданий маанисин жана анын аксиологиялык, этикалык, ошондой эле когнитивдик аспектилерин ачып берүүдө өзгөчө мааниге ээ.

Ошондой эле, бул бөлүмдө экстралингвистикалык факторлордун жана улуттук реалиялардын котормо процессине тийгизген таасири каралат. Эмне үчүн Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «адам» жана «аалам» концепттеринин туюнтмаларын англис тилине (орус тили ортомчу тил катары алынды) которууда каалаган деңгээлде тактыкка жетүү кыйынчылыкка алып келет жана

кандайча экстралингвистикалык шарттар (мисалы, маданий контексттер, каада-салттар жана тарыхый факторлор) бул процесске таасир этет деген суроолорго жооп издейбиз.

4.1. «Адам» концептинин когнитивдик белгилери: а) адамдын иш аракети, б) сырткы турпаты, ички дүйнөсү, жеке касиеттери, в) үй-бүлөдө жана коомдогу орду боюнча

«Адам үчүн эн кыйын нерсе күнүгө адам болуу»

Чыңгыз Айтматов

Адам деген ким? Адам кайдан жана кантип жаралган? Адам уулу канткенде чыныгы адам болот? деген сыяктуу суроолор бардык эле адамзатты ойлонтоп кое албайт. Мындай философиялык ойлор тээ атам замандан бери эле жашап бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготпой келет. Ааламды адамсыз элестетүү мүмкүн эмес, ошондой эле адам ааламсыз, аны курчап турган чөйрөсүз өмүр сүрө албайт. Бул эки түшүнүк (концепт) бири бирине бекем байланышкан.

«Адам» концептине кайрылсак, адам деген түшүнүк дүйнө жүзүнө тааныш, себеби адамзаттын жер жүзүндө пайда болушуна байланыштуу «Адам Ата жана Обо Эне» (Адам и Ева) деген мифологиялык уламыш жалпыга белгилүү.

Адам концептин түзгөн **мотивациялык** белгини талдап алуу учун этимологиялык сөздүктөргө кайрылсак: фарсы сөзү آدم, араб сөзү آدَم, андан кийин иврит сөзү אָדָם, түздөн түз мааниси «Адам» деген сөздөн келип чыккан жана אֶרֶץ «жер» жана אִשָּׁה «кызыл» деген уңгусу бир сөздөр менен байланышкан.

Түшүндүрмө сөздүктөрдө төмөнкүчө берилген: **Адам** (ивр. אָדָם — *Сын Земли* или *человек*) и жена **Ева** (ивр. חַוָּה, *Хава* — *живущая* или *дающая жизнь*) — в Библии первые люди на Земле, сотворённые Богом и прародители человеческого рода.

Ислам дининде адам атанын жаралышы жөнүндө Ыйык Куранда төмөнкүчө берилет: Эген периштелерге: **«Мен шыгыраган, келбеттүү кургак чоподон инсанды жаратамын»**, - деди [Ыйык Куран: 263].

Дээрлик бардык этимологиялык жана түшүндүрмө сөздүктөрдө «адам» сөзү («Адам» деген ат) **кызыл топурак** же **чопо** деген түшүнүк менен коштолот). Ушундай эле тилдик трансформацияны латын тилинде да байкоого болот: *humus* – жер (топурак), *homo* – адам. Демек бул Кудай адамды топурактан жараткан жана ага жан салган деген түшүнүккө толук дал келет.

С. Г. Воркачевдун теориясы боюнча, ал концептин манызын түзүүчү түзүлүштөр (атрибуттук жана аныктоочу) каймана маани манызга ээ болгон компоненттерин (түшүнүктүн келип чыгышын жана билдирген маңызын) аныктайт, жогоруда келтирилген маалыматтардан «адам» концептинин этимологиялык жана атрибуттук түзүлүшү аныкталды.

«Адам» концептинин **ассоциативдик** белгилерине камтыган түшүнүктөргө төмөнкүлөр кирет: кабырга, кабыргадан, азгырык, асман, күнөө, алма, Ыйык Куран, Библия, жаратуу, адам, дарак, сүргүн, жылан, мөмө - жемиш, евангелист, аял, күнөөкөр, аалам, кудай, жаратуучу, эркек, жигит, адамзат, алма дарагы, периште, башат ж.б.

«Адам» концептинин түзүлүшү жана аны түзгөн компоненттери. Адам концептин алсак, ал жөн гана айры баштуу, эки буту бар жандуу зат катары эсепке алынбайт. Адам түшүнүгү өтө терең жана өзгөчө жооптуу түшүнүк болуп эсептелинет. Себеби адам болуп жаралуунун өзү эле бул аалам процессинин эң жогорку жетишкендиги болуп саналат.

«Адам» концепти эмнелерди камтыйт? Адам ой жүгүртүүгө жөндөмдүү зат, адамдын колунан бардык нерсе келет, адам аалам (жаратылыш) менен тыгыз байланышта жашайт. Буга мисал Барпы Алыкуловдун: **«Ала-Тоо көрккө келбейт, эл болбосо!»** деген сабы далил болот. Мына ушул сапаттар бул концептин универсалдуу феноменин түзүшөт.

Ал эми адам ар кандай сапаттарга ээ, ал жакшы да жаман да боло алат. Бирок «адам» концепти көбүнчө жакшы адамдык сапаттарга ээ болгон киши

түшүнүгү катары кабылданат, анын терс сапаттары көбүнчө эске алынбайт, себеби биз жогоруда сөз кылгандай «адам» түшүнүгү ааламда эн жогорку деңгээлде турат. Буга мисал катары кыргыз маданиятында эгерде бир адам жаман иш жазаса же башка бир адамдар нааразы боло турган иш кылса **«Сен адамсынбы же айбансынбы?»** деп түз суроо беришет. Ушунун өзү эле адам ой жүгүртүү жөндөмдүү жана ал ар кандай жаныбарлардан жогору турарын баса белгилейт.

Улуу жазуучу адамдын асыл сапаттарын өзүнүн чыгармаларында каармандары аркылуу ачып көрсөтүп берет. Эң кызыктуусу Айтматовдун каарманы катардагы эле бир адам өзүнүн жеке мүнөзү, ой тутуму, көз карашы, элестүү дүйнө таанымы аркылуу бүткүл адамзаттын назар бура турган, жан дүйнөсүн козгоп, өмүр жана өлүм эмне экенин, кубаныч менен кайгы дайыма бир жүрөөрүн, адамгерчилик менен караөзгөйлүк үзөңгүлөш экенин, абийир жана абийирсиздик, бийлик менен ынсап, бакыт менен бактысыздык, ар намыстуулук менен арсыздык, коркоктук менен эр жүрөктүүлүк ж.б.у.с. толуп жаткан татаал, түйүндүү, түбөлүктүү жалпы адамзаттык маселелер туурасында ой жүгүртүүгө мажбурлап жакшы менен жаман эмне экенин ылгап билүүгө мажбурлайт.

Белгилүү ойчул Ч. Айтматов айткандай **«Адам үчүн эн кыйыны күнүгө адам болуу»** *‘Every day to be a human is difficult for a human being’* деген сөзү азыркы күндүн эң актуалдуу маселеси болуп калды. Эмне үчүн деген суроо жаралат. Себеби адам өзүнүн иш аракеттери менен жана дүйнөгө карата болгон мамилеси аркылуу чоң мүшкүлдүктү жаратып келет. Адам бүгүнкү күндө адамга каршы иштеп, көйгөйлүү маселелерди жаратып аягында андан пайда эмес, чоң зыянга учурап жатканы талашсыз-жагдай. Буга бүгүнкү күндөгү кырдаал өтө чоң факт болуп берет.

Адамдын жашоосунун максаты жана бактылуулугу адам үчүн негизги концептуалдык белгиге айланат. Бактылуулукту жоготкон адам өзүнө ишеними жок, жөн гана жандуу зат болуп калат. Жер жүзүндө миллиардаган адамдар жашайт, бирок алардын көбү бактылуулук жөнүндө ойлонбой, күнүмдүк

турмуштарын улантып келишет. Азыркы ааламдашуу мезгилинде адамдар өз ара чектелген чөйрөлөрдө гана пикир алышып жашап келишет. Дүйнө жүзүндөгү баарлашууга мүмкүнчүлүгү кеңейген сайын, б.а. адамдар интернет аркылуу дүйнөнүн бардык булуң бурчтарына тездик менен байланышка чыга алышат, бирок баарлашуу чектелип калгансыйт. Эмне үчүн деген суроо туулат. Албетте, бул маданиятын туу чокусу болгон чыныгы дилден жаралган баарлашуу эмес десек жаңылышпайбыз, анткени адамдар өз ара чектелген чөйрөлөрдө, көп учурда өз кызыкчылыктарынын тегерегинде гана кеп салышып, чыныгы руханий байланыштардан алыс калышууда. Мындай мамилелердин келечеги чектелүү эендигин мезгил өзү көрсөтүп жатат.

Жаратуучу адамды жаратканда, ага адамзаттагы эн жогорку төмөнкү сапаттарды берген: сүйүү, кең пейилдик, ишеним жана боорукердик. Бул түшүнүктөр «адам» концептин аныктоочу негизги белгилерине кирет.

Таблица № 4.1 – «Адам» концептин түзгөн негизги белгилер

Критерийлер	Жакшы (Good)	Жаман (Bad)
Сырткы келбети боюнча	Сулуу, татынакай, түстүү (Beautiful, Attractive, Good Looking)	Сулуу эмес, түрү суук, келбетсиз (Not Good Looking, Cold Appearance, Unattractive)
	Сымбаттуу, бойлуу, күчтүү (Handsome, Tall, Strong)	Өңгү-дөңгү, бою кичине, мажироо (Short, Small Stature, Chubby)
Ой жүгүртүүсү боюнча	Билимдүү, түшүнүктүү, сезимтал, боорукер, сүйө билген (Smart, Understanding, Sensitive, Compassionate, Loving)	Билимсиз, түшүнүксүз, сезимтал эмес, таш боор (Uneducated, Uncomprehending, Insensitive, Cold-Hearted)
	Сүйүүгө жөндөмдүү (Capable of Loving)	Сүйүүгө жөндөмсүз (Unable to Love)
Мүнөзү боюнча	Мүнөзү жумшак, ак көңүл, кичи пейил, жароокер (Soft, Good-Natured, Humble, Kind)	Мүнөзү жаман, кичи пейил эмес, таш боор, ашкере өзүмчү ("Bad-tempered, impolite, cold-hearted, overly selfish)
	Жайдары, чынчыл, мээримдүү, иштерман (Cheerful, Honest,	Кара мүртөз, түнт, калпычы, мээримсиз,

	Compassionate, Hardworking)	жалкоо (Gloomy, Moody, Liar, Merciless, Lazy)
Бактылуулугу боюнча	Турмушуна ыраазы, бар нерсеге шүгүр кылган адам, бардар (жалаң эле байлык эмес), кең пейил (Grateful for life, Wealthy, Generous)	Турмушуна нааразы адам (бул бай да, кедей да адам болушу мумкун), көрө албас, ичи тап (Dissatisfied with life, Envious, Selfish)
	Кечиримдүү, жайдары, чынчыл, иштерман, келечекке умтулган адам (Forgiving, Cheerful, Honest, Hardworking, Ambitious)	Кечиримсиз, жалкоо, максатсыз (Unforgiving, Lazy, Aimless)
Дүйнө- таанымы боюнча	Дүйнөгө, ааламга болгон көз карашы кенен, ааламды, курчап турган жаратылышты баалай билет (Broad worldview, Appreciates nature, Values surroundings)	Дүйнөнү, ааламды тааныбайт, индивид абалынан чыга албайт (Limited worldview, Does not engage with surroundings)
	Табигаттын түрдүү өзгөрүүлөрүнө туура баа берет, жашоонун сыноосуна сынбайт (Understands nature's changes, Resilient to life's challenges)	Ар түрдүү өзгөрүүлөрүнө даяр эмес, жашоого туруксуз (Unprepared for change, Unstable in life)

4.2. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин изилдөө: когнитивдик-маданий жана этнолингвистикалык коддор, семиотикалык интерпретация жана алардын өз ара байланыштары

Чыңгыз Айтматов – ХХ кылымдын эң көрүнүктүү жазуучуларынын бири, анын чыгармалары өз доорунун рухун чагылдырып гана койбостон, адам, дүйнө жана алардын өз ара байланыштары боюнча терең философиялык ойлорду да камтыйт. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» жана «адам» сыяктуу концепттер көп учурда борбордук орунду ээлейт.

Айтматовдун чыгармаларындагы мындай концепттерди терең түшүнүү үчүн, маданий жана когнитивдик коддордун теорияларына кайрылуу зарыл. **Маданий код** – белгилердин жана символдордун системасы катары, ошол

белгилер аркылуу маанилүү маданий түшүнүктөр жана дүйнөнү түшүнүү чөйрөсүн чагылдырат. Ал эми **когнитивдик коддор** адамдардын дүйнөнү кабыл алуу жана анын чындыгын түшүнүү процесстерин андоого мүмкүнчүлүк берет.

Айтматовдун чыгармаларында маданий коддун ролу абдан маанилүү, анткени анын тексттеринде кыргыз маданиятындагы көптөгөн белгилер жана символдор колдонулат. Г. А. Аванесова жана И. А. Купцова (2015) тарабынан берилген аныктама боюнча *маданий код* концепт же түшүнүк камтыган белгилердин жана эрежелердин жыйындысы катары каралат, ошону менен эле катар ал семиотикалык жана коомдук маданий аспектилерди камтыйт. Айтматовдун чыгармаларында, «аалам» жана «адам» концепттери да ошол маданий коддор аркылуу көркөмдөп берилген. Мисалы, анын белгилүү чыгармаларында «жер», «бүткүл аалам», «жаратылыш», «адамзат» сыяктуу символдор терең философиялык жана экзистенциалдык мааниге ээ.

Жазуучунун «**Кылым карытар бир күн**» романында *аалам* жана *адам* арасындагы байланыш кыргыз маданиятынын негизги символдоруна улам күчтөнөт: аталардын мурасы, жер менен байланыш, өмүрдүн жана өлүмдүн чексиз кайталануу цикли. Бул контекстте маданий коддун белгилери «жер» жана «суунун» символикаларынан көрүнүп турат, ал жер адамдын түбөлүккө таандык экендигин, ал эми суу өмүрдүн улануусунун белгиси катары кабыл алынат. Бул символдор аркылуу Айтматов дүйнөнүн философиялык сүрөтүн түзөт. Эмесе чыгармадан үзүндү алсак: «*Мына биз азыр Сары-Өзөктүн илгертен арбактуу бейити болгон Эне-Бейитке жөнөп баратабыз. Бейиши болгон Казангап атанын жатар жайы ошол. Ошо бейитке койгула деп өзү керээз кылып кеткен*». [Айтматов, 2018: 3, 99]

'We are now leaving for Ana-Beiit, the most revered and ancient cemetery in the Sarozek. The late Kazangap-ata deserved this; he asked to be buried there'. (translated by John French)

Бул үзүндүдө бийик философиялык ойлор жана терең символика берилген: биринчиден, Сары-Өзөк жер планетасында жайгашкан, кыйырына көз жетпеген *ааламдын* бир бөлүгү катары берилет, экинчиден, **арбактуу бейит**

деген метафора аркылуу бул жердин ата-бабадан калган ыйык, мурас жер экенини баса белгилейт, б.а. кыргыздар үчүн өлгөн адамды өзүнүн ата-бабасынан калган ыйык жерге көмүш керек деген – жазылбаган, бирок эч качан актуалдуулугун жоготпогон каада-салт, кылымдарды карытып жашап келет, үчүнчүдөн өмүр менен өлүмдүн чексиз кайталануу циклин даана көрсөтөт.

Кийинки мисал: «**Саманчынын жолу**» повестинде: *«Түн ортосунда тээ жылдыздуу төбөнү карасам, **саманчынын жолу** ааламдын бир четинен экинчи четине керилип жаткан кези экен».*

*‘At midnight, in the dead of night, I looked up at the **sky** and saw the Way of the Reaper, the Milky Way, stretch straight across the heavens, a wide **silvery path among the stars**’.* (translated by John French)

Жогоруда берилген мисалга карата **1) символика аркылуу маданий концепттерди** талдоого алалы: «аалам» жана «адам» концепттери аталган контекстте белгилер жана символдор аркылуу ишке ашат. «Саманчынын жолу» повестиндеги *саман* кыргыздын турмушунда жана маданиятында маанилүү символ катары көрсөтүлөт. Бул символ гана эмес, адамдын табият менен болгон байланышын, жерге болгон сый-урматын, ошондой эле турмуштагы ишенимдерди көрсөтөт. «Аалам» концептинин чегинде «Саманчынын жолу» жер дүйнөсүндө кыйыры көрүнбөгөн чоң кыймыл-аракет катары кабыл алынат. Бул кыймыл аркылуу адамдын жашоосун, анын дүйнөгө болгон көз карашын жана табият менен болгон байланышын көрүүгө болот.

Адамдын иши (саман жыйноо) «адам» концептинин маанисин дагы терең ачып көрсөтөт. Саманчынын аракеттери, адамдын табиятка болгон мамилесин жана ал аркылуу анын иш-аракетин көрсөтөт. Бул кыргыз маданиятында, адамдын жер менен болгон байланышында жашоонун маанисин, иштөөнүн жана эмгектин түпкү маңызын көрсөтөт.

2) Маданий концепттердин интерпретациясына кайрылсак, кыргыз маданиятында «аалам» концепти кеңири мааниге ээ. Бул болгону физикалык дүйнө эмес, дүйнөнүн бардык аспектилерин – адамдардын, жаратылыштын жана коомдун байланыштарын түшүндүрөт. «Саманчынын жолу» аркылуу Айтматов

ааламды бир бүтүндүк катары көрсөтүп жатат. Күндөлүк турмуштагы, эмгектеги кичинекей аракеттердин жогорку философиялык маанисин көрүү мүмкүн. Ал аркылуу дүйнө адамдын иш-аракеттеринен, анын табиятка болгон мамилесинен түзүлөт.

3) Белгилер жана символдор аркылуу маданий коддордун талдоосун алсак, *«Саманчынын жолу»* метафора гана эмес, философиялык терең мааниге ээ. Саманчынын жолундагы кыймыл *«ааламга»* түздөн-түз байланыштуу, бул адамдын дүйнөгө болгон чоң жоопкерчилигин жана анын маанисин түшүндүрөт.

«Топон береке» символу болсо – бул кыргыз элинин эмгекке болгон мамилесин, ошол эле учурда бүтүндөй дүйнө менен болгон байланышты, адамдын өзүнүн дүйнө таанымын айкын көрсөтөт. Бул түшүнүк аркылуу Айтматов адамдын эмгегинин, руханий жана физикалык аракеттеринин натыйжасында *«ааламдын»* ажырагыс бир бөлүгү экенин көрсөтөт.

Эмесе **когнитивдик коддун** колдонулушун карап көрөлү: когнитивдик коддорду колдонуу аркылуу Ч. Айтматовдун чыгармаларынын контексттинде *«аалам»* жана *«адам»* концепттерин терең изилдөөгө болот. Когнитивдик коддор адамдын дүйнөнү кабыл алуу процессин жана анын чындыгын түшүнүү жолдорун түшүндүрөт. Айтматов өз чыгармаларында адамдын ички дүйнөсүнүн жана анын дүйнөгө болгон мамилесинин өзгөрүшүн көрсөтөт. Мисалы, **«Ак кеме»** чыгармасында пароходдун символикасын алып көрөлү: чындыгында кеме (параход) ар кандай болушу мүмкүн: кичине же чоң, ар түрдүү түстө, бирок өзүнчө бир өзгөчөлөнгөн мааниси болбошу мүмкүн. Ал эми *«Ак кеме»* (White Ship) деп айтылганда, көлөмү жагынан чоң, өңү аппак, адамзатка кандайдыр бир жакшылык алып келе турган кемени элестетет. Ак кеме – бул адамдын (баланын образы аркылуу) дүйнөгө болгон көз карашы, адамдын *ааламды* кабыл алуусу болот. Чексиз *аалам*, андан адам үмүт эткен жакшылык, анын ишеними бул *«аалам»* концептин толуктаган мотивациялык белгини, түшүнүктү жаратат. *«Ушул маалда Ак кеме көлдүн тиги кызгылт сары нур эриген төрүнөн каалгын сүзүп чыкчу эле»* [Айтматов 2018: 2, 240].

'The white ship usually appeared on Issyk-Kul Lake at this time of day' [Aitmatov, 1972; 3]. (translated by John French)

«Арыба, Ак кеме, мен келдим! – деп учурашмак. – Дайыма дүрбү салып карап жүргөн мен болчумун». [Айтматов 2018: 2, 243].

'Hello, white ship', he'd say to it, 'it's I! I'm the one who always watched you through my binoculars' [Aitmatov, 1972:6]. (translated by John French)

«Анан Ак кеме андан ары сүзүп жөнөйт. Бала болсо атасына көргөн билгенин, жашоо турмушун бүт төкпөй чачпай айтып берет». [Айтматов 2018: 2, 244].

'Then the white ship would sail on. The boy would tell his father all he knew, all about his life' [Aitmatov, 1972: 7]. (translated by John French)

АДАМ (бала) ААЛАМдан (Ак кеме) жакшылык үмүт кылат.

ААЛАМ (дүйнө, жашоо) АДАМДЫН (баланын) ишенимине
жараша болот.

Дүйнө таануу тутумунда адамдардын жашоосунда оң-түстөрдүн тийгизген таасири орчундуу болуп саналат. Маданий коддорду изилдөөдө өн-түс семантикасына көптөгөн окумуштуулар кайрылышкан. Алардын ичинде төмөнкү авторлордун иштери өзгөчө мааниге ээ: Берлин Б. жана Кей П (1969) өз иштеринде ар кандай тилдерде түстөрдүн классификациясын изилдеп, түстөрдү кабыл алуунун универсалдык жана спецификалык өзгөчөлүктөрүн аныкташкан. А. Вежбицкая (1997) өзүнүн изилдөөлөрүндө түстөрдүн «нуклеардык» прототиптерин жана алардын айлана-чөйрө менен байланышын изилдеген. Тер-Минасова (2012), социокультурдук контекстте түстөрдүн коддорун жана аларды тилде колдонуу боюнча маанилүү салым кошкон. Бахилина Н. Б. (1975), түстөрдү билдирген лексиканын салыштырмалуу тарыхый изилдөөлөрү менен алектенген. Василевич А. П. (2005), психолингвистикалык көз караштан түстөр менен байланышкан сөздөрдүн лексикалык түзүлүшүн изилдеген. Толубаев М. (1985, 1991), кыргыз тилиндеги түс лексикасынын лексико-семантикалык өзгөчөлүктөрүн изилдеген. Саматов К.

(1997), кыргыз тилиндеги түстөр сөздөрүн диахрондук жана синхрондук жактан анализдеген. Орузбаева Б. (1980), түстөрдүн лексикасын синтаксис жана семантика контекстинде изилдеген. Сыдыков С. (1991), кыргыз тилиндеги түстөр сөздөрүнүн синтаксистикалык жана семантикалык аспектилерин изилдеген. Исаев Д. (1977) жана Конкобаев К. (1980), кыргыз тилиндеги топонимияда түстөрдүн колдонулушун изилдеген. Каратаева О. (2006), кыргыз тилиндеги этникалык жана колориттүү лексикага басым жасап изилдөө жүргүзгөн. Караева З. (2006), «Манас» эпосундагы түстөрдүн семиотикалык талдоосун жүргүзгөн. Бул изилдөөлөр түстөрдү кабыл алуу жана символикасы менен байланышкан маданий коддорду тереңирээк түшүнүүгө негиз түзөт.

Белгилей кетчү нерсе, кыргыз маданиятында өң-түстөргө өзгөчө маани-маңыз берилет жана алар кандайдыр бир деңгээлде маданий коддорду түзүшөт, б.а. алар семиотикалык маани-маңызга ээ болушат. Бул нерселер адамдардын жашоосунда кеңири колдонулуп, өз таасирин тийгизип келет. Бүгүнкү биз сөз кыла турган эки карама каршы келген «ак» менен «кара» түстөрү кыргыздарда өтө чоң мааниге ээ. Бул эки түс дайыма бирге жүрөт, ошондуктан кыргыздар атам замандан бери эле *ак-кара бирдей тең жүрөт* деп бекер айтпаса керек. Ошого карата эле биздин эл: **«жаман айтпай жакшы жок», «ак-караны таанып жүр», «акты ак - караны кара деш керек», «жакшыга жанаши - жамандан адаши»** деп дайыма жакшылык менен жамандыктын бирге жүрөрүн эске салып келишет.

Албетте, семиотиканын принциптерин түшүнбөгөн кичинекей кезибизден бери эле **ак** менен **каранын** кандай белгилерди жана түшүнүктөрдү бере турганын билебиз, себеби ата-энелерибиз тушообузду кесип, **ак-караны таанып жүр** деп бата берген. Тушоо кесүүдөгү колдонулган чырмалышкан ак менен кара жиптин философиялык мааниси – бул адамдын жашоосунда **ак** менен **кара** бирге жүрөт деген белгини билдирет. Буга: өмүр – өлүм, жакшы – жаман, сүйүү – жек көрүү, адал – арам ж.б. у.с. нерселер кирет, демек, **ак** менен **каранын** бирдей тен жүрүшү бул **Ааламдын** мыйзамы, ага баш ийбей коюуга болбойт.

Ак түс (өң) – бул көпчүлүк маданиятка таандык болгондой эле биздин кыргыздарда да жакшылыктын, сулуулуктун жана улуулуктун белгисин билдирет. Адамдар «ак жалгасын», «ак жолтой бол» деп алкап, бири-бирин жакшылыкка үндөшөт.

Ак түс (white colour) жана анын жакшылык мааниси адамдардын аттарын (ысымын – names) коюуда да өтө көп колдонулат. Актилек, Аксаткын, Акмөөр, Актамак, Аксаана, Актан ж.б.у.с. ысымдар адамдардын жашоосу таза, кыйынчылыксыз, өздөрү сулуу, бардык жагынан жетишкен адамдардан болсун деп ыроолошуп жогорудагыдай аттарды (ысымдарды) коюшат. Ак деген сөз, түшүнүк же белги жөнөкөй эле сөздөргө кошулуп айтылса, анда ал сөз башкача маанини берип калат. Мисалы:

Аксакал – (aksakal): эгерде сакал (**beard**) өзү эле айтылса, анда ал жөн гана белги – сакалчан адам (ал адам жаш да, кары да болушу мүмкүн), а эгерде аксакал деп айтсак, анда биз акылман, даанышман, сыйга татыктуу, жашы улуу адамды элестетибиз. Аксакал адам концептин түзгөн негизги белгилердин бири болуп саналат.

«Ак жаан» (a white rain) – бул 2-3 күнгө тынбай созулган майдалап жааган жамгыр. Бул жамгырдын да өзүнчө өзгөчөлүгү бар. Жамгыр элге, жерге береке алып келет деген чоң түшүнүк бар. Бекеринен кыргыздар «Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт», – деп айтпаса керек. Ч. Айтматов «Ак жаан» аңгемесинде жамгырды төмөнкүдөй сүрөттөйт:

- *Кудай үр-ө-өй, тим эле асманда жылчык калбаптыр го! Ак жаан келди, эми эки – үч күнчө көз ачырбайт.*
- *Ак жаан дейсизби? – деди Зейнеп ана күңүрт үн менен.*
- *Ак жаанбы?! – деди да, суроосуна жооп күтпөй, үйүнө карай басып кетти [Айтматов, 2018: VI, 82].*
- *God forbid, it seems there isn't a single gap in the sky! A white rain has come, and it won't stop for two or three days.*
- *A white rain, you say? said Zeynep in a muffled voice.*

- *A white rain?! she said, and without waiting for an answer, she turned and walked toward her house.* (котормо биздики)

Берилген мисалда **Кудай үр-ө-өй** деген сөз айкашы адам концептине тиешелүү, ал адамдын эмоциясын, б.а. бир жагынан таң калып, бир жагынан чочулаган сезимди билдирет. Ак жаан бул табияттын кубулушу, **ааламга** кирет. *Ак жаанда* коддолгон белги бар – бул жамгыр: береке, жамгыр жааса түшүм мол болот, элге жерге пайда алып келет деген семиотикалык түшүнүктү камтыйт. Кыргыздарда кеңири колдонулган «*Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт*» деген макал да бул нерсени тастыктайт.

Ак жоолук (a white head kerchief) – жоолук бул аялдар (адам) башына салына турган буюм. Бирок «ак жоолук» сөз айкашы бул жөн гана аялдар колдоно турган буюм (жоолук) эмес. Биринчиден, ал **ак** деген сөз менен кошулуп **ак жоолук** деген такыр башка концептуалдык мааниге ээ болот. Экинчиден, «ак жоолук» бул жөн гана буюм эмес, бул эркек адамдын жары же түгөйү (адам) болуп эсептелинет. «*Ак жоолугуң башыңдан түшпөсүн*», – деп жаңы турмушка чыккан аял затына карата алкоо түрүндө айтылат. Дагы бир концептуалдык мааниси **ак жоолук** – жаңы тилек, жаңы жашоо, турмуштун ысык-суугун бирге көтөргөн түбөлүктүү жар деген белгини билдирет. Тастыктаган фразеологизм: «*Биринчи байлык ак жоолук, экинчи байлык ден-соолук*» эл арасында дайыма колдонулуп келет.

Ак өргөө (a white boz ui, nowadays a house) – жакшы тилек менен көтөрүлгөн боз үй же азыркы түшүнүктө (салынган) үй болот. Жакшы тилек, жакшы ниетте атайлап даярдалган үй экенин «ак» деген сөз тастыктап турат.

Ак тандай (a talented bard) – бул сөз акынга карата айтылган фразеологизм болуп саналат. Ак тандай акын деп чындыкты туу тутуп элге, журтка жаккан чебер төкмө акынды айтат. Буларга белгилүү төкмө акындар Токтогул Сатылганов, Барпы Алыкулов, Эстебес Турсуналиев, азыркы төкмө акындардын ичинен Аалы Туткучев ж.б. ак тандай акын деп таанылып келишет.

Ак келте (akkelte - antique firearms) – бул түшүнүк архаизмге кирет. Бул илгерки убакта жоого каршы **адам** пайдалануучу жоокердик курал болуп

эсептелет. *Ак келте* деп аталышынын өзгөчөлүгү ал куралдын күчтүүлүгү жана жеңилбестигин айгинелейт. Кийинки мисал: «**Ак дасторкон**» (**a white tablecloth**) – жакшы ниет менен меймандарга жайылган сыйлуу, тамак ашка толгон дасторкон. Бул жерде да **ак** деген сөз жакшы тилек, ниет менен байланыштуу экендиги көрүнүп турат.

Ак эмгек («**white labor**» in direct meaning, but it means a honest and hard work) – талыкпай чын дили менен эмгектенүү дегенди билдирет. Мындай эмгек сөзсүз түрдө ийгиликке алып келери жөнүндө биздин кыргыздарда чоң ишеним болгон жана дагы эле уланып келет. Ак эмгек «*адам*» концептин толуктаган негизги белгилердин бири болот.

Жогорку жактагы изилдөөлөрдөн улам кыргыз маданиятында «**ак**» өң-түс жакшылыктын, чоң ийгиликтин символу болуп кызмат аткаары толук айкын болду десек жаңылышпайбыз.

Биздин кийинки изилдөөдөгү адам концептине карата колдонгон белги катары «**кара**» түскө келсек, бул түздүн карама-каршы маани-маңыздары бар экенин көрөбүз. Кыргыз маданиятында «кара» өң же түс, чындыгында, көбүнчө жаман нерселерден кабар берет.

Кара бет («**a black face**» - in direct meaning, but it means a bad person who has done bad things before) – бул, чындыгында, адамдын өңүнүн кара экени жөнүндө түшүнүк бербейт, бул жамандыкка туш болгон адамга карата айтылат же болбосо жаман иш жасаган адамды аташат.

Кара жолтой (**a loser or failure**) – жамандык алып келген кишиге (*адамга*) карата айтылат же дайыма жолу болбой кыйынчылыкта жүргөн адамга карата да айтса болот.

Кара өзгөй (**a whisked man**) – адамдарга жамандык ойлогон, эч качан бирөөгө жакшылык кылбаган *адамды* айтышат.

Кара кагаз («**a black paper**» – death notices) – согуш учурунда каза болгон адамдарды угузган кат.

Кара далы (**black bones** - a girl who is not married until her ages up) деп күйөөгө чыкпай калган кызды (*адамды*) аташат.

Кара деген сөз айкашы кыргыз маданиятында дайыма эле жалаң жаман белгини түшүндүрө бербейт. *Кара көзүм, кара жаным* деген эркелетүүчү сөз айкаштары эң жакын же аябай жакшы көргөн адамым деген маанини түшүндүрөт.

Ошондой эле «кара» өң-түстү билдирген сөз башка дагы жакшы мааниде да колдонулат. Кыргыздарда чоң, күчтүү, айбаттуу, калың деген маани-белгини да **кара** деген сөз аркылуу түшүндүрүшөт. Мисалга алсак: **кара нар, кара кашка, кара жорго, кара буура** ж.б.у.с. сөздөр аркылуу жаныбарлардын жакшы, күчтүү бир сапатын көрсөтүп аташат. Ошону менен эле катар «Кара Буура» дарыянын аты, буркан-шаркан болуп кирип аккан дарыяны аташат. Буга толуктоо катарында *Кара-Суу, Кара-Бак, Кара-Коюн, Кара-Тал, Кара-Балта, Кара-Көл* жана башка жер-суу аттарын атасак болот.

Өң-түстөрдү семиотикалык изилдөөдө биз **ак** менен **кара** түстөртөрүнүн **адам** жана **аалам** концепттерин ачып сыпаттап көрсөткөн белгилерин, аларда кандай коддолгон маданий маани-маныз бар экени жөнүндө кеңири маалымат берүүгө аракет кылдык.

Белгилүү болгондой, маданият бул маданияттын бүт маанисин өзүнө камтыган сырткы чел кабыктан турат. Умберто Эконун сөзү боюнча: *«Код сигнал дүйнөсүнөн маани дүйнөсүнө өтүү ишке ашырылганда актуалдаштырылат, ал аркылуу адамдын маалымат дүйнөсү менен байланышын уюштуруучу маанилүү формалар, бул жан дүйнө идеялары жана сүрөттөрү (образдары) жана баалуулуктары эсептелет»* [Есо U, 1998: 45].

Клотора Рапайдын айтымында, *«Маданият коду маданияттын түрүн, маданиятты аныктоо үчүн маалыматтын тигил же бул түрүндө коддолгон уникалдуу маданий өзгөчөлүктөрдү түшүнүүнүн негизги ыкмасы болуп саналат»*. [Clotaire Rapaille, 2007: 67]

Анын методологиясы адамдардын ойлонбой туруп нерселерге берген ар кандай маанилерин түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Биздин ар кандай маданиятыбыз жана үрп-адаттарыбыз бир эле маалыматты ар башкача иштетүүгө мажбурлайт. Ошондуктан дүйнөдө чексиз көп маданий коддор бар.

Маданий кодду түшүнүү бизге жашыруун маанилердин күчүн берет. Котормочу же маектеш берилген билдирүүнүн же маалыматтын мазмунун жана маданий баалуулуктарын түшүнүп, чечмелеши керек.

Буга мисал катары Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинен үзүндү жана анын англис тилиндеги котормосун алалы:

Кыргыз тилинде

*«Баягыда орок тартып жүрүп, гүлкайыр жыйнап алгандагысы эсиме келди. Анда ал **кызыл жоолук** салынып, колунда кармаганы **апапакай** бүрдүү гүлкайыр эмес беле, азыр болсо башына салынган **кара жоолук**, колундагысы кызыл гүл, айырмасы ошол.»* [Айтматов, 2018: 1- том, 449]

Англис тилинде

*'I remembered how she had gathered the wild hollyhocks at the edge of the field and had stood holding them just the same way. Then, however, she had had on a **red kerchief** and her flowers were **pink and white**, while now she had on a **black kerchief** and the flowers were red. This was the only difference'.* [Aitmatov, 2000: 39]

Эмесе, котормону талдоодо семиотикалык ыкманы алып көрөлү:

1) Символизм жана белгилер:

Бул Ч. Айтматовдун чыгармасынан алынган үзүндүдө, жоолук менен гүлдөрдүн түсүндөгү өзгөрүүлөр (кызыл жана кара) белгилер болуп саналат, алар маданияттын контекстинде белгилүү бир маанилерди билдирет. Мисалы, *кызыл жоолук* жана ак гүлдөр – бул бакытты, жашоону, гармонияны жана жакшылыкты билдирген белгилер болсо, *кара жоолук* жана *кызыл гүлдөр* (экинчи аза күтүү контекстинде) – бул аза күтүү жана жоготуу символдорун билдирип турат. Мунун мааниси, б.а. символдордун семантикасы – тексттин контекстинде маанилүү талдоонун элементи түзөт.

2) Маданий контекстте белгилердин интерпретациясы:

Ар кандай маданияттарда белгилер ар башкача интерпретацияланат. Мисалы, кыргыз маданиятында *кызыл жоолук* жаштыктын толуп турган кезин,

сүйүүнү жана бактылуу жашоону билдирсе, *кара жоолук* – аза күтүү жана жоготуу менен байланыштуу болуп жатат. Башка маданий контекстерде бул символдор ошондой эле күчкө ээ болбой, жөн гана визуалдык элементтер катары кабыл алынышы мүмкүн. Ошондуктан белгилердин бир тилден экинчи тилге жана маданиятка которулушу алардын маанисинин тактыгын таасир этүүсү мүмкүн.

3) Белгилерди коддоо жана декоддоо:

Тексттеги символдордун семантикасы маалыматты коддоо үчүн колдонулган маданий коддорду интерпретациялоону талап кылат (мисалы, кызыл түс бакыттын символу катары). Бул текст которулган кезде, бул маданий коддордун бузулушуна, б.а., бул белгилердин жаңы контексте декоддолушуна алып келиши мүмкүн, демек, алардын баштапкы маанисин дайыма чагылдырууга мүмкүн эмес.

4) Белгилердин трансформациясы жана мааниси котормодо:

Эгерде бул талдоо семиотика аркылуу жүргүзүлсө, анда котормодо белгилердин жана символдордун жаңы маданий контексте трансформацияланышы маанилүү экенин белгилеп кетүү зарыл, анткени англис тилинде «*red kerchief*» деген фраза кыргыз контекстиндеги кызыл жоолук билдирген маданий жүгүн көтөрө алабы жокпу деген суроо туулат. Ошондой эле, англис маданиятында *кара жоолук* аза күтүүнүн символу катары кабыл алынышы мүмкүн, бирок ал кыргыз контекстиндеги тарыхый жана коомдук тажрыйбаларга караганда төмөнүрөөк маданий байланышка ээ болуп калат.

Жыйынтыктап айтканда, маданий коддорду интерпретациялоодо семантиканын принциптери менен эле кошо семиотиканын принциптери да алдыңкы планга чыгат, себеби маданий коддорду түшүнүү үчүн алар кандай белгини өздөрүнө камтыйт жана эмнеден кабар бере тургандыгын так дааналап түшүнүп алуу котормонун туура болушуна чоң өбөлгө түзөт.

Ошондуктан, **коддоо** жана **декоддоо процесстерине** өзгөчө көңүл буруу керек, анткени булар билдирүүнүн маани-маңызын ар бир адамга түшүнүктүү жана анык түрдө жеткирүүнү камсыздайт.

Мисалы, эгерде кыргыз маданиятында жаш адам жаш курагы боюнча өзүнөн улуу адамга сүйлөп жатканда көзүнө тике караса, анда анын бул иш-аракети сабатсыздык же сыйлабастык дегенди билдирет, анткени кичүүлөр улууларды сыйлап, аларга ар дайым чоң урмат-сый менен мамиле кылышы керек. Ийменүү, тарткынчыкоо (*to be respectful, shy*) сапаты көптөгөн Азия элдериндей эле кыргыз маданиятындагы **адамдын** эң жакшы сапаттарынын бири болуп эсептелинет. Ал эми Европа маданиятында болсо, тескерисинче, эгер жаш адам сүйлөп жатканда башка адамдын көзүнө тике карабаса, анда ал өзүнө ишенимсиз жана туруксуз адам катары кабыл алынат. Демек, бул мисалда ар кандай маданий иконикалык маалыматтар ар башкача коддолгон жана чечмеленип берилген.

Кыргыз элинин жашоо турмушунан алынган дагы бир кызыктуу мисал келтирели: **«Кыз жыргаар жерине ыйлап барат»** деген учкул сөз бар, бул маалыматта коддолгон маани болуп **«эгерде кыз күйөөгө чыгып жатканда ыйласа, анда ал келечекте бактылуу болот»** деген белги болот. Бул сөз негизинен «кыз ала качуу» (*похищение невесты, «kidnapping (bride knapping)»*) салтында же сүйүүсүз нике курганда айтылат. Мында коддолгон маданий маалымат ушинтип курган үй-бүлө бактылуу болот дегенди билдирет, бирок бул маалыматты тереңдеп чечмелөө аны толугу менен четке кагышы мүмкүн. Кызды уурдап келип отургузуп, ага жоолук салып, никеге мажбурлоо – бул чындыгында адам укуктарын бузуу жана демократиянын принциптерине каршы туруу болуп эсептелет.

Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестинде бул жөнүндө мындайча берилген: *«Биздин Садык дагы жылкычы болуп жүрүп,, жайлоодогу малчылардын тоюнда кыз куумайга тушуп,, жамийлага жетпей калган имиш, ошондон кийин намыстанып аны **ала качып келгенин** уккам»* [Айтматов, 2018: I, 115].

Англисче котормосу: “ *Our Sadyk was also a horse-breeder. It was said that at the spring races he could not overtake Jamila. Perhaps that was so, but they said that after that the insulted Sadyk had kidnapped her*” [Aitmatov, 2000: 10].

Кыргызча текстте "ала качып келгенин уккам" деген фраза салт катары, эркектин кызды үй-бүлө куруу максатында алып келүүсүн билдирет, бирок бул кыргыз маданиятында көпчүлүк учурда зордук-зомбулук катарында кабыл алынбайт, себеби балким, эркек өзүнүн сүйүүсүн жана намысын көрсөтүү максатында жасалган иш-аракет катарында кабыл алынат.

Ал эми англисче котормодогу "**kidnapped**" сөзү – катаал жана зомбулуктун, мыйзам бузуунун белгиси катары түшүндүрүлөт. Англис тилдүү окурман үчүн бул сөз кызды мыйзамсыз, кыянаттык менен алып кетүү катары кабыл алынат. Учурдан пайдаланып, белгилей кетчү нерсе, чындыгында, бул нерсени кээ бир учурда кызды эркинен тышкары үй-бүлө курууга мажбурлоонун бир түрү катары эсептесек болот.

Англис тилинде «адам» концептине тиешелүү англис маданиятында түшүнүк «*Adolescent*» (өспүрүм) жашыруун терс коннотативдик мааниге ээ. Бул сөз жаш өспүрүмдүн адамдык сапатындагы кемчиликтерин көрсөтөт, б.а акылга толо элек, мүнөзү туруксуз дегенди билдирет. Ал эми кыргыз эли жаштарга ишенимдүү мамиле кылышат, дайыма өспүрүмдөрдү колдоого алышат жана алардын кемчиликтерин жашырууга аракет кылышат, б.а., кыргыздар жаштардын каталарын алардын жетише электигине жана тажрыйбанын жетишсиздигине байланыштырышат.

Демек, коннотация деңгээлиндеги белгилердин маданий маалыматтарынын ар кандай жашыруун жана коддолгон мүнөзү интерпретациялоодо жана котормодо айрым кыйынчылыктарга алып келиши мүмкүн.

Дагы бир эске алчу жагдай – маданий коддор этно өзгөчөлүктөргө ээ болушат. Д. И. Дубровский белгилегендей коддор өзүнүн тилдик ой жүгүртүүсүнө карата ички жана тышкы болуп бөлүнүшөт. Ички коддор – бул субъект үчүн жакын коддор болуп саналат; аларда ал өз ойлорун түзөт, ал эми тышкы коддордо ал аларды оозеки түрдө гана түзөт, аларды ички коддон тышкы кодго которот. [Дубровский, 2007: 4],

Ички коддун ролу, негизинен, субъекттин этникалык эне тили болуп саналат. Бирок, биздин оюбузча, ички коддордун катарына класстык, кесиптик, диний жана башка таандыктыгынан улам предметке эң жакын болгон маданий кодду да киргизсе болот. Субъект курчап турган дүйнөнү ага жакын болгон чөйрөнүн объективи аркылуу карап, аны дүйнөнүн моделине жана маданий кодго айландырат.

Мисалга алсак, кыргыздын баш кийими **ак калпак** бул маданий код болуп саналат, себеби кыргыз баласын ак калпаксыз элестетүүгө мүмкүн эмес. Кайсы жерде жүрбөсүн, ак калпакты көргөндө эле ал кыргыз экенин билсе болот. Ак калпак – кылымдап жашаган элдин символикасы, ички жана тышкы этникалык коду. Ак калпак кыргыз адамынын эң негизги баш кийими катары каралып, адам концептинин символикалык белгисин аныктайт. Ошону менен эле бирге **ак калпак** түзүлүшү боюнча Ала-Тоону сүрөттөйт. Ала-Тоо кыргыз үчүн эң ыйык, эч нерсеге алмашкыз дүйнөсү (**ааламы**), ал бийик-бийик ак чокулардан турат. Ак калпактын ак кийизден бийик болуп жасалып, жээги кара менен кооздолушу, бул тоолордун этегин билдирет, демек ак калпак «**аалам**» концептинин да символикалык белгисин аныктайт.

Фразеологизмдер тил бирдиктеринин эң жандуу маданий катмары болгондуктан, ар кандай маданий коддор фразеологизмдерде көп кездешет. Фразеологизмдер тилдин лексикалык курамы болуп саналат, бирок ошону менен эле бирге «маданий мейкиндикке жол ачуучу» болуп саналат, фразеологизмдин образы биздин аң-сезимибизде маданий түшүнүктөрдү берет. Демек, фразеологизмдер берген маданият коду лингвомаданияттын негизги элементи болуп саналат. Тил илиминде фразеологизмдерди лингвомаданий сүрөттөөнүн ар кандай ыкмалары бар.

В. Н. Телия жана «орус тилинин чоң фразеологиялык сөздүгүн» жаратуучулар тобу он беш маданий кодду бөлүп көрсөтүшөт. В. Н. Телиянын пикири боюнча, «маданият коддору адамдын, жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн ж. б. предметтик (табигый же адам жараткан буюмдар), табигый-ландшафттык

же руханий-диний ж. б. дүйнөлөрдүн касиеттеринин жана аракеттеринин негизинде тематикалык түрдө бириктирилген» [Телия, 2006:13].

В. В. Красных маданий коддун алты аталышынын тизмесин сунуш кылган: соматикалык, мейкиндиктик, убакытылуу, предметтик, биоморфтук, руханий [Красных, 2002: 6].

М. В. Пименова коддун он эки түрүн бөлүп көрсөтөт, алар: космогоникалык, соматикалык, мейкиндиктик, сандык, убактылуу, предметтик, табигый-ландшафттык, архитектуралык, гастронмиялык, жыт сезүү, кийим коду, геометриялык болуп эсептелинет [Пименова, 2006: 71]. Бул негизги коддор жана алардын жардамы менен көптөгөн троптордун иштеши түшүндүрүлөт, мисалы үчүн: метафоралар, метонимиялар, персоналдаштыруу ж. б.

Бүгүнкү күндө лингвистикалык илимде бирдиктүү, толук классификация берилген эмес, ошондуктан ар кандай изилдөөчүлөр тарабынан түрдүү маданий коддордун топтомдору айырмаланып, каралышы мүмкүн. Демек, коддордун тизмеси жабык эмес жана ал толукталып турушу мүмкүн.

Когнитивдик экстралингвистикалык маданий коддорду талдоодо жазуучу Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы фразеологизмдерге кайрылабыз:

- «Ээ ботом, бул кандай тыкчыңдаган келин эле! Эшик төрдү көргөнүнө бир күн болбой жатып, **тили менен тим эле буудай кууруйт!**» – дегендерге апам: «Ошондою мейли!» – деп, кайра жактап кетчү. – «Келинибиз ошондой ачык айрым, тайманбас.... Адамдын ичи – койну ачыгы эле жакшы болот, - сасыткылар кайра ошо тымпыгыйлардан чыгат». [Айтматов, 2018: 1, 116]

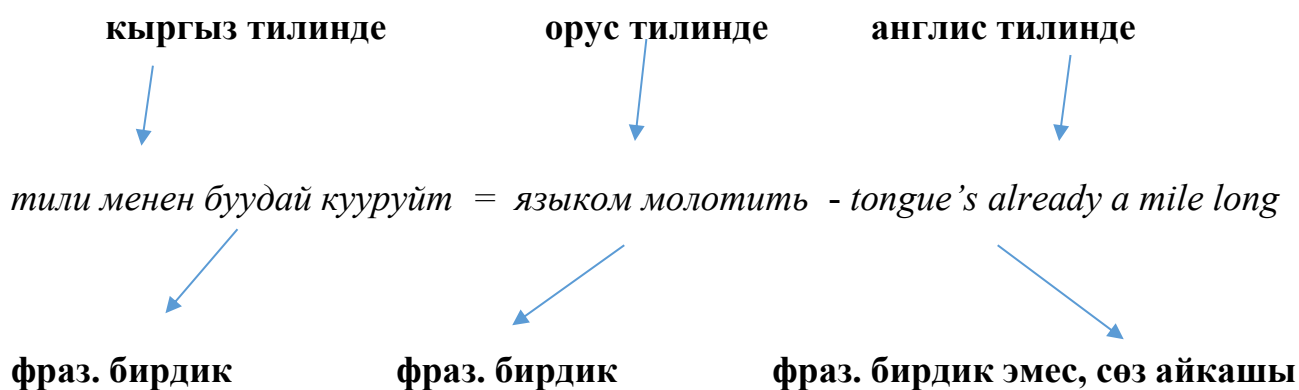
- «Что это у вас за невестка такая? Без году неделя, как переступила порог, а языком так и молотит! Ни тебе уважения, ни тебе стыдливости!» – «Вот и хорошо, что она такая!» – отвечала на это мать – «Невестка у нас любит правду в глаза говорить. Это лучше, чем скрытничать да исподтишка жалить. Ваши тихонями прикидываются, а такие вот тихони – что протухшие яйца: снаружи чисто и гладко, а внутри- нос заткни» [Айтматов, 2018: 1, 116].

- 'What kind of daughter – in –law do you have? She's only just come to live with you? And her tongue's already a mile long! No respect and modesty!'. 'I am glad she's like

that!’, my mother would answer, ‘Our daughter-in-law tells a person the truth right to his face. That’s better than being two – faced. Your daughters pretended they’re sweet, through their sweetness is like a rotten eggs nice and smooth on the outside, but you have to hold your nose if you look inside’ [Aitmatov, 2000: 11]. (tr. F. Glagoleva)

Мында **тили менен буудай кууруйт** деген кыргыздын фразеологизми адамдын тилинин өтө эле узун экендигин билдирет (физиологиялык эмес), албетте бул салыштырма сапат. Кыргыздар мурда буудайды казанга салып кууруп жеп, тамак катары пайдаланып келишкен. Эгерде бул нерсени көрүп билгендер болсо, чындыгында, буудай кууругандын кыйын экенин билишмек. Демек, «**тили менен буудай кууруйт**» деген фразеологизм бир жагынан адамдын акылдуу жана сүйлөө жөндөмдүүлүгүнүн жогору экенин көрсөткөн мүнөзгө ээ болсо, экинчи жагынан терс мааниде да колдонулат, б.а. колуна сүйлөгөндөн башка эч нерсе келбеген адамды билдирет.

Бул фразеологиялык бирдиктин түзүлүшүнө көңүл бурсак:

Орус маданиятында «**языком молотить**» деген фразеологизм бар, ал дагы терс конотативдик мааниге жакын. Англис тилин карасак мындай түз мааниде фразеологизм жокко эсе болгондуктан, аларда «*tongue's a mile long*» деп салыштырылып которулуп берилген. Бул кыргыздардын «**тили узун**», орустардын «**язык длинный**» деген фразеологизмдин маанисине туура келет. Ушул жерден англичандардын дагы бир менталитети ачыкталат, б.а. алардын көп сүйлөбөгөн калк экенинен да кабар берет.

Кийинки мисал, кыргыздарда адамга карата айтылган «**Тулпар айланып үйүрүн табат**» же «**Ат айланып казыгын табат**» деген макал бар. Ч.

Айтматовдун «Жамийла» повестинде мындай берилген: **«Тулпар айланып үйүрүн табат.** экенин таап беришти. Элдер эми аны: **«Жаңы тууган Данияр»** – дешчү болду Туулган жер, эл – журт деген оңойбу. Келгенин арбакка жагар иш: мына германды женип, тынчылыкка жетсек, сен да эл катары **түтүн булатып** балалуу – чакалуу болорсун,» – дешкен чалдар Даниярдын жети атасына чейин сөөк сүрүштүрүп отуруп, анын кай уруудан экенин, айылдагы анча мынча туугандары ким [Айтматов, 2018: 125].

«Тулпар за тридевять земель отыщет свой косяк. Кому не дорога своя родина, свой народ! Молодец, что вернулся. И мы довольны и духи твоих предков. Вот, бог даст, добьем германа, заживем мирно, и ты, как и другие, обзаведешься семьей, и у тебя взойдет свой **дымок над очагом!**» — говорили старые аксакалы. **(Тулпар – сказочный скакун)** Припомнив предков Данияра, они точно установили, из какого он рода. Так появился в нашем аиле «новый родич» – Данияр [Айтматов, 2018: 114].

‘Tulpar will find his own herd even if it is at the other end of the world. A person’s native land and peoples are closest to his heart. Good for you to have come back. We’re pleased and so are the spirits of your ancestors. With Allah’s help, we’ll finish off the Germans and live in peace again, and you’ll have a family like everyone else, and the **smoke will rise from your own hearth, too!**’, the old aksakals said. In tracing back Daniyar’s ancestry, they determined his kin. Thus, a new «relative» – Daniyar – appeared in our village. **(Tulpar is a legendary steed)** [Aitmatov, 2000: 20]. (tr. F. Glagoleva)

«Тулпар айланып үйүрүн табат» деген макал кыргыздарга гана тиешелүү болот. Бул жерде кыргыз элинин мал жанга болгон өзгөчө мамилесин айтсак болот. Кыргыз баласы атам замандан бери эле ат жалында ойноп, өзгөчө жылкы баласына жакын эл.

Тулпар бул жылкынын эң мыктысы деп эсептелинет. Кыргыздар күчтүү эр-азамат жигиттерин тулпарга теңешет. Туягы таш жарган, азаматтын керегине жараган жылкы баласы тулпар болот. Ошондуктан кыргыз эли да уулдарын эр-азамат болуп, атак-даңкы алыска кетип, эл керегине жарасын деп тилек

кылышат. Бул жерде «*Тулпар айланып үйүрүн табат*» макалы адамга карата айтылган учкул сөз, ошондуктан «адам» концептин түзгөн образдык белги катарында алсак болот. Ал төмөнкү түшүнүктөрдү өзүнө камтыйт:

1) *Адам туулган жерин сагынат.*

2) *Адам тууган - уругун издейт, себеби туулган жердин топурагы алтын* деп коет кыргыздар. Мындай касиет башка Орто Азия элдеринде да бар, бирок кыргыздарда өзгөчө өрчүгөн, себеби бул кыргыздардын уруучулук менталитетинин көрсөткөн негизги маданий коддорунун бири болуп саналат.

Семиотикалык түшүндүрмөсү адамдын эл-жерге болгон сүйүүсүн, анын патриотизм сапаттын билдирет.

Ушул эле жерде кийинки фразеологизм үй-бүлө куруп, *түтүн булатуу* деген фразеологизмди алабыз. Кыргыздар качан эр жетип, үй-бүлө курганда ата-энесинен бөлүнүп жашашкан, эски заманда көпчүлүгү алачык тигишип, колунда барлары боз үй тигип бөлүнүп жашашкан. Өздөрүнчө үйлүү болгондон кийин боз үй ичинде казан асып оокат бышырышып, кадимкидей тиричилик кылып башташкан. Ошондо боз үйдүн түндүгүнөн түтүн булай баштайт, бул жаңы үй-бүлө пайда болду деген белгини билдирген. Ошондон улам *түтүн булатып* деген сөз айтылып калган. Албетте азыр эч ким боз үйдө жашабайт жана казанга от жагышпайт, бирок үй-бүлө куруп, *түтүн булатуу* деген фразеологизм азыр да колдонулуп, өзүнүн актуалдуулугун жоготпой келет. Бул фразеологизмде да «адам» концептин ачып көрсөткөн символдук белги бар.

Бул фразеологизмдин англис тилине (орус тили салыштыруу үчүн) которулушу түз маанисинде берилген, себеби бул этнолингвистикалык маданиятта *түтүн булатуу* англичандар жана орустар үчүн коддук өзгөчө мааниге ээ эмес.

Кыргыз эли байыркы элдердин бири, жыйырма үч кылымдан ашуун бай тарыхы, маданияты жана уникалдуулугу бар. Кыргыз улуттук маданияты фразеологизмдерде даана көрүнүп турат. Тилде камтылган маданий маалымат көбүнчө жер үстүндө эмес, сөздүн семантикалык структурасында, анын ички формасында, грамматикалык кубулуштардын семантикасында, синтаксисте

«коддолуп (шифрленип)» берилген. Бул маанинин жашырылып берилиши улуттук өзгөчөлүккө кызыгууну жаратып, маданият коду түшүнүгүнүн пайда болушун шарттады.

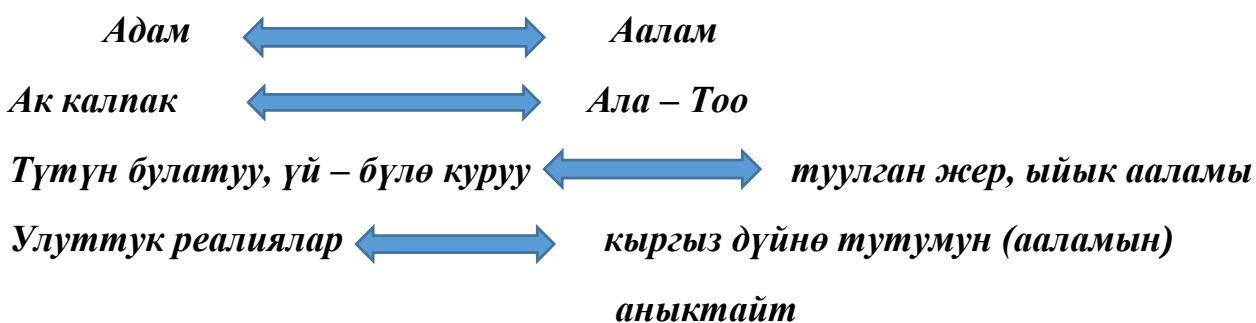
Маданий коддор – бул белгилүү бир тилде сүйлөгөндөр тарабынан маданий мейкиндиктеги материалдык жана руханий дүйнөнү сүрөттөө ыкмасы, ошондой эле улуттук иденттүүлүк, менталитеттин чагылышы, дүйнөнүн белгилүү бир көрүнүшү аркылуу курчап турган дүйнөнү концептуалдаштыруу жолу болот.

Улуттук маданий маалымат коддолгон түрүндө маданий код аркылуу берилет. Маданият коддорунун айырмалоочу өзгөчөлүгү болуп алардын ар тараптуулугу эсепке алынат. Бирок улуттук өзгөчөлүктүн ролун белгилей кетүү керек, атап айтканда, кайсы бир маданият кодунун салыштыруу салмагы ар башка болот.

Философия илиминин доктору профессор Айнагуль Абдраманова өзүнүн «Азаттык медиа» радиосуна берген **«В чем заключается кыргызский культурный код?»** деген маегинде кыргыздардын маданий коддору тууралуу мындай дейт: «Баары жакшы болуп жатат деген мааниде эмес, бул эки тараптуу процесс. Биздин өзгөчөлүктөрүбүз көркөм адабияттарда чагылдырылат, биздин романдардын ар биринде маданий код көрүнүп турат».

Жогоруда берилген мисалдардан, аларды талдоодон улам «адам» менен «аалам» концепттеринин бири бири менен чырмалышкан, бири бирин толуктап тактап турган белгилери аныкталды.

«Адам» жана «аалам» концепттерин билдирген маданий коддордун бири-бири менен болгон чектешүүлөрү:

Демек, жыйынтыктап айтканда, **маданий коддор** – бул белгилүү бир маданиятка гана тиешелүү болгон белгилер тутуму экенин аныктайбыз, албетте бул белгилер бардык журум-турум эрежелерин, психологиялык жана социалдык керектөөлөрдү камсыздоо үчүн колдонулат, жалпылап айтканда ошол маданияттын дүйнө сүрөтүн толук кандуу чагылдырууга (концептуалдаштырууга) түрткү болот деп эсептейбиз.

Изилдөө көрсөткөндөй, Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде «аалам» жана «адам» концепттерин когнитивлик белгилерин салыштырууда, алардын өз ара байланышы талашсыз нерсе.

Таблица № 4.2 «Аалам» жана «адам» концепттерин когнитивлик белгилери

Аалам	Адам
Оң сапаттары / Positive Traits	Оң сапаттары / Positive Traits
1. түбөлүктүү (eternal)	1. боорукер (kind-hearted)
2. жалгыз (unique)	2. акылдуу (smart)
3. чексиз (infinite)	3. ишкерман (hard-working)
4. сырдуу, табышмактуу (mysterious)	4. сулуу, түстүү (beautiful)
5. кооз, жандуу (beautiful, alive)	5. мекенчил (patriotic)
6. акылдуу (wise)	6. сүйүүгө туруктуу (faithful in love)
7. тартипке келтирилген (ordered)	7. бактылуу (happy)
	8. кадырлуу (respected, honored)
	9. коомго пайдалуу (useful to society)
	10. достукка бекем (loyal to friendship)
Терс сапаттары / Negative Traits	Терс сапаттары / Negative Traits
1. коркунучтуу (dangerous)	1. боору таш (cruel)
2. түшүнүксүз (incomprehensible)	2. акылсыз (foolish)
3. безжалостный (ruthless)	3. жалкоо (lazy)
4. хаос (chaos)	4. сулуу эмес (ugly)
5. муздак (cold)	5. кайдыгер (indifferent)
6. адамдын эркине баш ийбейт (does not obey human will)	6. сүйүүгө жөндөмсүз (incapable of love)
	7. бактысыз (unhappy)
	8. абийирсиз (dishonorable)
	9. достукка туруксуз (unfaithful in friendship)
	10. алдамчы (deceiver)

Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде, жалпы кыргыз элинин дүйнө тааным тажрыйбасына таянып, «аалам» менен «адам» концепттери бири-бири менен чектеш жана тыгыз байланышта экенине күбө болдук.

Схема № 4.1 «Аалам» менен «адам» концепттеринин түз байланышы.

Мындан биз төмөнкүдөй жыйынтыкка келебиз: Адам ошол ааламдын акыл-эстүү, эң негизги аны түзүүчү мотивациялык белгиси болуп эсептелинет, башкача айтканда эн негизги концепти түзүүчү компоненти болот.

Аалам адам үчүн жаралган, аалам менен адам ажырагыс, аалам чексиз болсо, адамзат да чексиз жер үстүндө бар болот, эгерде адамзат жер үстүндө жок болсо, анда ааламда да жашоо токтойт деген ойдобуз.

4.3. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» жана «адам» концепттеринин билдирген тилдик каражаттардын которулушу: маданий жана семиотикалык маанилерди берүү проблемалары

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында «аалам» концепти ар тараптуу жана терең мааниге ээ. Бул түшүнүктү философиялык, космологиялык жана социалдык жактан карап чыгууга болот. Философиялык деңгээлде «аалам» – бул адам менен табияттын тыгыз байланышта болуп турган, жалпы дүйнө, түбөлүк, абстракттуу жана жандуу ойду чагылдырган чоң дүйнө. Айтматов *ааламды* адамдын турмушу менен байланыштырган терең ишенимдердин, моралдык баалуулуктардын жана дүйнөлүк көз караштардын системасы катары сүрөттөйт.

Космологиялык жактан алганда, бул концепт бүткүл космосту, өзгөчө табият жана адамдын ушул кеңири чөйрөдө өз ордун табуусун камтыйт. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концепти кеңири жана да терең маанилерди өзүнө камтып, адамдын түпкү максаттарын, рухий изденип жаткан жолдорун жана адамзаттын моралдык өзөктүү баалуулуктарын чагылдырат.

Айтматовдун чыгармаларында «адам» концепти адамзаттын ички дүйнөсү, анын социалдык байланыштары, ошондой эле адамдын философиялык жана адамгерчилик табияты менен байланыштуу. Ал адамды жекече индивид гана катары эмес, дүйнөнүн жана коомдун бир бөлүгү катары сүрөттөйт. Айтматов *адамды* адамзаттын рухий жана коомдук өнүгүүсүн, моралдык чечимдерди жана жан дүйнөсүндөгү күрөштү чагылдыруучу символ катары карайт. Бул түшүнүктө адам – коомдун, табияттын жана космостун ортосундагы байланышта турган субъект жана анын тиричилиги көп учурда ички карама-каршылыктар, социалдык жоопкерчилик жана туура жолду табуу үчүн күрөш менен коштолот. «Адам» концепти Айтматовдун чыгармаларында адамдардын каршылыктарын, табигый дүйнөгө болгон мамилесин жана дүйнөгө болгон түшүнүктөрүн ачып берет.

Мисалы, Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинде дүйнө түшүнүгү, жалпы эле «аалам» концепти менен байланышкан. Чыгарманын аты

эле айтып тургандай, космос (аалам) менен кыргыз элинин байланышын ачыктап, б.а. элдин дүйнөгө болгон көз карашы ааламга байланыштуу экендигинин эң бир күчтүү далили катары көрсөткөн. «Саманчынын жолу» орус тилине түздөн түз которууда «Млечный путь» деп которулат, англис тилинде «Milky Way» деп берилет, бирок чыгарманын аталышы башкача берилген. Эмне үчүн деген суроо туулат?

Бул жөнүндө С. В. Яковлева мындай деген: «Чыгармалардын аттарындагы айырмачылыктар кыргыз жана орус дүйнө таанымдарынын айырмачылыктарынан гана эмес, адамдын табият менен сакралдык биримдиги тууралуу архаикалык баалуулуктарга карата түшүнүктөрдүн өзгөчөлүктөрүнөн да улам келип чыгат, бул түшүнүк мурдагы заманда жашоонун абсолюттук мыйзамы катары кабыл алынган» [Яковлева, 2017: 500].

Албетте, кыргыз элинин дүйнө таанымы жогору экени элдин узун бай тарыхый жолу, анын турмуштук тажрыйбасынын кенен экендигинин далили болот. Ошондуктан Ч. Айтматовдун чыгармасы орус тилине «**Материнское поле**» деген ат менен которулган, бул чыгарманы терең түшүнүүгө жана кыргыз элинин дүйнө таанымын тереңирээк ачууга көмөктөшөт. Кыргыз элинин дүйнө түшүнүгүндө жер, космос жана адам бир бүтүн катары кабыл алынат. Аалам, жер жана адам бир бүтүн болуп, алардын ар бир бөлүгү бири-бирине тыгыз байланышта болот. Кыргыздар үчүн адамдын өмүрү, анын жашоосу жана ички дүйнөсү бул кеңири жана түбөлүктүү ааламдын бөлүгү болуп саналат.

Чыгарманын атынын **Mother Earth** на англ. (Материнское поле на русск.) деп которулушу котормо теориясынын принциптерине толук жооп берет, себеби түз маанисинде **Milky Way** (Млечный путь) деп которулса бул аталыш чыгарманын философиялык маанисин толук ачып бере алмак эмес. «Млечный путь» мейкиндиктин абстракттуу концепциясы менен байланыштырылып, кыргыздын дүйнө таанымы үчүн өтө маанилүү болгон жерге жана адамдын жашоосуна тыгыз байланышы жок болуп калмак.

Чыгарманыны «**Mother Earth**» деп атоо менен башкы каарман Толгонайдын дүйнөгө болгон бул интеграциялык көз карашын кандайча

камтыганына көңүл бурушат. Ал жөн эле аял эмес, ал элдин жан дүйнөсүн, жер менен болгон байланышын, салт-санаасын, мейкиндигин символдоштурган адам. Анын образында адамдык да, космостук да табияттын элементтери камтылган, мында ар бир жашоо түбөлүктүүлүктүн жана ааламдын бүтүндүгүнүн контекстинде чоң мааниге ээ

Чыгармадан үзүндү алып анын англис (орус тили ортомчу тил катары) тилине которулушун талдап көрөлү:

кыргыз тилинде	англис тилинде	орус тилинде
•Түн ортосунда тээ жылдыздуу төбөсүн карасам, саманчынын жолу ааламдын бир четинен экинчи четине керилип жаткан кези экен. Субанкулдун айткандары эсиме түшүп, кыялымда асмандын ошол күмүш жолу менен кандайдыр бир зор дыйкан кере кучак саман көтөрүп өткөн экен го, анын мол кучагынан себеленип түшкөндөн, топон береке төгүп, из чубатып кеткен турбайбы. [Айтматов, 2018: I, 399].	• At midnight, in the dead of night, I looked up at the sky and saw the Way of the Reaper, the Milky Way, stretch straight across the heavens, a wide silvery path among the stars. I recalled Suvankul's words and thought that perhaps a kind and mighty tiller had really crossed the sky this night with a great armful of straw, leaving in his wake a trail of fallen chaff and grain. (trans. by John French)	•В полночь, в самую полную пару ночи, я глянула на небо и увидела Дорогу Соломщика – Млечный Путь простиался через весь небосклон широкой серебристой полосой среди звезд. Я вспомнила слова Субанкула и подумала, что, может быть, и в самом деле этой ночи прошел по небу какой то могучий, добрый хлебороб с огромной охапкой соломы, оставляя за собой след, осыпавшейся мякины, зерен. [Айтматов 1976:7]

Ушул үзүндүдөн Саманчынын жолу – космостун образы кыргыз элинде адамдын (саман көтөрүп бара жаткан дыйкандын) образы менен салыштырылган. Жөн гана саман көтөрүп бара жаткан адам эмес, мунун символикалык (семиотикалык) маанисин алсак, бул береке төгүлүп бара жатат, демек, жер үстүндө токчулук, молчулук болот деген белгини билдирет.

Түпнускада Айтматов асманды **жылдыздуу төбө** деп берип жатат, ал эми англисче котормодо sky (**асман**) деп которулуп жатат, бул дагы бир жолу котормо орус тили аркылуу болгонун далилдейт, себеби орус тилинде **жылдыздуу төбө** **небо** деп берилгенин көрөбүз. **Асман** (Sky- небо) деген түшүнүк муздактыкты жана абстрактуулукту сездирет, ал эми **жылдыздуу төбө**

болсо бул жакын, мына төбөдө турат, башкача айтканда, кол созсо жете турган аралыкта деген мааниде айтылып, *жылдыздуу* деген сөз жылуулукту жараткан сезимди пайда кылат. Демек, чыгармада улуу жазуучу Ч. Айтматов асманды жылдыздарды адамдарга жакын, жылуулук, жакшылык алып келе турган объект катарында көрсөтүп жатат. Ошол эле жерде Айтматов *аалам* деп жазып жатат, бирок англис тилинде андай сөз берилген эмес, себеби котормо орус тили аркылуу берилгендиктен, орус тилиндеги котормодо *вселенная* деген сөз берилген эмес. Демек, түпнускада берилген Айтматов айтайын деген *кең аалам*, адамдын аалам менен болгон байланышын бекемдеген философиялык көз карашы, тилекке каршы, котормолордо чагылдырылган эмес.

Маданияттар аралык котормодо тилдик элемент алар таандык болгон маданий контекстке байланыштуу болушу зарыл. Э. Найда: «бир тилден экинчи тилге которуп жаткан адам эки тилде көрсөтүлгөн маданияттардын ортосундагы карама-каршылыкты ар дайым билип турушу зарыл», – *деп белгилейт* [Найда, 1964: 90].

Төмөнкү мисалга көңүл бурсак:

- *Амансынбы, куттуу талаам?*
- *Аманчылык, Келдинби, Толгонай? Былтыркыдан дагы карый түшүпсүң го. Чачың куудай, колунда таяк.*
- *Өмүр өтүп бара жатпайбы, жер – энем, арадан дагы бир жыл өттү. Бүгүн менин сыйынуу күнүм* [Айтматов, 2018: I, 394].

Бул үзүндүдөн *жер – эне* деген кайрылууну көрөбүз. Жер – бул ааламды түзүүчү негизги компонент болуп саналат, ал Ата Мекенден айырмаланып, эне (аял) образында берилген, себеби жер – бул адамдарды багуучу, аларга кам көрүүчү, бардык керектөөлөрүн чексиз камсыздап туруучу мээрман эне катарында кабылданат. Бекеринен кыргыздарда «эр эмгегин жер жебейт» айтылган эмес. Айтматовдун бул чыгармасында Жер – бул жөн гана адам жашаган мейкиндик эле эмес, ошондой эле жеке жана коомдук баалуулуктар калыптанган эмоционалдык негиз, адамга жөлөк-таяк боло турган улуу күч катарында сүрөттөлгөн. Негизги каарман Толгонайдын образы аркылуу, анын

жашоосунун бардыгы жер менен байланыштуу болуп, Толгонайдын бардык күлкү – кубанычы, анын кайгысы, бактысы, күйүтү ушул жер энинин үстүндө өтү, андыктан чыгармада Жер – эне катары, ишеним жана күч-кубат берген ишенимдүүлүктүн жана туруктуулуктун символу катары берилген.

Англис тилинде которулушун карап көрсөк:

- *'Hello, Field', she calls softly.*
- *'Hello, Tolgonai. So, you've come? You've got much older. Your hair is white. And you carry a staff'.*
- *'Yes, I'm getting old. Another year has passed, and **you, Field**, have had another harvest. Today is the day of commemoration'.*

Түпнускада берилген «**куттуу талаам**» деген сөз айкашы жерге болгон ыйык мамилени билдирет. Бул жерде «куттуу» (*священный, sacred*) деген сөз жердин адам үчүн маанилүү жана ыйык экенин, ага болгон чоң урмат-сыйды билдирет. Англис тилиндеги котормодо «**Hello, Field,**» деп берилген, бул негизинен туура болгону менен, жерге болгон ыйык мамилени жана кыргыз маданиятындагы жердин философиялык маанисин толук бере албайт. Эгерде кошумча ыраазычылык жана урмат көрсөтүү мааниси кошулса, котормо «**sacred field**» же «**blessed field**» деп берилсе тагыраак болмок.

Жер – эне деген метафора кыргыз маданиятында кеңири колдонулат. Жер адамды багып-карап, анын жашоосун камсыздайт. «**Жер – энем**» деген метафора англис тилине «**you, field**» деп которулуп, жердин ыйык жана энелик касиеттерин, адам менен жердин терең байланыштарын толук ачып берген эмес.

«**Өмүр өтүп бара жатпайбы**» деген сөз айкашы убакыттын өтүшүн жана өмүрдүн өтүп бара жаткандыгын философиялык мааниде билдирет. Англис тилиндеги «**Yes, I'm getting old**» деген котормо бул маанини негизинен бергени менен, өмүрдүн өтүп бара жаткандагы өкүнүч тууралуу терең философиялык ойду бере албайт. Анын ордуна «**life passes by**» же «**time is passing by**» деп берсе, түпнускага бир аз жакыныраак болмок деген ойдобуз.

«**Today is the day of commemoration**» деген котормо да туура, бирок *сыйынуу күнүм* менен *эскерүү күнүм* дегендин ортосундагы концептуалдык

айырмачылык сакталган эмес.

Айрым маданий түшүнүктөр универсалдуу көрүнгөнү менен, алар бирдей чечмеленбейт. Ар бир тил өз элинин ой жүгүртүүсүнө, жашоо образына жана ал тургай географиялык жайгашуусуна жараша ар кандай чечмелениши мүмкүн.

Ушул себептен Э. Найда: «сөздөр маданияттын өзгөчөлүктөрү үчүн негизги белгилер болуп саналат», – деп ырастаган [Найда, 1964: 91].

Демек, ар бир лексикалык каражат (символ) өзүнө гана таандык болгон маданияттан башкаларга түшүнүксүз болушу мүмкүн.

Ушул сыяктуу көйгөйлүү учурларда семиотканын принциптери жемиштүү иштейт, себеби улуттук каада-салттар, дүйнө тааным, турмуштук тажрыйба котормого, анын ичинде маданий маалыматтардын туура чечмеленишине өз таасирин тийгизбей койбойт.

Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» чыгармасынан алынган мисал катары «**кара кагаз**» деген метафорасын алып көрөлү: анын мааниси согуш учурунда каза болгон адам жөнүндө кабарды (катты) «кара кагаз» (похоронные) деп коюшкан, англ. **death notices** деген сөз айкашы менен которулуп берилген.

кыргыз тили	<i>«Жумушка чыгаар күнү эртен менен башкармабыз Усөнбай алакандай эки кагаз алып келди, кара кагаздар экен, сактап койгула деди». [Айтматов, 2018: 1- том, 447]</i>
орус тили	<i>«Утром, когда мы собирались на работу, председатель Усенбай принес две бумажки. Это, говорит, похоронные, сберегите их». [Айтматов, 1985: 47]</i>
англис тили	<i>'The next morning, as we were getting ready to leave for work, our chairman Usenbai brought us two slips of paper. He said they were the death notices and that we should receive them'. [Aitmatov, 2017: 38]</i>

Кара кагаз метафорасында **кара** өзүнүн түз маанисине жараша туура берилген, себеби бул сөз кыргыздарда алдын ала эле жаман нерседен (белгиден) кабар берет, ал эми англис маданиятында болсо түз маанисинде эле кырдаалга жараша **death** деп так которулуп берилип жатат, демек **кара = death** кырдаалга карата туура которулду.

Негизи жогорку мисалдарды анализ жасап жатып биз көркөм котормону эки жактуу семиологиялык процесс катары караларын белгилей кетсек болот, себеби котормочу кандайдыр бир белгилер аркылуу көркөм текстин маани маңызын ачып берет, ал эми котормону окуп жаткан адам бул белгилерди чечмелеп түшүнүп окуй алат. Бүгүнкү күндө котормо жаатында концепттерди аныктоодо өң-түстөргө семиотикалык изилдөө жүргүзүү актуалдуу проблемалардын бири, анткени өң- түстөр да маданияттын бирден бир негизги өзөгүн түзүп турат.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында кыргыз элинин дүйнө таанымы жана философиялык түшүнүктөрү терең чагылдырылган. Айтматовдун «Биринчи мугалим» аттуу чыгармасында «адам» жана «аалам» концепттери татаал жана өзгөчө мааниге ээ. Кыргыз элинин аалам жана адам тууралуу түшүнүктөрү чыгармада өзгөчө орун алган. Мында Айтматов бул концепттерди жаңычыл жана терең ой-түшүнүк аркылуу көрсөтүп берген. Мисалга көңүл буралы:

кыргызча	• «Мисалы, жер үстүндө от кандай өчпөс болсо, суу кандай соолубас болсо, аба кандай түгөнбөс болсо, эл кандай арылбас болсо, так ошондой кенч киши го дейм, өзүмдүн жаман акылымда». (1-том, 371 б.)
орусча	• «Так я это по-своему, по-стариковски, рассудил: Ленин в народе самом остался, Дюйшен, и перейдет по крови — от отцов к сыновьям ».
англисче	• 'That's how I see in my own way. Lenin has remained in people's hearts, in the people itself, and this will be handed down from father to son, it's in the blood...

Бул котормону талдоодо көркөм котормонун ыкмалары жана техникалары боюнча төмөнкү аспекттерди белгилөөгө болот:

1. Маданий жана философиялык маанинин сакталуусу: Оригиналдуу текстте кыргыз тилинде колдонулган метафоралар – от, суу, аба – табияттын түбөлүк жана өзгөрбөс элементтери катары сүрөттөлөт. Бул метафоралар адам жана табияттын бүтүндүгү тууралуу терең ой жүгүртүүлөрдү, түбөлүктүүлүктү жана философиялык маанини ачып берүүдөн турат, б.а., ааламдын чексиз, түгөнбөс экендигин дагы бир жолу даңазалайт. Англисче котормо ошол эле философиялык маанини сактоого аракет кылып, метафоранын түзмө-түз которулушунан баш тартат. Оригиналдагы табияттын элементтеринин ордуна, Лениндин элинин жүрөгүндө жана элдин ичиндеги түбөлүктүүлүгү жөнүндө сөз болуп жатат. Бул аркылуу котормочу анын социалдык жана тарыхый маанисин ачууга аракет кылган.

2. Эквиваленттерди колдонуу жана маданий адаптация: Котормочу маданий жана тилдик эквиваленттерди колдонгон. Түпнускадагы табияттын образдары: от, суу, аба – түбөлүктүүлүктү жана өзгөрбөстүктү билдирет, ал эми англисче котормодо (котормо орус тили аркылуу болгондуктан) бул түшүнүк Лениндин элде жана анын жүрөгүндө түбөлүк жашоосун берүү аркылуу сүрөттөлгөн. Мисалы, *«жер үстүндө от кандай өчпөс болсо»* дегенде, англисче текстте Лениндин *«жүрөктөрдө калгандыгы»* айтылаат, бул социалисттик идеалдын күчүн ошол доордо жашаган элдердин жүрөгүндө уялаган улуу инсан аркылуу билдирет. Котормочу түпнускадагы табигый метафораларды маданий жана тарыхый контекстке ылайыктап, Ленинди табигат күчтөрүнүн ордуна колдонгон. Ленин социалисттик жана постсоветтик коом үчүн күчтүү символ болуп саналат, ошондуктан ал анык болуп, туруктуулук жана чексиздиктин сүрөттөөсү катары пайдаланылган.

3. Маданий код метафора катары: Түпнускадагы метафоралар (от, суу, аба) туруктуулукту, чексиздикти жана өзгөчөлүктү сактоону билдирсе, ал эми котормодо Ленин бул концепцияны чагылдырган тарыхый символ катары

каралган. Лениндин образын колдонуу бул метафоранын маданий жана саясий маанисин күчөтөт.

Жыйынтыктап айтканда бул котормодо көркөм котормого тиешелүү көптөгөн ыкмалар колдонулган, атап айтканда, метафораларды жана символдорду адаптациялоо, философиялык маанини сактоо, эквиваленттерди жана толуктап жазууну колдонуу аркылуу оригиналдын духун жана мазмунун сактоого аракет кылган.

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында «**адам**» концепти адамдын коомдогу орду жана табият менен болгон мамилеси аркылуу терең ачылат. Адам – бул физикалык гана жаратылыш эмес, моралдык жана философиялык жактан да кеңири түшүнүк. Айтматов өзүнүн чыгармаларында адамды жеке индивид катарында эмес, жалпы дүйнөнүн бир бөлүгү катары сүрөттөп, анын табиятка, коомго карата мамилесин жана алар менен болгон байланышын тереңдетет.

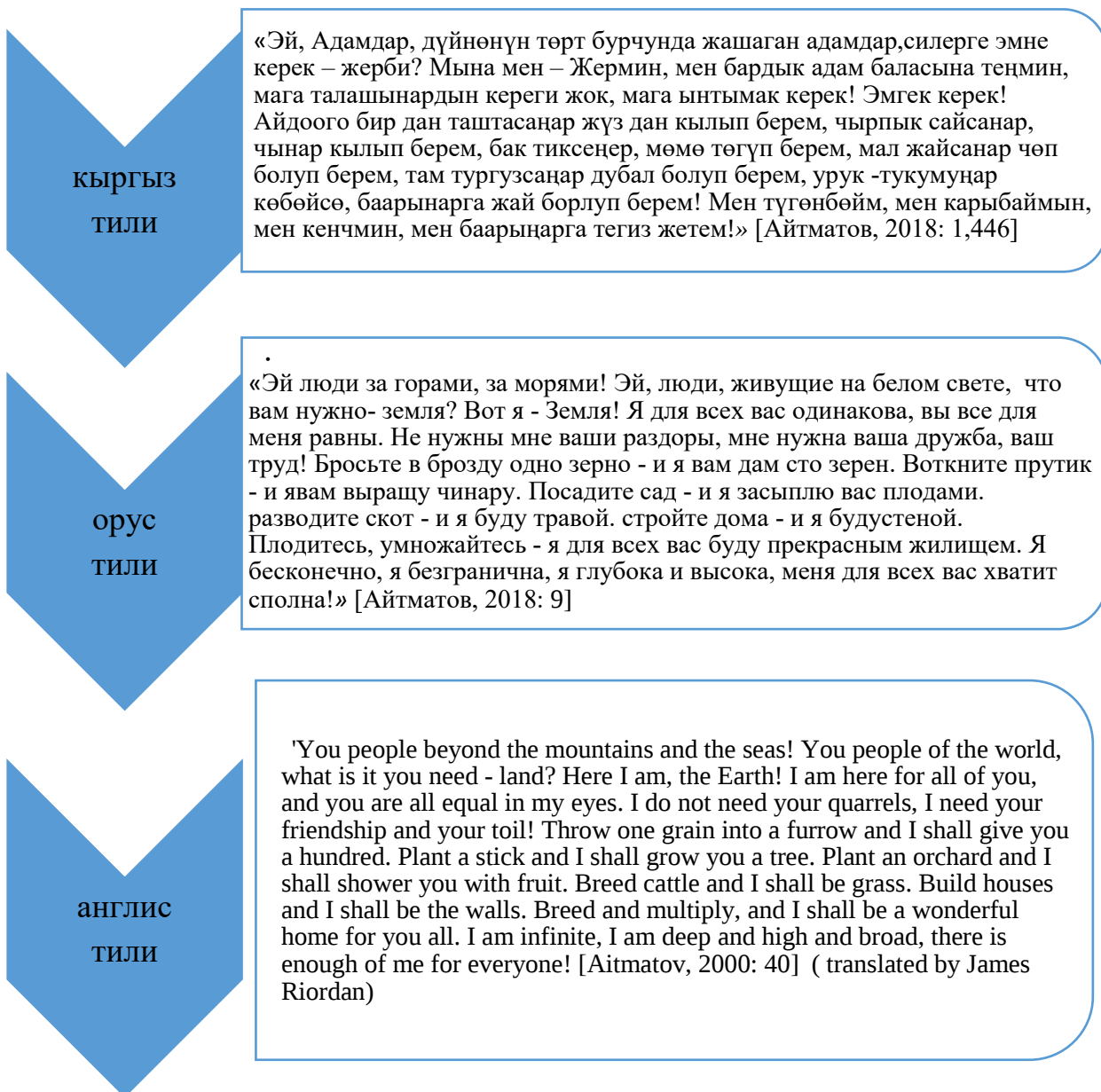
- *Табигаттын жандуудан эң бийик жаратканы – адам баласы, дүйнөнү чарк имирген ким – адам баласыбы, андай экен, бирине – бири мынчалык залал келтирбей, тынчтыкта жашай алабы?* [Айтматов, 2018: I,445]

Айтматов Толгонайдын сөздөрү аркылуу чоң маселени көтөрөт – адам баласынын дүйнөдөгү орду жана анын дүйнөгө тийгизген таасири.

«*Табигаттын жандуудан эң бийик жаратканы – адам баласы*» деп жазуучу адамзаттын өзгөчө ордун, анын дүйнөнү кабыл алуу жана аны өзгөртүү жөндөмдүүлүгүн баса белгилейт. Ошол эле учурда, Айтматов адам баласынын ички дүйнөсүнүн кагылышуусуна залакасын алып келиши мүмкүн экенин да эскертет. Толгонайдын сураган суроосу аркылуу, адамзаттын дүйнөдөгү орду жана анын бул дүйнөгө болгон жоопкерчилиги көтөрүлөт. Тупнускада берилген ар бир сөз өзгөчө маани-манызга ээ болуп, кандайдыр бир маданий кодду белгилеп турат. Бирок котормо учурунда жазуучунун айтайын деген оюу толук жеткирилбей калуусу ыктымал. Мисалы, кыргыз тилиндеги текстте берилген маани-маныз англис тилиндеги котормодо жөн гана «*Can people live without wars?*» деген суроо менен берилип, Айтматовдун айтайын деген оюу менен төп келбей калган.

Демек, котормо – бул сөздөрдү гана эмес, анын ар бир маданий жана философиялык жүгүн туура сактоону да талап кылган процесс.

Кийинки мисалга өтөлү:

Бул үзүндүдө Жер өзүнүн адамдарга болгон нааразылычылыгын билдирип, өзүнүн адамдарга дайыма колдоо көрсөтүүгө даяр экенин айтып, аларды ынтымакка, адал эмгекке чакырат. Биз котормонун кандайча берилгенин, андагы оригиналда берилген идея, ойлордун мааниси кандайча которулганын, анын эмоциялык деңгээли сакталганбы, кандай өзгөртүүлөр же адаптациялар

жасалганын талдап чыгабыз:

1) **Котормонун түзүлүшү жана мааниси** котормодо англис/орус тилдеринде сакталган.

2) **Лексикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрдү** талдасак, берилген текст поэзиялык жана риторикалык суроолор менен толтурулган: «*Эй, Адамдар, дүйнөнүн төрт бурчунда жашаган адамдар, силерге эмне керек – жерби?*» Котормолордо бул суроолор сакталат, бирок алар англис (орус) тилинде түшүнүктүүрөк болсун деген максатта адаптацияланат: «*Эй люди за горами, за морями!*» жана «*You people beyond the mountains and the seas!*». Бул ритмди жана эмоционалдык таасирди сактоого жардам берет.

Жердин нааразычылыгын билдирген сөздөр, мисалы, «жермин», «тегиз жетем», деген сөздөр котормолордо көбүрөөк универсалдуу түшүнүктөр менен берилет, мисалы, «*I am the Earth!*» жана «*I am here for all of you*». Бул чечим негизги идеясын сактоого жардам берет, бирок экспрессивдүүлүктү толук ача алган эмес. Мисалы, «*Мен түгөнбөйм, мен карыбаймын*» деген сөздөр орусча котормодо «*Я бесконечна*» деп айтылган, бул дагы туура, бирок Жердин чексиздигин кыргызча текстте Айтматов андан да күчтүү сүрөттөп берген.

3) **Символика жана метафоралардын** котормосуна келсек, чыгармада Жер ак эмгек кылса анын акыбетин эселеп бере тургандыгын сунуштайт: «бир дан таштасаңар жүз дан кылып берем» – котормолордо бул ошол эле мааниде сакталат: «*Throw one grain into a furrow and I shall give you a hundred*». Бул котормо так маанисин берет, бирок англисче версияда «*furrow*» (жер казуу) деген сөз агрардык колдонууну билдирет, бул маданий контекстке байланыштуу берилген. Кыргыздын оригиналдуу сөздөрү, мисалы, «*чырпык сайсанар, чынар кылып берем*» англисче вариантта түз мааниде которулган: «*Plant a stick and I shall grow you a tree*». Бул жерде котормодо метафоранын мааниси сакталган эмес, бирок символика толугу менен сакталганы көрүнүп турат.

4) **Эмоциялык окшоштук жана адабий көркөмдүк** деңгээли боюнча карасак, түпнуска күчтүү риторикалык мааниге жана эмоционалдык кубаттуулукка ээ, анткени ал ачык эпитеттерди жана чакырыктарды колдонгон.

Мисалы, кыргызча текстте Жер мындай дейт: «*Мен түгөнбөйм, мен карыбаймын*» бул аалам концептинин эн негизги белгилери чексиз күчтүүлүгүн жана түгөнбөстүгүн билдирет. Котормо бул идеяны сактайт, бирок англисче версияда мындай айтылат: «*I am infinite, I am deep and high and broad*», бул жалпы формадагы билдирүү болуп кала берет.

Демек, котормодо негизги идеялар жана маанилер сакталган, бирок анда поэтикалык сүрөттөлүштөр жана маданий өзгөчөлүктөр жоголуп кеткен. Айрыкча көркөм адабий элементтер, ошондой эле «*Мен түгөнбөйм, мен карыбаймын*» жана «*Мен баарыңарга тегиз жетем*» сыяктуу жаркын метафоралар жана сөздөр котормодо адаптацияланып, экспрессивдүүлүгүн, жандуулугун жана тереңдигин жоготкон.

Кийинки мисалды карап көрөлү:

кыргыз тилинде	<i>Алимандын көзү муз тартып агына айланып жатты. Кантеримди билбедим. Бир заматтын ортосунда бири өлүп, бири туулуп, көз алдымда ажал менен турмуштун кагылышканы эсимди оодарды</i> [Айтматов, 2018: 1,501].
орус тилинде	<i>«Алиман!» Вскрикнула я не своим голосом, и схватила ее руку пульс пропал. В одно мгновение на глазах у меня столкнулись жизнь и смерть!</i> [Айтматов, 2018: 16]
англис тилинде	<i>'Aliman!' I cried in a strangled voice and grabbed her wrist. I could not find the pulse. In a single flash life and death had clashed together !</i> [Aitmatov, 2000: 16] (translated by James Riordan)

Бул үзүндүдө жашоо жана өлүмдүн кагылышуусу аркылуу адам менен ааламдын терең философиялык байланыштары ачылып жатат, б.а. ааламдын чексиздигинин, адамзаттын жашоосунун чектелүү экендигин көрө алабыз. Ар бир мүнөт сайын адамдын жашоосунда да, бүткүл аалам сыяктуу өзгөрүү болуп

турары, ага төрөлүүнүн кубанычы жана өлүмдүн кайгысы да толуктап, кошулары айтылган.

Башкы каарман Толгонайдын көз алдында жашоо менен өлүмдүн кагылышкан мезгили анын адамзаттын алсыздыгын, ошол эле учурда жашоонун чыныгы маанисин сезүү мүмкүнчүлүгүн көрсөтөт. Өлүмдүн трагедиясы, жашоонун ажырагыс бөлүгү катары, ар бир адамдын башына келет, ал эми Аалам (жашоо) болсо өзүнүн чексиз жолун уланта берет.

Айтматов адам ааламдын бир бөлүгү катары жашап, өмүр менен өлүмдүн чегинде өз ордун табарын билдирет. Бул идея адамдын уникалдуулугу жана ааламдын чексиздиги тууралуу терең ой жүгүртүүлөрдү жаратат.

Эми которууда колдонулган **ыкмаларды** талдоого алып, котормонун дэңгээлин аныктап көрөбүз:

Биринчиден түздөн-түз (Literary) котормо колдонулган, бул албетте текстти түпнускага жакындатуунун бирден бир жолу катары каралат. Котормо орус тили аркылуу болгондуктан, мисалы, «*пульс пропал*» (орусча) же «*I could not find the pulse*» (англисче) деген фразалар түз котормого жаткызууга болот, анткени бул сөздөр физикалык өлүмдү пульстун жоголу менен аныктайт, бирок түпнускадагы «*Алимандын көзү муз тартып агына айланып жатты*» деген метафоралык терең маани-маңызды толугу менен чагылдыра алган эмес.

Экинчиден бул жерде модификация (modification) ыкмасы колдонулган, Мисалы, орус тилинде «*вскрикнула я не своим голосом*» деген сөз айкаштары кыргыз тилиндеги «*кантеримди билбедим*» дегендин маанисин толугу менен сактабайт. Орусча котормодо каармандын ички абалы толук чагылдырылбай, сырткы эмоциялык көрүнүшүнө гана көңүл бурулган.

Үчүнчүдөн, алып салуу (ommission) ыкмасы колдонулган. Мисалы, кыргыз тилиндеги «*Алимандын көзү муз тартып агына айланып жатты*» деген метафора түпнускада өлүмдү келген кезин сүрөттөөчү абал катары колдонулат, бирок орус жана англис котормолорунда бул метафора толугу менен жоголуп кеткен, себеби котормочу бул түшүнүктү которо алган эмес.

Төртүнчүдөн, адаптация (adaptation) ыкмасы колдонулган. Мисалы, орусча котормодо «*Вскрикнула я не своим голосом, и схватила ее руку пульс пропал*» деп которгон жери орус жана англис элдеринин өлүм жөнүндөгү түшүнүгүнө ылайыкташып которулган, себеби алар көбүнчө физикалык кубулуш катарында карап, пульс текшерип адамдын өлгөндүгүн такташат.

Бешинчиден, семантикалык котормо (semantical translation) ыкмасы колдонулуп, бул түпнусканын маанинин толук сакталуусун камсыз кылган. Орусча жана англисче котормолордо «*жашоо менен өлүмдүн кагылышы*» деген фраза түпнускадагы маанини сактап калат, бирок кыргыз тилиндеги өзгөчө метафоралар жана стиль жоголуп кеткен.

Демек, бул которууда түз котормо, модификация, адаптация жана түшүрүп салуу сыяктуу бир нече ыкмалар колдонулган. Натыйжада, тексттин негизги мазмуну жана философиялык идеялары сакталганы менен, түпнускадагы метафоралардын тереңдиги жана эмоционалдык мааниси кээ бир учурларда жоголгон. Тексттин өзгөчө поэтикалык жана маданий өзгөчөлүктөрү дагы котормодо айрым өлчөмдө жеңилдетилген.

Жыйынтыктап айтканда, Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин көрсөткөн тилдик каражаттардын башка тилдерге которуу – маданий жана семиотикалык маанилердин ар кандай тилдерде туура жеткирилүү маселеси камтылган көп кырдуу жана терең изилдөөнү талап кылган процесс. Айтматовдун чыгармаларында аталган концепттер адамзаттын дүйнө таанымы, руханий мурасы жана экзистенциалдык маселелерин чагылдырат. Алар кыргыз элинин дүйнө таанымындагы уникалдуу орунду ээлеп, адам менен табияттын, *адам менен ааламдын* ортосундагы гармонияны жана байланышты чагылдырат.

Которуу процесси тилдер ортосундагы маданий айырмачылыктарды, белгилүү бир тилдин семантикалык мүмкүнчүлүктөрүн жана адабий контекстин эске алууну талап кылат. Чыгармалардагы терең философиялык идеялар жана символикалык маанилер башка тилдерге которулганда, алардын мазмунун сактоо кыйынга турушу мүмкүн. Котормодо түпнускада берилген метафоралар

жана стилистикалык элементтердин ар түрдүү тилдерде жоголушу же адаптацияланышы сөзсүз кездешет. Мисалы, кыргыз тилиндеги «аалам» жана «адам» деген концепттерин чагылдырган лексикалык бирдиктердин, стилистикалык каражаттардын философиялык тереңдигин, алардын экзистенциалдык жана космогониялык маанисин башка тилдерге которууда толук сактап калуу оңой эмес. Бул маселени чечүүдө котормочу ар бир концепттин түпкү маңызын түшүнүү менен, өзүнүн стилистикалык жана семантикалык чечимдерин туура тандоого тийиш.

Которуу ишинде колдонулган ыкмаларды талдай келсек, түз (литералдык) котормо, адаптация, семантикалык жана стилистикалык модификация сыяктуу ар түрдүү ыкмалар, айрым учурларда түпнускадагы образдардын тереңдигин жоготууга алып келсе, башка жагынан алганда, чыгарманын философиялык маанисин ар кандай маданияттарга ыңгайлаштырууга мүмкүндүк берген. Кандай болгон күндө да, экзистенциалдык жана руханий темаларды чагылдыруудагы ар бир өзгөртүү ошол мезгилдеги тилдин жана маданияттын өзгөчөлүктөрүнө негизделип жасалган.

Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин билдирген тилдик каражаттардын англис тилинде чагылдырылышы – бул кыйын жана көп кырдуу процесс, анткени ал адабий гана эмес философиялык, ошону менен эле бирге, маданий жана психоаналитикалык контексттерди да камтыйт. Түпнускадагы терең семантикалык жана символикалык маанилерди башка тилдерде сактап калуу – бул котормочунун чыгармачылыгын жана анын дүйнө таанымын кеңейтүүдө маанилүү роль ойнойт.

Жыйынтыктап айтканда, Ч. Айтматовдун «аалам» жана «адам» концепттерин билдирген тилдик каражаттардын которулуп берилиши бир гана тилдик эмес, ошондой эле маданий жана философиялык маселе болуп саналат. Котормонун бул процесси чыныгы маңызын, адамзаттын кеңири, терең түшүнүктөрүн жана дүйнө таанымын башка тилдерге ылайыкташтырып берип, алардын универсалдуулугун жана улуттук маданий баалуулуктарды чагылдыруу үчүн чоң жоопкерчиликти талап кылат. Мындай котормо процесси тилдер

аралык байланыштарды бекемдеп, ар бир маданияттын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен адамзаттын жалпы руханий мурасын сактоого багытталат.

Ошондой эле ушул сыяктуу изилдөөлөр аркылуу биздин маданиятыбыз, бизге гана тиешелүү болгон реалиялар, түшүнүктөр кыргыз элин башка элдерден айырмалап кылым карытып жашап келерине далил болот деген ойдобуз. Бул жерде биз семиотиканын принциптери котормо илиминде да, концептологияда да байкалбай көз жаздымда калып кеткен көп кырдуулуктарды ачууга көмөктөшүп, изилдөөлөрдүн чабытын күндөн күнгө кеңейтүүгө жардам бере тургандыгын белгилей кетүү шарт.

4.4. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «адам» концепти «аалам» макроконцептин түзгөн негизги концепт талаасы катары берилиши

«Аалам» концепти лингвистикалык жана философиялык чөйрөдө көп мааниге ээ болгон категория болуп саналат, ал физикалык чындыкты гана эмес, метафизикалык, маданий жана руханий аспекттерди да камтыйт. Тилдик контекстте «аалам» – бул кеңири мааниде бүтүндөй дүйнөнү, космосту же ааламды билдирген түшүнүк болуп, материалдык объекттерден тышкары, идеялар, табияттын мыйзамдары жана философиялык концепциялар сыяктуу материалдык эмес феномендерди да камтыйт.

«Аалам» концептинин көптөгөн маанилери бар, бул аны «жакшы» же «жаман» сыяктуу моралдык баалоо категориялары аркылуу аныктоону кыйындатат. Ар кандай тилдик жана маданий контексттерде ал сырткы дүйнөнү да, адамдын ички дүйнөсүн да сүрөттөп, адам менен Ааламдын ортосундагы байланышты чагылдырат.

Лингвистикалык жактан алганда, «Аалам» философиялык категория катары, гармония, тартип, чексиздик сыяктуу идеяларды жана моралдык-этикалык нормаларды камтыйт. Бул концептти жөнөкөй баалоо категорияларына чектөө мүмкүн эмес, анткени ал бардык тиричиликти – көрүнүп турган жана көрүнбөгөн аспекттерди камтыйт. Ошондуктан, «Аалам» концепти адамдын

түздөн-түз кабыл алуусунан ашып кетет жана аны так чектөөгө же «жакшы» жана «жаман» деп бөлүүгө мүмкүн эмес.

Философиялык жана лингвистикалык традицияларда «аалам» абстракттуу, көп маанилүү концепт катары каралат жана анын аныктоосу үчүн тил жана маданияттагы ар түрдүү көрүнүштөрүн эске алуу зарыл. Бул концепт Чингиз Айтматовдун чыгармаларында өзүнүн терең философиялык түшүнүктөрү менен чагылдырылып, «аалам» концептин адамдын орду жана **аалам** менен болгон байланышы аркылуу түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Бул бөлүктүн максаты жогоруда берилген концептуалдык талдоонун негизинде адам концептини өзөгүн түзгөн эн жогорку чечүүчү категориясын бул адам баласынын **бактылуулугу** жана анын Аалам (Вселенная, Universe) менен гармониялык тыгыз байланышын көрсөтүү болуп саналат.

Мисалга Ч. Айтматовдун «Кыямат» романындагы Базарбайдын образын алып көрсөк. Адам деген аты бар Базарбай, мас болуп алып карышкырдын 4 бөлтүрүгүн уурдап кетет. Бул ишти жасап жатканда анын оюна бул кичинекей бөлтүрүктөр да жандуу зат экенин, булардын да атасы апасы бар экендигин ойлогон да жок. Ал тургай кийин Бостон бөлтүрүктөрдү сурап барганда бермек тургай кайра айгайлап кыйкырып, сөгүп ага карата уу сөздөрүн айтат. Мунун себеби эмнеде болушу мүмкүн? Биздин оюбузча **«адам»** концептинин эң негизги өзөгүн түзгөн **бактылуулук** критерийинин жоктугу деген ойдобуз, анткени Базарбай кандайдыр бир деңгээлде бактысыз адам болуп көрүнөт, ал башкы каарман Бостонду ийгиликтүү адам деп сезип, ага ичи күйүп жүрөт, аны жек көрөт, ал тургай анын аялына да көз артат.

Биз изилдеген «адам» концептинин негизги белгиси, адамдын айбан жаныбардан болгон айырмасы – анын адамгерчилиги, терең ой жүгүртө билүүсү, айлана чөйрөгө болгон сергек мамилеси эсептелет. Базарбай андан сапаттардан өтө алыс болгон, карышкыр болсо да энелик мээрим бар жаныбар экенин, ал дагы адам баласы сыяктуу эле балдарына (бөлтүрүктөрүнө) деген сүйүүсү бар экенин билбейт жана туйбайт. Жакшы менен жаманды айырмалай албайт. Ушул адамдын кесепетинен романдын он каарманы Бостон өз баласын

атып өлтүрүп алат. Мындай трагедияга чыдай албаган Бостон ачуусу менен Базарбайды бардык болуп өткөн жамандыктардын себепчиси катары мынтык менен атып өлтүрөт.

Мындан кандай жыйынтык чыгарса болот – адам канчалык жакшы сааттарга ээ болбосун, ачуусу келгенде чектен чыгып кетеши мүмкүн экени билинди. Бул боюнча М. Е. Дарбанов өзүнүн «Адам» *концептинин когнитивдик – тилдик мазмуну*» аттуу монографиясында боорукер мээримдуу тарбиялуу жакшы адам да, өтө ачуусу келгенде өзүн кармай албай таш боор, мээримсиз адамга айланып кетиши мүмкүн экендигин айтат. Буга далил катары кыргыздын эзелтен келе жаткан «Адам болуш аста аста, айбан болуш бир паста» деген макалын келтирет [Дарбанов, 2016: 190].

Ушул жерден Базарбайдын образы аркылуу биз изилдеп жаткан «адам» концептинин тескери сапатынын бири адам баласынын *бактысыздыгы (№ 3.11 таблицаны караныз)* чоң трагедияга жол ачары мүмкүн экендигин тастыкталды. Натыйжада, адам баласынын бардык иш аракеттери ушул эң негизги **бактылуулук** критерийинин тегерегинде болорун турмуш өзү көрсөтүп жатат.

Адам бул чексиз *аалам*, ошондой эле *аалам* бул *адам* болуп саналат, себеби адамдын ички дүйнөсү бул өзүнчө эле бир чексиз аалам, бирок ошол чексиз аалам адам өмүрү токтогондо ошол адамдын өзү менен кошо анын жеке ааламы да бүтөт. Ал эми жер жүзүн тегеретип турган *аалам* ал чексиз токтобойт, себеби жер жүзүндө адам баласы жашап турганы үчүн чексиз жана аягы жок.

Профессор Л. Үкүбаева бул жөнүндө өзүнүн «Чыңгыз Айтматов жана кыргыз адабияты» деген монографиясында төмөнкүчө белгилейт: «*Ч. Айтматов өзүнүн сүйлөгөн сөздөрүндө, берген интервьюларында бүгүнкү адамдар тигил же бул чоң жумуштарды баптоодо акыл – эстүүлүк менен жаратылыштын табыгый гармониясына каршы келбегидей иш жасабастан, кээде чолок стратегияга алдырышып, табиятка зөөкүрлүк менен кол салышканын натуура көрүп, ал жөнүндө айтып, деп келет*» [Үкүбаева, 2012: 207].

«Адам» концепти Ч. Айтматовдун чыгармаларында анын каармандары аркылуу ачылат. Мисалы, Танабай, Бостон, Эдигей, Жамийла, Сейде Толгонай,

Момун чал жана Орган сыяктуу каармандар адамдын сүйүү, достук, эрдик, адилеттүүлүк сыяктуу баалуулуктарын көрсөтөт. Алардын ички дүйнөсү, каармандуулугу аркылуу Айтматов адамдын тагдыры жана дүйнөгө болгон көз карашын терең ачып берет. Ошол эле учурда, жаныбарлардын образдары (Гулсарат, Ташчайнар, Акбара, Каранар, Жаабарс) да «адам» концептин тереңдетип анын бардык когнитивдик маанилерин толук кандуу ачууга жардам берет.

Айтматовдун чыгармаларында пейзаж – активдүү «каарман», жандуу «каарман», ар кандай «мүнөзгө» ээ. Алар: мээримдүү, айкөл, ойноок, шайыр, сулуу, басмырт, ачуулуу, кырс, ташбоор, капалуу, ырайы бузук, көптү көргөн акылдуу, токтоо, чарчаңкы ж.б. [Айтматов, 2018: 364].

Бул жөнүндө Айтматовду изилдөөчү А. Акматалиев мындай дейт: «Айтматовдук пейзаждардан ошондой эле улуттук колориттин күчтүү деми сезилип, кыргыздык дүйнөкөрүм, дүйнөтааным өзгөчөлүгү көрүнөт [Айтматов, 2018: 364].

Пейзаж бул бизди адамдарды курчап турган чөйрө, жаратылыш, бул нерсенин арасында жаныбарлар дүйнөсү да камтылган. Адам, жаратылыш жана жаныбарлар дүйнөсү баары биригип келип *ааламды* түзүшөт.

Айтматовдун планетардык ой жүгүртүүсү Адамзат менен Аалам масштабында адам жашоосунун, тагдырынын келечектеги эволюциясы жөнүндө сөз кылууга мүмкүндүк берет. Айтматов дүйнөнүн төрт бурчунда жашаган жүздөгөн элдердин психологиясынын экстремалдык кырдаалдарга байланыштуу өзгөрүшүнө космостук бийиктиктен байкоо салат. Космос – бул автор үчүн **аалам** гана эмес, **адам** рухунун байлыгы. А рух – адамзаттын түбөлүк категориясы.

Чыңгыз Айтматовдун Ааламы – Мейкиндик жана Мезгил жагынан чектелбеген чексиз бүткүл дүйнө. Айтматовдун Космосу – адам интелектисинин бийиктиги» [Айтматов, 2018: 364].

Биринчиден, Айтматовдун чыгармаларында негизги чыныгы Адамдык идея уламдан улам өрчүп, Адам баласынын дүйнөгө болгон көз караштары жана

жаратылышка болгон мамилени жакшыртууну негиздеп өнүктүрүп отурса, экинчиден, адамзаттын пендечилиги ач көздүктүн көбөйүп, мансапкорлук күч алып, атак данка жана байлык, бийликке болгон умтулуусу өрчүп күчөп, саясий жана экологиялык проблемалардын өтө күчөп бараткандыгын ачык-айрым көрсөтөт.

Демек, Айтматовдун чыгармачылыгында «адам» жана «аалам» концепттери бири-бирине тыгыз байланышта, бир бүтүндүк катары көрүнөт. Алар адамдын ички дүйнөсү менен тышкы дүйнөнүн өз ара таасир этүүсүн жана өз ара байланышкандыкта, дүйнө менен болгон мамиленин терең философиялык аспектерин чагылдырат. «Адам» концепти Айтматовдун чыгармаларында, ааламдын бөлүгү катары гана эмес ааламды түшүнүү аркылуу адам өзүнүн чыныгы ордун табат, аныктайт жана адамдын руханий өнүгүүсү аркылуу аалам менен гармонияга жетишет.

4.5. Улуттук менталитет «адам» концептинин алкагында

Менталитет жөнүндө сөз кылып жаткандан кийин, анын келип чыгышы этимологиясына кайрыла кетүүгө туура келет.

«Менталитет» түшүнүгүн теориялык мааниси кенен болуп, философия илиминде актуалдуу бойдон калууда. Биринчи кезекте, ал кырдаалдын туруктуулугуна карабастан, ар дайым курч жана заманбап болгон улуттук аң-сезим жана маданият маселелерин козгойт. Улуттук менталитеттин калыптанышынын маңызын, структурасын, өзгөчөлүгүн, факторлорун аныктоо зарылдыгы маданиятта адам болуунун терең негиздерине кайрылууну шарттайт.

«Менталитет» түшүнүгүнүн этимологиясын алсак, «mens, mentalis» деген латын сөзүнөн алынып, анын мааниси орус тилине «акыл, ой жүгүртүү, ой жүгүртүүнүн образы, акыл жана ойдун биримдиги, акыл-эс тутуму» деп которулган.

Англисче-орусча философиялык сөздүгүндө *mentality* деген акыл-эс жөндөмү интеллект дегенди билдирет; француз – орус коомдук-саясий

сөздүгүндө *mentality* – ой жүгүртүү ыкмасы, француз-орус сөздүгүндө – ойлордун багыты, акыл-эстин түзүлүшү, акылдын багыты; акыл, акыл-эс жөндөмү, акыл-эс өнүгүүсү, акыл деңгээли, акыл-эс тутуму, ой жүгүртүү; чоң немис-орус сөздүгүндө *mentalitat* – акыл-эс тутуму; ой жүгүртүү ыкмасы деп берилген.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө менталитет – саяс. 1) Акыл эмгек, акыл ой. 2) Тигил же бул топко кирген адамдардын саясий жана социалдык реалдуулукту өзгөчө кабылдоосунун туруктуу, кеңири таралган жыйындысы деп берилет.

«Менталитет» термини Р. Эмерсондо (1856) кездешет, бирок «менталитет» түшүнүгү өзүнүн жемиштүү жана көп тараптуу өнүгүүсүн франко-тилдик гуманистикадан алган. М. Пруст бул терминдин жаңылыгын белгилеп, сөздүгүнө «неологизм» катары биринчи болуп киргизген.

Менталитет маселеси коомдук талкуулардагы эң курч темалардын бири болуп эсептелинет. Ал гуманитардык билимдин ар кандай: философия, социология, тарых, психология, көркөм маданият жана башка тармактарында жүргүзүлгөн бир катар изилдөөлөрдү чагылдырган. Азыркы теорияда менталитеттин эң маанилүү үч аспектисин аныктоого болот:

Менталитет психикалык феномен катарында (адамдын психикалык жашоосу) XIX кылымдын аягында батыш салтында пайда болгон. Бул жөнүндө З. Фрейд мене К. Г. Юнгдун эмгектеринде эң толук чагылдырылган. Ушунун негизинде менталитет адамдын психикалык абалы, инсандын руханий жашоосундагы рационалдуу, эмоционалдык жана интуитивдик тажрыйбасынын уникалдуу биригиши, адамдын психикасынын аң-сезимдүү жана аң-сезимсиз мамилелеринин ички синтези катары мүнөздөлөт.

Менталитет философиялык көрүнүш катары. Бул ыкма заманбап философиянын негизинде түзүлгөн жана адамдын руханий жашоосунда тажрыйбасы менен байланыштуу менталитет маселесин көтөрөт, адамдын психикасына аң-сезимдүү жана аң-сезимсиз мамилелеринин ички синтезин көрсөтөт.

Философиянын позициясы менен алганда, бул жеке жана коомдук аң-сезимдин өз ара байланышы, таанып-билүү процесстеринин механизмдери жана мазмуну, адамдын дүйнө тааным өзгөчөлүктөрү жана жүрүм-турум стереотиптеринин мүнөзү ачылган маңыз жана түзүм жөнүндөгү кубулуш болуп саналат. Менталитет тигил же бул жамааттын мүчөсү болгон адамдардын узак мөөнөтөгү жүрүм-турумунун жана ой-пикирлеринин мүнөзүн аныктайт. Ал адамдын өзү, жаратылыштагы жана коомдогу орду, ааламдын түзүлүшү жөнүндө негизги түшүнүктөрдү камтыйт.

4.5.1. «Адам» концептинин кыргыз маданиятында калыптанышы, улуттук менталитеттин чыныга адам болууга тийгизген таасири

Кыргыз элинин менталдык маданий коддору жөнүндө сөз кылсак анда өткөн тарыхка кайрылбасак болбойт, себеби тарыхы болбой эл болбойт, маданият ошол элдин тарыхы менен кошо жаралып, кошо жашап келет. Бул жөнүндө философия илимдеринин доктору Жылдыз Урманбетова өзүнүн «Устуканы или сэндвичи?» деген макаласында төмөнкүчө сөз кылат: «Байыркы доорлордон бери кыргыз эли көчмөн эл болгондуктан, өздөрүнүн жашоо-тиричилиги жана жашоо-турушун уруулук контекстинде аныкташкан, бул ,албетте, ошол кездеги географиялык, экономикалык, социалдык-маданий жашоо шарттарында позитивдүү көрүнүш болгон. Кыргыздарда адегенде уруучулуктун пайда болушу объективдүү жагдайларга карата пайда болуп, маданияттын жана жашоо образынын инварианттык моделдерин сактоо процессинде позитивдүү таасир тийгизген жана тарыхый убакыттын өтүшү менен өзүн өзү аныктоонун жабык формасына айланган.» [https://kgcode.akipress.org/unews/un_post:1954]

Албетте, бул ошол мезгилге таандык эң туура керектүү улуттук маданий касиет болгон, себеби өздөрүн сактап калуу үчүн уруу-уруу болуп бөлүнүшүп, бири-бирине кол салышып, бири-биринен коргонуп жашап келишкен. Ушул

уруулук менталитет азыркыга чейин сакталып келет, өзгөчө ал Кыргызстан өзүнүн көз карандысыздыгын алгандан кийин аябай күчөп кеткен.

Кыргыз менталитети жөнүндө сөз кылсак, эң биринчи биз жогоруда сөз кылган **уруулук менталитет**, ага кийинкеи кездерде кошулган ***жердешчилдик (трайболизм)*** менталитетин баса белгилеп кетсек болот. Бул кыргыздардын арасында өтө күч алган, себеби анын максаты барган сайын саясатташып бара жатат. Суверендүү мезгилден бери болуп келе жаткан тарыхый, саясий жана экономикалык өзгөрүштөр адамдарды аргасыздан трайболизм жагдайына баш ийиүүгө мажбур кылып келет. Буга негизги себеп жашоо турмушун жакшыртуу, кандайдыр бир пайда көрүү, кээ бир жардамга муктаж кездерде жардам алуу ж.б. далил болуп келет. Дагы бир белгилей кетчү нерсе бул аймактардагы элдердин бири биринен айырмаланып тургандыгын болуп эсептелинет. Мисалга алсак, кыргыздар түндүк (аркалык) жана түштүк (оштук) деп эки чоң аймакка бөлүнүшөт. Албетте, бул жөн гана географиялык жайгашуусуна карата эмес, улуттук менталитеттеги кандайдыр бир айырмачылыктардан улам келип чыккан.

Жалпы кыргыздарга тиешелүү болгон сапат **уруулук тууганчылык** сапатын алсак болот. Мында, ошол уруунун бир адамы эле – жалпы уруунун, ошол элдин жүзү болгон. Эгерде ошол уруудан жакшы адам чыкса, аны менен сыймыктанышып, жаман адам чыкса, ал үчүн кепке-сөзгө калышып, уят болуп келишкен. Буга мисал катары Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романындагы Раймаалы менен Бегимайдын окуясын алсак болот. Негизги каарман белгилүү акын Раймаалы жаш кезинен өтө таланттуу акын болуп, элге даңазасы тарап ***Баракбай уруусунун*** сыймыктанган адамы болуп келген. Кийин карыган кезинде жаш ырчы кыз Бегимайга жолугуп чоң сүйүүгө дуушар болот. Бул окуяны журт башчылары терс, уят нерсе катарында кабыл алышып уруунун кызыкчылыгын адам өмүрүнөн жогору коюп, Раймалыны жазалашат, ошентип бул махабат максатына жетпей кайгылуу аяктайт.

Бул мисалдан «адам» концептине тиешелүү болгон 3 маселе кездешет: 1) сүйүү түшүнүгү, «адам» концептинин негизги аныктоочу белгилерини бирин түзөт; 2) коомдук этикетти бузуу, б.а батыш менталитети үчүн туура, ал эми

кыргыз-казак менталитети үчүн кыз кишинин сүйөм деп айтып элге даңазалашы таптакыр туура келбейт; 3) *адам адамга дос жана душман* б.а. Раймаалыны өз тууганы жазалап, өлтүрүп коет. Мында эн негизги мораль *адам адамга* карышкырдай мамиле жасашын айтсак болот, б.а. ташбоордук, мыкаачылык сапаттары «адам» концептин аныктоочу терс сапаттарга ачык далил болот.

Кыргыздарга тиешелүү болгон эн бир жакшы адамдык сапат *«улуу адамдарды сыйлоо, урматтоо, кичүүлөрдү ызаттоо»* сапатын алалы. Бул менталитет илгертеден ата-бабадан калган салт болуп келе жатат. Бул көрүнүш кыргыз элинин улуулугун даңазалап, анын укумдан-тукумга өткөзүп берип келе жаткан баалуу нерсеси экени талашсыз. Улуу адамдарды *аксакал* деп сыйлап, төргө отургузуп, сыйлуу тамагын тартып, анын ар бир сөзүн жерге таштабай угуп аткарып келишкен. Албетте, бул чынында туура нерсе, себеби ошол жашы улуу адамдар турмуштук тажрыйбасы мол болуп, түрдүү кырдаалдарда жол таап, жаштарга акыл-насаатын айтып турушкан.

Дагы бир негизги менталитет кыргыздардагы *сөз эркиндиги менен сөздү кастарлап, сөз багып, сөзгө маани берүү* сапатын айтсак болот. Акылдуу адамдар, сөзгө чебер адамдар дайыма кадыр-баркта болушуп, сыйланып келишкен. Кандай учур болсо да кыргыз эли сөзгө маани берип, аны угуп, ага баш ийишкен. Буга карата *«Баш кесмей бар, тил кесмей жок»* (анг. *'a head should be cut, but a tongue should not be cut'*) деген макалды мисал катары келтирсек туура болот.

Мисал катары Өмүрзак Кайыповдун айтуусундагы «Арстанбектен алп саптар» алсак болот. Канчалык байлыкка, мансапка көпкөн адам болсо дагы, калыс сөзгө сынып, сөздүн сыйкыр күчүнө баш ийип, ыкка көнгөнүн көрөбүз.

<i>Кабарың күнгө жетсе да</i>	<i>Even if your greatness reaches the Sun,</i>
<i>Жылдызга колуң жетсе да</i>	<i>Even if you touch the stars,</i>
<i>Жаратканым дүйнөсү</i>	<i>Even if the entire world created by God</i>
<i>Бут колуңа өтсө да</i>	<i>Is in your hands,</i>

Эл менен сен бийиксиң

You will only be great with the people.

Элден чыксан кийиксиң

You will seem like a lonely deer

If you step out of the crowd.» (котормо биздики)

«Адам» концептин аныктоочу белги *адам адам менен гана ийгиликке жетет*, ал социумдан бөлүнүп жашай албайт. Буга жогорудагы мисал толугу менен далил боло алат.

Дагы бир кыргыздарга тиешелүү менталитет бул **«конок тосуу, конокту сыйлоо, меймандостук»** салтын айтсак болот. Бул дээрлик бардык кыргыздарга тиешелүү, себеби кыргыз эли өтө меймандос келет. Өздөрү жебеген тамагын конокторго беришип, сыйлап, кастарлап узатышат. Ушундан улам кыргыз элинде кой союп сыйлап баш тартуу, устукан тартуу же жылкы союп эң сыйлуу коногуна *уча тартуу* деген салт-санаалар азыркы күндө да кеңири колдонулуп келет. Буга кошуп азыркы кезде өтө күч алган той-аштарды сөз кылсак болот. Кыргыздар көбүнчө мындай мааракелерди мурун күзүндө өткөрүп келишкен, себеби күзүндө жыйын-терин аяктап, эл түшүмүн жыйнап, сатып акча кылышкан. Ошол мезгилди ***ак төөнүн карды жарылган маал*** деп атап коюшчу.. Күзүндөгү той менен аш, чындыгында, кыргыздардын салттуу жашоо образын көргөзөт жана салттуу баарлашуу маданиятынын деңгээлин айгинелейт.

Бул илгертеден келе жаткан салт санаа ааламдашуу учурунда өтө көп өзгөрүүгө дуушар болду. Мисалга алсак, үйлөнүү үлпөтүндөгү колдонулган сансыз автоунаалар, ар түрдүү тартылган кымбат *«love stories»*, түрдүү шоу программалар ж.б. айтсак болот. Албетте, мындай көрүнүш ааламдашуунун талаптарына туура келет дечи, бирок көп учурда колунда бары да жогу да бири бирине атаандашып, кыйналып калган учурлар кездешет.

Кыргызчылык менталитети. Бул сапат камырабастыкты билдирет, бардык болгон нерселерге көз жумуп коюу сапаты, ар кандай ишти тынч чечип коюу максатында колдонулат. Көптөгөн мыйзам бузууларга да көз жумуп койгон учурлар кездешет.

Дагы бир негизги менталитет – бул ***жети атаны сүрүштүрүү*** болуп саналат. Кыргыздар үчүн ***жети ата*** – бул улуттук символ. Кыргыз уулу жети

атасын билиш керек, бул деген тоо-ташта жашаган, мурда көчмөн эл болгондуктан ар кандай жоокерчилик шартта ар түрдүү кырдаалга кабылышы мүмкүн болгон. Ошондой мезгилде эр жигит өз уругун, тегин билип, издеп таап келген учурлар көп болгон. Буга мисал катары Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестиндеги Даниярды алып көрсөк: *«Даниярдын жети атасына чейин сөөк сүрүштүрүп отуруп, анын кай уруудан экенин, айылдагы анча-мынча туугандары ким экенин да таап беришти. Элдер эми аны «жаңы тууган Данияр» –деишчү болду»* [Айтматов, 2018: 125].

Кыргыздарда уруучулук күчтүү болгондуктан, башка урууну көп кабыл алган эмес, ал тургай күйөөгө чыккан кыздарынын балдарын **жээн** дешип кабыл албай жеришкен. **Жети атаны билүү** – бул улуттун тазалыгын сактоого да кам көрүү болгон, себеби үй-бүлө куруу маселесинде кыздын жети атасын сүрүштүрүп, таза кандуубу же жокпу, уругу тектүү жерденби же тексиз кулдун тукумубу деп изилдешкен.

Жети ата – кыргыздардагы ата текти билүүгө байланышкан генеалогиялык түшүнүк. Жети атанын элдик генеалогиялык түшүнүк катары кабыл алынышы патриархалдык-көчмөн салтка байланышкан. Жети ата кыргыз коомунда социалдык маанилүү роль ойногон. Салтка ылайык кыргыз коомундагы ар бир адам өзүнүн жети атасын билүүгө тийиш болгон. Жети атасын билбеген адам кул катары кабыл алынган. Жети ата өзүнө тиешелүү төмөнкүдөй терминдер менен аталып, элдин аң-сезимине абдан терең сиңген: **1) ата, 2) чоң ата, 3) баба, 4) буба, 5) кубар, 6) жото, 7) жете.**

Элдин эсинде сакталып калган «кубаарыңдын куу чокусу, мадериңдин баш териси» (мадер түштүк диалектиде эне), «кудай кылса кубаарыңдын акысы барбы?», «жото-жетесиз кул», «жетеге жетчү кек», «жети атасынан бери жиликтеп сура» деген сыяктуу туюнтмалар, **«аккан арыктан суу агат», «энесин көрүп кызын ал, эшигин көрүп төрүнө өт» «Кул кутуруп такка чыкпайт»** деген сыяктуу макал-лакаптар мындай салттын байыркылыгын ырастайт. Жети атаны сүрүштүрүү салты уруу ичиндеги никелик мамилелерди

жөнгө салып, элдин генеалогиялык тазалыгын сактап калуу жана өсүп-өнүгүшүнө ыңгайлуу шарт түзгөн.

Жети атаны билүү боюнча дагы бир мисал катары Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романындагы **маңкурт** уламышын алсак:

Экөө бет мандай отурушту.

- *Мени тааныйсынбы? – деди эне. Манкурт башын чайкады.*
- *Сенин атын ким?*
- *Маңкурт, - деди ал.*
- *Сени азыр ошентип аташат. Мурдагы атың эсиндеби? Чын атыңды эстечи?*

Маңкурт тунжурайт....

- *Атанын атын билесиңби? Өзүң кимсин, эли – журтуң ким? Деги каерде туулганыңды билесиңби?*

Жок, маңкурт эчтеме түшүнбөдү, эчтеме эсинде жок.

[Айтматов 2018: 3 –том, 158]

Бул мисал адамдын кантип эс-акылын жоготуп, өз ата-тегин билбей калгандыгын ачык көрсөтөт. Мындагы Найман эненин: **Сенин атың, ким? Урууң ким? Атаңдын аты ким?** деп ага жооп ала албай, **сенин атандын аты Дөнөнбай** деп зар какшап айтып, бирок акыры өз уулу маңкурттун колунан мерт болот.

Изилдөө көрсөткөндөй, **маңкурт** – адамды учурдагы акыбалын аныктаган сапат, ал төмөнкү микроконцептерди камтыйт: 1) жети атасын билбөө (ата тегин билбөө); 2) элин жерин билбөө; 3) энесин да тааныбайт, ал тургай өз атын да билбейт.

Демек, Ч. Айтматовдун маңкурт аркылуу жалпы кыргызга каккан коңгуроосу азыр өтө актуалдуу болуп турган кези, себеби ааламдашуунун, илимий-техникалык прогресстин өсүшү менен салт-санаабыз жоголуп, улуттук индентивдүүлүгүбүз күндөн-күнгө алсырап бара жаткан мезгил десек ашыкча болбос.

Жогорудагы изилдөөлөргө ылайык, азыркы учурда кыргыздардын менталитетин төмөнкүчө классификациялайбыз:

Биринчиси мурунку салттуу жашоону колдогондор, буларга ата-бабадан бери келе жаткан нукура салт-санааны сактап калууга аракет кылган коомубуздун бир чоң бөлүгү. Буларга көбүнчө айыл жергесинде жашаган адамдар, мурунку муундар жана тарбиялуу, билимдүү, тектүү, эл жерин сүйгөн адамдар киришет (буларга өтө тереңдеп кеткен азыркы теңирчилер кирбейт). Ушул категорияга кирген адамдар – булар чыныгы, байыртадан бери келе жаткан, кылымдарды карыткан, кыргызды кыргыз кылып сактап келген салт-санааны карманган элдин бир асыл бөлүгү десек жаңылышпайбыз.

Экинчи топко батышташып кеткен тарап кирет. Булар кимдер? Мындай топко Европа өлкөлөрүндөгүдөй болуп жашоону эңсегендер жана аны туурап жашаган коомдун бир бөлүгү кирет. Мында кийинүү стили, сүйлөө маданияты, ар түрдүү мааракелерди толугу менен батышты туурап өткөрүү, башкача айтканда кыргыздын салт-санаасын жокко чыгарганга аракет кылган коомдун кандайдыр бир бөлүгү деп айтсак болот. Көбүнчө бул топту шаардыктар (киргиздер) жана ошолорго кошулуп өздөрүн элита көргөзгүсү келген (чындыгында айылдан эле келишкен) руханий деңгээлдери төмөн эле калктын бир бөлүгү түзөт.

Үчүнчү топко дин жаатындагы адамдар киришет. Азыркы учурдун тенденциясына ылайык, мусулман дини кенири жайылып жаткан учур, ушул себептен калктын кандайдыр бир бөлүгү шарият менен жашап, арабдардын жашоо стилине, кийинүү жана сүйлөө маданиятына толугу менен өтүп кеткен адамдар. Булар да көбүнчө салттуу маданиятты жокко чыгарууга аракет кылышат, себеби көп каада-салттар бул Кудайга шек келтирүү деп билишет.

Ушул жерден **баса белгилей кетчү** нерсе кыргыздар мурдатан эле ислам динин карманып, намаз окушуп, Кудайдын бар экенине баш ийип жашап келишкен. Алар **салттуу динди** карманып, кыргыздын каада-салтын чанышпай, экөөсүн тең эриш-аркак алып жүрүшкөн. Учурда ошол ата-бабаларыбыздын бизге калтырган мурастарын жоготуп, ар кимди ээрчип, өзүбүздүн ким

экенибизди унутуп Ч. Айтматов айткан **манкуртка** айланып кетүү коркунучу жаралды дегенге толук негиз бар.

Мындан биз кандай жыйынтыкка келсек болот: **биринчиден**, кыргыздын атам- замандан бери келе жаткан, кыргызды кыргыз кылган салт-санаасын унутпай, аны туура багытта пайдаланышыбыз керек. **Экинчиден**, азыркы ааламдашуу доорунда эскини кармап отура берүү бул артка кетүүнү билдирет, бирок ар кимдии ээрчибей, улуттук өзгөчүлүгүбүздү сактап, жаңылануунун пайдалуу жактарын алып жакшыртып, алдыга карай умтулуу зарыл.

Негизи «адам» концепти кыргыз маданиятында жогорку деңгээлде каралып, ага өтө чоң жоопкерчилик жүктөлгөнү байкалат. **Адам** деп аталып калганы да бекеринен эмес деп ойлойбуз, себеби бир гана кыргыздарда *адам* (*человек, human being*) деген аталыш өзүнүн биринчи маанисинде сакталып калган. Эмне үчүн? Бул жөн гана төп келүүбү же башка дагы себеби барбы? Албетте, бул нерсени тарыхчылар, дин аалымдары ж.б. окумуштуулар жакшылап изилдеп чыгышы зарыл.

Бирок биз айтайын деген негизги ой **адам** – бул «**аалам**» концептин түзүп турган эң негизги, эң биринчи мотивциялык белги болот. Адамзаттын айланасында гана бардык ааламда болуп жаткан кубулуштар жүрүп турат. Эгерде **адам** болбосо, анда жер үстүндө жашоо токтойт, мындай нерсе **ааламдын** бар болушунун (*существование, existence*) да чеги болушу мүмкүн. «Адам» концепти өтө татаал, көп кырдуу жана өтө жоопту түшүнүктөрдү камтыйт. Негизгиси адам жөн гана эки буттуу, айры баштуу, басып, сүйлөгөндү билген, ойлонууга жөндөмдүү гана зат (*индивид, homo sapiens*) эмес. Ал ааламды түзүп турган, анын астында өтө жоопту, көп нерсени жасай ала турган зат.

Кыргыз эли адамдын ааламдагы ордун өзгөчө деп билишкен, буга далил катары кыргыздардын наристе туулгандан баштап аны чыныгы адам болсун деп багытталган салт-санаасын алсак болот. Кыргыз эли баланын төрөлгөн күнүнөн баштап, аны чыныгы адам кылып тарбиялоо үчүн өзгөчө ырым-жырымдарды жасап, бала 12 чыкканда ал эр жетти деп, аны толук кандуу **адам** болду деп кабыл алышкан.

**Схема 4.2 Кыргыз маданиятында «адам» (чыныгы адам) концептинин
функционалдык түптөлүү структурасы**

Берилген схеманын түшүндүрүлүшү:

Баланын төрөлүшү менен байланышкан салттар жана ырым-жырымдар. Кыргыз элинин арасында баланын төрөлүшү үй-бүлөнүн жана уруунун жашоосундагы эң маанилүү жана кубанычтуу окуя деп эсептелген.

Жаңы төрөлгөн наристенин жашоосу аксакалдар жана улгайган кадыр барктуу аялдар тарабынан узак жана бактылуу өмүр сүрсүн деп беришкен **бата** менен башталат. Үй-бүлөдөгү бала – бул элдин өлбөстүгүнүн символу менен кландын жана анын каада-салттарын улантуучусу болот. Ошондуктан, кош бойлуу аял оор үй жумуштарынан бошотулган, аларга өздөрү жалгыз айылдын чегинен чыгып кетүүгө тыюу салынган, себеби кош бойлуу аялды кыргыздар ар кандай сыйкырдуу аракеттер менен каардуу рухтардан коргошкон.

Ымыркай төрөлгөндө кыргыздарда адаттан тышкары кубанычка толгон бир катар иш-аракеттер болгон. Бул «**сүйүнчү**» (*good news, be glad*) деген жакшы кабар айтуу, б.а. жакшы жаңылык айтып, белек алуу үчүн айтылат.

Мисал катары Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинен үзүндү алсак: «*Алиман сүйүнчү! Жоробектин келини төрөптүр. Уктуңбу?*». [Айтматов, 2018: I, 491].

Бул мисал кыргыздар кандай болгон күндө да жакшы кабар укканда **сүйүнчү айтуу** каадасы бар экенин далили. Негизи кыргыз маданиятында бала төрөлгөндөн кийин дароо эле бул жакшы жаңылык эки тараптын тең чоң-ата менен чоң-энелерине айтылат. Бул иш-аракет «**Сүйүнчү! (сен/сиз да мени менен кошо сүйүнчү (сүйүнүнүзчү) же кубанычта бол (болунузчу)!**» деген сөз менен коштолот. Ага жооп катары алар: «**Болсун!**» («*ошондой болсун!*») деп айтышып, жакшы кабар айтканы үчүн ал кишиге акча же башка белек-бечкек беришет. Эне тараптагы туугандар: «жакшы жаңылык үчүн сизге/сага «тай» же «козу» деп көбүнчө айтышып, айткандарын беришет. Азыркы учурда адамдар негизинен сүйүнчүгө акча беришет. Сүйүнчү айтып келген адамды эч качан кур кол кетиришпейт. Эгерде ошол учурда сүйүнчү берүүгө мүмкүнчүлүгү жок болуп калса, анда кийин же күзүндө мал жайлоодон түшкөндө беребиз дешип убада кылышкан.

озантуу - сары май менен эриндерин сүртүү салты (*Oozantuu is a ritual of rubbing ghee on the lips of a newly born baby*)

Кыргыздар жаңы төрөлгөн ымыркайга жакшы келечек каалап, аны сары май менен оозантышат. Бул, адатта, чоң энелер тарабынан жасалат. Бул салттын

өзөгүндө баланын тагдыры жакшы болушун каалаган нерселер көп, ал болсо баланын жашоосу майлуу-сүттүү болсун, эч нерсеге муктаж болбосун деген тилекти камтыйт. Жакшы тилектерди айтуу менен сары майды наристенин энесине да жедириш ет. Жаңы төрөлгөн наристени бирөөнүн үйүнө биринчи алып келгенде, ага арнап акча же кийим кечек белекке беришет же болбосо белине жоолук (белбоо) таңып узатышкан. Мунун мааниси ымыркайды жаман көздөн коргоп, жакшы тилектерди арнап беришкен деп болжолдонот.

Бала төрөлгөндөн кийин эле, ага дароо ат (ысым) берилет. Наристеге ат Азан айтылып коюлат. Кыргыз эли ат коюуга өзгөчө маани беришет. Мисалы, жаңы төрөлгөн ымыркайдын аты өтө «оор» болбошу керек, антпесе ал атын көтөрө албайт дешет. Мисалы, Манас деген ат оор деп эсептелет, анткени ал кыргыз эпосундагы баатыр Манасынын аты болгон. Мындан тышкары, эгерде үй-бүлөдө жалаң эркек балдар же кыздар гана төрөлсө, анда алар Бурул, Жаныл, Кайрылса, Токтобүбү, Токтобек («токтот», «бурулуш жаса») деген сыяктуу ысымдарды беришет, себеби келечекте карама-каршы жыныстагы балдар төрөлсүн деген жакшы ой тилек кылышат. Токтосун, Токтогон, Токтогул (сөздүн уңгусу «токтоо») жана Күмөндөр сыяктуу ысымдар көп учурда ара төрөлгөн балдары бар же төрөлгөндөн кийин балдары чарчап калган үй-бүлөлөрдө коюлган.

Жээнтектөй берүү салты (a small special party after birthing)

Бул – бала төрөлгөндөн кийинки берилүүчү чакан той. Мында кыргыздар атайын талкандан даамдуу жээнтект жасашып, үстүнө сары май куюп коюшат, кааласаңыз, бал, каймак же сүт кошсоңуз болот. Кээде бул таттуу жээнтектен ар кандай формаларды жасашып досторконго коюшат. Буга кошумча мал (көбүнчө кой) союшуп, тууган-туушкандарын, кудаларын, кошуналарын чакырып тамак-аш берип сыйлашат. Көбүнчө жаңы төрөлгөн ымыркайга ошол союлган койдун бышкан куйругунан сордурушкан, азыркы учурда мындай нерсе сейрек кездеше баштаган.

Кыркын чыгаруу салты (the tradition of making forty days after birth)

Ымыркай төрөлгөндөн кийин кырк күндү белгилөө.

Ымыркайдын жашоосунун алгачкы кырк күнү өзгөчө кооптуу деп эсептелет. Бул мезгилде балага өзгөчө камкордук менен мамиле жасалат жана кырк күндөн кийин бул дата белгиленет. Кыргыздар ошол күнү кырк тооч жасап, кошуналарына жана досторуна таратышат. Аялдар жакшы тилектерди айтышып, баланы идишке кырк аш кашык суу куюп, аны менен баланы жуунтушат. Кырк күнгө чейин жаңы төрөгөн эне колун муздак сууга салбайт, муздак темирге же таштан жасалган буюмдарга колун тийгизбейт. Бул биринчи кезекте эне оорубашы үчүн жасалган, анткени ошол учурда анын денеси алсырап күчүнө кирбеген болот; экинчиден, жаңы төрөлгөн бала катаал жана адеп-ахлаксыз адамга айланбашы үчүн жасалат. Кырк күнгө чейин наристе коюлган аты менен аталган эмес, аны эркелетип же үй жаныбарынын аты менен аташкан.

Жаңы төрөлгөн баланын чачын кыркуу салты (the tradition of cutting hair for a newborn baby)

Ошондой эле наристенин чачын кыркып, анын тырмагын алуу салты дагы деле сакталып келет. Бул ишти баланын жашоосунда эч кандай көйгөй болбошу керек үчүн жасашат. Наристенин чачы менен тырмагы төрөлгөндөн кырк күн өткөндөн кийин алынат. Кыркылган чач жана тырмактар адам баспаган жерге жашырылат. Биринчи чачты кырдыруу үчүн жакшы адамдарды тандашкан, бул үчүн ата-энелер атайын баласын, кадыр-барктуу кишилерге алып барышкан. Мурда эркек баланын чачын аялга алдырууга тыя салынган, себеби эркек бала эр жүрөк жана кайраттуу болбой калат деп ырымдашкан. Ошондой эле, эгерде баланын чачы жакшы өспөй калса (итий ооруусу), анда анын баш кийимин эшекке жыттатып кайра кийгизип коюшкан.

Көрүндүк берүү салты (the tradition of giving presents for seeing a newly born baby firstly)

Бул жаңы төрөлгөн ымыркайды биринчи көрүп жатканда бериле турган белектер. Жаңы төрөлгөн ымыркайдын урматына той уюштурганда, алар келген элдерден көрүндүк сурашат. Адатта, коноктор көрүү үчүн акча беришет. Көрүндүк ымыркайдын чоң энесине же ымыркайды кармаган өспүрүм кызга берилет. Көрүндүк бербесеңиз, бала сулуу болбой, одуракай болуп чоңоюшу

мүмкүн деген ишеним бар. Ошондуктан күтүлбөгөн жерден жолугуп, көрүндүк бергенге мүмкүнчүлүк жок болуп калса, анда, сиз: «ал дени сак болуп, өз-эли журту менен болсун» деп, мурдун чымчып, чекесинен өөп коюшуңуз абзел. Андан кийин көрүндүк берем деп убада бериш керек. Албетте, көрүндүк мүмкүнчүлүктөргө, баланын ата-энеси жана туугандары менен болгон мамилелерге жараша берилет.

Бешик той берүү салты (crib wedding tradition)

Байыркы доорлордон бери кыргыз эли балдарын бешикке салып бөлөп келишкен. Ошого жараша бешикке салуу салты бар. Бешикке салып жаткан улгайган аял, эне баланы бешикке бөлөп жатып мындай дейт: «Менин колум эмес, Умай-Эне, Батма, Зууранын колу», англ. *'It is not my hand, but It is the hand of mother Umay Ene, (Mother Eve, God Mother) (Fatma, Zuhra)'*, «Умай Эне уйку бер, бешик ээсин бек сакта» англ. *'Let him/her sleep well Umay Ene, have a long life to the baby'* деп тилейт.

Азыр көптөгөн үй-бүлөлөрдө, айрыкча айыл жеринде баланы бир-эки жылга бешикке салып багышат. Ата-энелер ымыркайды биринчи жолу бешикке салып жатканда, ымыркайга бата алуу үчүн кече (*мойчук – cradle feast*) уюштуруп, ага-туугандарын, кошуналарын жана досторун чакырышат. Майрамдын аягында ар бир адам ымыркайга бата берип, ага бактылуу келечек каалашат. Азыркы учурда бешик той негизинен кафе-ресторандарда өткөрүлөт. Бул албетте ааламдашуунун тийгизген таасири, бирок бул туура эмес болушу мүмкүн, себеби жаш наристе, ымыркай үйдө, өзү көнгөн жерде, бейкапар сезим калтырган атмосферада болушу абзел жана тиленген баталар наристеге тийсин десек мындай кечелерди үйдө өткөрүү туура болот деген ойдобуз.

Тушоо кесүү салты бул баланын жолун ачууга арналган салт санаа (the tradition dedicated to opening the path of a child)

Бул салт бала баса баштаганда, адатта, ал бир жашка чыкканда жасалат. Ак менен кара жипти эшип алып, аны менен ымыркайдын буттарын таңышат жана наристени эки жагынан ата-энеси же бир туугандары кармап турушат. Баладан 20-30 метр алыстыкта балдар жана өспүрүмдөр ымыркайга карай чуркашат.

Жарышта биринчи чуркап келген бала наристенин тушоосун бычак менен кесет, б.а., баланын бутуна байланган жипти кесет. Бул үчүн ага белек жана кошумча өзү кескен бычакты да тапшырышат. Башка чуркап келген балдарга да белек берилет. Ушундан кийин жеңишке жетишкен бала наристени колунан кармап жетелейт, турган эл наристеге бата берип ага эң жакшы каалоолорун айтышат. Бул салттын маани-маңызы жаш наристе турмушунда кыйынчылык көрбөй, турмуш жашоодо чалынып мүдүрүлбөй шыр басып, бактылуу болушун каалагандыгын билдирет.

Баланын бутуна байланган ак менен кара жиптин эшилип байланышы да өзүнчө семиотикалык мааниге ээ, б.а., адамдын жашоосунда ак менен кара, жамандык менен жакшылык эриш-аркак бирдей жүрөт эмеспи, ошондуктан наристе турмуш жашоосунда ак-караны таанып жүрсүн, жаман менен жакшыны айырмалап билип жүрсүн деген белгини билдирет.

Сүннөт (сүннөткө отургузуу) (circumcision)

Бул салтты жасоо ар бир мусулман үчүн (башка калктарда да кездешиши мүмкүн) ыйык милдет болуп саналат. Сүннөткө отургузуу бала 3, 5 же 7 жашка чыкканда жасалат. Эмне үчүн кыргыз эли салтанатты өткөрүүдө баланын жашына чоң маани беришет? Этнограф Абди-Миталип Мурзакметов мындай деп түшүндүрөт: «бала 2 жашта, же 4, 6 жана 8 жашта сүннөткө отургузулбайт. Ал тургай, бул салт тукумсуздукка алып келиши мүмкүн деп ишенишет. Ошондой эле сүннөткө отургузуу жай айларында, ысыкта жүргүзүлсө, келечекте эркектин бир гана уулу болот деген ишеним да бар. Жана тескерисинче, жазында же күздүн аягында жүргүзүлсө, анда эркектин жалаң гана кыздары болот деген ишеним да бар. Мурунку убактарда тажрыйбалуу аксакалдар же атайын даярдалган адамдар сүннөткө отургузуу жол-жобосун аткарышкан, бирок азыр сүннөткө отургузууну медициналык мекемелерде жасап жатышат. Андан кийин ата-эне балага бата алуу үчүн той уюштурушат. Бул салт өзүнүн маанисин жана актуалдуулугун бүгүнкү күндө да жоготпой келет.

Мүчөл жаш. (12 жашка карата уюштурулган маараке) (12th birthday party)

Бул бала 12 жашка чыкканда өткөрүлөт. Кыргыздар жашоону ар бир 12 жылда айланган мезгилин бир цикл деп билишет, ошондуктан алар ошого карата той беришкен. Адамдар ал тойдо 12ге чыккан балага бата беришкен жана анын башына кызыл жоолук байлашкан. Бул деген ал жигит болду, бойго жетти деген белгини билдирген. Уулу же кызы бойго жеткенде, ата-эненин кийинки милдети аларды үйлөндүрүү болгон. Албетте буга карата да көптөгөн ырым-жырымдар бар.

Баланын эрезеге жеткен курагына чейинки колдонулган бардык бул үрп-адаттар, каада-салттар баланы бул турмушка көз карандысыз жашоого даярдап, адамдык чыныгы сапатарынын калыптанышына чоң өбөлгө түзөт десек жанылышпайбыз. Кыргыз эли дүйнөдөгү байыркы элдердин бири болгон, ал тарыхый өнүгүүнүн татаал жолунан өтүп, адамдардын адеп-ахлактык жана маданий баалуулуктарын чыңдады. Демек, кыргыз элинин эң маанилүү турмуштук мааниси жашоонун өзүнүн чыныгы мааниси деп эсептелген. Кыргызстандын маданиятында он же андан көп балалуу үй-бүлө бакубат деп эсептелген, ошондуктан кыргыздарда: «*Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар*» англ. *'A house with children is a bazaar (in the sense of a joyful happy family), a house without children is a grave'* деп бекеринен айтпаса керек.

Азыркы учурда көп балалуу үй-бүлөлөр сейрек кездешет, себеби балдарды багып өстүрүү, келечегине кам көрүү түйшүктүү деп эсептешет.

4.5.2. Британ менталитетинин өзгөчөлүктөрү, анын «адам» концептине тийгизген таасири

Британдыктардын менталитети ар кандай этникалык топтордун аралашмасы экени жалпыга белгилүү. Англо саксондордун, жөөттөрдүн, фризантиялыктардын жана башка көптөгөн элдердин уруулары алардын маданиятына жана мүнөзүнө өчпөс из калтыган. Ошолордун баарынан жуурулушуп, азыркы «типтүү» англичандарга тиешелүү сапаттар пайда болгон.

Британ маданиятында «адам» концептинин калыптанышы да өзгөчө мааниге ээ, себеби ал концептин түзгөн бир нече микроконцептер бар, аларды тастыктаган белгилер өтө көп жана алар ар кырдуу десек жаңылышпайбыз.

Англис тилинде сүйлөгөн маданияттар индивидуализмдин жогорку деңгээлин көрсөтүшөт б.а., горизонталдык аралык жана тик аралык менен мүнөздөлөт. Теңдик (эгалитардык) жана дистантизм англичандар үчүн чоң мааниге ээ. Адамдардын ортосундагы *баарлашууну* «адам» концептин аныктаган микроконцепт деп алабыз. Бул байланыш процессинде адамдардын ортосундагы мейкиндикти – аралыкты сактоодо байкалат. Э. Холл аралыктын 4 түрүн белгилейт:

- интимдик (intimate) – шыбырап сүйлөшкөн жакын адамдардын ортосундагы аралыкты мүнөздөйт (Э. Холл 18 дюймдан 4 дюмга чейинки жакындашууну эсептейт.);
- жеке (personal) жакын адамдар (мисалы, жубайлар) коомдук жерде жүргөндө акырын сүйлөшөт (18 дюймдан 4 футка чейин, б. а. 45тен 120 смге чейин) кол алышуу аралыгы;
- социалдык (casual) – кесиптештердин, сатуучу менен сатып алуучунун ортосундагы аралык ж. б. толук үн менен сүйлөйт (4-12 фут – 120-360 см);
- коомдук (public) – баяндамачы менен аудиториянын ортосундагы аралык, катуу сүйлөөнү камтыйт (көбүнчө үндү күчөтүү каражаттарын колдонуу) (12 футтан же 360 смден ашык)

Аралыктын бардык санариптик маанилери Э.Холл тарабынан америкалык жана британ маданияты үчүн берилген жана анын максималдуу мааниси менен мүнөздөлөт [Холл,1982:114]. Англис тилинде сүйлөгөн маданияттардын мүчөлөрү бири-биринен олуттуу аралыкта байланышып, жеке мейкиндигин жигердүү коргоп, ага кирип кетүү аны тынчсыздандырат, мындай агрессивдүү жүрүм-турум сексуалдык кол салууга даярдык кадам катары кабыл алынат [Виссон, 2003: 149].

Кийинки адам концептин ачкан микроконцепт – бул сылыктык ***politeness*** болуп эсептелинет. В. Овчинников англичандардын мындай өзгөчөлүгүн

төмөнкүчө белгилейт: «эгер сиз англиялык адамды кокусунан көчөдө жүргөндө түртүп алсаңыз, же автобуста бутун басып алсаңыз, же киного кирип бара жатканда пальтоңуздун этеги менен байкоосуздан чаап алсаныз, англичан жабыркаган адам экенине карабай дароо эле сизден кечирим сурайт. Кээде мындай автоматизмге алып келген сылыктык жансыз, а түгүл чын ыкластуу эмес деп айтышат». [Овчинников, 1979: 215].

Англис тилинде аралыкты так сактоо боюнча көптөгөн конкреттүү, фразеологизмдер бар: keep distance, stay clear off somebody (кимдир бирөөдөн алыс болуу), give somebody a wide berth (бирөөдөн өзүн алыс кармоо), get off somebody's back (бирөөдөн баш тартуу, кутулуу) ж.б..

Мындан тышкары, англичандар аралыкты өздөрү гана сактабастан, аны башкалардан да талап кылышат: keep somebody at a distance, hold somebody at a distance, hold somebody at arm's length (бирөөнү алыстан колун сунуп саламдашат). Кызыгы, privacy сөзүнүн так эквиваленти орус тилинде гана эмес, башка европалык тилдерде да жок, англис жазуучусу-журналист Джереми буга көңүл бурат [Рахман, 1999: 167-169], анын ою боюнча, «**privacy**» англиялыктар үчүн ушунчалык чоң мааниге ээ, бул мыйзам тарабынан жөнгө салынбаганы таң калыштуу. Ал түгүл бул түшүнүк мамлекеттин бардык структурасында, мыйзамдардын негиздеринен баштап, англиялыктардын турак үйлөрүнө чейин колдонуларын баса белгилейт.

Анна Вежбицкая өзүнүн чыгармаларында жеке автономияны заманбап англис коомунун эң маанилүү белгилеринин бири деп атаган, ал азыркы колдонууда «сүрөттөөчү эмес, идеологиялык термин болуп калган» [Wierzbicka 2002: 177] Буга макул болбой коюуга мүмкүн эмес: бул түшүнүк идеологияны, жашоо образын, дүйнөгө болгон көз карашты, мамилелердин түрлөрүн камтыйт, ошондой эле жүрүм-турум нормаларын жана эрежелерин калыптайт.

Ошентип, англис тилиндеги **privacy** деген концепт сөздүн кеңири маанисинде башка адамга зыян келтирбөө максатында кеңири адеп-ахлактык мамилелерди камтыйт жана бул мамилелерди англиялыктар катуу аткарышат. Башка бирөөнүн жашоосуна кийлигишүүгө жол берилбестик англис

фразеологизмдеринде чагылдырылат: **mind one's own business** (бирөөнүн ишине кийлигишпөө), **keep one's nose out of something** (сага тиешеси жок ишке мурдунду салба) жана башкаларда, ошондой эле накыл сөздөрдө, мисалы: **keep your breath to cool your porridge** (бирөөнүн иши менен ишиң болбосун). Ошол эле мамилелердин жакындыгы, ал терс кесепеттерге алып келет, анткени англичандарда **familiarity breeds contempt** – өтө жакындык сый урматты жоготууга алып келет деген коркунуч бар. Кыргыздарда да бул жөнүндө «**Өмө кызыл бат оңот, өтө ысык бат муздайт**» деген фразеологизм бар.

Англиялык жазуучу С. Моэмдин чыгармаларынын биринде «privacy» англичандар үчүн өтө баалуу экенин аныктаган жери бар: *'If you don't interfere with nobody, nobody'll interfere with you'* (сөзмө сөз: эгерде сен эч кимге тийишпесен, сага да эч ким тийишпейт).

«**Privacy**» концепти күнүмдүк англис тилинде да кеңири чагылдырылган, ал колдонулушу боюнча жогорку жыштык категориясына кирет жана күнүмдүк сүйлөөдө көп учурайт. Мисал үчүн: «My privacy is very important to me»; «Let me have some privacy»; «I did not say a word, I did not want to intrude on her privacy»; «He drinks a great deal in private» ж.б. Көбүнчө көркөм адабиятта кездешет: «I do not wish to discuss my way of living or dying... I would like to die in private» (J. Johnston); «She had not expected him to shout their news to the world in this way. Philip was such a private man when it came to his personal life» (B. Bradford).

Жогоруда айтылгандардын бардыгын жыйынтыктап жатып, «privacy» англис маданиятындагы эң жогорку баалуулук экенин тастыктайбыз, ал англис коммуникативдик жүрүм-турумунун көптөгөн өзгөчөлүктөрүн түшүндүрөт жана англис маданиятынын өкүлдөрүнүн коммуникативдик аң-сезими, ошондой эле анда кабыл алынган ченемдер жана эрежелер жөнүндө маанилүү маалыматтарды камтыйт. Ал аралыкты сактоо, инсандын көз карандысыздыгын урматтоо, маектешине түздөн-түз таасир этүүгө жол бербөө, жеке мейкиндикти сактоо, адам укугун сактоо, башкалардын жүрүм-турумуна толеранттуулук менен мамиле кылууга чакырат жана англис элинин коммуникативдик жүрүм-турум стилине олуттуу таасир этет.

Кийинки адам концептин түзгөн микроконцепт «*позитивдүү ой жүгүртүү*» англичандардын негизги маданий өзгөчөлүгү катары карайбыз.

Англис тилинде сүйлөгөн дүйнөнүн жана биринчи кезекте америкалыктардын коммуникативдик категориясына кирген маанилүү баалуулуктарынын дагы бири болуп бул алардын жашоого болгон позитивдүү көз карашы, башкача айтканда, позитивдүү ой жүгүртүүсү саналат. Ал «адамдарга карата оптимисттик маанайды жана жылуу мамилени» сунуш кылат [Виссон, 2003: 173] «the power of positive thinking» деген сөз айкашын алгач 1952-жылы өзүнүн китебинде дин кызматчы Норман Винсент Пил колдонгон жана бүгүнкү күнгө чейин ал бардык англис тилдүү адамдардын жашоосундагы учкул сөз жана ураан болуп калган.

Көптөгөн белгилүү америкалык жана британиялык ишмерлер, мисалы, америкалык жазуучу Н. Jackson Brown Jr: «Бир эле учурда сиз бир гана ойду эсиңизде сактай аласыз, ал позитивдүү жана конструктивдүү болсун», – деп жазат. Британиялык У. Черчилл өзүн оптимист деп атаган: «*Мен өзүм үчүн оптимистмин. Башка бирөө болуу эч кандай мааниге ээ эмес*», «Пессимист ар бир мүмкүнчүлүктүн татаалдыгын, оптимист ар бир кыйынчылыктын мүмкүнчүлүгүн көрөт». Мындан тышкары, британиялык жана америкалык инсандар, мисалы, John Kennedy, Willie Nelson, Helen Keller жана башкалар ушул сыяктуу ойлорду айтышкан. Позитивдүү ой жүгүртүү элдик фольклордо, айрыкча англис тилиндеги макал-лакаптарда жана учкул сөздөрдө кенири чагылдырылат:

If you cannot have the best, make the best of what you have (эгер жакшы нерсеге ээ боло албасан, анда колуңда бар нерсени жакшы пайдалан)

It's a great life if you do not weaken (көңүлү чөкпөгөндөр үчүн жашоо керемет

While there is life their hope (жашоо бар болсо – үмүт бар)

Fortune favours the brave (эр жүрөктү ийгилик коштойт)

It is no use crying over spilt milk (о пролитом молоке не плачут – слезами горю не поможешь) (жоо кеткенден кийин кылычыңды ташка чап)

Англосаксондук макал-лакаптар: Every cloud has a silver lining (айдын он беши жарык, он беши караңгы) – позитивдүү ой жүгүртүүнүн маңызын чагылдырат. Англичандар ар кандай кырдаалда жакшы, оң жагын көрүүгө аракет кылышат. Дагы бир макал: **Laugh and the world laughs with you: weep and you will weep alone** (жакшылык артынан жакшылык келет, ыйлаган көзгө жаш берем) англичандардын дайыма позитивдүү көз карашын белгилейт. Кыргыздарда да ушундай «Ыйлаган көзгө жаш берем» деген макал бар. Бул фразеологизмде англис тилдүү маданияттардын өкүлдөрүнүн жашоо-турмушунун оң маанайы да көрсөтүлгөн. Англис тилинде «кайгырба, көңүлүңдү чөгөрбө», деген маанидеги көптөгөн фразеологизмдер бар, мисалы, *chin up/ take heart/take it easy/ cheer up/carry a stiff upper lip/be all smiles/be of good cheer/be in fine feather/be on the high ropes/be sunny side up/feel like a million dollars* ж.б.

Ошентип, позитивдүү ой жүгүртүү англис тилдүү маданияттардын маанилүү коммуникативдик баалуулугу, алардын менталитетинин бир бөлүгү жана жалпы кабыл алынган коммуникативдик жүрүм-турумду жөнгө салуучу көрсөткүч болуп саналат. Ал адабиятта, адамдардын жашоосунда, ой жүгүртүүсүндө жана англичандар менен америкалыктардын жүрүм-турумунда чагылдырылат.

«Адам» концептине тиешелүү адамдын эмоциясы: англис маданиятындагы эмоционалдык чектөө.

Англис менталитетинин ажырагыс бөлүгү өзүн-өзү башкара билүү жана эмоционалдык чектөө болуп саналат. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча, англиялыктар өздөрүнүн алдын ала көрүп эскерте билүү жөндөмдүүлүгүнө, айланасындагыларга көңүл бурганына сыймыктанышат жана биринчи кезекте ачууга алдырып өзүн кармай албагандарды жакшы көрүшпөйт [Карасик 2002: 55].

А. Павловская өзүнүн «Англия жана англичандар» деген ишинде англиялыктар жөнүндө мындай деп жазган: «сабырдуулук, сезимдерин көзөмөлдөө, көбүнчө жөнөкөй муздактык деп жаңылышат, бул кичинекей, бирок өтө сыймыктанган, элдин жашоо принциптери болот. Сентименталдык Латын

расасынын өкүлү же жан жан дүйнөсү жумшак славян өкүлү суктанып же кубанганынан ыйлап жиберген учурда, англичан жөн гана «**lovely**» «эң сонун» деп коет. Бул сөз жогоруда айтылган сезимдерге тете болот» [Павловская 2004: 230].

Ошондой эле К. Фокс: «чектөө, катаалдык, жашыруу, уялчаактык, тартынчаактык, өзүн ала качуу, эки жүздүүлүк, жек көрүп турса да сылык болуу – ушунун бардыгы англичандарга мүнөздүү сапат» [Фокс, 2008: 73].

Жогорудагы берилген англичандардын менталитетинде «Адам» концептин аныктоочу белгилер болуп төмөнкүлөр эсептелинет: 1) *сабырдуулук*, 2) *эмоционалдык өзүн өзү чектөө*, 3) *катаалдык*, 4) *жашыруу*, 5) *уялчаактык*, 6) *тартынчаактык*, 7) *өткүр эмес*, 7) *өзүн ала качуу*, 8) *эки жүздүүлүк*, 9) *жасалмалуулук*.

Советтик чалгынчы М. Любимовдун айтымында, сабырдуулук жана оюн толук айтпоо англичандардын бардык сапаттарына өзүнүн таасирин тийгизет, мындайча айтканда, алардын жалпы мүнөзүн толуктап турган элементтерге окшош деп бир нече сапаттарды көрсөткөн. Ушунун бардыгы токтоолук сапаты менен жашырылып берилген [Любимов, 2004: 11].

Адам концептин ачып көрсөткөн субконцептер болуп: 1) патриоттуулук, 2) жек көрүү, 3) практикалуулук, 4) кудайга ишенүү, 5) илхам, 6) күлкү, 7) көз жаш, 8) сүйүү эсептелет.

Англис маданиятында сезимдердин ачык көрүнүшү жагымдуу эмес, ал тургай айыпталат. Мындай болуу жетиле электиктин, тарбиясы жетишсиздиктин далили деп эсептелет, себеби айланадагыларга ынгайсыздык жаралат деп билишет. Америкалыктар, мисалы, жакындарын акыркы сапарга узатуу зыйнатында да ыйлабоого аракет кылышат, кайгы-капаны көрсөтпөөгө аракет кылышат, эгерде алар ошондой болууга жетишсе, анда алар муну жетишкендик деп эсептешет [Виссон, 2003: 123]. Аза күтүү зыйнатында алар жылмайып да коюшу мүмкүн, бул алардын эмоционалдык токтоолугун «*positive thinking*» менен байланыштырат.

Британ жана Америка адабияттарында англичандардын токтоолугунун ар кандай далилдери камтылган. Мисалга алсак, «The Longing» (Тоска) романынын автору Джейн Эшер жана анын күйөөсүнүн эң күчтүү сезимдерин ичине жашырып, сыртынан өтө токтоо көрүнүшүн алсак болот. Бул көпчүлүктү кызыктырган сапат төмөнкүчө берилген: *His Englishness, his emotional restraint – at that time enough to make some doubt that feelings of any strength lurked under the dignified, correct exterior – attracted Juliet by its appearance of calmness and solidity*'. (J. Asher).

«Анын англичандыгы, эмоционалдык токтоолугу – ошол учурда татыктуу, туура сырткы көрүнүштүн астында кандайдыр бир күчтүү сезимдердин бар экенине шектенүүнү жаратса да – Жульеттаны өзүнүн токтоолугу жана күчтүүлүгү менен өзүнө тартып турган». (котормо биздики)

Англис маданиятындагы эмоционалдык токтоолукту горизонталдык аралыкты сактоо менен байланыштырса болот [Wierzbicka & Goddard 1997: 187]. Бул авторлордун айтымында, коомдо горизонталдык аралык канчалык көп болсо, эмоционалдык чектөө ошончолук көп болот.

В. Карасик бул ойду төмөнкүчө тастыктайт: «жакын сезимдерди тыгыз жамаатта жашоого көнгөн адамдар гана көрсөтө алышат» [Карасик 2002: 152].

Демек, «адам» концептин түздөн түз аныктаган, британ элинин эмоционалдык токтоолугунун деңгээли анын маданиятынын түрүнө жана маданий баалуулуктарына түздөн-түз көз каранды, биз бул нерсени байланыш процессинде горизонталдык аралыктын чоңдугу менен түздөн-түз байланышын байкайбыз. Англис эли өзүнүн күчтүү эмоционалдык токтоолугу менен жогорку индивидуалисттик маданиятка горизонталдык аралык менен жетишкендигин тастыктайт.

Негизги англичандардын сапаттарына төмөнкүлөр кирет:

Англисче патриоттуулук сапат

Бул жөнүндө сөз болгондо, эки факторду эске алуу керек. Биринчиден, англиялыктар өз өлкөсүн жана ханышасын терең баалашат жана сыйлашат,

бирок эмоционалдык токтоолугунан улам, алар эч качан орус элди сыяктуу өздөрүнүн мекенге болгон сүйүүсүн ачык далилдешпейт. Өздөнүн артыкчылык сезимдерине болгон терең ишеним менен, англиялыктар патриоттуулукту ачык айкын көрсөтүшпөйт [Павловская 2004]. Дүйнөнүн жарымын басып алып, ошол эле учурда өзүнүн кичинекей аралына көптөгөн маданий жана материалдык байлыктарды алып келишкен, бирок алар өз өлкөсү үчүн «country» деген сөз менен өлкөнү да, кыштакты да, айыл жергесин да, өндүрүш жерин да билдиришкен. Демек, алардын ата мекенине өзгөчө ат бербегенин себеби болуп, алар тарабынан чет элдиктерге жана жалпы эле бөтөн элдерге болгон антипатиясы саналат [Павловская 2004: 62].

Мисалы, британаниялык жазуучу Жон Голсуорси өзүнүн «Сага о Форсайтах» деген чыгармасында англичандын чет өлкөдө жүргөнү жөнүндө төмөнкүчө жазат: ‘he sat down, and his eyes said: ***“I am a stranger, but don’t try to get the better of me, please, that’s impossible!”***’ [Galsworthy 1906: 78]. (Ал акырын отурат, анын көздөрү айтып турат: «Мен чет элдикмин, бирок менден кыйын болуп көрүнөм деп аракет кылбай эле койгула, андай болушу мүмкүн эмес!» (котормо биздики))

Англиялыктардын өтө сылык-сыпаалыгын эске алганда, алардын чет элдиктерге карата кайдыгер мамилеси таң калыштуу деле эмес. Бирок өзүнүн маданий тактикасынан улам, англиялык адам эч качан чет элдик өкүлгө болгон мамилесин жарнамалабайт – тескерисинче, ал ичинен өзү үчүн аны менен олуттуу иш кылбоону чечет жана ага алдын ала чоң үмүт артпайт.

Жогоруда анализдеп келүүнүн натыйжасында англичандардын менталитетинин өзгөчөлүгүн төмөнкүчө жалпылаштырабыз:

Сыпайылык

Англиялыктар чындап эле сылык болушат. Алар айланасындагы адамдарга сылык жана кунт коюп мамиле кылышат. Англичандар күнүнө миң жолу кечирим сурашат: башка бирөө күнөөлүү болсо да *sorry* и *excuse me* кечирим сурайм, кечиресиз деген сөздөрдү айтышат. Өтүп бара жаткан адам анын ийинине тийди – англичан кечирип кой дейт. Кимдир бирөө анын бүтүн басты –

британиялык инстинктивдүү түрдө биринчи кечирим сурайт. Ал эгер өзү күнөөлүү болсо, анда чын жүрөктөн бир нече жолу кечирим сурайт.

Англичандардын сылыктыгын «терс» же «пассивдүү» деп аташат. Башка адамга кызыгуу көрсөтүүнү камтыган «активдүү» сылыктык британиялыктар тарабынан таңуулоо деп эсептелет. Башкалардын жашоосуна кийлигишпөөнү сылыктык деп эсептешет. Бул менталитеттин дагы бир өзгөчөлүгү жеке чектерге өзгөчө мамиле менен шартталган.

Туруктуулук

Эң белгилүү англичандардын сапаты салтка берилгендик болуп саналат. Изденүүнү жакшы көргөн эл болгондуктан, британиялыктар башка маданияттардын өзгөчөлүктөрүн изилдей алышат, жада калса аларга суктанышат, бирок ошол эле учурда өздөрүнүн индивидуалдуулугун сактап калышат. Англичан үчүн анын үйү анын чеби жана бардык көйгөйлөрдөн сактоочу коопсуз башпаанек болот. Америкада үй ээси конокко бүт үйдү көрсөтүү зарыл деп эсептесе, Англияда сиз конок бөлмөсүнөн башканы көрө албайсыз. Англичандардын убактысын пландаштырып, акчаны сарамжалдуу бөлүштүрүү адатын да белгилей кетүү керек. Англиядагы бай болуу ардактуу деп эсептешет жана ар бир англичандын соодага шыгы бар. Алар өздөрүн ыңгайлуулук (комфорт, comfortable) менен курчап алганды жакшы көрүшөт. Англичандар дайыма жумушка да, эс алууга да убакыт табышат, алар өздөрүнүн адаттары жана укмуштуудай туруктуулугу менен башкалардан айырмаланышат.

Өзүн-өзү башкаруу

Британдыктардын өзүн башкара билүү жөндөмдүүлүгү көптөн бери көптөгөн тамашалардын жана анекдоттордун темасы болуп келген. Башка менталитеттеги адамдар үчүн бала кезинен коркуу, ооруга жана ыңгайсыздыкка чыдамкайлык менен туруштук берүү, антипатия менен күрөшүү, симпатияны башкаруу сапаттарына үйрөтүлгөндүгүн түшүнүү кыйын. Муну англиялык балдарды тарбиялоонун мисалында ачык-айкын көрүүгө болот. Белгилүү англис макалы «*To spare the rod means to spoil the child*». «*Таякты аяоо – баланы бузуу*» деген сөздүн түпкү тамыры англичандарда жатат. Англияда баланы катуу

тарбиялоо орундуу болот. Англиядагы адеп-ахлак эрежелери адамдарга сырткы жана ички тынчтыкты сактоону талап кылат. Дал ушул менталитеттин карама-каршылыгы англичандардын чет элдиктерди туура эмес баалашына, тескерисинче, башка элдердин британдыктардын жүздөрүндөгү бейпилдик маскасын өздөрүнүн чыныгы жүзү катары кабыл алышына себеп болот.

Бой көтөргөндүк

Британдыктардын өз өлкөсүндө жашоо башкаларга караганда жакшыраак деген ишеними өтө күчтүү. Натыйжада, башка жактан келгендерге көп учурда кандайдыр бир артыкчылык жана сыртын салуу менен карашат. Мүнөздүн бул касиети текебердик, чет элдик үрп-адаттарды жана маданиятты кабыл алуу жөндөмүнүн жоктугу, этикетти катуу сактоо зарылдыгы менен бирге британиялыктарга башка өлкөлөрдүн элдери менен жакындашуусуна жол бербейт.

Консервативдүүлүк

Британдыктар – башка элдерге салыштырмалуу консервативдүү адамдар. Бул маалымат аша чапкандык эмес. Албетте, баары эмес жана өтө чектен чыккан деп айтууга болбойт. Туруксуз мүнөзү бар британиялыктар да бар, таптакыр консервативдүү эмес жаштар да бар, көптөгөн жаңы жана модалуу багыттар да кездешет. Бирок жалпысынан жана орточо алганда, британдыктар өзгөрүүнү жактырбайт жана салтты баалайт. Алар эртең мененки, түшкү жана кечки тамакка ошол эле салттуу англис тамактарын жешет, ошол эле пабга барышат, тааныш эмеректерди жана антиквариаттарды жакшы көрүшөт жана тартиптүүлүктү баалашат. Англичандар жеңил ойлуу эмес, алар капыстан пашылыш чечим кабыл алышпайт.

Өзгөчө тамашашалашуу сапаты

Өзгөчө тамашашалашуу сапаты британдык менталитеттин башка өзгөчөлүктөрүнөн айырмаланып турат, муну британдыктар өздөрүнүн негизги артыкчылыгы деп эсептешет. Алар өздөрүнүн юмор сезими менен сыймыктанышат, себеби бул сезим башка элдерге салыштырмалуу өзгөчөлөнүп турат. Чындыгында, алардын юмору өзгөчө келет. Англичандар ирониялык

сөздөрдү жана кемсинтүүнү жакшы көрүшөт. Эсиңизде болсун, эгер Улуу Британиянын тургуну сонун тасманы көргөндөн кийин жайбаракат «*It was pretty good*», «Бул абдан жакшы болду» деп айтса, бул – салкындык жана жумшактык эмес, бул – юмор. Чет өлкөлүктөргө муну сейрек күлкүлүү көрүшөт, бирок британдыктар мындай тамашаларды абдан жакшы түшүнүшөт. Мындай тамашалашуу британдыктар үчүн акылмандыктын белгиси болуп эсептелинет. (<https://lingua-airlines.ru/articles/osobennosti-britanskogo-mentaliteta/>)

Схема № 4.3

Британ маданиятында (менталитетинде) «адам» концептин түзгөн негизги мотивациялык жана баалоочу когнитивдик белгилер таблицасы

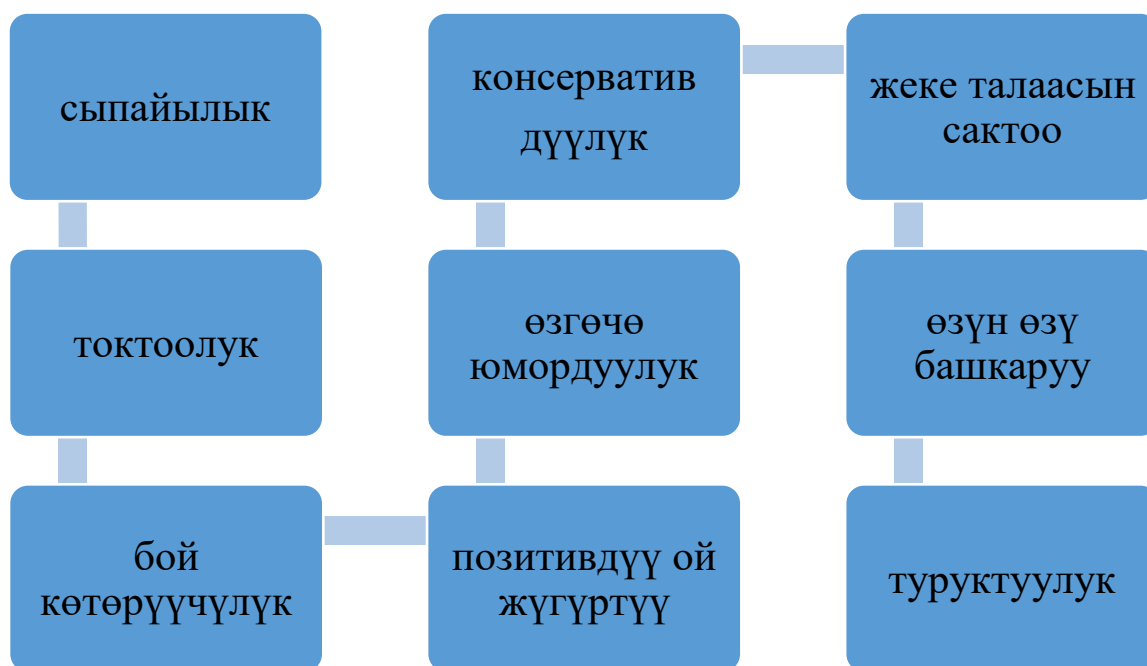

Таблица № 4.3 Англис менталитетинин өзгөчөлүктөрү

Англичандардын менталитети	Кыргыздардын менталитети
Politeness (сыпайычылык) 100%	45% — улууларга, тааныш эмес адамдарга гана сыпаа болушат, бардык адамдарга эмес
Arrogance (керсейүү, бой көтөрүүчүлүк) 100%	30% — кыргыздарда көп кездешпейт

Emotional restraint, self-control (эмоционалдык токтоолук, өзүн өзү башкаруу) 100%	25% — жокко эсе
English humor (англичандардын юмору, өзгөчө тамашалашуу сапаты) 80-100%	25–30% — жокко эсе
Conservativeness (консервативдүүлүк) 80-100%	50/50% — көпчүлүгү эмес
Privacy (жеке талаасына кирбөө) 100%	0% — жокко эсе
Positive thinking (позитивдүү ой жүгүртүү) 70–80%	30%
Activity, the quality of pursuit of the goal (ишмердүүлүк, максатка умтулуу сапаты) 80-100%	50/50% — кыргыз эли өтө ишмер эмес, жалкоо эл да эмес, орточо ишмердүүлүккө кирет. Кийинки мезгилдерде жаштар тарабынан максатка умтулуу күчөп бара жатат.
Punctuality (пунктуалдуулук) 100%	10–20% — жокко эсе

Таблица № 4. 4 Кыргыз менталитетинин өзгөчөлүктөрү

Кыргыздардын менталитети	Англичандардын менталитети
Уруучулук, жердешчилдик 100%	-
Жети атаны сүрүштүрүү 80-100%	-
Меймандостук 80-100%	-
Жөнөкөйлүк, ишенчээктик 80-100%	-
Ачык патриотизм 100%	-
Сөзгө маани берүү 80%	-
Улууларды сыйлоо 80-100%	25/30%
Кыргызчылык 100%	-
Инертүүлүк (түртмөчүлүк) 0%	-
Сөзгө туруктуулук 50/50%	50%
Эр жүрөктүүлүк 100%	50/50%

Бул маданий талдоо англис менталитетинин теориялык негиздери жана андан келип чыккан компоненттери орто англичан адамдын ички дүйнөсүнүн жалпы сүрөтүн түзүүгө мүмкүндүк берет. Күчтүү индивидуалист, ал маданияттын индивидуалисттик түрүн чагылдыргандыктан, өзүнүн жеке мейкиндигинин (privacy) жана анын айланасындагы адамдардын чектерин так сактайт.

Мындан тышкары, алар курчап турган дүйнөнү өзүнүн «позитивдүү ой жүгүртүүсүнүн» негизинде гана позитивдүү кабыл алышат, башка адамдардын ачуулуулугун айыптап, күчтүү сезимдерин ооздуктоого аракет кылышат жана өз

өлкөсүн тарыхый фанатизмсиз эле сыйлашат, ошол эле учурда башка маданияттагы адамдарга ишенбөөчүлүк менен мамиле кылышат.

Жыйынтыктап айтканда, менталитеттердин айырмачылыгы – бул маданияттын бөтөнчөлүктөрүн көрсөтөт, б.а., кыргыз жана англичан адамы бири биринен чындыгында көп жерден айырмалана тургандыгын көрөбүз.

Албетте, бул эки элдин диний, географиялык, тарыхый айырмачылыктары менен шартталат, б.а. эки элдин дүйнө таанымы да эки башка экенин дагы бир жолу тастыктайт, бирок бул айырмачылыктар «адам» концептинин негизги өзөгүн түзгөн принциптерди жокко чыгарбайт, анткени жакшылык кылуу, жамандыктан сактануу, адам адамга зыян келтирбөө, аалам менен эриш-аркак жашоо ж.б.у.с. критерийлерден алыс узабайт, болгону ошол нерселер ар түрдүү журум-турумдар аркылуу ар тараптуу ишке ашырыларын көрөбүз.

4.6. Адам» жана «аалам» концепттеринин алкагында, котормо процессинде кездешкен экстралингвистикалык факторлордун таасири

Акыркы жылдарда котормо теориясын изилдөөдөгү эң маанилүү маселелердин бири котормо ишмердигиндеги адекваттуулукка жетүүнүн бирден-бир натыйжалуу жолу – бул экстралингвистикалык факторлорду аныктоо болуп саналат.

Котормодо ар түрдүү маданияттар, ар түрдүү инсандар, ар кандай ой жүгүртүү, ар түрдүү адабияттар, ар түрдүү доорлор, ар кандай өнүгүү деңгээли, ар түрдүү каада-салттар жана мамилелер дайыма кагылышып, котормо ишмердүүлүгүнө лингвистикалык факторлор түздөн-түз таасирин тийгизгенинен тышкары, жогоруда саналган экстралингвистикалык факторлор да ага күчтүү таасир этет. Эки тилде экстралингвистикалык факторлор бар экендигине жана ар түрдүү элдердин маданиятында айырмачылыктарга байланыштуу котормочу дайыма экстралингвистикалык маалыматка ээ болушу өтө зарыл.

Котормонун маңызы болуп тилдер аралык жана маданияттар аралык байланыш процесси саналат. Котормо тилдердин өз ара аракети гана эмес, маданияттардын да өз ара аракеттенишүүсүнө да негизделет. Демек, котормонун абсолюттук жана толук эквиваленттүүлүгүнө негизинен жетишүү мүмкүн эмес.

Көркөм адабиятты которуудагы эң маанилүү маселе болуп экстралингвистикалык факторлор, башкача айтканда, тилдин сыртында жаткан кубулуштар саналат. Алар тилдин ички түзүлүшү менен тыгыз байланышта болот.

Проф. Караева З. *«Лингвистические проблемы перевода и семиотики (на материале английского перевода В. Мейом кыргызского эпоса «Манас» деген макаласында экстралингвистиканын котормодогу орду боюнча төмөнкүчө жазат: «Ар бир конкреттүү тил үчүн котормонун өзгөчөлүктөрү ар кандай болот. Бул жерде бааштапкы тексттин тилинин жана которулган тилдин структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн гана эмес, тилден тышкаркы факторлорду да эске алуу зарыл»* [Караева 2015].

«Адам» жана «аалам» сыяктуу концепттер ар бир улуттун философиясынын, дүйнө таанымдын, дининин жана тарыхынын айкалышы катары көп маанилүү түшүнүктөргө ээ болушат. Алар ар бир маданияттын өзгөчөлүгүн жана дүйнө болгон көз карашын чагылдырат. Ошондуктан бул концептерди билдирген тилдик каражаттарды которуу үчүн жалаң лексикалык эмес, маданий, философиялык, диний жана тарыхый аспекттерди да эске алуу керек.

Экстралингвистикалык факторлор жана улуттук реалиялар, айрыкча маданий контексттер, котормо процессинин маанилүү бөлүгү болуп саналат. Маданий реалиялар экстралингвистикалык факторлордун маанилүү бөлүгү болуп, өзүнө тиешелүү маданий элементтерди камтыйт, алар белгилүү бир маданияттын алкагында тексттин кабыл алуусуна тыгыз байланыштуу. Бул реалияларды которуу көп учурда татаал процесс болуп, анткени алар башка тилдерде түз аналогдорго ээ болбойт.

Бул маселелер тууралуу көптөгөн окумуштуулар өз ойлорун билдиришкен. Мисалы, белгилүү котормочу жана тил таануучу Ю. Д. Апресян «Котормо – бул жөн гана сөздөрдү жана фразаларды алмаштыруу эмес, ал маданий контексттердин өзгөртүүсү. Бул жерде сөздөрдүн мааниси жана алардын иштөө чөйрөсү чоң роль ойнойт», деп айткан [Апресян, 2006]. Ал экстралингвистикалык факторлорду, анын ичинде диний, социалдык жана тарыхый факторлорду эске алуу зарылдыгын белгилейт.

Мисал катары Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестинен үзүндү алабыз: *«Жамийла жеңемди мен чын ниетим менен жакшы көрчүмүн: бир жагы жеңем, бир жагы, ал менден азыраак эле улуу, тең курбу сыяктуу эле. Ал дагы мени «кичине бала» – деп, унисиндей эркелетет* [Айтматов, 2018: I, 112].

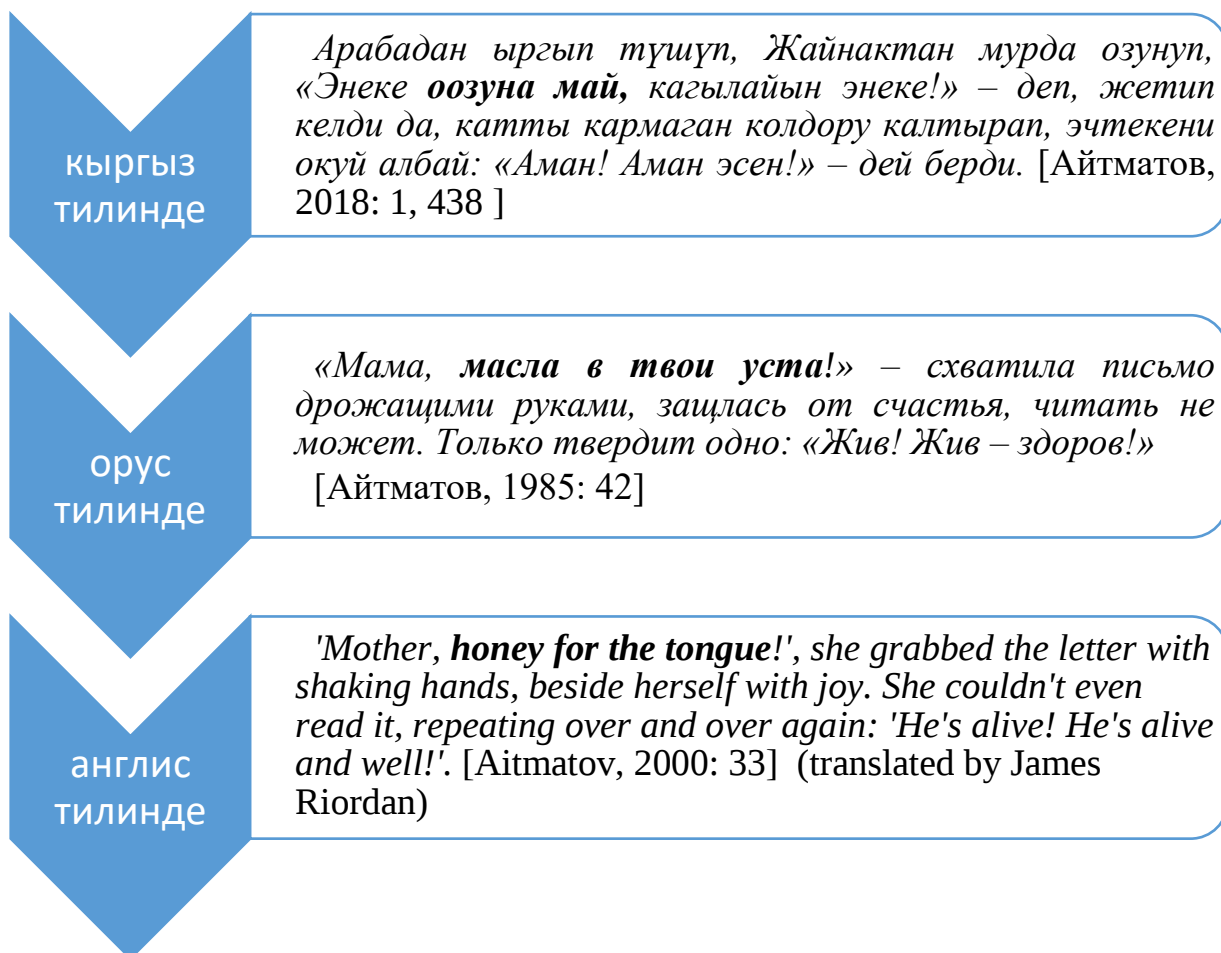
Англис тилинде котормосу төмөнкүчө: *‘I loved Jamila dearly. And she loved me. We were great friends. Yet we did not dare call each other by our first names. Had we been from different families, I would have certainly called her Jamila. However, since she was the wife of my eldest brother, I had to call her **djene**. While she, in turn, called me **kichine bala** – little boy – though I was far from little and there was a very small difference in our ages’* [Aitmatov, 2000: 6]. (translated by Fainna Glagoleva)

Бул жерде кыргыз маданиятындагы реалиялар адам концептине тиешелүү **жеңе** жана тергеген ат **кичине бала** деген аталыштар, англис тилине транслитерация түрүндө берилип, бирок кенири түшүндүрмө менен берилип, текстин көлөмүнө өзтаасирин тийгизген, бирок котормочунун бул ыкмасы экстралингвистикалык факторду толук ачып берүүгө түрткү болгон.

Көптөгөн котормочулар экстралингвистикалык факторлорду түшүнүү үчүн жөн гана сөздөрдүн маанисин берүү менен чектелбей, терең маданий контекстти жана түшүнүктү кароого аракет кылышат. К. Н. Каспаров да өзүнүн изилдөөлөрүндө: «Котормо концепттин маданий маанисин чагылдырууга негизделиши керек. Экстралингвистикалык факторлордун жана улуттук реалиялардын мааниси чоң», деп белгилеген [Каспаров, 2010]. Бул көз караш, «адам» жана «аалам» концепттеринин кыргызча түшүнүгүн туура берүүдө

экстралингвистикалык факторлордун жана улуттук реалиялардын маанисин түшүнүү керектигин көрсөтөт.

Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинен үзүндү алып, ага талдоо жасап көрөлү:

Талдоодо төмөнкүлөргө көңүл бурушубуз зарыл:

1) **Маданий айырмачылыктар:** Бул жерде кыргыз жана англис тилдүү маданияттар ортосунда маанилүү маданий айырмачылык бар, ал айрым символдорду жана сөз айкаштарын кабыл алуу жана түшүндүрүүдө өз таасирин тийгизет. Мисалы, кыргыз эли «**оозуна май**» деп адамга жакшы сүйүнүчтүү кабар айтканда жооп иретинде айтышат. Бул деген жакшы жаңылыгыңа ырахмат, сага да жакшылык болсун деген мааниде колдонулган. Кыргыз эли көчмөн калк болгондуктан, сары майды көп колдонушкан жана ал сыйлуу тамактардын катарына бүгүнкү күндө да кирет. Сары май менен наристе төрөлгөндө оозантышат, сары май менен жаңы келеген келинди да оозантышат, кыскасы ж.б.у.с. жакшылык менен коштолгон иш аракеттерде колдонулат.

Бирок англис тилдүү маданиятта «*сары май*» (ghee) түшүнүгүнө негизделген аналог жок болгондуктан, бул жерде котормочу түз котормону камсыздай алган эмес.

1) **Котормодо кездешкен кыйынчылыктар:** Бул сөз айкашынын которулушу үчүн жалаң гана тилдерди билүү эмес, ошондой эле маданий коддорду терең түшүнүү зарыл. Котормочу ар бир маданияттын кандай символдорду жана сүрөттөрдү кандайча түшүндүрөрүн жакшы билиш керек. Бул мисалда сөздөрдү гана которуу эмес, сөздө камтылган маани-манызды жана эмоцияларды сактоо да маанилүү болуп саналат.

2) **Котормо стратегияларын тандоо:** Бул жерде адекваттуулук ыкмасы колдонулган, анткени маданий белгилүү символдун (*сары май*) ордуна максаттуу аудиторияга түшүнүктүү болгон аналог — *honey (бал)* колдонулган. Бул чечим англис тилдүү өлкөлөрдө балдын таттуулугу, жагымдуулугу жана оң коннотациялары менен ассоциацияланганы менен байланыштуу, бул кыргыз маданиятындагы «*оозуна май*» деген сөз айкашынын оң мааниси менен шайкеш келет.

3) **Маданияттар аралык өткөрүү:** Бул мисал котормодо маданий айырмачылыктарды эске алуунун маанилүүлүгүн көрсөтөт, анткени айрым терминдер, символдор же фразалар башка маданиятта түз эквиваленттерге ээ болбойт. Натыйжада, котормочу текстти түшүнүктүү жана маанисин сактап калуу үчүн тиешелүү каражаттарды колдонот.

Экстралингвистикалык талдоо котормону түшүнүүгө жардам берет, анткени ал ал гана эмес тилдерди билүүгө жана маданий коддорду туура чечмелөөгө негизделет. Бул мисалда, «*сары май*» кыргыз маданиятында өзгөчө мааниге ээ болгонуна карабастан, англис тилинде окшош символ *бал* аркылуу тандалган, анткени ал дагы жакшылык жана позитивдүүлүк катары кабыл алынат, бул болсо оригиналдуу тексттин маанисин сактоого жардам берет. Котормочу эки маданияттын өзгөчөлүктөрүн билиши зарыл, анткени бул туура котормо стратегиясын тандап алууга мүмкүндүк берет.

Турмуш-тиричилик маданияты – бул күнүмдүк жашоо образы болот. Күнүмдүк маданият – бул күнүмдүк турмуштун өндүрүштүк аспектилерин эсепке албастан адамдын бардык коомдук ишмердигин камтыган кыйла кеңири түшүнүк.

Жогоруда айтылгандардан тышкары дагы эле диний маданият бар, ал адамзат маданиятынын эң маанилүү бөлүктөрүнүн бири болуп саналат. Диний маданият – диний ишмердикте ишке ашкан жана анын продуктуларында чагылдырылган, диний маани маныздарды камтыган, жаңы муундар тарабынан берилүүчү жана өздөштүрүү үчүн динде адамдын тиричилигин ишке ашыруунун ыкмаларынын жыйындысы болот. Мисалы, Кыргызстанда мусулман дини үстөмдүүлүк кылса, Кытайда буддизм, даосизм жана башка диндер таралган, Россияда христианчылык (православие, католицизм жана протестантизм), ислам, иудаизм ж.б диндер бар, алар бири-биринен аң-сезими, ишмердүүлүгү, уюму, каада-салты боюнча айырмаланышат. Ошондуктан диний маданияттагы айырмачылыктарды которгондо өзгөчө көңүл бурууну талап кылат (мисалы, буддизмде «Будда», христианчылыкта «Бог», исламда «Аллах», биз бардыгын «Кудай» деп которо албайбыз). Бул диний айырмачылыктар, жогоруда сөз кылган **Улуу жаратуучунун** түрдүү аттары **Аалам** концептине тиешелүү, анткени *Кудай, Жараткан, Высшая Сила, Бог, Создатель, God* ааламдын эң негизги мотивациялык белгисин түзөт.

Белгилүү бир реалияларды, идеяларды, концепцияларды улуттук өзгөчөлүк катары салттуу, социалдык-тарыхый шартталган түшүнүүгө негизделген ассоциациялар менен адабий тектүү бирикмелерди айырмалап билүү маанилүү болот.

Кыргыз маданиятында дарактардын эң баалуусу, күчтүүсү **терек – чынар терек** (тополь руск. *poplar* англ.) болуп эсептелинет, ал эми англичандарда болсо эмен (*дуб русск. oak tree*) дарагы улуттук маданий өзгөчөлүктү чагылдырган түшүнүк катары эсептелет. Эмен дарагы англичандардын өзгөчө мүнөзүн, алардын туруктуулук сапатын көрсөтүп, алардын жашоо шартка ылайыкташкан

токтоо мүнөзүнөн кабар берет, башкача айтканда эмен дарагы оң (positive) коннотациялык мааниге ээ. Бул адам концептине тиешелүү белгини көрсөтөт.

Кыргыз адабиятында дарактын образы чынар терек менен салыштырылышы кыргыз элинин мүнөзүнө туура келет, себеби чынар терек – сулуулуктун, күчтүүлүктүн жана узак жашоонун символикасы катарында каралат. «*Чынар теректей өмүрлүү бол*» деп кыргыздар дайыма бата беришет, бул деген адамды күчтүү жана кайраттуу болсун, өмүрү узун болсун деп айтылган каалоо-тилек болот.

Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим» чыгармасынан үзүндү алсак:

«Кайран теректер! Арадан канча заман өткөнүн ушундан эле билүүгө болбойбу. Саламатсынарбы, асыл зат теректер! Силерди элдин келечегин тилеп тиккен, багып өстүргөн кишинин айткандарынын баары келди» [Айтматов, 2018: I, 388].

*'Ah my **poplars**, my beautiful poplars! So much water has flowed under the bridges since you were young slender saplings! All that the man who planted and tended you dreamed of, all he predicted has come true!'* [Aitmatov, 2000: 46] (translated by James Riordan)

Бул котормодо теректер өзүнүн түз маанисинде туура берилген. **Асыл зат** деген маани англисче **beautiful poplars** деп берилген. **Асыл зат** деген сөздүн коннотациялык мааниси адам үчүн өзгөчө кымбат, сүйүктүү теректер, башкача бир күчтүү сезим бар экенин билдирип турат.

Англис тилинде *сулуу теректер* деп берилген, биздин оюбузча **my lovely poplars** десе мүмкүн мааниси жактан жакынырак болмок. Ал эми *арадан канча заман өткөнүн ушундан эле билүүгө болбойбу деген* жерин англис тилине ***So much water has flowed under the bridges since you were young slender saplings!*** деп көбүрөөк экспрессивдүү кылып фразеологизм аркылуу которуп берген. Бул албетте чыгарманы көркөмдөөгө бөлгө түзгөн.

Кыргыз маданиятында теректердин көп түрлөрү бар, мисалга алсак: **1) чынар терек, 2) мырза терек, 3) бака терек, 4) бай терек.** Алардын концептуалдык маанилери да ар башкача болот.

Жаратылыш өзү концепт катарында «аалам» концептин түзөт, б.а аалам концептин дименсиалык белгисин көрсөтөт. Жаратылышка бак-дарактар, жашыл жаратылыш (бардык өсүмдүктөр), аба, тоо, суулар деги эле бизди курчап турган *дүйнө* кирет. **Дүйнө** өзү – **аалам**.

Котормо процессинде лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлордун өз ара тыгыз байланышынан улам алардын ар биринин ролу кандай экени толук түшүнүксүз болот.

Экстралингвистикалык факторлордун ичинен автордун инсандык факторун, анын дүйнө таанымын, эстетикалык артыкчылыктарын, чыгарманын идеялык багытын, эмоционалдык тонун, образдуу түзүлүшүн ж.б. кошуп эсептөө адатка айланган [Жеребило, 2010].

Айтматовдун «*Кусалык (уулу менен жолугушуу)*» аңгемесинен ата менен баланын сүйлөшкөн жеринен үзүндү алып көрөлү. Бул мисал улуу жазуучу Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы «**адам**» концептинин эн негизги чечүүчү жагдайларынын бири катары карайбыз:

- *Ата, мени кечирип кой, мен өз эрким менен кетип баратам, - деди Султан.*
- *Билем, уулум.*
- *Мен эжелеримди тааранттым, ата. Эгер колдорунан келсе, мени кечирип коюшсун.*
- *Алар сени кечиришти. Сен аларга таарынба, унутпа аларды, кат жазып тур аларга, угуп жатасынбы. Эненди да унутпа.*
- *Макул, ата....*

Аны ооп жатып, Чордон бир айтканын улам – улам кайталап, күбүрөй берди:

- *Адам бол, уулум! Кайда гана болбо, адам бол! Дайыма адам бойдон кал! Вагондор козголду.*
- *Чордонов, отправляемся!- деп кыйкырды ага командири. [Айтматов, 2018: VI, 196].*

Англисче котормо:

- *Father, forgive me, I am leaving of my own free will, said Sultan.*
- *I know, my son.*
- *I offended my sisters, father. If they can, let them forgive me.*
- *They have forgiven you. Do not be offended by them, do not forget them, write to them, do you hear me? Do not forget your mother either.*
- *Alright, father...*

While holding him, Chordon kept muttering, repeating what he had said:

Be a person, my son! Wherever you go, be a person! Always remain a person!

The wagons moved.

- *Chordonov, we are leaving! his commander shouted.* (котормо биздики)

Ушул берилген кыска сүйлөшүүдө өтө чоң айтылбаган купуя экстралингвистикалык фактор жатат. Ал атасынын уулуна айткан: **Адам бол, уулум! Кайда гана болбо, адам бол! Дайыма адам бойдон кал!** деген сөзү «адам» концепти камтыган абийирдүүлүк, чынчылдык, эл жерин сүйүү, баатырдык касиеттерди камтып, мындайча айтканда **чыныгы адам** болуу маселесин көтөрөт. Албетте, улуу жазуучу айткан: «**Адам үчүн эн кыйыны күнүгө адам болуу**» дегенин оюн дагы бир жолу тастыктап турат. Мындан кыргыздарга тиешелүү дагы бир касиет **ата сөзүнүн бала үчүн** таасиринин жогору экенин да байкоого болот. Белгилей кетчү нерс «*Эр жигит эл четинде, жоо бетинде*» дегендей эр азамат жаш болсо да, эл жерине кыйынчылык түшкөндө жоого каршы аттануу керек экендигин баса көрсөтөт.

Котормо көп өлчөмдүү феномен катары семантикалык-синтаксистик структуралардын кайра коддолушу гана эмес, ошондой эле кырдаалдын лингвистикалык көз карашын, текстте камтылган дүйнөнүн лингвистикалык картинасын чагылдырып, ар дайым улуттук идентивдүүлүк менен айырмаланып турганы белгилүү [Ревзин, Розенцвейг, 1963: 3].

Мындай шарттар экстралингвистикалык факторлор деп аталат. Экстралингвистикалык компоненттер илимий адабиятта эквиваленттүү эмес же фон деп аталып калган улуттук белгиленүүчү лексиканы которууда өзгөчө

мааниге ээ. Ошондой эле «лакуна», «маданий реалиялар», «экзотизм» түшүнүктөрү колдонулат.

Кээ бир авторлор котормо процессинин социалдык багытын эске алуу зарыл экендигин белгилешет. Л. К. Латышев котормочулук ишмердүүлүк котормо стратегиясын тандоону аныктаган коомдук норма менен алдын ала аныкталат деп эсептейт. Социалдык норма тарыхый өнүгүү процессинде ыңгайлашып, өзгөрүп, коомдун котормочуга болгон талаптарын чагылдырат. [Латышев, Семенов, 2005].

Жалпылап айтканда, экстралингвистикалык факторлорго төмөнкү компоненттер кирет: тексттин улуттук оригиналдуулугу; тексттин авторунун инсандыгы жана анын дүйнө таанымы; байланыш предмети жөнүндө энциклопедиялык маалымат; берилген тарыхый мезгилдин, доордун социалдык нормасы; тема, кырдаал жана катышуучулар сыяктуу кеп актынын мүнөздөмөлөрү.

Чындыгында, маданий чындыкты түшүнүү сөздөрдүн артындагы чындыктын туура фактысын билүүгө, баштапкы социалдык-маданий тутумду кабылдоого негизделген.

Бул жөнүндө Антонова Т. В. мындай дейт: «Маданий реалияларды которуу көйгөйү көбүнчө башка маданияттагы функционалдык аналогдорду издөө менен байланыштуу. Бирок реалдарды жеткирүүнүн эң кеңири таралган жана туура жолу бул чет тилдеги түшүнүктү «антарып-тендерүү» (закавычивание) жана аны чет элдик орфографияда калтыруу (транслитерация) дагы мүмкүн, андан кийин анын маанисин түшүндүргөн комментарий же шилтеме керек» [Антонова, 2017:46].

Буга мисал катары Ч. Айтматовдун «Атадан калган туяк» деген аңгемесине кайрылалы: *«Алар үйүнө кайтып бара жатышты. Энеси унчуккан жок, ал да унчукпады. Бул саатта энеси эмнени ойлоп бара жатканын бала билбеди. Тек гана жана көргөн атасын эсинен чыгаралбай, кичиненкей муштумдарын кекере түйүп, жанында басып бара жатты. Бүгүнтөн баштап ал ата жолуна*

түшкөнүн билелек эле, **атадан калган жалгыз туяк** экенин биле элек эле...» [Айтматов, 2018: VI, 210].

Бул фразеологизмди англис тилине эгерде түз маанисинде которсок «**hoof left by father**» орусчага «**копыто, оставленное отцом**» деп которулат. Бул албетте орусча да, англисче да эч кандай өзгөчө маани-маңызды бербейт, себеби бул буюмга байланган кандайдыр бир концептуалдык маани же семиотикалык белги англис же орус маданиятында кездешпейт.

Мунун мааниси эмнеде? Кыргыздарда ар бир атуул же эр азамат аркасынан тукум улай турган эркек уул калтырып кетиши абзел. Эгерде аркасында эркек балдары жок болсо анда ал адамдан **туяк калбады** же ал адамдын **тукуму үзүлдү** деп коюшат.

«Тукум» (туяк) деген сөз бул контексте метафора катары пайдаланылып, урук (*потомство*) дегенди билдирет, ал эми «үзүлдү» болсо уруунун андан ары уланбай, токтоп калуусун билдирет.

Бул сөз айкашы урук-тукумду улоо боюнча салттык коомдук түшүнүктү билдирет. Бул көрүнүш тилден тышкары фактор катары кабыл алынат, себеби тилдик формасы анын туура маңызын бере албайт. Кыргыз элинде эгерде адамдын мураскору, эркек уулдары болбосо, бул тукумдун уланбай калуусу, ошол урук-тукумдун үзүлүшү катары кабыл алынат.

Демек, «**атадан калган туяк**» фразеологизми үй-бүлө куруу жана урук-тукумду улантууга байланыштуу коомдук баалуулуктарды чагылдырып, котормо процессинде көңүл бура турган экстралингвистикалык факторлордун бири болуп саналат.

Сөзүбүз кургак болбош үчүн К. К. Юдахиндин Кыргыз-орус сөздүгүнө кайрылабыз, анда **туяк** сөзүнүн каймана мааниси төмөнкүчө берилет:

- **туяк** перен. (мужское) потомство; **туягы жок** – у него нет (мужского) потомства; **аркамда калган туяк жок** фольк. я не оставил (мужского) потомства; **калбады перзент-туягым** фольк. Не осталось у меня деток-потомства; **туяк көр** – иметь детей (мужского пола);

Манастын жалгыз туягы – Семетей

Семетей – *единственный потомок* Манаса; сууга балык бүтөт, эрге туяк бүтөт – в воде рыба разводится, у молодца потомство появляется; уулум Төлөмырза – мырза да болбойт, тукум-туяк да болбойт, сын мой Төлемырза ни мирзой (с.м. мырза) не будет, ни достойным потомком;

- *туяксыз* 1. без копыт; 2. перен. не имеющий сыновей, потомства (мужского пола); *туяксыз өтүп кетемби?* Что же, разве мне умереть без потомства? (разве это хорошо?) [Карасаев, 1985].

«Адам» жана «аалам» концепттеринин алкагында экстралингвистикалык факторлорду аныктоо максатында дагы бир мисал катары Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинен үзүндү алабыз:

кыргыз тилинде	• «Э-э. Асманда жаркыраган күн, жер кыдырып сен айткын! • Ээ, сапар баскан булут, нөшөрлөнө төгүлүп, ар бир тамчың менен сен айткын! • Жер, дүйнөнүн бардык булун бурчунда адам баласын баккан жер, сен айткын, жан боордош Жер! • Жок, Толгонай, сен айткын. Сен – Адамсын. Сен баарыбыздан улуу жаралган жансың, сен айткын, сен – Адамсын!.. » [Айтматов, 2018: 1- том, 508].
орус тилинде	• «Эй, солнце сияющее в небе, ты ходишь вокруг земли, скажи ты людям. • Эй тучи дождевая, пролейся над миром светлым ливнем и каждой каплей своей скажи. • Земля, мать – кормилица, ты держеешь всех нас, на своей груди, ты кормишь людей во всех уголках света. Скажи ты, родная земля, скажи ты людям! • Нет, Толгонай, ты скажи. Ты – Человек. Ты выше всех, ты мудрее всех, ты – Человек. Ты скажи! [Айтматов, 1985: 90].
англис тилинде	• 'Sun, you shine in the sky, you circle round the Earth, you tell them. • Rain-cloud, fall upon the world in a bright shower and with every raindrop tell them! • Earth, Mother-Earth, you support us all upon your breast, you feed people in every corner of the world. Tell them, dear Earth, tell them! • No, Tolgonai. You tell them. You are a Human Being. You are above everything. You are wiser than all others. You are a Human Being. You tell them!" [Aitmatov, 2000: 76]

Бул мисалдан *адам* – бул бүткүл *ааламдагы* жандуу жана жансыз нерселердин эң улуу жана күчтүүсү экенин даназалайт. Ал ааламдагы бардык адамдарга, жерге жан-жаныбарларга жашоо берген күндөн да жогору экенин

айтылат, бардыгын көтөргөн, бардыгын баккан жерден да күчтүү экени айтылат. Демек, адам түшүнүгү экстралингвистикалык факторлорго бай жана тендешсиз. *Адам* деген ат *ааламда* болуп жаткан бардык кубулуштардын өзөгүн түзүп тургандыгы талашсыз.

Көркөм адабиятты которуудагы эң маанилүү маселе болуп экстралингвистикалык факторлор, башкача айтканда, тилдин сыртында жаткан кубулуштар саналат. Алар тилдин ички түзүлүшү менен тыгыз байланышта болот.

Биз изилдеген «аалам» жана «адам» концепттери өзгөчө терең концептуалдык мааниге ээ экендиги жана аларды көрсөткөн тилдик каражаттар котормо процессинде түрдүү трансформацияларга дуушар болгону аныкталды. Демек, Айтматовдун чыгармаларынын негизинде аталган концепттер дүйнөнүн тилдин сүрөтүн жаратууда да түрдүү өзгөчөлүктөргө ээ болуп, кыргыз улуттук дүйнө таанымды дагы бир жолу эл аралык аренада тактап көрсөтүүгө түрткү берет.

Жогорудагы изилдөөлөрдөн улам төмөнкүдөй жыйынтыктык чыгарабыз. *Биринчиден*, котормо сүйлөө иш-аракети болгондуктан, тил котормо процессинде негизги ролду ойнойт, ал эми экстралингвистикалык факторлор экинчи орунда болуп, котормо иш-аракеттеринин жүрүшүндө лингвистикалык факторлорду толуктайт. Экстралингвистикалык факторлордун ичинен предметтик кырдаалдын факторлорун жана коммуникативдик деңгээлдеги факторлорду бөлүп көрсөтүү керек. *Экинчиден*, предметтик кырдаалдын факторлору убактылуу, туруктуу, регионалдык, өлкө таануу жана социалдык маалымат сыяктуу компоненттерди камтыйт. *Үчүнчүдөн*, текстти которууда прагматикалык жана маданий мүнөздөгү нюанстарды эске алуу зарыл.

4 баптан алынган тыянактар

4-бап «адам» концептинин когнитивдик белгилери жана маданий өзгөчөлүктөрү, алардын Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы

репрезентацияланышын жана котормодо берилишин изилдөөгө арналган.

Бул бөлүмдө «адам» концептинин ар тараптуу аспекттери терең анализден өтүп, анын когнитивдик жана семиотикалык аспекттери изилденди.

Алгач, «адам» концептинин когнитивдик белгилери аныкталды. Адамдын иш-аракети, сырткы түзүлүшү, ички дүйнөсү жана жеке касиеттери аркылуу бул концептин тереңдиги ачылды жана адамдын коомдогу орду да маанилүү аспект катары белгиленди. Бул концепт коомдогу социалдык жана маданий факторлор менен тыгыз байланышта каралды, адамдын коомдогу ролу жана анын жеке жашоосундагы таасири иликтенди.

Мунун негизинде «аалам» жана «адам» концепттери жашыруун жана коддолгон маданий маалыматтарды өзүнө камтыган семиотикалык белгилер катары чечмеленди. Англис жана кыргыз тилдериндеги материалдар аркылуу маданий контекстте «адам» концептинин терең мааниси ачылды.

Бул баптын эң негизги актуалдуу бөлүгү болуп, Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин билдирген тилдик каражаттардын которулушун талдоо болуп саналат. Котормо процессинде колдонулган түздөн түз котормо, адаптация, модификация жана түшүрүү салуу ж.б. ыкмалары аныкталды. Натыйжада, түпнускадагы маанинин жана мазмунунун сакталуусуна карабастан, метафоралардын тереңдиги жана эмоционалдык маанилеринде өзгөрүүлөр байкалды. Ошондой эле, тексттин маданий өзгөчөлүктөрү котормо учурунда бир аз жеңилдетилип, көбүнчө универсалдуу түшүнүктөр менен алмаштырылган. Бул процесс, өз кезегинде, котормочунун маданий контекстти жана аудиторияны эске алып, ошол коомдун тилдик жана психологиялык өзгөчөлүктөрүнө ылайык келүү үчүн жасалган.

Ошондой эле баптын дагы бир маңыздуу бөлүгү катары «адам» концепти «аалам» концепти менен түздөн-түз байланышта каралды. Ч. Айтматовдун чыгармаларынан алынган мисалдар аркылуу «адам» концепти «аалам» концептин түзгөн негизги концепт талаасы катары берилди.

Мында кыргыз жана британ менталитеттеринин өзгөчөлүктөрү аныкталды. Бул контекстте, кыргыз маданиятында «адам» концепти улуттук

менталитеттин чыныгы көрүнүшү катары калыптанса, британ маданиятында «адам» концепти жеке эркиндик жана өз алдынчалыкка басым жасоо менен мүнөздөлөт.

Дагы бир изилдөөнүн негиздүү жыйынтыгы катары, улуттук реалиялардын контексттинде «адам» жана «аалам» концепттерин билдирген лексикалык жана стилистикалык каражаттарды которууда кездешкен экстралингвистикалык факторлор да талданды. Бул факторлор котормо процесси жана маалыматтын так жеткирилиши үчүн маанилүү болуп, ар түрдүү контексттерде «адам» жана «аалам» концепттеринин туюнтмаларына таасир эткендиги аныкталды.

КОРУТУНДУ

Изилдөөдө концептология жана семиотиканын контексттинде, Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» жана «адам» концепттеринин кыргыз элинин дүйнө таанымындагы мааниси жана алардын маанилеринин котормолордо берилиши талданды.

Котормо теориясы жана анын ыкмалары аркылуу бул концепттердин терең маанилерин сактоо жана башка маданияттарга туура жеткирүү жолдору изилденип, кыргыз элинин дүйнө таануу өзгөчөлүктөрү, улуттук баалуулуктары жана тилдик өзгөчөлүктөрү аныкталды. Бул изилдөө айрым котормодогу кыйынчылыктарды жана чечимдерди аныктоого мүмкүндүк берди.

Изилдөөнүн негизинде төмөнкү жыйынтыктар белгиленди:

1. Семиотика маданий концепттерди изилдөөнүн маанилүү ыкмасы болуп, белгилердин түзүлүшүн жана алардын интерпретациялануусун терең түшүнүүгө жардам берет. Бул ыкма концепттердин философиялык жана моралдык аспектилерин ачыктан-ачык көрсөтүп, алардын коомдук нормаларга тийгизген таасирин түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Ошондой эле, семиотикалык талдоо маданий концепттерди чагылдырган тилдик каражаттардын маанилерин туура

жана так которууга жардам берет, анткени символдор ар түрдүү тилдерде жана маданияттарда айырмаланып, өз маанисин өзгөртөт.

10. Когнитология илиминин принциптерине ылайык биз караган «аалам» жана «адам» концепттери ар тараптуу изилденип, аларды түзгөн концептуалдык белгилер аныкталды. Лингвомаданий алкакта «аалам» концептинин төмөнкү белгилери тастыкталды:

1) «Аалам» концептини 13 мотивациялык белгилери: аалам, дүйнө, жарыктык, илим, космос, ойкумен, асман, жер, тартип, иретүүлүк, отурукташуу, жашоо, табият.

2) «Аалам» концептини 17 түшүнүктүк белгилери: *жер жүзү, космос, асман мейкиндиги, планеталар, жылдыздар, галактика, бардык эл, бардык өлкөлөр; дүйнө, дүйнө жүзү, бүткүл дүйнө; жашоо, отурукташуу; Жандуу, жансыз дүйнө; Адамдын ички дүйнөсү; ай – аалам, курчап турган айлана чөйрө, жаратылыш; сырдуу дүйнө; бардык физикалык заттар.*

3) «Аалам» концептинин 11 образдык белгилери: визуалдык, виталдык (жашоолук), эмоциялык, механикалык/техникалык, моралдык жана философиялык, гармониялык, теологиялык (религиоздук), метаморфоздук, ритмдүү, логикалык жана рационалдык жана астралдык. Кыргыз тил сүрөтүндөгү «аалам» концептинин 5 образдуу белгилери аныкталды: Ай – аалам, Он сегиз мин аалам, Аалам – Жогорку куч, Кудай, Высшая сила, Бог, the God, Аалам – туулган жер (Ааламга жол айылдан башталат... Ч. Айтматов), Аалам – төгөрөктүн төрт бурчу.

4) Кыргыз маданиятында, Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде «аалам» концептинин төмөнкүдөй 7 баалоочу белгилери: чексиздик, чоңдук, масштабдуулук, иретүүлүк, бүтүндүк, улуулук, сырдуулук жана табышмактуулук.

«Аалам» концептинин баалоочу белгилери: оң (позитивдүү), терс (негативдүү) жана эки жактуу (амбиваленттүү) баалоочу белгилер деген категорияларга бөлүндү.

1) «Аалам» концептинин баалуулук белгилери: улуулук жана кенендик,

тиричиликтин жана жашоонун булагы, космостук тартиптин, божомолдун символу, жашыруун жана сыйкырдуулук, коопсуздук жана коргоо, чексиздик жана түбөлүктүүлүк, ыйыктык жана Кудайдын жаратуусу, акыл жана билим кирет.

2) «Аалам» концептинин символикалык белгилери: өмүр дарагы, жарык жана караңгылык, гармония жана тартип, акылмандык жана билим.

3) Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концепти көп түрдүү маанилерди жана баалоочу белгилерди камтыйт, алар: чексиз аалам, бүткүл аалам, сырдуу аалам, ажайып аалам, түбү тешик аалам ж.б.

11. «Аалам» концепти дүйнөнүн ар кандай тилдик сүрөттөрүндө ар башкача чечмеленет, бирок «аалам» концептинин негизги өзөгү адамзат ушул убакка чейин түшүндүрмө издеп келген бирдиктүү жаратуу тутумунун айланасында жүрөт. «Аалам» концептинин колдонулушу дүйнөнүн ар кандай тилдик сүрөттөрүндө тексттерде тигил же бул улуттун же улуттун лингвомаданий өзгөчөлүгүнө, элдин оозеки, жазуу жүзүндөгү көркөм адабий салтынын өнүгүшүнө жана бүткүл дүйнөнү руханий-эстетикалык кабылдоосуна көз каранды.

12. Дүйнөнүн кыргыз тил сүрөтүнө келсек, «аалам» концепти кыргыз лингвомаданиятында дүйнөнүн башка тилдик сүрөттөрүнө караганда адамдын өзүнүн ички дүйнөсү менен бекем байланышы бар экенин тастыкталды.

13. Жүргүзүлгөн анализдин негизинде, көптөгөн илимпоздордун ырастоолорунун негизинде, «аалам» концепти жылдыздарды, асманды, галактиканы, жерди жана эң негизгиси адамзатты камтыган макроконцепт деген жыйынтыкка келдик.

Кыргыз маданиятында «аалам» концептинин маданий мазмунун, түзүлүшүн талдап классификациялап, концепти макроконцепт катарында каралып төмөнкү категорияларга бөлүндү: 1. Аалам чексиз, түбөлүктүү, көз карандысыз; 2. Табышмактуу Аалам; 3. Көзгө көрүнүп турган (орбитадагы) аалам; 4. Кол менен кармап көрүп жана сезим менен туйган дүйнө; 5. Ааламдын эң негизги маңызы – Адам;

6. «Аалам» концептинин кыргыз тилинде репрезентацияланышын негизинде 20 когнетема аныкталды: 1) Аалам (материянын өнүгүү процессинде чексиз, ар түрдүү форма алып, мейкиндик жана убакыт жагынан чектелбеген бүткүл дүйнө) 2) Жогорку күч, Аллах 3) Бүткүл жер жүзү 4) Бүткүл дүйнө 5) Дүйнө түзүмү 6) Чексиз дүйнө 7) Ички дүйнө (адамдын ички дүйнөсү) 8) Бардык планеталар, жылдыздар, 9) Галактика 10) Космос мейкиндиги 11) Бардык жер үстүндө жана жер астында болгон нерселердин бардыгы 12) Биз тааныган, биз ишенген, биз үчүн эн жакын дүйнө (туулган жер, үйүбүз, үй – бүлөбүз, ишенген кишибиз) 13) Бизге көрүнбөгөн дүйнө, (паралельные миры) сырдуу дүйнө 14) Отурукташкан, жан жаныбар ээлик кылган дүйнө 15) Бүткүл жер жүзүндөгү жандуу жана жансыз дүйнө 16) Бардык дүйнөнүн жыйындысы (астр.) 17) түбөлүк жашоо 18) эч кимге көз карандысыз дүйнө 19) ай аалам 20) он сегиз миң аалам.

«Аалам» концептинин дагы бир эң негизги когнетемасы болуп «дүйнө» түшүнүгү эсептелинет. Бул когнетема «аалам» концептинин негизги когнетема талаасын түзгөн көптөгөн семантикалык түшүнүктөрдү өзүнө камтып төмөнкүдөй метафоралык салыштыруу аркылуу берилет: чын дүйнө, бул дүйнө, аркы дүйнө, жалган дүйнө, арман дүйнө, бар дүйнө, жок дүйнө, армансыз дүйнө, жан дүйнө, бүткүл дүйнө, жыргал дүйнө, көр дүйнө, көр дүйнө, зор дүйнө, көркөм дүйнө, эки дүйнө тар дүйнө, кен дүйнө, куу дүйнө, ажайып дүйнө, түбү тешик дүйнө ж.б.

7. «Аалам» концепти Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында анын дүйнө таанымындагы негизги элементеринин бири болуп саналат. Бул концепт, Айтматовдун өзгөчө философиялык көз караштарын жана адабий изилдөөлөрүн камтып, ааламдын түпкү маңызын, анын сырларын, адамдын өмүрү менен байланышын чагылдыруу аркылуу анын чыгармачылыгындагы терең маанини жана гармонияны сунуштайт. Айтматовдун ааламы бул – дүйнөнүн бүтүндүгү, анын жаратуучусу жана адамдын бул дүйнөдөгү ордуна байланышкан күрөш.

8. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концептин билдирген 35 лексикалык бирдиктер аныкталды: аалам, дүйнө, планета, галактика, сырдуу

дүйнө, жер, жер – эне, куттуу талаа, жылдыздар, ай, асман, күн, Жаратуучу, жылдыздуу асман, мейкиндик, чексиз дүйнө, рух, адам, айлана – чөйрө, Эгем, Көкө – Теңир, жылдыздуу төбө, Саманчынын жолу, космос, Кудай – Таала, ай-аалам, Токой – Төш планетасы, төгөрөктүн төрт бурчу, Эне – Бейит, туулган жер, Сары – Өзөк, түбү тешик дүнүйө, жаратылыш, Күркүрөө, бийиктик ж.б.

9. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концепти көп маанилүү жана терең философиялык түптөмөлөрдү камтыйт. Бул концепт кеңири түшүнүктө – Жаратуучу, бүткүл дүйнө, космос, адамзат, жана алардын ичиндеги жаратылыштын ажырагыс байланышын чагылдырат. Ал өзгөчө символикалык мааниге ээ: Ааламдын кеңдиги, адамдын ички дүйнөсү жана экологиялык байланыштары түздөн-түз белгиленет. Ошондой эле, Айтматов өзүнүн чыгармаларында Жараткан түзгөн ааламды айкын көрсөтпөгөнү менен, биздин байкашыбыз боюнча ар бир окуяда Жараткандын күчүнүн катышын белгилейт. Англисче котормолордо бул философиялык терең маани кээде жоголуп, кээде жалпыланып, көпчүлүк учурда маданий трансформациялоого дуушар болгондугу байкалат.

10. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» концептинин семиотикалык аспектиси да маанилүү. Семиотика, белгилерди, символдорду жана алардын маданий жана дүйнө таанымдык коддор менен байланыштарын изилдейт. Айтматовдун чыгармачылыгында аалам белгилер системасы аркылуу гана эмес, ошондой эле метафоралар, символдор жана сүрөттөр аркылуу да чагылдырылган. Бул белгилер физикалык дүйнөнү, мифологиялык жана философиялык элементтерди чагылдыруу үчүн колдонулат. Бул семиотикалык катмарды которууда жоготуу же трансформациялоо болушу мүмкүн, бул болсо чыгарманы башка тилде кабылдоону өзгөртөт.

11. «Адам» концептинин когнитивдик белгилерин изилдөө концептин келип чыгыш этимологиясын эске алып, адамдын жаралышы жөнүндөгү илимий ачылыштардын негизинде, диний көз караштардын тастыктоолорунун негизинде жана кыргыз жана англис (орус тили салыштыруу үчүн алынды) лингвомаданияттарында келтирилген мисалдардын негизинде тереңдеп

иликтенди.

Адам концепти этимологиялык анализге ылайык бардык этимологиялык жана түшүндүрмө сөздүктөрдө «Адам» сөзү («Адам» деген ат) *кызыл жер* же *чопо* деген түшүнүк менен коштолот. Ушундай эле тилдик трансформацияны латын тилинде да байкоого болот: *humus* – *жер (топурак)*, *homo* – *адам*. Демек бул Кудай адамды топурактан жараткан жана ага жан салган деген түшүнүккө толук дал келет.

«Адам» концептин аныктоочу *ассоциативдик* белгилерге: кабырга, кабыргадан, азгырык, асман, күнөө, алма, Ыйык Куран, Библия, жаратуу, адам, дарак, сүргүн, жылан, мөмө - жемиш, евангелист, аял, күнөөкөр, аалам, кудай, жаратуучу, эркек, жигит, адамзат, алма дарагы, периште, башат ж.б. кирет.

«Адам» концептинин символикалык баалоочу белгилеринин негизинде адамдын кылган иш аракети, анын сырткы түзүлүшү, ички дүйнөсү, жеке касиеттери боюнча, үй-бүлөдө жана коомдогу ордун аныкталып, 5 категорияда көрсөтүлдү.

«Адам» концептинин денотативдик маанилерине төмөнкүлөр кирет: адам (*human being*) тирүү, басып жүрүүчү жандыктарга (*homo*) кирет. Ал түз басып жүрөт, сүйлөй алат жана ойлонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ, анын колунан бардык нерсе келет.

«Адам» концептинин бардык аныктоочу белгилери оң жана терс деген эки чоң категориянын тегерегинде изилденип, белгилүү жазуучу Ч. Айтматовдун «*Адам үчүн эн кыйын нерсе күнүгө адам болуу*» деген афоризми менен тастыкталды.

12. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттери бири-бири менен тыгыз байланышкан, бирок ар түрдүү лексикалык жана маданий белгилерди камтып, кыргыз дүйнө таанымын ачык чагылдырат. Чыгармачылыктын көркөм аспектиси менен когнитивдик жана семиотикалык компоненттердин байланышы кеңири тереңдикте изилденди.

13. Изилдөө алкагында «аалам» менен «адам» концептеринин түздөн түз байланышы аныкталды:

- 1) Аалам түболүктүү - адамдын өзүнүн ааламы бар, ал анын ички дүйнөсү, дүйнө таанымы, жашоосу өмүрү, бирок адам өлгөндө анын ааламы түгөнөт;
 - 2) Аалам жалгыз, тендешсиз – адам да ааламда тендешсиз зат, бир гана адамдын колунан баары келет;
 - 3) Аалам чексиз – адамдын оюу күлүк, чексиз, ал оюу менен бүт ааламга жете алат, аны туя алат;
 - 4) Аалам сырдуу, табышмактуу – адам акыл эстүү, ал ааламдын сырын чечүүгө аракет кылат;
 - 5) Аалам кооз – адам ошол кооздукту көрүп, кадырлап, аны туура пайдалана ала турган зат (адам жер сууну кооздоп өркүндөткөнгө да, аны кыйратып жок кылганга да жарай алат);
 - 6) Аалам акылдуу – адам да дүйнөнү акыл менен түзүүгө жана аны өзгөртүүгө жөндөмдүү;
 - 7) Ааламдын жаратуучусу бар – адам жогорку күчтөр менен байланыштуу.
- Чындыгында, биз изилдеген концепттердин ролу, чыныгы маани-маңызы өтө терең жана белгилей кетчү нерсе, изилденген концепттер **сакралдуу** мүнөзгө ээ.
- Демек, **Адам** – ааламдын акыл-эстүү жана эң негизги түзүүчү компоненти. **Аалам** адам үчүн жаралган жана алар бири-бири менен ажырагыс байланышта. Эгерде **аалам** чексиз болсо, **адамзат** да жер үстүндө чексиз бар болот; ал эми эгерде адамзат жок болсо, ааламда да жашоо токтойт деген ойдобуз.

14. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин билдирген тилдик каражаттардын котормолорун изилдөөдө маданий жана тилдик айырмачылыктардан улам, түпнускадагы семантикалык тереңдикти толук өткөрүү кээде мүмкүн болбой калат. Котормочу тарабынан колдонулган трансформациялар, семантикалык алмаштыруулар, адаптациялар жана модификациялар концепттин көп кырдуу маанилерин которууда келип чыккан татаалдыкты көрсөтөт. Тарыхый жана маданий контекстти эске алуу менен, котормонун семиотикалык аспектилери жана символдук мааниси ар дайым толук чагылдырылбайт, бул болсо маданий коддорду туура чечмелеп, котормодо кездешкен экстралингвистикалык факторлорду эске алуу зарылдыгын көрсөтөт.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. **Аванесова, Г. А.** Коды культуры: понимание сущности, функциональная роль в культурной практике [Текст] / Г. А. Аванесова, И. А. Купцова // В мире науки и искусства. – Новосибирск, 2015. – № 4(47). – С. 28–37.
2. **Абдиев, Т.** Котормо таануу илимине киришүү [Текст] / Т. Абдиев. – Бишкек, 2008. – 103 б.
3. **Абдраева, А. Т.** Кыргыз жана англис тилдеринде адамдын жүрүм-турумун мүнөздөөгө байланыштуу паремиялар [Текст]: филология илим. д-ру. ... дис. автореф.: 10.02.20 / А. Т. Абдраева. – Бишкек, 2022. – 45 б.
4. **Абеляр, П.** История моих бедствий [Текст] / П. Абеляр // Исповедь. – М., 1992. – С. 140.
5. **Айтматов, Ч.** Джамиля [Текст] / Ч. Айтматов // Новый мир. – 1958. – № 8. С. 3–31.
6. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; түз. А. Акматалиев, А. Кадырманбетова. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 1-т.: Повесттер. – 524 б.
7. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; түз. А. Акматалиев, А. Кадырманбетова. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 2-т.: Гулсарат. Ак кеме. Эрте жаздагы турналар. Деңиз жойлой жорткон Ала – Дөбөт. Комментарийлер. – 596 б.
8. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; түз. А. Акматалиев, А. Кадырманбетова. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 3-т.: Кылым карытар бир күн. Чынгызхандын ак булуту. Комментарийлер. – 522 б.
9. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; түз. А. Акматалиев, М. Касымгельдиева. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 4-т.: Кыямат. Балалыгым. Комментарийлер. – 518 б.
10. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; түз. А. Акматалиев, М. Касымгельдиева. – Бишкек: Улуу тоолор,

2018. – 5-т.: Кассандра тамгасы. Тоолор кулаганда. Комментарийлер. – 584 б.
11. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; түз. А. Акматалиев, М. Касымгельдиева. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 6-т.: Аңгемелер. Комментарийлер. – 624 б.
12. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; түз. А. Акматалиев, А. Качкынбай кызы. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 9-т.: Публицистика. – 464 б.
13. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; түз.: А. Акматалиев, А. Качкынбай кызы. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 10-т.: Публицистика. – 416 б.
14. **Айтматов, Ч.** Повести [Текст]: рассказы / Ч. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1985. – 608 с.
15. **Акматалиев, А.** Чынгыз Айтматов: адам жана аалам [Текст] / А. Акматалиев. – Бишкек: Илим, 2013. – 576 б.
16. **Акмолдоева, Ш. Б.** Древнекыргызская модель мира [Текст]: на материалах эпоса “Манас” / Ш. Б. Акмолдоева. – Бишкек: Илим, 1996. – 220 с.
17. **Алефиренко, Н. Ф.** Теория языка. Вводный курс [Текст]: учеб. пособие для студентов филол. спец. высш. учеб. зав. / Н. Ф. Алефиренко. – М.: Изд. центр Академия, 2004. – 368 с.
18. **Аликина, Е. В.** Интуиция в переводческой деятельности: педагогический аспект [Текст] / Е. В. Аликина // Филол. науки. Вопр. теории и практики. – Тамбов, 2013. – № 11 (29). – Ч. 1. – С. 13–15.
19. **Алишова, М. К.** Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана котормо [Текст] / М. К. Алишова. – Бишкек: [б-сыз], 2014. – 136 с.
20. **Англо-Русские, Русско-Английские, Английские словари** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slovar-vocab.com/>. – Загл. с экрана.

21. **Антонова, Т. В.** Влияние экстралингвистических факторов на перевод лексики с национально-культурным компонентом [Текст] / Т. В. Антонова // Litera. – 2017. – № 4. – С. 46–52.
22. **Апресян, Ю. Д.** Избранные труды. Интегральное описание языка и системная лексикография [Текст] / Ю. Д. Апресян. – М.: Шк. яз. рус. культуры; Вост. лит. РАН, 1995. – Т. 2. – 766 с.
23. **Апресян, Ю. Д.** Избранные труды. Лексическая семантика: синонимические средства языка [Текст] / Ю. Д. Апресян. – 2-е изд. испр. и доп. – М: Шк. яз. рус. культуры; Вост. лит., РАН, 1995. – Т. 1. – 472 с.
24. **Апресян, Ю. Д.** Лексика и перевод: Экстралингвистические факторы [Текст] / Ю. Д. Апресян. – М.: Наука, 2001.
25. **Арагон, Л.** Махабат тууралуу эң сонун баян [Текст] / Л. Арагон // Ала-Тоо. – 1959. – № 5. – 110–114-б.
26. **Аристотель.** Политика [Текст] / Аристотель // Соч.: в 4 т. – М., 1983. – Т. 4. – С. 376–644.
27. **Арстанбекова, Б.** Курманжан Датка [Текст]: тарыхый поэма / Б. Арстанбекова. – Бишкек: Турар, 2015. – 197 б.
28. **Арутюнова, Н. Д.** Образ: Опыт концептуального анализа [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Референция и объемы текстообразования. – М., 1998. – С. 35–40.
29. **Арутюнян, С. Б.** Мифы народов мира [Текст]: энцикл.: в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. – 2-е изд. – М. : Рос. энцикл., 1994. – Т. 2: К-Я. – 719 с.
30. **Аскольдов, С. А.** Концепт и слово [Текст] / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. – М., 1997. – С. 267–279.
31. **Асмус, В. Ф.** Античная философия [Текст]: история философии / В. Ф. Асмус. – 3-е изд. – М.: Высш. шк., 2003. – 400 с.
32. **Асылбекова, А. Т. А.** Осмоновдун чыгармаларынын англис тилдеги котормолоруна лингвопоэтикалык анализ (У. Мейдин котормолорунун

- негизинде) [Текст]: филология илим. канд. ... дис. автореф. / А. Т. Асылбекова. – Бишкек, 2011. – 148 б.
33. **Афанасьев, А. Н.** Народ-художник [Текст]: Миф. Фольклор. Литература / А. Н. Афанасьев. – М.: Сов. Россия, 1986. – 368 с.
34. **Аяты Корана и научные теории о возникновении Вселенной 15 – сүрөө, Хижр, 44 бөлүм, 263 бет** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://islam-today.ru/blogi/ildar-muhammedzanov/aaty-korana-i-naucnye-teorii-o-vozniknovenii-vselennoj/>. – Загл. с экрана.
35. **Бабушкин, А. П.** Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка [Текст] / А. П. Бабушкин. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. – 103 с.
36. **Бабушкин, А. П.** Перевод реалий в свете проблем когнитивной семантики [Текст] / А. П. Бабушкин, М. Г. Жукова // Проблемы культурной адаптации текста. – Воронеж, 1999. – С. 11–13.
37. **Байрамова, Л. К.** Введение в контрастивную лингвистику [Текст] / Л. К. Байрамова. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004. – 116 с.
38. **Бархударов, Л. С.** Язык и перевод. (Вопросы общей и частной теории перевода) [Текст] / Л. С. Бархударов. – М.: Междунар. отношения, 1975. – 240 с.
39. **Барченков, А. А.** Прагматическое содержание текста и его передача при переводе [Текст] / А. А. Барченков // Общие и частные проблемы теории перевода. Сб. науч. тр. – М., 1989. – № 342. – С. 9–16.
40. **Батищев, Г. С.** Творчество с собственно философской точки зрения (К вопросу о созидательном названии человека во Вселенной) [Текст] / Г. С. Батищев // Наука-Творчество. – Ярославль, 1986. – С. 20–27.
41. **Бахилина, Н. Б.** История цветообозначений в русском языке [Текст] / Н. Б. Бахилина. – М.: Наука, 1975. – 292 с.
42. **Бекбалаев, А. А.** Общая характеристика имени числительного в английском и кыргызском языках [Текст] / А. А. Бекбалаев, У. Коконбай // Вестн. Кырг.-Рос. Славян. ун-та. – 2021. – Т. 21, № 2. – С. 85–90.

43. **Бельчиков, Ю. А.** Проблема соотношения культуры и языка в научном наследии Г.О. Винокура [Текст] / Ю. А. Бельчиков // Язык. Культура. Гуманитарное знание. Науч. наследие Г. О. Винокура и современность. – М., 1999. – С. 201–206.
44. **Беляевская, Е. Г.** Когнитивные основания изучения семантики слова [Текст] / Е. Г. Беляевская // Структуры представления знания в языке. – М., 1994. – С. 87–110.
45. **Бенвенист, Э.** Общая лингвистика [Текст]: пер. с фр. / Э. Бенвенист; под ред. Ю. С. Степанова. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
46. **Бенвенист, Э.** Семиология языка [Текст] / Э. Бенвенист // Общая лингвистика. – М., 2002. – С. 88.
47. **Бижева, З. Х.** Адыгская языковая картина мира [Текст] / З. Х. Бижева. – Нальчик: Эльбрус, 2000. – 128 с.
48. **Бодуэн де Куртенэ, И. А.** Избранные труды по общему языкознанию [Текст] / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с.
49. **Болдырев, Н. Н.** Когнитивная семантика [Текст] / Н. Н. Болдырев. – Тамбов: Изд-во Тамбов. ун-та, 2000. – 123 с.
50. **Болдырев, Н. Н.** Концепт и значение слова [Текст] / Н. Н. Болдырев // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: науч. изд. под ред. И. А. Стернина. – Воронеж, 2001. – С. 25–36.
51. **Борисенкова, Л. М.** Словообразование немецкого языка в когнитивном рассмотрении [Текст] / Л. М. Борисенкова // Вестн. Вятского гос. гуманитар. ун-та. Филология. – Киров, 2008. – № 4 (2). – С. 64.
52. **Брусиловский, Д. А.** Философия Чингиза Айтматова как новая сущность межкультурного и межрелигиозного диалога в единой социально-планетарной ~~системе~~ [Текст] / Д. А. Брусиловский // Манускрипт. – 2016. – № 11-2 (73). – С. 51–59.
53. **Брутян, Г. А.** Язык и картина мира [Текст] / Г. А. Брутян // Филос. науки. – 1973. – № 1. – С. 108–115.

54. **Бубер, М.** Проблема человека [Текст]: пер. с нем. / М. Бубер. – Киев: Ника-Центр; Вист-С, 1998. – 132 с.
55. **Бубер, М.** Я-Ты [Текст] / М. Бубер // Бубер, М. Два образа веры. – М., 1995. – С. 16–92.
56. **Буранов, Ж. Б.** Сравнительная типология английского и тюркских языков [Текст] / Ж. Б. Буранов. – М.: Высш. шк., 1983. – 267 с. 313.
57. **Ванников, Ю. В.** Понятие адекватности текста и типы адекватности перевода [Текст] / Ю. В. Ванников // Уровни текста и методы его лингвистического анализа: сб. ст. – М., 1982. – С. 7–9.
58. **Василевич, А. П.** Цвет и названия цвета в русском языке [Текст] / А. П. Василевич, С. Н. Кузнецова, С. С. Мищенко. – М.: Комкн., 2005. – 216 с.
59. **Васильев, Л. М.** Теория и методология современного языкознания [Текст] / Л. М. Васильев. – Уфа: БашГУ, 1990. – 60 с.
60. **Вежбицкая, А.** Семантические универсалии и описание языков [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Яз. рус. культуры, 1999. – 790 с.
61. **Вежбицкая, А.** Семантические универсалии и описание языков [Текст] / А. Вежбицкая; пер. с англ. А. Д. Шмелева, под ред. Т. В. Булыгиной. – М.: Яз. рус. культуры, 1999. – 780 с.
62. **Вежбицкая, А.** Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики [Текст] / А. Вежбицкая; пер. с англ. А. Д. Шмелева. – М.: Яз. славян. культуры, 2001. – 272 с.
63. **Вежбицкая, А.** Язык. Культура. Познание [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Рус. слов., 1997. – 416 с.
64. **Вернадский, В. И.** Философские мысли натуралиста [Текст] / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1988. – 520 с.
65. **Верхотурова, К. С.** Огонь в зеркале русского языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / К. С. Верхотурова. – Екатеринбург, 2008. – 23 с.
66. **Викулова, Л. Г.** Философская сказка Маленький принц как культурный феномен: к вопросу о литературной репутации, читательской и зрительской

- рецепции [Текст] / Л. Г. Викулова, С. А. Герасимова, И. В. Макарова, А. В. Есина. – Crede Experto: транспорт, общество, образование, язык. 2016. №3. С. 99-110.
67. **Виннер, Н.** Кибернетика и общество [Текст] / Н. Виннер. – М.: Изд-во иностран., лит., 1958. – 337 с.
68. **Виссон, Л.** Русские проблемы в английской речи. Слова и фразы в контексте двух культур [Текст] / Л. Виссон. – М.: Р. Валент, 2003. – 192 с.
69. **Влади, Мир'он.** Тайна космической иллюзии. Невероятно очевидное. Звезды - атомы Вселенной [Текст] / Влади Мир'он. – М.: ЛЕНАНД, 2010. – 304 с.
70. **Влияние экстралингвистических факторов на перевод.** – Режим доступа: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=21735. – Загл. с экрана.
71. **Войшвилло, Е. К.** Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ [Текст] / Е. К. Войшвилло. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 239 с.
72. **Воркачев, С. Г.** Лингвокультурная концептология: становление и перспективы [Текст] / С. Г. Воркачев // Изв. РАН. Сер. Лит. и яз. – 2007. – Т. 66, № 2. – С. 13–22.
73. **Воркачев, С. Г.** Счастье как лингвокультурный концепт [Текст] / С. Г. Воркачев. – М.: ИТДГК Гнозис, 2004. – 236 с.
74. **Воркачев, С. Г.** Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа [Текст] / С. Г. Воркачев. – Краснодар: Кубан. Гос. техн. ун-т, 2002. – 142 с.
75. **Воркачев, С. Г.** Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании [Текст] / С. Г. Воркачев // Филол. науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
76. **Воробьев, В. В.** О статусе лингвокультурологии [Текст] / В. В. Воробьев // IX Международный конгр. Междунар. ассоц. преп. рус. яз. и лит.: Рус. яз., лит. и культура на рубеже веков. – Братислава, 1999. – Т. 2. – С. 125–126.

77. **Вселенная подтверждает истинность Библии** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sokrsokr.net/vselennaya-podtverzhdает-istinnost-biblii/>. – Загл. с экрана.
78. **Выготский Л. С.** В 92 Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 1. Вопросы теории и истории психологии [Текст] // Л. С. Выготский. Под ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевского. — М.: Педагогика, 1982. — 488 с , ил. (Акад. пед. наук СССР). Пер. 1 р. 70 к.
79. **Гарбовский, Н. К.** Теория перевода [Текст]: учеб. для студентов высш. учеб. заведений, обучающихся по спец. "Лингвистика и межкультурная коммуникация" / Н. К. Гарбовский. – 2-е изд. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2007. – 542 с.
80. **Гарбовский, Н. К.** Лингвистика, поэтика, сравнительная культурология, теория перевода [Текст] / Н. К. Гарбовский. – М.: МГУ, 2001. – 152 с.
81. **Гачев, Г. Д.** Национальные образы мира [Текст]: курс лекций / Г. Д. Гачев. – М.: Изд. центр Академия, 1998. – 432 с.
82. **Гелен, А. Человек** [Текст]: его природа и место в мире / А. Гелен. – М., 1972.
83. **Герд, А. С.** Ареальная типология славянских текстов XIV-XVI вв. [Текст] / А. С. Герд // Сов. славяноведение. – 1982. – № 5. – С. 74–82.
84. **Герд, А. С.** Язык и культура [Текст] / А. С. Герд. – М.: Гуманистика, 1966.
85. **Гилязетдинов, С. М.** Пусть нам лешие попляшут, поют... Татарские мифы и легенды [Текст] / С. М. Гилязетдинов // Панорама. – 1992. – № 3 4. – С. 63.
86. **Гиренок, Ф. И.** Экология. Цивилизация. Ноосфера [Текст] / Ф. И. Гиренок. – М.: Наука, 1987. – 121 с.
87. **Главная – BBC News Русская служба** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bbc.com/russian>. – Загл. с экрана.
88. **Гречко, В. А.** Теория языкознания [Текст]: учеб. пособие / В. А. Гречко. – М.: Высш. шк., 2003. – 375 с.

89. **Гроздова, И. Н.** Народы британских островов [Текст] / И. Н. Гроздова // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Весенние праздники. – М., 1977. – С. 88–110.
90. **Гумбольдт, фон В.** Избранные труды по языкознанию [Текст] / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
91. **Гумбольдт, фон В.** Язык и философия культуры [Текст] / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
92. **Гумилев, Л. Н.** Древние тюрки [Текст] / Л. Н. Гумилев. – М.: Т-во Клышников, Комаров и К, 1993. – 526 с.
93. **Давлетшин, Г. М.** Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа (истоки, становление и развитие) [Текст] / Г. М. Давлетшин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2004. – 431 с.
94. **Давыдов, Ю. Н.** Культура-природа-традиция [Текст] / Ю. Н. Давыдов // Традиция в истории культуры. – М., 1978. – С. 35–51.
95. **Даниленко, Л. В.** Когнитивные аспекты языковой картины мира в сравнении с научной [Текст] / Л. В. Даниленко // Когнитивные аспекты языкового значения. Сб. науч. тр. – Иркутск, 1997. – С. 28–39.
96. **Дарбанов, М. Е.** “Адам” концептинин когнитивдик тилдик мазмуну [Текст] / М. Е. Дарбанов. – Бишкек: Кыргызстан бас., 2016. – 296 б.
97. **Дарбанов Б. Е.** Проблемы теории речевосприятия [Текст] / Б. Е. Дарбанов. – Бишкек: ОсОО Терра-Сервис, 2012. – 264 с.
98. **Делез, Ж. Ф. Гваттари.** Что такое философия? [Текст] / Ж. Ф. Делез. – М.: Ин-т эксперимент. социологии, 1998. – 288 с.
99. **Делез, Ж. и Гваттари, Ф.** "Тысяча плато" [Текст]: капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари; пер. с фр. и послесл. Я. И. Свирского; науч. ред. В.Ю. Кузнецов. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: Астрель, 2010. – 895 с.
100. **Джумалиева, Г. К.** Функционально-семантическое поле интеррогативности в английском и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.20 / Г. К. Джумалиева. – Бишкек, 2013. – 42 с.

101. **Демьянков, В. З.** Понятие концепт в художественной литературе и в научном языке [Текст] / В. З. Демьянков // *Вопр. филологии*. – 2001. – № 1 (7). – С. 35–46.
102. **Дербишева, З. К.** К проблеме языковой концептуализации мира [Текст] / З. К. Дербишева // *Русский язык в сообществе народов СНГ*. – Бишкек, 2008. – С. 52–55.
103. **Дербишева, З. К.** Кыргызский этнос в зеркале языке [Текст] / З. К. Дербишева. – Бишкек: Plus, 2012. – 404 с.
104. **Дербишева, З. К.** Язык и этнос [Текст]: моногр. / З. К. Дербишева. – М.: Флинта: Наука, 2017. – 256 с.
105. **Дербишева, З. К.** Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры [Текст]: моногр. / З. К. Дербишева. – Бишкек: [б.и.], 2012. – 176 с.
106. **Добровольский, Д. О.** Национально-культурная специфика во фразеологии (I) [Текст] / Д. О. Добровольский // *Вопр. языкознания*. – 1997. – № 6. – С. 37–48.
107. **Дубровский, Д. И.** Сознание, мозг, искусственный интеллект [Текст]: сб. ст. – М.: ИД Стратегия-Центр, 2007. – 164 с.
108. **Женижок менен Эсенамандын айтышы** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kmborborusu/2014/08/15/zhe-izhok-menen-esenamandy-n-ajty-shy/>. – Загл. с экрана.
109. **Жеребило, Т. В.** Словарь лингвистических терминов [Текст] / Т. В. Жеребило. – изд. 5-е, испр. и доп. – Назрань: ООО Пилигрим, 2010. – 486 с.
110. **Залевская, А. А.** Введение в психолингвистику [Текст] / А. А. Залевская. – М.: РГУ, 2000. – 382 с.
111. **Залевская, А. А.** Концепт как достояние индивида [Текст] / А. А. Залевская // *Слово. Текст. Избр. тр.* – М, 2005. – С. 234–244.
112. **Замалетдинов, Р. Р.** Лингвокультурология и пословицы [Текст] / Р. Р. Замалетдинов // *Татар фольклоры мәсьәләләре*. – Казань, 2004. – С. 168.
113. **Зарипов Данат** «Коран раскрыл тайну космоса» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://islam.ru/content/nauka/48689>. – Загл. с экрана.

114. **Зомбарт, В.** Маданият жана антропология [Текст] / В. Зомбарт. – М., 1938.
115. **Зубкова, Л. Г.** Эволюция представлений о языковой категоризации мира [Текст] / Л. Г. Зубкова // Когнитивная семантика. – Тамбов, 2000. – Ч. 2. – С. 176–180.
116. **Зулпукаров, К. З.** Дидактолингвистика как отрасль языкознания [Текст] / К. З. Зулпукаров // Наука и новые технологии. – 2013. – № 5. – С. 234–235.
117. **Зулпукаров, К. З.** О билингвальной когнитивно-дискурсивной модели морфемики и словообразования [Текст] / К. З. Зулпукаров // Рус. яз. и лит. в шк. Кыргызстана. – 2005. – № 1. – С. 76–80.
118. **Зулпукаров, К. З., Калмурзаева А., Сейитбекова С.** Отражение этнического менталитета в теологических концептах языка [Текст] / К. З. Зулпукаров, А. Калмурзаева, С. Сейитбекова // Сборник науч. тр. фак. рус. филол. Ош. гос. ун-та. – Ош, 2010. – Вып. 2. – С. 7–18.
119. **Ибраимова, Г. О.** Переводческая категория ласкательности в разносистемных языках (на материале кыргызского и английского языков) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г. О. Ибраимова. – Бишкек, 2011. – 163 с.
120. **Иванова, Ю. В.** Обрядовый огонь [Текст] / Ю. В. Иванова // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Исторические корни и развитие обычаев. – М., 1983. – С. 116–130.
121. **Ирисханова, О. К.** Исследование перспективы в когнитивной лингвистике: проблемы и задачи [Текст] / О. К. Ирисханова // Когнитивные исслед. яз. – 2013. – № 14. – С. 92–98.
122. **Ирисханова, О. К.** Игры фокуса в языке: семантика, синтаксис и прагматика дефокусирования [Текст] / О. К. Ирисханова. – М.: Яз. славян. культуры, 2014. – 320 с.
123. **Ирмшер Й., Йоне Р.** Словарь античности [Текст]: пер. с нем. / сост. Й. Ирмшер, Зю Йоне. – М.: Прогресс, 1989. – 704 с.
124. **История философии: Запад – Россия – Восток** [Текст]: учеб. для студентов вузов; под ред. Н. В. Мотрошиловой. – 3-е изд. – М.: Греко-латин.

- кабинет Ю. А. Шичалина, 2000. – Кн.1: Философия древности и средневековья. – 448 с.
125. **История философии: Запад-Россия-Восток** [Текст]: учеб. для студентов вузов; под ред. Н. В. Мотрошиловой. – М.: Греко-латин. кабинет, 1995. – Кн.1: Философия древности и средневековья. – 480 с.
126. **История философии: Запад-Россия-Восток** [Текст]. – 3-е изд. – М.: Греко-латин. кабинет Ю. А. Шичалина, 2000. – Кн. 1: Философия древности и средневековья. – 480 с.
127. **Саматов, К.** Когнитивная лингвистика в Кыргызстане [Текст] / К. Саматов // Вестн. Кырг.-Рос. Славян. ун-т. – Бишкек, 2021. – Т. 21, № 2. – С. 112–125.
128. **Кадырбекова, П. К.** Маданият аралык коммуникациянын лингвомаданияттык аспектилері (кыргыз жана немис тилдеринин материалдарынын негизинде) поэтика [Текст]: филология илим. д-ру. ... дис. / П. К. Кадырбекова. – Бишкек, 2013. – 335 с.
129. **Кадырбекова, П. К.** Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации [Текст] / П. К. Кадырбекова. – Бишкек, 2012. – 419 с.
130. **Кадырбекова, П. К.** Аспекты межкультурной коммуникации [Текст] / П. К. Кадырбекова // Историческая роль Александра Гумбольдта и его экспедицией в развитии мировой, региональной национальной науки: Материалы 2-ой Междунар. конф. – Алматы, 2004. – С. 68–75.
131. **Казакбаев, Т.** Чыңгыз Айтматов [Тексти]: жазуучунун чыгармачылык дүйнөсү / Т. Казакбаев. – Бишкек: Ыйман, 2004.
132. **Кальянов, В. И.** Махабхарата [Текст] / В. И. Кальянов; пер. с санскрита и коммент. В. И. Кальянова; отв. ред. М. Н. Боголюбов. – Л.: Наука ЛО, 1976. – Кн. 5: Удьяогарва, или Книга о старании. – 592 с.
133. **Калиева, К. А.** Кыргыз поэзиясын англис тилине которуудагы лингвопоэтикалык маселелер [Текст]: филология илим. канд. ... дис. / К. А. Калиева. – Бишкек, 2010. – 156 б.

134. **Камбаралиева, У. Ж.** Когнитивдик тил илими [Текст]: моногр. / У. Ж. Камбаралиев. – Бишкек, 2019. – 324 б.
135. **Камбаралиева, У. Д.** К проблеме сопоставительного анализа темпоральной лексики русского и кыргызского языков [Текст] / У. Д. Камбаралиева // Русский язык в сообществе народов СНГ: материалы Междунар. конгр. – Бишкек, 2004. – С. 180–183.
136. **Камбаралиева, У. Д.** Котормодо темпоралдык маанилерди репрезентациялоо маселелери [Текст] / У. Д. Камбаралиева // Кыргыз тили ж-а адабияты. – Бишкек, 2013. – № 22. – 123–127-б.
137. **Камбаралиева, У. Д.** Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира [Текст] / У. Д. Камбаралиева. – Бишкек: БГУ, 2013. – 490 с.
138. **Камбаралиева У. Д.** Русское и киргизское коммуникативное поведение [Текст]: моногр. / У. Д. Камбаралиева, И. А. Стернин. – Воронеж: Изд-во РИТМ, 2021. – 220 с.
139. **Комиссаров, В.** Теория перевода [Электронный ресурс] / В. Комиссаров. – Режим доступа: <http://www.belpaese2000.narod.ru/Trad/Komissar/kom07.htm> . – Загл. с экрана.
140. **Кант, И.** Сочинения [Текст]: в 6-ти т. / И. Кант. – М.: Мысль, 1964. – Т. 3. – 799 с. – (Философ. наследие).
141. **Кант, И.** Критика чистого разума [Текст] / И. Кант. – М.: Мысль, 1964. – 592 с.
142. **Караева, З.** Перевод и семиотика. Многоязычное бытие эпоса «Манас» и теоретико-методологические проблемы транслятологии [Текст] / З. Караева. – Бишкек: Айат, 2006. – 332 с.
143. **Караева, З. С.** Лингвистические проблемы перевода и семиотики (на материале английского перевода В. Мейом кыргызского эпоса «Манас») [Электронный ресурс] / З. С. Караева. – Режим доступа: <http://lib.kg/ru/karaeva-zina-lingvisticheskie-proble/>. – Загл. с экрана.

144. **Караева, З.** Котормонун теориялык жана практикалык негиздери [Текст] / З. Караева, Н. Касымбеков. – Бишкек, 2019. – 176 б.
145. **Каралаев, С.** Эпос Манас [Текст] / С. Каралаев. – Фрунзе, 1986. – 260 с.
146. **Карасаев, К.** Орфографический словарь кыргызского языка. – Фрунзе, 1966.
147. **Карасик, В. И.** Языковая матрица культуры [Текст] / В. И. Карасик. – М.: Гнозис, 2013. – 320 с.
148. **Карасик, В. И.** Языковой круг [Текст]: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 477 с.
149. **Карасик, В. И.** Введение в когнитивную лингвистику [Текст] / В. И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 273 с.
150. **Карасик, В. И.** Культурные доминанты в языке [Текст] / В. И. Карасик // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград; Архангельск, 1996. – С. 3–16.
151. **Карасик, В. И.** Лингвокультурная концептология [Текст] / В. И. Карасик, Н. А. Красавский, Г. Г. Слышкин. – Волгоград: Парадигма, 2009. – 115 с.
152. **Карасик, В. И.** Транслируемость концептов [Текст] / В. И. Карасик // Проблемы вербализации концепта в семантике языка и текста: в 2 ч. – Волгоград, 2003. – Ч. 2: Тезисы докл. – С. 17–19.
153. **Карасик В. И.** Языковой круг [Текст]: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
154. **Карасик, В. И.** Лингвокультурный концепт как единица исследования [Текст] / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 75–80.
155. **Карасик, В. И.** Лингвокультурный концепт как единица исследования [Текст] / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 75–80.

156. **Караулов, Ю. Н.** Общая и русская идеография [Текст] / Ю. Н. Караулов. – М.: Наука, 1976. – 356 с.
157. **Караулов, Ю. Н.** Ассоциативный тезаурус современного русского языка [Текст] / Ю. Н. Караулов. – М.: ИРЯ РАН, 1996. – 992 с.
158. **Касевич, В. Б.** Буддизм. Картина мира. Язык [Текст] / В. Б. Касевич. – СПб.: Петерб. востоковедение, 1996. – 288 с.
159. **Касиева А. А.** Лексико-семантический анализ метафор «Кутадгу Билиг» (КБ) и адекватность их перевода на английский язык [Текст] / А. А. Касиева. – Бишкек, 2010. – 115 с. 94.
160. **Каспаров, К. Н.** Перевод и культурная адаптация [Текст] / К. Н. Каспаров. – М.: Логос, 2010.
161. **Кассирер, Э.** Философия символических форм [Текст]: в 3 т. / Э. Кассирер; пер. с нем. С. А. Ромашко – М.; СПб.: Универ. кн., 2001. – Т. 1: Язык. – 271 с.
162. **Кенжебаев, Д. О.** Котормодогу компенсация түшүнүгү (Ч. Айтматовдун айрым чыгармаларынын которулуш мисалында) [Текст] / Д. О. Кенжебаев // Изв. вузов Кыргызстана. – 2018. – № 10. – 89–91-б.
163. **Кенжебаев Д. О.** Котормонун илимий-теориялык негиздери [Текст] / Д. О. Кенжебаев. – Бишкек, 2014. – 404 с.
164. **Козуев, Д. И.** Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал сүйлөмдөрдүн жасалышы, калыптанышы жана структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү [Текст]: филология илим. д-ру ... дис. автореф.: 10.02.20 / Д. И. Козуев. – Бишкек, 2022. – 42 с.
165. **Кибрик, А. А.** Когнитивные исследования по дискурсу [Текст] / А. А. Кибрик // Вопр. языкознания. – 1994. – № 5. – С. 126–139.
166. **Кинжалов, Р. В.** Конец Священного Круга [Текст] / Р. В. Кинжалов. – Л.: Детская лит., 1988. – 232 с.
167. **Киргизско-русский словарь [Текст] = Кыргызча-орусча сөздүк:** в 2 кн.: около 40 000 слов / сост. К. К. Юдахин. – Фрунзе: Гл. ред. Кирг. Сов. энцикл., 1985. – Кн. 1: А-К. – 503 с.; Кн. 2: Л-Я. – 475 с.

168. **Кобозева, И. М.** Лингвистическая семантика [Текст] / И. М. Кобозева. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.
169. **Козлова, Е. А.** Место субстандартного синонима в структуре синонимического ряда [Текст] / Е. А. Козлова // Вестн. Волж. ун-та им. В. Н. Татищева. – 2010. – С. 1–11.
170. **Колесов, В. В.** Древняя Русь [Текст]: наследие в слове / В. В. Колесов. – СПб.: Филол. фак. СПбГУ, 2000. – Кн. 1: Мир человека. – 328 с.
171. **Колесов, В. В.** Концепт культуры: образ - понятие – символ [Текст] / В. В. Колесов // Вестн. С.-Петербур. ун-та. Сер. 2. – 1992. – № 3. – С. 30–40.
172. **Колшанский, Г. В.** Объективная картина мира в познании и языке [Текст] / Г. В. Колшанский. – М.: Наука, 1990. – 108 с.
173. **Комиссаров, В. Н.** Современное переводоведение [Текст] / В. Н. Комиссаров. – М.: ЭТС, 2001. – 424 с.
174. **Комиссаров, В. Н.** Теория перевода (лингвистические аспекты) [Текст]: учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. / В. Н. Комиссаров. – М.: Высш. шк., 1990. – 253 с.
175. **Конурбаев, М. Э.** Теория и практика тембрального анализа текста [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / М. Э. Конурбаев. – М., 1999. – 50 с.
176. **Коран раскрыл тайну полетов в космос** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://islam.ru/content/nauka/48689> . – Загл. с экрана.
177. **Корнилов, О. А.** Языковые картины мира как производные национальных менталитетов [Текст] / О. А. Корнилов. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.
178. **Коровина, И. В.** Соотношение понятий «знак», «референт», «денотат» и «концепт» как основных элементов референции [Текст] / И. В. Коровина // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н. И. Лобачевского. – 2010. – № 4 (1). – С. 332–336.
179. **Королёв, К. М.** Мифология Британских островов [Текст] / К. М. Королёв. – СПб.: Мидгард, 2007. – 633 с.

180. **Кравченко, А. В.** Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка [Текст] / А. В. Кравченко. – Иркутск: Иркут. обл. Тип. № 1, 2001. – 261 с.
181. **Красавский, Н. А.** Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах [Текст]: моногр. / Н. А. Красавский. – Волгоград: Перемена, 2001. – 495 с.
182. **Красных, В. В.** Этнопсихолингвистика и лингвокультурология [Текст] / В. В. Красных. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
183. **Кубрякова, Е. С.** Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигматического анализа) [Текст] / Е. С. Кубрякова // Язык и наука конца XX век. – М., 1995. – С. 149–238.
184. **Кубрякова, Е. С.** Язык и знание: На пути получения знаний о языке [Текст] / Е. С. Кубрякова. – М.: Яз. славян. культуры, 2004. – 560 с.
185. **Кубрякова, Е. С.** Когнитивная лингвистика и проблема композиционной семантики в сфере словообразования [Текст] / Е. С. Кубрякова // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 2001. – № 1. – С. 13–24.
186. **Кубрякова, Е. С.** Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука [Текст] / Е. С. Кубрякова // Вопр. языкознания. – 1994. – № 4. – С. 26–45.
187. **Кубрякова, Е. С.** О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» [Текст] / Е. С. Кубрякова // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2001. – № 1. – С. 3–9.
188. **Кубрякова, Е. С.** Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики [Текст] / Е. С. Кубрякова // Вопр. когнитив. лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 6–14.
189. **Кубрякова, Е. С.** Роль словообразования в формировании языковой картины мира [Текст] / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 141–173.
190. **Кубрякова, Е. С.** Человеческий фактор в языке: язык и порождение речи [Текст] / Е. С. Кубрякова. – М.: Наука, 1991. – 239 с.

191. **Кубрякова, Е. С.** Язык и знание: на пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения: роль языка в познании мира [Текст] / Е. С. Кубрякова. – М.: Яз. славян. культуры, 2004. – 555 с.
192. **Кубрякова, Е. С.** Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Е. С. Кубрякова. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1996. – 245 с.
193. **Кубрякова, Е. С.** Язык и человек [Текст] / Е. С. Кубрякова. – М.: Наука, 1955.
194. **Курт, Н. К.** Проблемы перевода произведений Ч. Айтматова на иностранные языки [Текст] / Н. К. Курт // Материалы Междунар. журн. приклад. и фундамент. исслед. – 2016. – № 1, ч. 4. – С. 598–601.
195. **Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү** [Текст] / **Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров.** – Бишкек: КТМУ, 2001. – 519 б.
196. **Кыргыз поэзиясы кылымдардын кыйрында** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://new.bizdin.kg/media/books/1-Tom-Kyrgyz-poeziyasy-kylymdardyn-kyuyrynda-Kyrgyz-el-ylary.pdf>. – Загл. с экрана.
197. **Кыргыз корпусу** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://corpora.clarin-d.uni-saarland.de/cqpweb/kyrgyz_20190418/ . – Загл. с экрана.
198. **Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү** [Текст]. – Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2019. – Биринчи бөлүк. – 800 б.
199. **Ладов, В. А.** Иллюзия значения: проблема следования правилу в аналитической философии [Электронный ресурс] / В. А. Ладов. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2008. – Режим доступа: URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000339429>. – Загл. с экрана.
200. **Ладов, С.** Философия языка [Текст] / С. Ладов. – 2008.
201. **Лакофф, Дж.** Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении [Текст] / Дж. Лакофф. – М.: Наука, 2004. – 792 с.

202. **Лакофф, Дж.** Мышление в зеркале классификаторов [Текст] / Дж.Лакофф // Новое в зарубеж. лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23. Когнитивные аспекты яз. – С. 12.
203. **Лакофф, Дж.** Метафоры, которыми мы живем [Текст] / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 387–415.
204. **Ларина, Т.** Англичане и русские. Язык, культура, коммуникация [Текст] / Т. Ларина. – М.: Яз. славян. культур, 2013. – 360 с.
205. **Латышев, Л. К.** Перевод [Текст]: теория, практика и методика преподавания / Л. К. Латышев, А. Л. Семенов. – М.: Академия, 2005. – 192 с.
206. **Леви-Строс, К.** Структурализм и литература [Текст] / К. Леви-Строс. – Париж: Галлимар, 2000.
207. **Левитан, Е.** Сколько вселенных во всей Вселенной [Текст] / Е. Левитан // Наука и жизнь. – 1999. – № 8. – С. 90–93.
208. **Левицкий, В. В.** Экспериментальные методы в семасиологии [Текст] / В. В. Левицкий, И. А. Стернин. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1989. – 193 с.
209. **Левковская, К. А.** Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала [Текст] / К. А. Левковская. – изд. 2-е, стереотип. – М.: КомКнига, 2005. – 296 с.
210. **Лихачев, Д. С.** Концептосфера русского языка [Текст] / Д. С. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М., 1997. – С. 280–287.
211. **Лихачев, Д. С.** Концептосфера русского языка [Текст] / Д. С. Лихачев // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 1993. – № 1. – С. 3–9.
212. **Лотман, Ю. М.** Анализ поэтического текста. Структура стиха [Текст] / Ю. М. Лотман. – Л.: Просвещение, 1972. – 274 с.
213. **Лотман, Ю. М.** Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера - история [Текст] / Ю. М. Лотман. – М.: Яз. рус. культуры, 1999. – 464 с.
214. **Лотман, Ю. М.** Семиосфера [Текст] / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искусство, 2000. – 704 с.

215. **Лукьянова, Н. А.** Значение идей Ч. С. Пирса для философии коммуникации [Текст] / Н. А. Лукьянова // Изв. Том. политехн. ун-та. – 2011. – Т. 319, № 6: Экономика. Философия, социология и культурология. – С. 82–88.
216. **Лукьянова, Н. А.** От знака к семиотическим конструктам коммуникативного пространства [Электронный ресурс]: моногр. / Н. А. Лукьянова. – Томск: Изд-во ТПУ, 2010. – Режим доступа: из корпоративной сети ТПУ. URL: <http://www.lib.tpu.ru/fulltext2/m/2011/m376.pdf> . – Загл. с экрана.
217. **Лурия, А. Р.** Язык и сознание [Текст] / А. Р. Лурия. – М.: МГУ им. М. В. Ломоносова, 1979. – 320 с.
218. **Любкер, Ф.** Реальный словарь классических древностей [Текст] / Ф. Любкер. – М.: Директмедиа Паблишинг, 2007. – ISBN 5-94865-171-2.
219. **Маккалох, Дж. А.** Религия древних кельтов [Текст] / Дж. А. Маккалох; пер. с англ. С. П. Евтушенко. – М.: ЗАО Центр-полиграф, 2004. – 334 с.
220. **Маковский, М. М.** Удивительный мир слов и значений: иллюзии и парадоксы в лексике и семантике [Текст]: учеб. пособие / М. М. Маковский. – М.: Высш. шк., 1989. – 200 с.
221. **Мамбаева, С. К.** Проблема адекватности синтаксической номинации терминов по искусству в переводе (на материале англ. рус. и кырг. яз.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. К. Мамбаева. – Бишкек, 2002. – 30 с.
222. **Манакин, В. Н.** Сопоставительная лексикология [Текст]: моногр. / В. Н. Манакин. – Киев: Знания, 2004. – 326 с.
223. **Манас_эпосундагы_аалам_түшүнүгү** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ky.wikipedia.org/wiki/>. – Загл. с экрана.
224. **Манас** [Текст]: энцикл. / жоопту ред. А. Акматалиев, Д. Андашев. – Бишкек: Бийиктик, 2015. – Т. 1: Аалам-Манастын музыкасы. – 704 б.
225. **Маслова, В. А.** Лингвокультурология [Текст]: учеб. пособие для студетов высш. учеб. зав. / В. А. Маслова. – М.: Изд. центр Академия, 2001. – 208 с.

226. **Маслова, В. А.** Лингвокультурология [Текст]: введение / В. А. Маслова. – М.: Изд-во Юрайт, 2019. – 208 с.
227. **Маслова, В. А.** Введение в когнитивную лингвистику [Текст] / В. А. Маслова. – М.: Флинта, 2007. – 296 с.
228. **Маслова, В. А.** Введение в когнитивную лингвистику [Текст]: учеб. пособие / В. А. Маслова. – 2-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 296 с.
229. **Маслова, В.А.** Лингвокультурология [Текст]: учеб. пособие для студентов высш. учеб. зав. / В. А. Маслова. – 3-е изд., испр. – М.: Изд. центр Академия, 2007. – 208 с.
230. **Маслова, В. А.** Коды лингвокультуры [Текст]: учеб. пособие / В. А. Маслова, М. В. Пименова. – М.: ФЛИНТА, 2016. – 180 с.
231. **Маслова, В. А.** Основания теории знаков [Текст] / В. А. Маслова, М. В. Пименова. – М., 1979.
232. **Маслова, В. А.** Лингвометодология и концептосфера [Текст] / В. А. Маслова. – М.: ЛКИ, 2008.
233. **Мерло-Понти М.** Феноменология восприятия [Текст] / М. Мерло-Понти; пер. с фр. под ред. И. С. Вдовиной, С. Л. Фокина. – СПб.: Ювента: Наука, 1999. – 605 с. – (Французская б-ка).
234. **Методологические проблемы когнитивной лингвистики** [Текст]: науч. изд. / под ред. И. А. Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2001. – 182 с.
235. **Мекен таануу. Аалам жана биз (4 класс, орусча)** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [284.https://new.bizdin.kg/media/books/MEKEN-TAANUU-4-KLASS.pdf](https://new.bizdin.kg/media/books/MEKEN-TAANUU-4-KLASS.pdf). – Загл. с экрана.
236. **Минченков, А. Г.** Когнитивно – эвристическая модель перевода: к постановке вопроса [Текст] / А. Г. Минченков // Вестн. С.-петерб. ун-та. Сер. 9. – 2007. – Вып. 2, ч. 2. – С. 208–217.
237. **Мифология Британских островов** [Текст]: энцикл. – М.: Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2007. – 640 с.

238. **Мифы народов мира** [Текст]: энцикл.: в 2-х т. / гл. ред. С. А. Токарев. – М.: Рос. энцикл., 1997. – Т.1: А-К. – 671 с.
239. **Мифы народов мира** [Текст]: энцикл.: в 2-х т. / гл. ред. С. А. Токарев. – М.: Рос. энцикл., 1997. – Т. 2: К-Я. – 719 с.
240. **Моррис, Ч. У.** Основания теории знаков [Текст] / Ч. У. Моррис // Семиотика. – М., 1983. – С. 37–89.
241. **Моррис, Ч. У.** Основания теории знаков [Электронный ресурс] / Ч. У. Моррис. – Режим доступа: <http://www.inf.tsu.ru/Library/Edu/Leonov/Semiotika.pdf>. – Загл. с экрана.
242. **Моррис, Ч. У.** Основания теории знаков Алефиренко Н. Ф. Проблемы вербализации концепта [Текст]: теорет. исслед. / Н. Ф. Алефиренко. – Волгоград: Перемена, 2003. – 248 с.
243. **Мурзакметов, А.** Кыргыз ырым-жырымдары. [Текст]/ А. Мурзакметов – Бишкек: 2014
244. **Мусаев, С. Ж.** Текстин коммуникативдик структурасы [Текст]: филология илим. д-ру ... дис.: 10.02.02 / С. Ж. Мусаев. – Бишкек, 2000. – 39 б.
245. **Мусаев, С. Ж.** Лексика кыргызского языка в словаре В. В. Родлова “Опыт словаря тюркских наречий” [Текст] / С. Ж. Мусаев, С. З. Садыкова // Филол. науки. Вопр. теории и практики. – Тамбов, 2018. – № 1/2 (79). – С. 345–348.
246. **Мусаев, С. Ж.** Кеп маданияты жана норма [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Бишкек: [б-сыз], 1999. – 253 б.
247. **Мусаев, С. Ж.** Текст: прагматика, структура [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Бишкек: Инфо, 2000. – 321 с.
248. **Мухтарова, А.** Чыңгыз Айтматовдун адабий жана философиялык изилдөөсү [Текст] / А. Мухтарова. – Алматы: Кайнар, 2010.
249. **Наваррия, Д.** Символическая антропология. Человек религиозный и его опыт священного [Текст] / Д. Наваррия. – Киев: Дух І ЛІТЕРА, 2016. – 376 с.

250. **Найда, Ю.** К науке переводить [Текст] / Ю. Найда. – М.: Leiden, 1964. – 321 с.
251. **Найманова, Ч. К.** Валентность и сочетаемость частей речи в разносистемных языках (на материале английского, кыргызского и русского языков) [Текст] / Ч. К. Найманова. – Бишкек: Изд-во КНУ, 2004. – 182 с.
252. **Найманова, Ч. К.** Материалы к спецкурсу «Сопоставительная лингвистика: Критерии выделения частей речи в языкознании и их классификация (на материале английского, кыргызского и русского языков)» [Текст] / Ч. К. Найманова. – Бишкек: [б.и.], 2004. – 57 с.
253. **Найманова, Ч. К.** Сопоставительное исследование прилагательных английского и кыргызского языков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ч. К. Найманова. – Бишкек, 1995. – 20 с.
254. **Нарынбаева, Б.** Фразеологическая картина мира француза и кыргыза [Текст]: моногр. / Б. Нарынбаева. – Бишкек: ИД Калем, 2017. – 360 с.
255. **Неретина, С. С.** Концепт [Текст] / С. С. Неретина // Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М., 2009. – С. 387–389.
256. **Нерознак, В. П.** От концепта к слову: к проблеме филологического концептуализма [Текст] / В. П. Нерознак // Вопросы филологии и методики преподавания иностр. яз. – Омск, 1998. – С. 80–85.
257. **Государственные и титульные языки России** [Текст]: энцикл. слов. - справ. / гл. ред. В. П. Нерознака. – М.: Academia, 2002. – 615 с.
258. **Никишова, Т. П.** Культурные коды [Текст] / Т. П. Никишова // Теория культуры в вопросах и ответах. – Оренбург, 2007. – С. 105–108.
259. **Новая литература Кыргызстана** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.literatura.kg/articles/?aid=2422>. – Загл. с экрана.
260. **Овчинников, И. К.** Теория поля [Текст] / И. К. Овчинников. – М.: Недра, 1979. – 352 с.
261. **Манас** [Текст] / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 1 китеп. – 296 б.

262. **Орозбаков Сагымбай** [Текст]. Кол жазмалар ф., 1972-инв., 185-б.
263. **Павиленис, Р. О** смысле и тождестве [Текст] / Р. Павиленис // Вопр. философии. – 2006. – № 7 – С. 67–73.
264. **Павиленис, Р. И.** Проблема смысла [Текст]: современный логико-функционал. анализ яз. / Р. И. Павиленис. – М.: Мысль, 1983. – 286 с.
265. **Павловская, А. В.** Англия и англичане [Текст] / А. В. Павловская // Триада. – М., 2004. – С. 263.
266. **Пастухова, С. Е.** Когнитивный подход в переводоведении. (научная статья) Приоритетные научные направления: от теории к практике [Текст]: сб. материалов 36 Междунар. науч.-практ. конф. / С. Е. Пастухова, Е. В. Никитина; под общ. ред. С. С. Чернова. – Новосибирск: Изд-во ЦРНС, 2017. – 252 с.
267. **Петешова, О. В.** Гносеологический аспект языковой картины мира диаристического дискурса [Текст] / О. В. Петешова // Вестн. Вятского гос. гуманит. ун-та. Филология. – Киров, 2008. – № 4 (2). – С. 59–64.
268. **Пименова, М. В.** Методика анализа и теоретические установки кемеровской школы концептуальных исследований [Текст] / М. В. Пименова // Науковий вісник Херсон. державного ун-ту. Сер. Лінгвістика. – 2013. – Вип. 18. – С. 50–59.
269. **Пименова, М. В.** Стереотипы и их место в языковой картине мира [Текст]: стереотипы лингвокультуры / М. В. Пименова. – Киев: ИД Д. Бураго, 2013. – Вып. 18. – 108 с. – (Сер. Концептуальные исследования).
270. **Пименова, М. В.** Введение в концептуальные исследования [Текст]: учеб. пособие / М. В. Пименова, О. Н. Кондратьева. – Кемерово: Кузбассвузизд, 2006. – 178 с.
271. **Пименова, М. В.** Душа и дух: особенности концептуализации [Текст]: моногр. / М. В. Пименова. – Кемерово: ИПК Графика, 2004. – 386 с.
272. **Пименова, М. В.** Концепт сердце: Образ. Понятие. Символ [Текст]: моногр. / М. В. Пименова. – Кемерово: КемГУ, 2007. – 500 с. – (Сер. Концептуальные исслед. Вып. 9).

273. **Пименова, М. В.** Типы концептов [Электронный ресурс] / М. В. Пименова. – Режим доступа: http://www.kuzspa.ru/diss/conf_27_28/5_pimenova.doc. – 2009. Загл. с экрана.
274. **Пименова, М. В.** Языковая картина мира [Текст] / М. В. Пименова. – Кемерово: Кемеров. гос. ун-т, 2011. – 113 с. – (Сер. Славянский мир; Вып. 7).
275. **Пименова, М. В.** Концептуальная картина мира [Текст] / М. В. Пименова, А. Бакирова // Гуманитар. вектор. – 2021. – Т. 16, № 1. – С. 10.
276. **Пименова, М. В.** Символический макроконтцепт “Вселенная” в аспекте первопризнака в русской культуре [Электронный ресурс] / М. В. Пименова, А. Бакирова. – Режим доступа: <file:///C:/Users/user/Downloads/simvolicheskiy-makrokontsept-vselennaya-v-aspekte-pervopriznaka-v-russkoj-lingvokulture.pdf>. – Загл. с экрана.
277. **Пименова, М. В.** Концептуальные исследования [Текст] / М. В. Пименова. – М.: Яз. славян. культуры, 2011. – 176 с.
278. **Пинкер, С.** Языковой инстинкт [Текст] / С. Пинкер // Логос. – 1999. – № 9. – С. 28–49.
279. **Пирс, Ч. С.** Избранные философские произведения [Текст]: пер. с англ. / Ч. С. Пирс. – М.: Логос, 2000. – 448 с.
280. **Плеснер, Х.** Ступени органического и человек: введение в философскую антропологию [Текст] / Х. Плеснер; пер. с нем. и авт. послесл. А. Г. Гаджикурбанов. – М.: Рос. полит. энцикл., 2004. – 368 с.
281. **Плунгян, В. А.** О некоторых направлениях современной французской лингвистики [Текст] / В. А. Плунгян, Е. В. Рахилина // Вопр. языкознания. – 1994. – № 5. – С.125.
282. **Пономарева, Е. Ю.** Концептуальная оппозиция «Жизнь – Смерть» в поэтическом дискурсе (на материале поэзии Д. Томаса и В. Брюсова) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.2.20 / Е. Ю. Пономарева. – Тюмень, 2008. – 22 с.

283. **Попова, З. Д.** Когнитивная лингвистика [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М.: Восток-Запад, 2010. – 314 с.
284. **Попова, З. Д.** Семантико-когнитивный анализ языка [Текст]: моногр. / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2006. – 226 с.
285. **Попова, З. Д.** Очерки по когнитивной лингвистике [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2001. – 192 с.
286. **Попова, З. Д.** Язык и национальная картина мира [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: ВГУ, 2003. – 60 с.
287. **Попова, З. Д.** Язык и сознание: теоретические разграничения и понятийный аппарат [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин // Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии. – Воронеж, 2002. – С. 8–49.
288. **Попова, З. Д.** Когнитивная лингвистика [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М.: АСТ-Восток-Запад, 2007. – 314 с.
289. **Попова, З. Д., Стернин И. А.** Семантико-когнитивный анализ языка [Текст]: моногр. / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Изд-во Истоки, 2007. – 250 с.
290. **Попова, З. Д.** К проблеме унификации лингвокогнитивной терминологии [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин // Введение в когнитивную лингвистику. – Кемерово, 2004. – С. 52–58.
291. **Постовалова, В. И.** Картина мира в жизнедеятельности человека [Текст] / В. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 8–70.
292. **Потебня, А. А.** Мысль и язык [Текст] / А. А. Потебня. – Киев: СИНТО, 1993. – 192 с.
293. **Потебня, А. А.** Символ и миф в народной культуре [Текст] / А. А. Потебня; сост., подг. текстов А. А. Топоркова. – М.: Лабиринт, 2000. – 480 с.
294. **Почепцов, О. Г.** Языковая ментальность: способ представления мира [Текст] / О. Г. Почепцов // Вопр. языкознания. – 1990. – № 6. – С. 110–122.

295. **Проскурин, С. Г.**, Харламова Л. А. Семиотика концептов [Текст] / С. Г. Проскурин, Л. А. Харламова. – Новосибирск: НГУ, 2007. – 182 с.
296. **Прохоров, Ю. Е.** В поисках концепта [Текст] / Ю. Е. Прохоров. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 176 с.
297. **Раев, С.** Дүйнөнүн табышмагы алардын көкүрөгүндө эбак орногондой сезимде жашаган [Электронный ресурс] / С. Раев. – Режим доступа: <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-56534233>. – Загл. с экрана.
298. **Рак, И. В.** Мифы Древнего Египта [Текст] / И. В. Рак. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 399 с.
299. **Рахилина, Е. В.** Когнитивная семантика: история, персоналии, идеи, результаты [Текст] / Е. В. Рахилина // Семиотика и информатика. – М., 1998. – Вып. 36. – С. 274–323.
300. **Рахилина, Е. В.** О тенденциях в развитии когнитивной семантики [Текст] / Е. В. Рахилина // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 2000. – № 3. – С. 3–15.
301. **Ревзин, И. И.** Основы общего и машинного перевода [Текст] / И. И. Ревзин, В. Ю. Розенцвейг. – М.: Высш. шк., 1963. – 242 с.
302. **Ризяпова, Э. М.** Научный аппарат когнитивного описания концепта «внимание» [Текст] / Э. М. Ризяпова // Вестн. Башкир. ун-та. – 2009. – Т. 14, № 1. – С. 110.
303. **Рождение Манаса** (translated by Natash Ward, 2000 P. 309.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.silkroadfoundation.org/folklore/manas/manassec2.html> . – Загл. с экрана.
304. **Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира** [Текст] / [Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др.] – М.: Наука, 1988. – 216 с.
305. **Рубинштейн, Р. И.** Египетская мифология [Текст] / Р. И. Рубинштейн // Мифы народов мира: в 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 420–427.

306. **Рудакова, А. В.** Когнитология и когнитивная лингвистика [Текст] / А. В. Рудакова. – Воронеж: ВГУ, 2004. – 80 с.
307. **Савельева, О. Г.** Концепт «Еда» как фрагмент языковой картины мира: лексико-семантический и когнитивно-прагматический аспекты (на материале русского и английского языков) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / О. Г. Савельева. – Краснодар, 2006. – 270 с.
308. **Сагынбаева, Б.** Түрк жана кыргыз тилдеринин салыштырма морфологиясы [Текст]= Türkçe-Kırgızca Karşılaştırmalı Morfoloji / Б. Сагынбаева, З. Дербишева. – Бишкек: КТМУ, 2014. – 267 б.
309. **Сагынбаева, Б.** Кыргыз дүйнө таанымында «кымыз» концепти [Текст] / Б. Сагынбаева // Наука новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. – № 2. – С. 198–201.
310. **Садыков, С.** “Кара” деген сөздүн семантикасы жөнүндө” [Текст] / С. Садыкова // Тюркологическое исследование. – Фрунзе, 1983. – С. 84–91.
311. **Саматов, К.** Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү [Текст]: филология илим. д-ру. ... дис. / К. Саматов. – Бишкек, 2003. – 330 б.
312. **Самигуллина, А. С.** Метафора в когнитивно-семиотическом освещении [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04 / А. С. Самигуллина. – Уфа, 2008. – 363 с.
313. **Сатыбалдиева, Г. А.** Гипербола и средства её выражения в разносистемных языках [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г. А. Сатыбалдиева. – Бишкек, 2009. – 170 с.
314. **Сдобников, В. В.** Теория перевода [Текст]: учеб. для студентов лингвист. вузов и фак. иностр. яз. / В. В. Сдобников, О. В. Петрова. – М.: АСТ; Владимир: Восток-Запад, 2008. – 444 с.
315. **Серебренников, Б. А.** Язык отражает действительность или выражает ее знаковым способом [Текст] / Б. А. Серебренников // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 70–87.

316. **Сколько Вселенных во Вселенной?** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.nkj.ru/archive/articles/9603/>. – Загл. с экрана.
317. **Слышкин, Г. Г.** Дискурс и концепт (о лингвокультурном подходе к изучению дискурса) [Текст] / Г. Г. Слышкин // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. – Волгоград, 2000. – С. 38–45.
318. **Слышкин, Г. Г.** Лингвокультурные концепты и метаконцепты [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / Г. Г. Слышкин. – Волгоград, 2004. – 323 с.
319. **Слышкин, Г. Г.** Лингвокультурный концепт как системное образование [Текст] / Г. Г. Слышкин // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2004. – № 1. – С 29–34.
320. **Слышкин, Г. Г.** Лингвокультурные концепты и метаконцепты [Текст]: дис. д-ра филол. наук: 10.02.19 / Г. Г. Слышкин. – Волгоград, 2004. – 323 с.
321. **Слышкин, Г. Г.** Лингвокогнитивные исследования [Текст] / Г. Г. Слышкин. – М.: Яз. славян. культуры, 2004.
322. **Соловьёв, В. С.** Полное собрание сочинений и писем [Текст]: в 20 т. / В. С. Соловьёв. – М.: Наука, 2000. – Т. 2. – 395 с.
323. **Соссюр, Ф. де.** Курс общей лингвистики [Текст] / Ф. де Соссюр; ред. Ш. Балли, А. Сеше. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 432 с.
324. **Соссюр, Ф. де.** Курс общей лингвистики [Текст]: пер. с фр. / Ф. Де Соссюр. – М.: Соцэкгиз, 1933. – 256 с.
325. **Соссюр, Ф. де.** Курс общей лингвистики [Текст] / Ф. де Соссюр; пер. с фр. А. М. Сухотина; ред. Р. И. Шор. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
326. **Соссюр, Ф. де.** Труды по языкознанию [Текст] / Ф. де Соссюр; пер. с фр. под ред. А. А. Холодовича. – М.: Прогресс, 1977. – 696 с.
327. **Степанов, Ю. С.** Семиотика [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Наука, 1971. – 169 с.
328. **Степанов, Ю. С.** Концепты. Тонкая пленка цивилизации [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Яз. славян. культур, 2007. – 248 с.

329. **Степанов, Ю. С.** Французская стилистика [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Высш. шк., 1965. – 260 с.
330. **Степанов, Ю. С.** Константы мировой культуры. Алфавиты и алфавитные тексты в периоды двоеверия [Текст] / Ю. С. Степанов, С. Г. Проскурин. – М.: Наука, 1993. – 153 с.
331. **Степанов, Ю. С.** Язык и концепт [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Рус. слов., 2001.
332. **Степанов, Ю. С.** Константы [Текст]: слов. рус. культуры / Ю. С. Степанов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Акад. проект, 2001. – 990 с.
333. **Стернин, И. А.** О некоторых дискуссионных проблемах лингвокультурологии [Текст] / И. А. Стернин // Человек. Язык. Культура. – Киев, 2013. – Ч. 1. – С. 138–149.
334. **Стернин, И. А.** Национальная специфика мышления и проблемы лакуарности [Текст] / И. А. Стернин // Связи языковых единиц в системе реализации: межвуз. сб. науч. тр. – Тамбов, 1998. – С. 22–31.
335. **Стернин, И. А.** Основные направления и перспективы развития когнитивных исследований в Кыргызской Республике [Текст] / И. А. Стернин, М. Дж. Тагаев, У. Д. Камбаралиева // Вестн. Кырг. -Рос. Славян. ун-та. – Бишкек, 2015. – Т. 15, № 2. – С. 200–204.
336. **Стернин, И. А.** Введение в речевое воздействие [Текст] / И. А. Стернин. – Воронеж: И. А. Стернин, 2001. – 227 с.
337. **Стецюра, Л. В.** Военная метафора как средство репрезентации концепта «организм человека» в профессиональной картине мира медика [Текст] / Л. В. Стецюра // Вестн. Челябин. гос. ун-та. Филология. Искусствоведение. – Челябинск, 2009. – Вып. 31, № 13 (151). – С. 122–125.
338. **Сулейманова, Э. Д.** Понятие смысла в современной лингвистике [Текст] / Э. Д. Сулейманова. – Алма-Ата: Мектеп, 1989. – 160 с.
339. **Суржанская, Ю. В.** Концепт как философское понятие [Текст] / Ю. В. Суржанская // Вестн. Том. Гос. ун-та. Философия. Социология. Политология. – 2011. – № 2(14). – С. 70–78.

340. **Сыдыков, А. Н.** Этнолингвистика: опыт ретроспективы [Текст] / А. Н. Сыдыков. – Бишкек: Изд. Бишк.гум. ун-та, 2011. – 236 с.
341. **Тагаев, И. А.** Когнитивная интерпретация в лингвокогнитивных исследованиях [Текст] / И. А. Тагаев // Вопр. когнитив. лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 65–69.
342. **Тагаев, М. Дж.** Корневые морфемы русского и киргизского языка в типолого-когнитивном освещении [Текст] / М. Дж. Тагаев // Юнусалиев окуулары – 2015: Эл аралык илимий практ. конф. материалдары. – Бишкек, 2015. – 445–448-б.
343. **Тагаев, М. Дж.** Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования [Текст] / М. Дж. Тагаев. – Бишкек, 2004. – 282 б.
344. **Тарасова, И. А.** Категории когнитивной лингвистики в исследовании идиостиля [Электронный ресурс] / И. А. Тарасова // Вестн. Самар. Гос. ун-та. Сер. Языкознание. – 2004. – № 1. – Режим доступа: <http://www.ssu.samara.ru/~vestnik/gum/2004web1/yaz/200411601.html>. – Загл. с экрана.
345. **Телия, В. Н.** Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий [Текст] / ред. В. Н. Телия. – М.: АСТ-Пресс кн., 2006. – 784 с.
346. **Телия, В. Н.** Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира [Текст] / В. Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 173–204.
347. **Телия, В. Н.** Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в системе культуры [Текст] / В. Н. Телия // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999. – С. 13–24.
348. **Телия, В. Н.** Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты [Текст] / В. Н. Телия. – М.: Шк. яз. рус. культуры, 1996. – 288 с.
349. **Телия, В. Н.** Культурный аспект перевода [Текст] / В. Н. Телия. – СПб.: Изд-во РАН, 1996.

350. **Тер-Минасова, С. Г.** Проблемы перевода: Mission impossible? [Текст] / С. Г. Тер-Минасова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 19: Лингвистика и межкультур. коммуникация. – 2012. – № 2. – С. 9–18.
351. **Тер-Минасова, С.** Язык и межкультурная коммуникация [Электронный ресурс] / С. Тер-Минасова. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Ter/_06.php. – Загл. с экрана.
352. **Толковый словарь русского языка** [Текст]: в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова. – М.: Сов. энцикл.: ОГИЗ, 1935. – Т. 1: А-Кюрины. – 1562 стб.; Т. 2: Л-Ояловеть. – 1938. – 1040 стб.; Т. 3: П-Ряшка. – 1939. – 1424 стб.; Т. 4: С-Ящурный. – 1940. – 1502 стб.
353. **Токоева, Г. С.** Кыргыз философиясындагы адам болмушу [Текст] / Г. С. Токоева. – Бишкек: Махprint, 2015. – 244 б.
354. **Токтомушев, И.** Кыргыз адабиятынын философиясы [Текст] / И. Токтомушев. – Бишкек: Жалын, 2015.
355. **Толстой, Н. И.** Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Тезисы III конференции на тему «Методика лингво- и этногеографических исследований [Текст] / Н. И. Толстой // Маргинальные и центральные ареалы, 10–12 февр. 1975 г. – Л., 1975. – С. 6–7.
356. **Толстой, Н. И.** О словаре «Славянские древности» [Текст] / Н. И. Толстой, С. М. Толстая // Славянские древности: этнолингвист. слов.: в 5 т. – М., 1995. – Т. 1. – С. 5–14.
357. **Толстой, Н. И.** Этнолингвистика [Текст] / Н. И. Толстой. – М.: Наука, 1993. – 123 с.
358. **Тондл, Л.** Проблемы семантики [Текст] / Л. Тондл; пер. с чеш. Ю. И. Зуева, А. А. Корчагина. – М.: Прогресс, 1975. – 484 с.
359. **Төлөкова, Э. Т.** Кыргыз тилиндеги «бала» концепти (лингвомаданият таануу илиминин аспектиси боюнча) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук // Э. Т. Төлөкова. – Бишкек, 2017. – 172 б.
360. **Топоров, В. Н.** «Русский стих: Метрика. Ритмика. Рифма. Строфика [Текст] / В. Н. Топоров. – М.: РГГУ, 1996. – 336 с.

361. **Топоров, В. И.** Модель мира [Текст] / В. И. Топоров // Мифы народов мира: в 2 т. – М., 1982. – Т. 2.
362. **Топоров, В. Н.** Митра [Текст] // Мифы народов мира: в 2 т. – М., 1992. – Т. 2. – С. 154.
363. **Топоров, В. Н.** Славянские языковые моделирующие семиотические системы [Текст]: древний период / В. Н. Топоров, В. В. Иванов. – М.: Наука, 1965. – 246 с.
364. **Трофимова, А. В.** Специфика репрезентации концепта «ОГОНЬ» в современном русском языке [Электронный ресурс] / А. В. Трофимова. – Режим доступа: <http://www.philol.msu.ru/~rlc2007/pdf/16.pdf>. – Загл. с экрана.
365. **Трофимова, Е. А.** Космизм в русской культуре Серебряного века [Текст]: дис. ... д-ра филос. наук / Е. А. Трофимова. – СПб., 2015. – 350 с.
366. **Тулеева Ч. С.** Типологические черты фонетико-фонологических систем немецкого и кыргызского языков [Текст] / Ч. С. Тулеева. – Бишкек: ГП “Типография” при УДП и ПКР, 2014. – 280 с.
367. **Тургунова, Г. А.** Мир Ч. Айтматова в интерпретации и восприятии [Текст] / Г. Тургунова // Бюл. науки и практики. – 2021. – Т. 7, № 10. – С. 414–419.
368. **Тургунова, Г. А.** Лингво -культурологические особенности концепта «вселенная» в разных языковых картинах мира (на материале переводов с кыргызского языка на русский/английский язык) [Текст] / Г. А. Тургунова // Бюл. науки и практики. – 2022. – Т. 8, № 2. – С. 315–324.
369. **Тургунова, Г. А.** Семиотический подход к изучению теории перевода [Текст] / Г. А. Тургунова, Г. О. Ибраимова // Вестн. КГУСТА. – Бишкек, 2015. – № 1. – С. 51–54.
370. **Тургунова, Г. А.** Проблемы переводного воссоздания национальных этнолингвистических реалий в разносистемных языках (на материале кыргызского и английского языков) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г. А. Тургунова. – Бишкек, 2008. – 172 с.

371. **Укубаева, Л.** Чынгыз Айтматов жана кыргыз адабияты [Текст] / Л. Укубаева. – Бишкек: Турар, 2012. – 390 б.
372. **Үкүбаева, Л. Ч.** Айтматовдун поэтикасы жана кыргыз элдик фольклору [Текст]: филология илим. д-ру ... дис.: 10.01.01 / Л. Ч. Үкүбаева. – Бишкек, 2001.
373. **Урысон, Е. В.** Проблемы исследования языковой картины мира: Аналогия в семантике [Текст] / Е. В. Урысон. – М.: Изд-во Яз. славян. культур, 2003. – 224 с.
374. **Устинова, А. Р.** Семиозис [Текст] / А. Р. Устинова // Постмодернизм: энцикл. – Минск, 2001. – С. 709–710.
375. **Усубалиев, Б. Ш.** Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик [Текст]: филология илим. д-ру ... дис. автореф.: 10.02.02 / Б. Усубалиев. – Бишкек, 1994. – 38 б.
376. **Уфимцева, Н. В.** Сопоставительное исследование языкового сознания славян [Текст] / Н. В. Уфимцева // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 65–71.
377. **Фасмер, М.** Этимологический словарь русского языка [Текст]: в 4 т. / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1: А-Д. – 576 с.; Т.2: Е-Муж. – 672 с.; Т. 3: Муза-Сят. – 1987. – 831 с.; Т. 4: Е-Ящур. – 863 с.
378. **Фердинанд, де Соссюр.** Курс общей лингвистики [Текст] / Фердинанд де Соссюр. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 426 с.
379. **ФЭБ: Национальность**//Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/ushakov/ush-abc/03/us140013.htm>. – Загл. с экрана.
380. **Фокс, К.** Наблюдая за англичанами [Текст]: скрытые правила поведения / К. Фокс; пер. с англ. под ред. А. Ю. Серова. – М.: Рипол-Классик, 2008. – 512 с.
381. **Фразеологический словарь кыргызского языка** [Текст] = Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / сост. Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Бишкек, 2015. – 520 с.

382. **Фрейд, З. Толкование сновидений** [Текст] / З. Фрейд. – М.: Эксмо-Пресс, 2017. – 560 с.
383. **Фрумкина, Р. М.** Константы культуры - продолжение темы [Текст] / Р. М. Фрумкина // Язык и культура. Факты и ценности. К 70-летию Ю. С. Степанова. – М., 2001. – С. 167–177.
384. **Фрумкина, Р. М.** Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога [Текст] / Р. М. Фрумкина // Научно-техн. информация. Сер. 2. – 1992. – № 3. – С. 3–9.
385. **Фрумкина, Р. М.** Самосознание лингвистики – вчера и завтра [Текст] / Р. М. Фрумкина // Изв. АН. Сер. Лит. и яз. – 1999. – Т. 58, № 4.
386. **Фрумкина, Р. М.**, 2009, Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? [Текст] / Р. М. Фрумкина // Актуальные проблемы современной лингвистики. – М., 2009. – С. 41–45.
387. **Хайдеггер, М.** Время и бытие [Текст]: ст. и выступления / М. Хайдеггер; сост. и пер. В. В. Бибихина. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
388. **Хроленко, А. Т.** Основы лингвокультурологии [Текст]: учеб. пособие / А. Т. Хроленко; под ред. В. Б. Бондалетова. – 2-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 184 с.
389. **Хроника человечества** [Текст] / сост. Бодо Харанберг. – 2-е изд., доп. – М.: СловоSlovo, 2000. – 1224 с.
390. **Цивьян, Т. В.** Лингвистические основы балканской модели мира [Текст] / Т. В. Цивьян. – М.: Наука, 1990. – 208 с.
391. **Чарыкова, О. Н.** Индивидуальные концепты в художественном тексте [Текст] / О. Н. Чарыкова // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: науч. изд. / под ред. И. А. Стернина. – Воронеж, 2001. – С. 173–176.
392. **Чарыкова, О. Н.** Художественная картина мира: индивидуально-авторское и национальное [Текст] / О. Н. Чарыкова // Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии. – Воронеж, 2002. – С. 212–233.

393. **Ченки, А.** Современные когнитивные подходы к семантике: свойства и различия в теориях и целях [Текст] / А. Ченки // Вопр. языкознания. – 1996. – № 2. – С. 68–78.
394. **Чернейко, Л. О.** Гештальтная структура абстрактного имени [Текст] / Л. О. Чернейко // Филол. науки. – М, 1995. – № 4. – С. 73–83.
395. **Чжу, Яосянью.** О различиях между китайской и западной культурами и переводе [Текст] / Чжу Яосянью; Китай. Пер. – 1997.
396. **Чингиз Айтматов** Плаха [Электронный ресурс] / Чингиз Айтматов. – Режим доступа: <https://nice-books.ru/books/proza/sovetskaja-klassicheskaja-proza/page-72133355-chingiz-aitmatov-plaha.html>. – Загл. с экрана.
397. **Шаповалов, В. И.** Язык переводческой науки [Текст]: в 2 т.: учеб. энцикл. Слов. терминов транслатологии / В. И. Шаповалов. – Бишкек: КРСУ, 2015. – Т. 1. – 568 с.
398. **Шаяхметова, Л. Х.** Концепт «Ут» и его отражение в лирике Р. Миннуллина [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Л. Х. Шаяхметова. – Казань, 2007. – 29 с.
399. **Шведова, Н. Ю.** Русский семантический словарь [Текст]: толковый слов., систематизирован. по классам слов и значений / Н. Ю. Шведова. – М.: РАН. Ин-т рус. яз., 2002. – 788 с.
400. **Шведова, Н. Ю.** Русский язык [Текст]: избр. работы: сб. науч. тр. / Н. Ю. Шведова. – М.: Яз. славян. культуры, 2005. – 638 с.
401. **Швейцер, А. Д.** Социальная дифференциация английского языка в США [Текст] / А. Д. Швейцер. – М.: Наука, 1983. – 216 с.
402. **Швейцер, А. Д.** Теория перевода [Текст]: статус, проблемы, аспекты / А. Д. Швейцер. – М.: Наука, 1998. – 215 с.
403. **Шелер, М.** Философские фрагменты из записных книжек последнего года жизни [Текст] // Топос: философско-культурол. журн. – 2004. – № 1 (8). – С. 27–42.
404. **Шелер, М.** Философия человека [Текст] / М. Шелер. – М., 1998.

405. **Шошин, П. Б.** Пути концептуализации бессознательного [Текст] / П. Б. Шошин // Бессознательное: многообразие видения. – Новочеркасск, 1994. – Т. 1. – С. 27–39.
406. **Ыйык Куран маанилеринин кыргызча котормосу** [Текст]. – Бишкек: ЖЧК Из – Басма, 2009. – 624 б.
407. **Эко, У.** Отсутствующая структура. Введение в семиологию [Текст] / У. Эко // Введение в семиологию. – М., 1998. – С. 12.
408. **Эко, У.** Открытое произведение. Форма и неопределенность в современной поэтике [Текст]/ У. Эко// Пер. с ит. А. Шурбелева. СПб.: Академический проект, 2004.
409. **Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/>. – Загл. с экрана.
410. **Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона** [Текст]. – СПб.: Изд-во Семеновская Типолитогр. (И. А. Ефрона), 1890. – Т. 1: А-Алтай. – 495 с.; Т. 2: Алтай-Арагвай. – 485 с.; Т. 3: Араго-Аутка. – 495 с.; Т. 4: Ауто-Банки. – 1891. – 489 с.; Т.5: Банки-Бергер. – 492 с.
411. **Эр Төштүк** [Текст]: эпос / туз. Р. Сарыпбеков, М. Мукасов; А. Акматалиевдин жалпы ред. менен. – Бишкек: Шам, 1996. – 448 б. – (Эл адабияты сер.)
412. **Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии** [Текст]. – Воронеж: Воронеж. Гос. ун-т, 2002. – 314 с.
413. **Языковая личность: Лингвокультурология. Лингводидактика. Лексикография** [Текст]: коллектив. моногр. / под ред. В. В. Воробьева, Л. Г. Саяховой. – Уфа: РИО БашГУ, 2002. – 252 с.
414. **Яковлева, Е. С.** Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия) [Текст] / Е. С. Яковлева. – М.: Гнозис, 1994. – 343 с.
415. **Яковлева, С. В.** Литературно-художественный транслингвизм (на материале повести Чингиза Айтматова “Материнское поле” [Текст] / С. В.

Яковлева // Вестн. Рос. ун-та Дружбы народов. Сер. Вопросы образования: яз. и спец. – 2017. – Т. 14. – С. 499–503.

Англис тилиндеги адабияттар

416. **Aitmatov, Ch.** Selected stories. Jamila Farewell Gul'sary! Sporty Dog – Running the Sea-Shore [Text] / Ch. Aitmatov. – Boston & Moscow, 2000. – 350 p.
417. **Aitmatov, Ch.** The Place of the Skull [Text] / Ch. Aitmatov. – Boston & Moscow, 2000. – 310 p.
418. **Aitmatov, Ch.** The White Ship [Text] / Ch. Aitmatov. – translated by Mirra Ginsburg, Crown Publishers Inc., New York, 1972. – 157 p.
419. **Aitmatov, Ch.** The White Steamship [Text] / Ch. Aitmatov. translated by Tatyana & George Feifer. – Hodder & Stoughton, 1972. – 188 p.
420. **Aitmatov, Chingiz.** Mother Earth By Riordan James [Text] / Chingiz Aitmatov. – 2010: 309.
421. **Aitmatov, Chingiz.** Mother Earth book [Электронный ресурс] / Chingiz Aitmatov, James Riordan. London, 2017. – Режим доступа: <https://www.arvindguptatoys.com/arvindgupta/aitmatov-motherearth.pdf> . – Загл. с экрана.
422. **Akmanova, O.** Linguistics and Semiotics [Text] / O. Akmanova, R. F. Idzelis. – Moscow: Moscow State University Press, 1979. – 227 p.
423. **Barthes, R.** The Semiotic Challenge [Text] / R. Barthes. – New York: Hill & Wang. 1988. – VI, 293 p.
424. **Barthes, R.** Elements of Semiology [Text] / R. Barthes; trans. A. Lavers, C. Smith. – Boston: Beacon P, 1970. – 111 p.
425. **Cambridge Academic Content Dictionary** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.amazon.com/Cambridge-Academic-Content-Dictionary-University/dp/0521871433>. – Загл. с экрана.
426. **Clotaire, Rapaille.** The Culture Code: An Ingenious Way to Understand Why People Around the World Live and Buy as They Do Paperback [Text] / Clotaire, Rapaille. – 2007. – July 17.

427. **Collins English Dictionary** [Text]. – Harper Collins Publishers, 2014. – 2340 p.
428. **Darwall, S.** The Second Person Standpoint [Text]: Morality, Respect, and Accountability / S. Darwal. – Cambridge, 2006. – 362 p.
429. **Dillon, R. S.** Respect and Self-Respect [Text] // Stanford Encyclopedia of Philosophy [Электронный ресурс] / R. S. Dillon. – Режим доступа: URL: <https://plato.stanford.edu/entries/respect/>. – Загл. с экрана.
430. **Dwight, Read.** Kinship Terminology [Text] / Dwight, Read // James D. Wright (editor-in-chief), International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2nd edition. – Oxford, 2015. – Vol. 13. – P. 61–66.
431. **Interpretation and Overinterpretation (Tanner Lectures in Human Values)** [Text] / U. Eco, S. Collini, J. Culler [et al.]. – Cambridge University Press, 1998. – 164 p.
432. **Eco, U.** A Theory of Semiotics [Text] / U. Eco. – London: Indiana University Press, 1976. – IX, 354 p.
433. **Gallup, G. G.** (1970). Chimpanzees: Self-Recognition [Text] / G. G. Gallup // Science. – 1970. – Vol. 167(3914). – P. 86–87.
434. **Galsworthy, J.** The Forsyte Saga [Text] / John Galsworthy. – 1906. – N 1: The Man of Property. – 436 p.
435. **Gentner, D.** Relational categories [Text] / D. Gentner, K. J. Holyoak // The Cambridge Handbook of Thinking and Reasoning. – 1997.
436. **Goddard, Cliff.** Discourse and Culture [Text] / Goddard, Cliff, Anna Wierzbicka // Teun A. van Dijk (ed.). Discourse as Social Interaction. – London, 1997. – P. 231–259.
437. **Hall, S.** The Rediscovery of “Ideology”: Return of the Repressed in Media Studies [Text] / S. Hall // Culture, Society and the Media. – London, 1982. – P. 56–90.
438. **Jakobson, R.** On Linguistic Aspects of Translation [Text]: essay / R. Jakobson. – Cambridge University Press, 1959. – 239 p.

439. **Jeremy, Paxman.** The English [Text]: A Portrait of a People Paperback / Jeremy Paxman. – London [etc.]: Penguin books, 1999. – IX, 309 p.
440. **Nisbett, R. E.** The geography of thought: How Asians and Westerners think differently... and why. Free Press, 2003.
441. **Oxford Dictionaries** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://en.oxforddictionaries.com>]. – Загл. с экрана.
442. **Peirce, C. S.** Semiotics and Significs [Text]: The Correspondence Between Charles S. Peirce and Lady Victoria Welby / C. S. Peirce; eds. C. Hardwick. – Bloomington: Indiana University Press, 1977. – 201 p.
443. **Peirce, C. S.** The Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition [Text] / C. S. Peirce; eds. Peirce Edition Project // Bloomington. – Indiana University Press, 1982. – Vol. 1-6,8.
444. **Piaget, J.** The Origins of Intelligence in Children. [Text]// J. Piaget - International Universities Press.
445. **Pronunciation guide for English and Academic English** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://en.oxforddictionaries.com/>. – Загл. с экрана.
446. **Saussure, F.** Course in General Linguistics [Text] / F. Saussure. – London: Duckworth, 1916. – 236 p.
447. **Vygotsky, L. S.** Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes [Text] / L. S. Vygotsky. – Harvard University Press, 1978. – 159 p.
448. **VOCABULARY** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/vocabulary> . – Загл. с экрана.
449. **Wierzbicka, A.** Russian cultural scripts: The theory of cultural scripts and its applications [Text] / A. Wierzbicka // Ethos. – 2002. – Vol. 30, N 4. – P. 401–432.